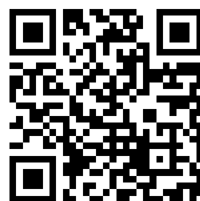

DET DANSKE FOLKS HISTORIE

DET DANSKE FOLKS HISTORIE

SKREVET AF DANSKE HISTORIKERE

REDIGERET AF

AAGE FRIIS · AXEL LINVALD
M. MACKEPRANG

V BIND

KØBENHAVN
CHR. ERICHSENS FORLAG
1929

Andersen & Pedersen. København V.

V BIND

DET DANSKE FOLK UNDER DEN ÆLDRE ENEVÆLDE (1648—1766)

AF

KNUD FABRICIUS · HANS JENSEN
OG TH. A. MÜLLER

INDHOLDSFORTEGNELSE

I. Side

Knud Fabricius: Enevældens Dæmring og den ældre Enevælde.

FØRSTE AFSNIT

Enevældens Dæmring.

ANDET AFSNIT

Danmark under de tre første Enevoldskonger.

II.

Hans Jensen: Christian VI's og Frederik V's Tid.

III.

Th. A. Müller: Aandslivet i den første Halvdel af det 18. Aarhundrede.

S. 1—266 udkom Juli—September 1929.
S. 267—340 udkom September—November 1929.
S. 341—407 udkom November 1929.

BILLEDFORTEGNELSE

Bilagsbilleder:

Tekstbilleder:

RETTELSER TIL V. BIND.

S. 77, L. 22 f. o.: Hvem Bonden klapper, den napper ham, og hvem han napper, den klapper ham, læs: Hvem Bonden klapper, den napper han, hvem hannem napper, den klapper han.

S. 271, L. 8 f. o.: 1721, læs: 1731.

S. 288, L. 13 f. n.: udenlandske, læs: indenlandske.

S. 309, L. 8 f. n.: Christian V's, læs: Christian VI's.

S. 315, L. 15 f. n.: Ridefogeden, Godsforvalteren, læs: Ridefogeden (Godsforvalteren).

RETTELSE TIL VIII. BIND.

Paa Afstemningskortet i VIII. Bd. S. 396 er Sydgrænsen for 3. Zone vist som gaaende fra Slesvig til Husum i Overensstemmelse med „den belgiske Kommission"s Beslutning d. 19. Marts 1919. Kort efter (d. 4. April) medtoges imidlertid Ejdersted (jfr. VIII. Bd. S. 384-85), saaledes at Sydgrænsen kom til at gaa fra Slesvig til Frederiksstad og derefter følgende den gamle Grænse mellem Sønderjylland og Holsten.

I.

ENEVÆLDENS DÆMRING OG DEN ÆLDRE ENEVÆLDE

AF

KNUD FABRICIUS

FØRSTE AFSNIT.

ENEVÆLDENS DÆMRING.

1. Mellemregeringen og Kongevalget 1648.

Den gamle Konge var død. Det var en Februaraften 1648, at Rygtet derom bredte sig i Hovedstaden. Indtrykket paa alle Klasser af Befolkningen var stærkt. Naar en Høvding efter et mere end halvhundredaarigt Styre slipper Tøjlerne af sin Haand, vil det oftest i den nærmeste Kreds føles som en Lettelse. Ogsaa i dette Tilfælde var det saaledes. *Christian IV* havde været en Selvherskernatur, der havde villet være med i alt, stort som smaat. Han havde ikke lagt Vægt paa, muligvis ikke engang forstaaet Betydningen af at opdrage en Skare Elever, der kunde tage Opgavernes Løsning op efter ham. Han havde heller ikke, — hvad der for saa vidt var til hans Ære —, støttet sig paa nogen enkelt Klasse, som herigennem var naaet frem til Indflydelse og skyldte ham Tak derfor. Han havde med al sin Vennesælhed været en ensom Mand. Derfor havde han heller ikke i sine senere Aar, da Ulykken brød ind over hans Politik og hans huslige Lykke, fundet varm Støtte i Samfundets Overklasse, Adel og Rigsraad, eller hos sine nærmeste, de kongelige Svigersønner. Det var ikke alene Corfitz Ulfeld, som med tørre Taarer begræd sin Svigerfaders Bortgang. Banen var jo nu fri.

Anderledes uden for Rosenborg, hvor han laa Lig. Hvor Lysene nu tændtes i Bindingsværkshusene i Københavns Smaagader eller i de lave „nye Boder" uden for den gamle Voldgrænse, dèr føltes oprigtig Sorg. Christian IV havde ganske vist aldrig som Christian II været Borgernes og Bøndernes Konge. Men alle sandede, at en Høvding var gaaet bort. Det var ham, som havde gjort et større Arbejde for Hovedstadens og Rigets Udvikling end nogen anden. Alle kendte hans Kæmpeskikkelse, som rastløs og virksom havde færdedes i Vrimlen. Alle havde deltaget i hans personlige Sorger, Hustruens Utroskab og den ældste

1*

Søns Død. Og over denne Skikkelse laa Lyset af sælsomme Oplevelser og Heltegerninger, Faldet fra Hamelns Vold og Slaget ved Lutter, men først og sidst Begivenheden paa „Trefoldigheden"s Dæk, hvor han „stod ved højen Mast". Fantasien bemægtigede sig denne Skikkelse, Sagnene myldrede frem om den Konge, som pløjede for Præsten paa Samsø, som klatrede op paa Frue Kirkespir for at fæstne Murankrene, som siddende paa Stenen ved Frederiksborg Slot udbetalte Dagløn, og som lærte Bonden sammesteds, at „Kongen kan gøre baade ondt og godt". Ikke mindst efter sin Død blev Christian IV en af Danmarks mest folkekære Konger.

Frederik III.
Maleri paa Rygaard.

Det er bekendt, at Sønner ofte slægter deres Moder mere paa end deres Fader. Dette kan til en vis Grad siges at gælde om vore tre første Enevoldskonger. Havde Kongens ældste, nys afdøde Søn været en Karikatur af Faderen, var den næstældste, *Frederik*, som stod tilbage, en fuldkommen Modsætning til ham. Hans indesluttede og tilbageholdne Væsen var vist en Arv fra Moderen, den i øvrigt ret ubekendte Dronning *Anna Cathrine*. Andre Træk, som Drømmeren og Fantasten, peger snarere hen paa Bedstefaderen, Frederik II, selv om han i andre Henseender skilte sig meget fra denne udadvendte og kampglade Konge. Offentlig Optræden var efter hans Natur Frederik III imod. Han talte ikke gerne, gav endnu nødigere noget skriftligt fra sig, saa at Breve fra Kong Frederik hører til de største Sjældenheder. Mest tilfreds var han, naar han prunkløs og stille kunde færdes i sit Drejekammer eller i sin Bogsamling, hvor Læsning krydredes ved Samtaler med Lærde. Thi han havde en langt dybere og fyldigere aandelig Dannelse end hans nu afdøde Fader, men han forstod til Gengæld i langt ringere Grad end denne at anvende sin Viden praktisk. Og skønt han var kølig og reflekterende, gjorde Fantasten i ham, at han ikke alene lod sig hilde i ufrugtbare Sysler som Guldmageri, men at han ogsaa i afgørende Øjeblikke greb fejl i sin Statsstyrelse ved at miskende, hvor de tungest vejende Kræfter laa. Krigen med Sverige 1657 er et Eksempel paa hans

Spillernatur, hans Handlemaade over for Hollænderne 1665 et andet. En anden Ejendommelighed hos ham, der ofte mødes hos teoretiske Naturer, er hans Paavirkelighed over for sine nærmeste Omgivelser, Dronningen og hans tyske Raadgivere. Nogen stærk Karakter var Frederik III saaledes ikke, endnu mindre den dæmoniske Skikkelse med Planer paa langt Sigt, som man ofte har ment. Men han var et vel afbalanceret Menneske, som alvorlig, værdig og rolig, samtidig velvillig, blid og overbærende gik sin Gang gennem Livet med en Skepsis, der lod ham møde Ulykkerne med Fasthed.

For at forstaa Frederik III maa man endnu erindre, at han først faa Maaneder før sin Faders Død havde set Mulighederne for Kongedømmet dukke op. I sin Ungdom havde han som yngre Søn staaet i Skyggen ved det danske Hof, senere havde han som Fyrstbiskop af Bremen set sig i Besiddelse af ringe Magt. Selv denne Stilling havde han mistet, da Svenskerne erobrede Bremen, og han glemte dem det aldrig. Han havde herefter maattet nøjes med at bestride Pladsen som sin Faders Statholder i Slesvig og Holsten. Nu stod han som en moden Mand, 39 Aar gammel, med en Fortid, der var knyttet til Tyskland. I højere Grad end Christian IV var han paavirket af tysk Kultur; han talte nok saa gerne dette Sprog som Dansk, især naar han derved kunde faa en af sine kære Samtaler med tyske Teologer. Hans Omgivelser var Tyskere som Kansleren *Dietrich Reinkingk*, Kammersekretæren *Theodor Lente* og Kammerskriveren *Christoffer Gabel*. Men først og fremmest gjaldt det om den, der havde den største Indflydelse paa ham, hans unge, skønne og majestætiske Gemalinde *Sofie Amalie* fra Braunschweig-Lüneburg.

Han havde maattet vente hele sit Liv igennem; ogsaa nu maatte han vente. Danmark var et Valgrige, Valgretten laa efter Lovens Bogstav i Stændernes Hænder, i Virkeligheden i Rigsraadets. Dette sad ogsaa inde med den foreløbige Magt, eller som det udtryktes i Datidens Sprog: *Slotslovene* (d. v. s. Befalingen over Lenenes Slotte) skulde efter Kongens Død holdes til Rigsraadets Haand. Selv om dette i Tidens Løb var blevet tomme Ord, da de gamle Borge nu militært betød langt mindre end de af Christian IV anlagte ny By-Fæstninger, hvor tyske Officerer kommanderede Besætningerne, var det dog en Kendsgerning, at Rigsraadet havde Magten over hele det administrative Net, der med Kancellibygningen som Centrum var udspændt over Riget. Her vilde „ties og bies“ af den Prins, der kunde trøste sig med, at han var det eneste Kongsemne, som for Alvor kunde komme paa Tale. Han kunde jo forslaa Tiden med at staa ved Vinduerne i det gamle Københavns Slot og lade Blikket gaa over til de velstaaende Borgeres Huse „Ved Stranden“ og paa Højbroplads, hvor han vidste, at der sad Ven-

ner af ham, ikke saa meget, fordi han som Prins havde lagt Borgersind for Dagen, som fordi det var vel kendt, at han ligesom de saa skævt til den herskende Adelskaste.

Med ringe Glæde maatte Hertug Frederik tænke paa denne Stand, i hvis Hænder hans Skæbne laa. Med dens naturlige Fører Marsken *Anders Bille* havde han haft saa mange Rivninger under Torstenssonkrigen faa Aar tidligere, at en Samvirken mellem dem mod Svenskerne havde maattet opgives. Anders Bille var ikke uden Initiativ og Dygtighed og ansaas inden for Adelens egne Rækker for dens bedste Militær. Men dette betød i hvert Fald ikke nok over for Sverige, hvad man fik at se baade før og efter 1648. Desuden var han skarpkantet og tørnede sammen med sine egne Standsfæller; ja, kan man stole paa hans Uvenner, havde han oven i Købet noget af det Bramarbaseri, som Holberg senere hudflettede i sin „Jacob von Thyboe". Synderlig blidere var ikke de Følelser, som Hertugen nærede, naar han lod Tanken gaa videre til den øvrige Højadel. Allermindst naar den dvælede ved den Kreds, der dog stod ham nær ved Blodets Baand, den som man hidtil havde kaldt „Svigersønnernes Parti", og som vel nu maatte benævnes „Svogrene". Den dannedes af Døtrene af den afdøde Konge og Kirsten Munk. Hertugens egne Halvsøstre med deres Mænd. I første Række stod her Rigens Hofmester, Hr. *Corfitz Ulfeld* til Saltø, Bavelse og Torup, Lensmand over Møen og Hørsholm.

Corfitz Ulfeld.
Blymedalje fra c. 1650.
(Frederiksborg).

Han var naaet frem under Christian IV ved at vise sig føjelig, alt for føjelig over for Kongens Selvherskerlyster, men kun saa længe, indtil det gik tilbage for den gamle Konge. Saa havde han søgt sig et nyt Rygstød i den øvrige Adel og fjernet sig fra den, der havde skabt hans Lykke. Ulfeld kunde gøre dette ustraffet, fordi han vidste, at Kong Christian aldrig vilde vende sig mod den, der var gift med hans højest elskede Barn, Leonora Christine. Derfor havde han altid endt med at tilgive, og ved hans Død sad Corfitz Ulfeld inde med den øverste Embedsstilling i Rigerne.

I sin ydre Fremtræden var Corfitz Ulfeld en Mand, der vel kunde synes at fortjene en Kongedatters Haand. Høj og kraftig, værdig og myndig kunde han paa samme Tid blænde ved sin elegante Konversation og ramme med sit Vid. Han var inde i sit Embedes forskellige Grene, arbejdsom og erfaren. Han var en trofast Ven over for sine Venner, tro mod sin Hustru, der gengældte dette med en inderlig Kærlig-

hed. For den, der saa skarpere til, maatte dog adskillige Brøst træde frem hos ham; Brist i Intelligensen, der viste sig ved hans Mangel paa ny politiske Tanker og paa Nyskabninger inden for Administrationen; Brist i Karakteren, som man skimtede i hans Glimrelyst og Begærlighed, der bragte ham til i Løbet af faa Aar at skaffe sig en betydelig Formue, men ved uredelige Midler. Corfitz Ulfeld var i Virkeligheden ingen tillidvækkende Personlighed, og han fik derfor aldrig noget fast Parti bag sig; han var en svag Mand, der let gav op over for Modstand og fornærmet trak sig tilbage til sit Telt, og som i Modgang knækkede sammen. Det bedste Forsvar for ham skal maaske føres ud fra den Betragtning, at han bar paa en snigende Sygdom, der endte med at omtaage hans Aand og til sidst gjorde ham til et Vrængebillede af sig selv.

Leonora Christine.
Maleri af Gerh. Honthorst. 1647.
(Frederiksborg).

Der havde egentlig aldrig været Brydninger mellem Hertug Frederik og hans jævnaldrende Svoger, saaledes som med Marsken Anders Bille. Over for sin Halvsøster Leonora Christine havde han hidtil snarest næret venlige Følelser. Men det samme gjaldt ikke om hans Hustru Sofie Amalie. Leonora Christine havde stærkt følt om sig selv, at hun var sin Faders Yndling. Hun lignede ham i det ydre: en særpræget kraftig Skønhed med store, rolige Linjer; hun kunde vel ogsaa minde om ham i det indre ved sin Retlinjethed, sin Selvfølelse, sin Kundskabstørst og sit djærve Lune. Han drog hende frem, og hun lod det gerne ske. Ved det københavnske Hof satte den fuldtudviklede, kultiverede Kongedatter den purunge tyske Fyrstinde i Skygge, tilmed da denne først faa Maaneder før Christian IV's Død fik Udsigt til en Gang at blive Danmarks Dronning. Sligt glemtes ikke, og en Bitterhed som den, der kun opstaar mellem Kvinder, maatte før eller senere komme til at indvirke paa Forholdet mellem deres Ægtemænd.

Nærmest bag Corfitz Ulfeld tonede hans Svoger *Hannibal Sehested* frem, gift med Kongedatteren *Christiane*. Han var og blev en Gaade

for sin Samtid, og er det til en vis Grad den Dag i Dag. Ogsaa han var i Besiddelse af en myndig Fremtræden, men med noget af Posørens Væsen; det flakkende Blik røbede ham og forklarer, at han i endnu højere Grad end Ulfeld mødtes med Mistillid selv i sin nærmeste Kreds. I moralsk Henseende stod han sikkert under sin Svoger. Han manglede ganske dennes aandelige Kultur. Hans Ægteskab var ulykkeligt, og dette var for en stor Del hans egen Skyld. Hans Privatliv bar flere Pletter end denne ene. Endelig var hans økonomiske Forhold altid i en sørgelig Forfatning. Men paa den anden Side ejede Hannibal Sehested i høj Grad den sunde Sans, som Ulfeld savnede. Han besad Menneskekundskab og Evne til at overvinde Vanskeligheder. Han havde Forstaaelse af, hvor de politisk betydningsfulde Faktorer fandtes, og Evne til at indrette sig derefter. Derfor nærmede han sig som Statholder i Norge til den opblomstrende Borgerstand, og han anede, at den Tid laa nær, da Kongemagten vilde begynde at stige. Men frem for alt havde han, ene af alle danske Adelsmænd paa den Tid, noget af det store Præg over sig; det myldrede i ham med friske og ny Tanker, saa at man knap kan forstaa, at han tilhører en gammel og konservativ Kaste, i den Grad bærer han Parvenuens Stempel. Navnlig hans Styrelse af Norge i Christian IV's sidste Aar havde ladet hans Evner træde ret frem; derfor nævner Nordmændene ham den Dag i Dag i Række med Kongen og den senere Ulrik Frederik Gyldenløve som en af dem, der i det 17. Aarhundrede hævede Landet op fra dets nedværdigende Stilling som Lydrige under Danmark. Hans Fejl var for en stor Del hans Tidsalders. Hans Fortrin var hans egne.

Ved Siden af Corfitz Ulfeld og Hannibal Sehested maatte de øvrige „Svigersønner“ afgjort træde tilbage, selv om hverken den holstenske Adelsmand og Guvernør i Glückstadt, Grev *Chr. Pentz*, der havde ægtet *Sofie Elisabeth*, eller *Ebbe Ulfeld* til Ovesholm, Lensmand paa Bornholm og gift med *Hedvig*, kunde kaldes Ubetydeligheder. Dette Ord er derimod ikke for stærkt om *Hans Lindenov* til Gaunø og Iversnæs, som havde faaet den femte Søster *Elisabeth Augusta*. Derimod gjaldt det om alle de tre sidste Ægteskaber uden Forskel, at de var næsten lige saa ulykkelige som Hannibal Sehesteds. Det var en ond Arv, som Døtrene havde modtaget fra deres Moder, og enhver som mindedes Fru Kirstens Handel med Rhingreven, maatte sande, at Æblet i alle Tilfælde var faldet ganske nær ved Stammen. Ogsaa hendes eneste Søn, Døgenigten *Valdemar Christian*, mindede i sit Aandsanlæg alt for vel om Moderen. Leonora Christine dannede den eneste, men straalende Undtagelse.

Livet gik nu sin Gang, mens den afdøde Konge laa Lig, hvad der — karakteristisk nok for Tidsalderen — varede det meste af Aaret; thi

først i November fandt Begravelsen Sted i Roskilde Domkirke. Corfitz Ulfeld og hans Svogre var i de første Uger mest ivrige for at sikre deres og deres Hustruers Stilling ved at faa Kirsten Munks Forbindelse med den afdøde Konge anerkendt som *et fuldgyldigt Ægteskab.* Herimod kunde Højadelen, repræsenteret af Rigsraadet, fornuftigvis ikke have noget at indvende; mere ængstelig var den for de Følger, „Svigersønnernes“ Parti kunde drage heraf, og hvorved de kunde skaffe sig økonomiske og politiske Fordele og blive til en virkelig Overklasse. Fru Kirsten og hendes Børn havde allerede erhvervet Grevetitlerne; skulde dette nu føre til, at man fik en ligefrem Greveklasse her i Landet? Ulfeld personlig havde siden 1641 Titel af tysk Rigsgreve. Der indtraadte i denne korte Tid en Kolighed mellem Ulfelds Gruppe og Rigsraadet, der skulde blive skæbnesvanger for den første. Men ogsaa nedefra, fra den øvrige Adel og de ufri Stænder, skulde Rigsraadet snart føle en kold Luftning mod sig.

Man rustede sig nu til de forestaaende store Begivenheder: Haandfæstningens Affattelse, Kongens Hyldning og hans Kroning. Den afdøde Konge havde allerede det foregaaende Efteraar udstedt Indkaldelsesbrevet til en *Valgrigsdag* d. 27. April, hvor hans Efterfølger skulde udvælges. Allerede for den bestemte Dag indfandt Stændernes Deputerede sig i København, det var 33 Repræsentanter for Adelen, 51 for Gejstligheden og 120 for Borgerstanden. Om Bondernes Mening var der ingen, der spurgte. Men heller ikke inden for de tre andre Stænder kendte man den Gang moderne demokratiske Synspunkter; Kirkens Repræsentanter havde ingen lavere Titel end Provst, Byernes bestod udelukkende af Borgmestre og Raadmænd. Hver Stand samledes for sig og stemte for sig.

Stændermødet 1648 er det sidste af Betydning før det afgørende i 1660. Her forelaa den sidste Mulighed for en fredelig Overenskomst mellem de forskellige Befolkningsklasser, for en Brobygning mellem „de frie“ og „de ufrie“, hvad der i de store Træk faldt sammen med Landbefolkningen, der repræsenteredes af Adelsmænd, og Købstadbefolkningen. Thi om hvem der skulde være Konge, var der ingen Tvivl. Det var derfor nærmest et formelt Spørgsmaal, om han skulde erklæres valgt af Rigsraadet alene, eller af dette i Forening med Stænderne. Det var heller ikke af afgørende Betydning, om han skulde opfattes som valgt til Riget Danmark eller til Rigerne Danmark og Norge. At den Misfornøjelse, som havde hersket hos Adelen i Christian IV's senere Aar, vilde give sig Udtryk i Haandfæstningsbestemmelser, som skulde hindre den ny Konge i at begaa lignende Handlinger, var til at forudse. Men hvad man ikke kunde forudse, var, at Adelen, der begyndte med

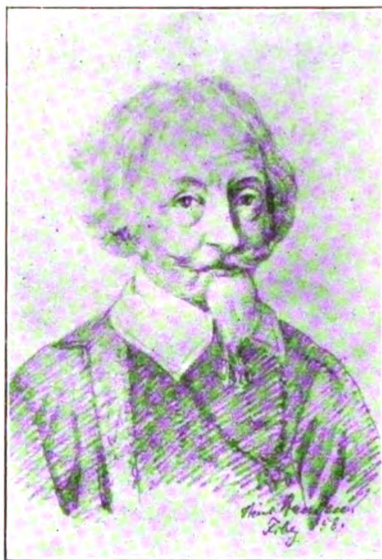
at stille sig solidarisk med de lavere Stænder, skulde ende med at drive sin Særpolitik og svigte dem. Sligt glemtes ikke.

Der fandtes fra den foregaaende Periode overleveret visse Tilløb til et Forfatningsliv, som det i hvert Fald var et Forsøg værd at bygge videre paa. I Christian VI's sidste Aar var *Stændermøder* atter bleven almindelige, og desuden havde Adelen fra 1638 faaet Ret til at vælge de saakaldte *Landkommissærer*, der skulde være Repræsentanter for alle Klasser inden for vedkommende Landskab over for Centralregeringen i København, repræsenteret af Kongen og Rigsraadet. Det var Lokalstyre mod Centralstyre, Lavadel mod Højadel. Man nærede rundt om i Landet dengang, som saa ofte senere, den Tro, at de høje Rigsembedsmænd, Rigsraaderne i Hovedstaden og de adelige Embedsmænd i Kancelli og Rentekammer, blev københavniserede, mistede Forbindelsen med Provinsen og følte sig som Embedsmænd i Stedet for som Jyder, Fynboer og Skaaninger. Men vilde Adelen skaffe hele Klassen politisk Indflydelse og komme bort fra den Udvikling, som pegede i Retning af faa Mænd og eet Sted, maatte den virke i Samforstand med Samfundets øvrige Klasser.

Det lod ogsaa til, at dette nu var dens Mening. Allerede paa Valgmødets første Dag kom to adelige Repræsentanter, *Falk Gjø* og *Henrik Ramel,* over til Gejstligheden i Frue Kirkes Konventshus for at opfordre til fælles Optræden, og det samme gjorde den følgende Dag *Mogens Høeg* og *Christen Skeel* paa Borgernes Møde i det islandske Kompagnihus. Fra de lavere Stænders Side vistes der naturligvis kun Glæde over denne Henvendelse, og man blev let enige. Adelen skulde være alle Stænders Ordfører over for Rigsraadet. Næst efter at samles om Hertug Frederik som Konge vilde man kræve Stændernes Skattebevillingsret og Lovgivningsmagt paa Møder, som skulde holdes hvert Aar; Rigsraadernes Antal skulde være bestemt, og ingen Udlænding maatte have Sæde i Raadet. Kongemagten skulde yderligere beskæres, og man skulde have Ret til at opsige Kongen Huldskab og Troskab, hvis han ikke overholdt Haandfæstningen. Men især tænkte man paa de enkelte Stænders Interesser. *Præstestanden* fordrede, næst Opretholdelse „af det rette og rene Guds Ords Lærdom", Kaldenes Forbedring, Skatternes Nedsættelse og Præsteenkernes Forsorgelse. *Borgerne* forlangte, at Borgmester og Raad i Fremtiden skulde vælges af et Kollegium af Byernes „bedste Borgere", at der ikke maatte udstedes Handelsmonopoler eller Skattefrihed for Enkeltmænd, at de skulde have deres Forstrækninger til Staten tilbagebetalte, og at der ikke maatte paalægges ny Told. Endelig kom *Adelens* Krav, og det var de største. Deres Forstrækninger skulde, ligesom Borgernes, dækkes, Kongen maatte ikke købe eller tilpante sig adeligt Gods, han skulde

overdrage alle Lenene til Adelsmænd, og de Forhøjelser til Statskassens Gavn, som Kong Christian IV havde foretaget med Lensafgifterne, skulde atter bortfalde. Det var en „drabelig Frihed“, som efter disse Forslag vilde tilfalde Danmarks Stænder.

Som Talsmand for disse Krav optraadte Adelen nu over for Rigsraadet d. 25. April. Men i Kansleren, den sindige og omstændelige *Christen Thomesen Sehested*, fandt den en Modstander, der ikke var saadan at løbe over Ende. Han kunde nok gaa med til at indrømme, at Skatterne var for høje, men allerede som Embedsmand i Centraladministrationen maatte han med Hænder og Fødder sætte sig imod Fordringen om Stændernes Lovgivning og Skattebevilling, der naturligvis maatte gøre Styrelsen besværligere. Og da man fra Rigsraadets Side stillede i Udsigt at ville vise sig føjeligere over for en Udvidelse af Adelens Standsprivilegier, gav de adelige hurtigt efter i Spørgsmaalet om alle Stænders Rettigheder. Ja, den gav ogsaa efter i, hvad der omhandlede dens Myndlinger, de lavere Stænder. Præsteskabet maatte nøjes med et i almindelige Udtryk holdt Løfte om „Præsternes nødtørftige og ærlige Ophold og Underholdning“; Borgerskabet med, at ingen Monopoler skulde udstedes — uden Raadets Samtykke. Til Gengæld tog Adelen som Stand Stikket hjem. Den fik for første Gang udtrykkelig sikret Skattefrihed for sine Ugedagsbønder, Forbud mod Kronens Erhvervelse af frit Adelsgods, den ønskede Forandring af Lensvæsenet og Vragret paa sine Godsers Strande. Dens egentlige Organ vedblev derimod Rigsraadet at være. Dettes Medlemsantal sattes til 23, og naar en af Raaderne døde, skulde Adelen i det Landskab, hvor han havde hjemme, være berettiget til at indstille nogle Kandidater til den ledige Plads, hvorimellem Kongen efter ny Indstilling af Rigsraadet skulde foretage sit Valg. Hvert Aar skulde der holdes *Danehof*, d. v. s. Samling af Rigsraadet til en øverste Domstol. Hvad endelig *Kongemagten* angaar, blev den yderligere beskaaret: Kongen maatte kun have Danske (adelige) ved sit Hof; han maatte hverken forlene sine Børn med Len eller

Christen Thomesen Sehested.
Tegning af Heinrich Hansen (1859)
paa Frederiksborg efter et ved
Slottets Brand ødelagt Maleri.

lade foretage Kongevalg i levende Live; Raadets Samtykke krævedes, hvis han ønskede at optage Udlændinge i Adelsstanden, at erklære Krig eller slutte udenlandske Forbund, at rejse til Udlandet, eller at paalægge ny Told eller Accise; næst efter ham selv skulde i Fejdetid Marsken befale over Hæren. Hertil lagdes alle de tidligere Haandfæstningers Indskrænkninger af Kongemagten, og man endte med at indføre et Slags suspensivt Veto: Hvis Kongen blev uenig med de tilstedeværende Raader om Fortoltningen af Haandfæstningen, skulde Raadet indkaldes in pleno, og hvis han heller ikke da vilde bøje sig for det, skulde dets Beslutning dog „stande ved Magt“.

Frederik III.
Maleri paa Frederiksborg.

Saaledes havde Rigsraadet i Christen Thomesens Person sejret over hele Linjen; thi de Indrømmelser, som Adelen havde opnaaet, kom ogsaa dets Medlemmer til gode. Præsterne og Borgerne var bleven narret. Kongemagten havde maattet betale Gildet. Traditionen har tilskrevet Corfitz Ulfeld Hovedansvaret herfor, og Hertug Frederik synes selv at have delt denne Anskuelse, hvis det da er rigtigt, at han ved Festmaaltidet efter Kongevalget sagde til Rigshofmesteren: „Corfitz, I har i Dag bundet mine Hænder, hvem véd, hvem der kan binde Eders igen!“ Men Ulfelds Svar: „Naadigste Herre! Er de for haardt bundne, er der Raad til at løse dem igen“, passer rigtignok saa daarligt ind i Fremstillingen, at man maa nære store Betænkeligheder ved hele Fortællingen. Man har da heller ikke ved en eneste af de nævnte Haandfæstningsparagraffer kunnet blot sandsynliggøre, at den stammer fra Ulfelds Indgriben. Mærkes kan det endelig, at han, ene af alle Rigsraader, hverken har underskrevet eller beseglet Haandfæstningen. Han havde sine Modstandere i Adelens øverste Kreds, ikke i den brede Adelsstand eller hos Præster og Borgere, saa det vilde ikke have været

klog Politik af ham at arbejde paa Rigsraadets Styrkelse. Derimod er der ingen Tvivl om, at i disse Maaneder skærpedes *Forholdet mellem Leonora Christine og Sofie Amalie,* og den første var selv for en stor Del Skyld heri. Da Festen i Anledning af Kongens Hyldning fandt Sted i Juli, lod hun ved Taflet spydige Ord falde om den unge Dronning, og de kom Sofie Amalie for Øre. Det var vel ogsaa hendes Aand, der inspirerede Ulfeld, da han ved Kongens Kroning i November Maaned lod Æresporten for Kongen nedrive Natten før den Dag, da Dronningen skulde drage samme Vej til sin Kroning. Det maa staa hen, om den Fortælling er sand, at Leonora i Forvejen havde prøvet Dronningens Krone og ladet den falde til Jorden, med eller uden sin Vilje. Der foreligger i hvert Fald Vidnesbyrd nok om det slette Forhold mellem de to Kvinder, og det var en Selvfølge, at begge deres Ægtefæller paavirkedes deraf.

Sofie Amalie.
Maleri paa Frederiksborg.

I Løbet af Sommeren og Efteraaret var altsaa de sidste Skridt taget, som havde fjernet Frederik III fra den Magt, der endnu var den danske Konges. *Hyldningen* d. 6. Juli fandt Sted paa Slotspladsen i København, og fra alle Stænder og alle Egne var der sendt Repræsentanter hertil. Tronen var opstillet paa et „Theatrum" ved Børsen, og Kongen vandrede derhen fra Slottet i en lang Procession, medens der over hans Hoved holdtes en Himmel af sort Fløjl. Da han havde taget Plads, holdt Rigshofmesteren Dagens Tale, hvorpaa Edsaflæggelsen fandt Sted af alle de Deputerede. Imens var ikke alene Drabantkorpset, men ogsaa Københavns Borgervæbning opmarcheret paa Pladsen. Højtideligheden endte med det ovennævnte Festmaaltid paa Slottet. Ved dette Møde søgte Borgerstanden endnu en Gang at drive de Krav igennem, som havde haft saa krank en Skæbne i April, ja den føjede ny til, som at

Kongen skulde sende sine Befalinger direkte til Byøvrighederne uden om Lensmændene, og at Borgerne omvendt skulde have fri Adgang til Kongen. Det gik imidlertid som forrige Gang; det var kun meget lidt, man fik ud af denne ny Henvendelse. Kongen og Rigsraadet afslog det allermeste, men der var næppe Tvivl for de uheldige Supplikanter om, hvor de skulde lægge Ansvaret for denne Afvisning.

Efter at Frederik III i August Maaned havde besøgt Norge og modtaget Hyldningen som *norsk Konge* i Christiania, var — for at bruge et moderne Udtryk — det borgerlige Ægteskab indgaaet mellem Kong Frederik og hans to Riger. Men den kirkelige Vielse, *Kongekroningen*, stod endnu tilbage. Den trak ud lige til Novbr. 1648, altsaa samtidig med den afdøde Konges Bisættelse. Man skulde indløse Kronen, der var pantsat til en Købmand i Hamburg, og man skulde have lavet Scepter og Æble foruden en særlig Krone til Dronningen. Men ogsaa de private rustede sig til Festen. Et morsomt Vidnesbyrd herom er endnu bevaret i Fortegnelsen over de Mængder Vin og andre Drikkevarer, som Adelen indførte til København fra Udlandet, nemlig ca. 63,000 Potter Vin og 94,000 Potter tysk Øl. Man forstaar let, at Corfitz Ulfeld som Rigshofmester kunde behøve mere end nogen anden Adelsmand, men er der ikke noget karakteristisk i, at Hannibal Sehested, der dog ikke kan antages at have haft saa store Repræsentationspligter, behøvede fem Gange saa meget Rhinskvin som han, foruden en større Portion fransk og spansk (i alt 17,200 Potter)?

Kroningen fandt Sted i Frue Kirke d. 23. Novbr., og nu var det den danske Kirkes Primas, Biskop *Jesper Brochmand*, som spillede Hovedrollen. Kongen kom ridende til Kirken, ledsaget bl. a. af de højeste Rigsembedsmænd, der ligeledes var til Hest og bar Kronjuvelerne, Krone, Scepter, Æble og Sværd. Ceremoniellet i Kirken var ældgammelt, det gik tilbage til Middelalderen, men var i Tidens Løb blevet forøget med adskillige for Adelen tiltalende Træk, f. Eks. at Haandfæstningen oplæstes i Kirken, før Kongen svor sin Kongeed. Derpaa salvede Bispen Kongen, først højre Arms Haandled og derpaa korsvis mellem Skuldrene, hvilket fortolkedes som, at han ikke burde stole paa sin egen Arms eller sine Skuldres Styrke. Men Hovedceremonien bestod i Kroningen. Bispen indviede Kongekronen, som var henlagt paa Altret, og sagde til Rigsraaderne: „Jeg beder Eder, I gode og gunstige Herrer, at I vil umage Eder hid og træde frem til Herrens Alter og tilhjælpe at sætte udi den højlovede hellige Trefoldigheds Navn Hans kgl. Majestæt den kongelige Krone paa Hovedet. Og hvo af Eder, I gode Herrer, som staar langt borte, han udrække sin Arm og tage fat paa Kronen; thi saadan Ære frem for alle andre Eder sømmer." En Følelse af Stolthed maa ved disse Ord have rislet gennem de gamle

Rigsraader; thi tydeligere kunde det ikke have været udtrykt, at den højeste Magt stammede fra dem alene.

Men ingen kan kvæle de ny Tanker, som er oppe i en Tid, og i Stedet for at lytte til den gamle Formel vilde Raaderne have handlet klogere i at fæste sig ved den Tale, som Biskop Brochmand ved samme Lejlighed rettede til den ny Konge. Thi disse Taler var det vekslende inden for Ceremoniens faste Rammer, og her havde Tidens Tanker Plads til at komme frem. Fra Frederik II's gennem Christian IV's til Frederik III's Kroning ser man i disse Prædikener en fast Udviklingslinje, en stadig stærkere Betoning af Monarkens Betydning. Ved denne Lejlighed tiltalte Brochmand Kong Frederik med disse Ord: „Høje Konge, Dig kalder Gud i Dag til at tage Del i hans Værdighed; Du vil høre ikke mig, men Gud selv tale til Dig: „Jeg har sagt, I er Guder." Den ubegrænsede Magt, som Gud udøver over alle Verdens Riger, den vil han dele med Dig, naar det gælder Danmarks og Norges herlige Lande.... Alt, hvad der hører til dette guddommelige Embede, skal Du varetage paa retfærdig og samvittighedsfuld Vis."

Adelsvælden havde ved Haandfæstningen 1648 vundet sin sidste Sejr. Den kunde for saa vidt synes at være i Pagt med Tidsaanden, som Fyrstemagten i mange europæiske Lande netop i Øjeblikket var i en Bølgedal. I England henrettedes det følgende Aar Kongen, Carl I, i Nederlandene blev den oraniske Generalstatholders Plads staaende ubesat ved hans Død 1650; i Frankrig har vi i 1649—1653 den adelige Frondes store Oprør mod Kongen; i Tyskland stod Kejsermagten saa lavt som aldrig nogen Sinde før. Men intet Steds havde Adelen Gavn af disse Bevægelser. I England fulgte Cromwells og Hærens Herredømme, og et Øjeblik saa det endogsaa ud til, at man skulde komme ud i et kommunistisk Kaos. I Nederlandene var det Købmandsstanden, som foreløbig tog Gevinsten hjem. I Frankrig sad Kongemagten snart igen i Højsædet, stærkere end nogen Sinde. Og selv om den tyske Kejsermagt ingen Sinde mere kom op, blev det ikke Adelen, men de tyske Territorialfyrster, f. Eks. i Sofie Amalies Hjemland Braunschweig og i Brandenburg, som arvede dens Magt. Kun en halv Snes Aar herefter, og den stærke Kongemagt vendte tilbage i England; atter en halv Snes Aar, og noget tilsvarende fandt Sted i Nederlandene. Der var Fremtid i Monarkiet overalt. Det arbejdede sig op i Pagt med Embedsmændene og Borgerstanden. Litteraturen talte dets Sag. De betydeligste Statsretslærere beviste, at en kraftig Stat krævede en arvelig Kongemagt, der var i lige Grad ubunden udadtil og indadtil. Men det mærkelige herhjemme er, at det var inden for Adelen selv, man fandt Fortalerne for den ubundne Kongemagt. Unge Adelsmænd som *Gabriel Akkeleje*, der dog var uddannet paa det adelige Akademi i Sorø og tjenstgjorde

som Sekretær i Kancelliet, hævdede i sine Skrifter, at een bør sidde inde med den lovgivende Magt, thi Fyrsten er Guds Afbillede og kaldes med rette selv Gud. Markus Gjø, Tage Krabbe og Otto Skeel brugte ganske lignende Ord. Det er en Holdning, som minder om den franske Adels før Revolutionen 1789, da den i uforstaaelig Kortsynethed selv hjalp med til at slaa Benene bort under sin Magtstilling.

Hermed var Hertug Frederik ret salvet og kronet til Danmark-Norges Konge. Det skulde nu vise sig, om der kunde regeres med Rigsembedsmænd og Rigsraad paa Grundlag af den ny Forfatning.

2. Hannibal Sehesteds og Corfitz Ulfelds Fald.

Frederik III var bleven Konge af Danmark og Norge. Men han var tillige *Hertug af Slesvig og Holsten*, ganske vist ved Siden af den gottorpske Hertug, der var Fyrste over den anden Halvdel af hvert af disse Lande. Kongen stod altsaa stadig med den ene Fod i Tyskland, thi Holsten var et tysk Hertugdømme. Det var derfor naturligt, at Rigsraadet straks fra første Færd havde maattet gaa ind paa, at han ikke efter Indfødsretsparagraffen i Haandfæstningen skulde være forpligtet til at afskaffe de tyske Hoffolk, som han allerede havde i sin Tjeneste, og at han skulde have Lov til at anvende Holstenere i sit Diplomati. I Virkeligheden kom det tyske Element fra Begyndelsen af til at spille en stærkere Rolle i Danmark end hidtil. Dronningen havde sin tyske Hofpræst, Teaterforestillingerne ved Hoffet foregik paa Tysk, en stor Del af Kongeparrets Omgivelser bestod af tyske Diplomater og Officerer. Frederik III beholdt derfor sine gamle Tjenere Reinkingk, Lente og Gabel; den første kom i Spidsen for et nyoprettet Regeringskancelli i Glückstadt. Herhen vendte Kongen først sin Opmærksomhed, Hertugdømmerne var jo hans Arvelande. Nu var det her saaledes, at allerede for 40 Aar siden havde den gottorpske Hertug indført Førstefødselsretten blandt sine Sønner for at hindre, at hans lille Rige efter hans Død skulde blive delt mellem Arvingerne. Eksemplet var 1627 blevet fulgt af de smaa sønderborgske Hertuger, der i Virkeligheden kun var en Slags Godsejere, og overalt i Tyskland gik Strømmen i samme Retning, ganske simpelt af økonomiske Hensyn. Det var derfor naturligt, at Frederik allerede inden Kroningen havde paalagt sin ny Regering i Glückstadt at overveje Spørgsmaalet om Førstefødselsrettens Indførelse i hans Del af Slesvig og Holsten. Det lykkedes hurtigt Reinkingk at overbevise sine Kolleger om det heldige i denne Ændring, da fortsatte Delinger af Landet vilde forarme Kongeslægten. En af de tilstedeværende Raader bemærkede endda træffende, at det vilde have

været rart, hvis Christian I i sin Tid havde indført samme Førstefødselsret. I Juli 1650 udstedtes *Arvestatutten*.

Dette havde den Betydning for Danmark-Norge, at det i Fremtiden vilde være umuligt ved et Kongevalg at komme uden om den afdøde Konges ældste Søn, hvis man da ønskede at holde paa Forbindelsen med Sønderjylland. Hidtil havde man i hvert Fald formelt staaet frit. Hvilken Betydning dette maatte faa for en ny Haandfæstning, er indlysende. Kongemagten havde gjort sit første lille Skridt fremad. To Aar senere oprettede Frederik III sit Testamente. Han kunde heri naturligvis hverken disponere over sine Kongeriger eller over sine Len, Sønderjylland og Holsten, men han gjorde opmærksom paa, at han i Holsten ejede et Grevskab (Pinneberg), og han bestemte, at hvis hans Sønner bortkaldtes før hans egen Død, skulde dette Grevskab sammen med hans Løsøre tilfalde hans ældste Datter. Her dukker første Gang kvindelig Arvefølge op; den fandtes i Sofie Amalies Hjemland Braunschweig, og da Testamentet ogsaa giver hende en fremragende Plads i en mulig Formynderregering efter Kongens Død, behøver man vist ikke at søge langt efter Ophavet til disse Bestemmelser. Men Pinneberg laa i den Grad indkapslet i Holsten, at det maatte skære enhver brav Ridderskabsmand i Hjertet, hvis det nogen Sinde blev skilt derfra. Og vilde ikke det slesvigholstenske Ridderskab i Tilfælde af, at Kongen kun skulde efterlade sig Døtre, for at undgaa dette foretrække at vælge en mulig Dattersøn til Hertug, hvoraf Følgen atter vilde blive, at denne var selvskreven til Danmark-Norges Trone? Det maa indrømmes, at Frederik III havde kloge Raadgivere.

Imens gik Begivenhederne deres rolige Gang i Danmark. Med Venskabet mellem den ny Konge og Rigshofmesteren var det kun smaat, skønt den tredje Svoger, Hannibal Sehested, gjorde, hvad han kunde, for at udjævne Modsætningen. Frederik III holdt sig dog tilbage og overlod det til sine Modstandere, Svogrene og Rigsraaderne, at svække hinanden ved indbyrdes Kamp. Uklogt var det sikkert under saadanne Forhold af Ulfeld, at han foretrak at overlade Kamppladsen herhjemme til Raadet og i Stedet søgte sig Berømmelse ved udenrigspolitiske Bedrifter. Hans Omgang med hollandske og nordtyske Købmænd, der havde været Statens Hovedleverandører i de sidste Aar, havde aabnet hans Øjne for Nødvendigheden af en politisk Tilnærmelse til Nederlandene, der var den af Vestmagterne, som paa Grund af sin store Skibsfart paa Østersøen havde størst Interesse af Danmarks Bevarelse som selvstændig Stat. Allerede i Christian IV's sidste Aar havde Ulfeld paa en Sendefærd til Holland gennemført, at de to Stater blev enige om Toldforholdene i Norge og om den Erstatning, som Nederlænderne

skulde yde for den Sundtold, deres Handelsskibe ikke havde betalt i Krigsaaret 1645. Men til et egentligt Forbund var man ikke naaet. Nu lykkedes det 1649 Corfitz Ulfeld at faa sig betroet en ny *Sendelse til Nederlandene,* hvor han dels skulde forhandle om en Forsvarsalliance, dels skulde undersøge Mulighederne for at faa de nederlandske Skibes Øresundstold afløst med en fast aarlig Sum. Det var en virkelig politisk Tanke, der laa til Grund for denne Plan; thi ikke blot kunde man herved haabe paa en Forbedring af den vanskelige økonomiske Situation, man vilde ogsaa opnaa, at Vesteuropas største Sømagt, Nederlandene, fjernedes fra sin tidligere Forbindelse med vor Arvefjende, Sverige, og nærmedes til Danmark.
seligt Følge til Holland, og efter lange Forhandlinger opnaaede han

Ulfeld havde Held med sig. Han drog med sin Hustru og et anikke blot at gennemføre *Forsvarstraktaten,* — som kom os til god Nytte 1658, — men ogsaa, at Nederlandene forpligtede sig til aarligt at betale 140,000 Rd. mod at fritages for at tolde i Helsingør. Dette var i Virkeligheden adskilligt mere, end Tolden af de nederlandske Skibe i de sidste Aar havde indbragt. Fordelen for Danmark var altsaa øjensynlig. Men i Danmark lukkede man Øjnene herfor ved Tanken paa, at denne Sendefærd havde kostet 150,000 Rd., og det bragtes desuden Kongen for Øre, at Ulfeld i Nederlandene havde ladet adskillige nedsættende Ytringer falde om den danske Kongemagt. Utilfredsheden herhjemme over for Ulfeld besvaredes af ham med tilsvarende Følelser, da han efter Hjemkomsten betragtede sig som en miskendt Storhed, og da han fandt, at man havde benyttet hans Fraværelse til at beklippe hans Embede som Rigshofmester. Man havde nemlig fattet Mistanke til hans Redelighed under de store Leverancer til Staten i Christian IV's sidste Aar, og hans Uvenner inden for og uden for Raadet havde skubbet til den hældende Vogn. Frederik III havde ikke ugerne set til; personlig Indgriben fra hans Side havde ikke været nødvendig. Nu greb Ulfeld til sin gamle Udvej fra Christian IV's Dage: at nægte at fungere som Rigshofmester, idet han tog Sygdom til Paaskud. Han haabede aabenbart paa, at Regeringsmaskineriet paa den Maade skulde gaa i Staa af sig selv. Men denne Gang tog han fejl. Begivenhederne gik deres normale Gang uden om ham. Han havde blot opnaaet at stille sig selv i Skyggen. En Regnskabsundersøgelse indlededes; hans Hustru, ligesom dennes Søstre, krænkedes ved, at man fratog dem Titlen „Grevinde af Slesvig og Holsten" og forbød dem at køre ind i Slotsgaarden. Saaledes var der allerede halv Krigstilstand mellem Kongen og hans Førsteminister, og denne var samtidig svigtet af sine Standsfæller. Da skulde en enkelt Begivenhed føre til Udbrud.

Det vil næppe nogen Sinde lykkes at komme til Bunds i den roman-

tiske Hændelse, som bærer *Dinas* Navn. Dertil er de Forhør, som holdtes i Sagen, af en altfor overfladisk Karakter, og Dommernes Holdning rummer desuden uforklarlige Modsigelser. Men dette er ogsaa mindre væsentligt. Hovedinteressen ved Dina Vinhofers Proces ligger paa to Punkter: I dens politiske Virkninger og i det Indblik, den giver i Hovedpersonernes Karakterer, ja i hele Samtidens Tænkemaade. Vi faar pludseligt et skarpt, ja grelt Lys kastet ind over det aandelige Standpunkt hos de højeste Klasser for næsten 300 Aar siden, som giver Anledning til adskillige Tanker om, hvor vidt Menneskene har ændret sig siden da eller ej.

Sagens Indhold kan kun kortelig refereres her. En københavnsk Kvinde, Dina, hvis Profession vanskeligt lader sig definere, men som i hvert Fald i Øjeblikket levede af en af Dronningens tyske Hofmænd, Oberstløjtnant *Jørgen Walter*, henvendte sig i Decbr. 1650 gennem sin Elsker ved Hoffet og angav Corfitz Ulfeld som skyldig i Planer om at rydde Kongen af Vejen ved Gift. Hun paastod tidligere at have staaet i Forhold til Rigshofmesteren og skjult i hans Seng at have været Vidne til en fortrolig Samtale mellem ham og Leonora om Komplottet. Hvorvidt Walter af Had til Ulfeld har sat Historien i sin Elskerinde, eller om hun selv har fundet paa den for at gøre sig interessant ved Hove og skaffe sig Indflydelse, kan nu ikke afgøres. Det mærkelige er ikke blot, at man i Kongefamilien troede paa denne Skrøne, saa at der her opstod en ligefrem Panik, men navnlig, at man i flere Maaneder holdt den hemmelig for Førsteministeren. Og det allermærkeligste er, at da Dina i Februar 1651 gik til Corfitz og Leonora og fortalte dem, at nogle Personer agtede at myrde dem ved Nattetid, nærede de paa deres Side samme Tillid til hendes Udsagn, som Hoffet havde gjort. Det er ørkesløst at grunde over, hvad der kan have drevet hende til denne ny Løgn; den forklares maaske simplest ud fra hendes Karakter i Almindelighed i Forbindelse med det stærkt fremskredne Svangerskab, hvori hun netop befandt sig.

Situationen var nu ikke uden en høj Grad af ufrivillig Komik. Begge Parter var lige bange for hinanden. Ulfeld væbnede endog sit Tjenerskab med skarpladte Bøsser og holdt med sine Venner Vagt Nat og Dag. Men en saadan Spænding maatte til sidst finde sin naturlige Udløsning, og dette skete, da Ulfeld endelig i April skrev til Kansleren og bad om at blive taget i Kongens Beskærmelse. Men han antydede ikke alene, at Walter vistnok kendte noget til Mordplanerne; han var ogsaa saa uforsigtig at erklære over for to Adelsmænd, der kom til ham fra Kongen, at han ønskede, at Kongen vilde „forbyde sine Tjenere og nogle, som ere næst om Hans Majestæt, hannem nogen Overlast at gøre

eller formyrde". Man kan ikke undre sig over, at Frederik III blev opbragt over saadanne Antydninger, og han gav Ulfeld Ordre til at blive i København. Ulfeld beklagede sig bittert over en saadan Arrest, og endnu mere ophidset blev han, da han ved samme Tid ad privat Vej blev gjort bekendt med de Mordplaner, der tillagdes ham. Selv var han kort i Forvejen bleven bestyrket i sin Tro paa, at man havde ondt i Sinde mod ham, ved at han havde faaet en ny Advarsel fra en Mand i København, der gjorde et absolut troværdigt Indtryk. Desværre har han aldrig oplyst, hvem denne Mand var.

Dinas Sag nærmede sig nu med raske Skridt til sin Opklaring. Hun var efter Kongens Ordre bleven fængslet samtidig med, at Ulfeld erklæredes i Arrest, og hendes Løgnagtighed blev snart aabenbar for alle. Ved Raadstueretten og senere i Herredagen blev hun dømt til Døden, skønt hun med stor Frækhed stod fast ved sine Løgne til det sidste, og denne Dom blev udført paa Slotspladsen i Midten af Juli 1651. For saa vidt blev Sagens Forløb altsaa en Sejr for Ulfeld. Men hans egentlige Avindsmand, Jørgen Walter, slap meget lettere derfra. Med stor Snildhed benyttede denne Ulfelds uforsigtige Udtalelser om ham og Kongens Tjenere til en Proces mod Rigshofmesteren, mens denne havde forsømt foruden mod Dina ogsaa at anlægge Sag mod hendes Elsker. Derfor kunde Walter ikke dømmes af Herredagen, men der skete det højst besynderlige her, at Ulfelds egne Standsfæller, Rigsraaderne, som til en Begyndelse havde stillet sig paa hans Side og forlangt, at Walter skulde modbevise de af Ulfeld fremsatte Beskyldninger, senere frafaldt dette Krav. Det er et Vidnesbyrd om, hvor dyb Kløften i Virkeligheden var mellem ham sammen med de andre Svogre og den øvrige Højadel.

Dinas Proces viser, hvor lidt modstandsdygtige selv Samfundets højeste Kredse var over for Rygter af den løseste Art, hvor let de blev et Bytte for, hvad man nu vilde betegne som Masse-Psykose. Man vil senere i Aarhundredet møde et beslægtet Tilfælde i den Thistedske Besættelsessag, men da i en lille Provinsby og paa et lavere Samfundstrin, mens de mere kultiverede Klasser formaar at holde Hovederne klare. Disse to Begivenheder viser bedre end lange Forklaringer den aandelige Udvikling, som foregik i vort Land i de sidste halvhundrede Aar af det 17. Aarhundrede.

Men da Dinas Sag var sluttet, var Ulfelds Rolle i Danmark ogsaa udspillet. Det var et mindre dramatisk Stof, som fældede ham og de øvrige af Christian IV's Svigersønner, det var de tørre *Regnskaber*.

Allerede i Foraaret havde Rigsraadet rettet sine Angreb mod Hans Lindenov og Ebbe Ulfeld; den sidste fik sin Afsked som Lensmand paa Bornholm for Bondeplagerier og Skatterestancer. Den næste, som man vendte sig imod, var *Hannibal Sehested* som Statholder i Norge. Navn-

lig i Marsken Anders Bille havde han en gram Modstander, fordi han havde søgt at berøve denne Indflydelsen paa det norske Hærvæsen. Frederik III kunde i og for sig ønske at skaane denne Svoger, der havde stillet sig paa en langt bedre Fod med Kongen end Ulfeld, og som vel ogsaa allerede havde ladet sin Sympati for en stærkere Kongemagt skinne igennem. Men mere end en velvillig Neutralitet vilde han dog ikke indtage i Striden mellem ham og Rigsraadet. Saaledes gik det da til, at Raaderne begyndte med at undersøge Sehesteds underordnede Embedsmænds Regnskaber, men da disse forsvarede sig paa de angribelige Punkter med, at de kun havde handlet efter Statholderens Ordrer, kom Turen snart til ham selv. Et Øjeblik saa det ud til, at Naade skulde gaa for Ret, og at han vel skulde opgive sit høje Embede og sit Gods i Norge, men til Gengæld faa et dansk Len. Men Enden blev dog en Overgivelse paa Naade og Unaade, saa at Sehested uden nogen Erstatning ikke blot maatte opgive Embede og Ejendom, men forpligte sig til at tilbagebetale de af ham ulovligt opkrævede Skatter, der var gaaet i hans egen Lomme. Alene Værdien af det Gods, som ved denne Lejlighed tilfaldt Kronen, beregnedes til den uhyre Sum af næsten en kvart Million Rigsdalere.

Den tredje, som Rigsraadet vendte sig imod, var *Corfitz Ulfeld*, og her følte Kongen aldeles ingen Trang til at lægge sig imellem. Den mod ham paabegyndte Regnskabsundersøgelse var i 1650 kun foregaaet med ringe Fart, men da det blev klart for hans Fjender, at han vilde slippe godt fra Dinas Sag, var Undersøgelsens Tempo blevet sat betydeligt op. Dagen efter, at Kongen havde underskrevet et Anklageskrift mod ham, viste Corfitz Ulfeld ved sin Handlemaade, at han ikke følte sig dette ny Uvejr voksen. Som tidligere Statholder over København var han i Besiddelse af Nøglen til Østerport, og han benyttede dette til hemmeligt at forlade Byen med sin Hustru om Aftenen den 14. Juli 1651. Til Skibs søgte han med Familie og Ejendele til Holland og efter et Par Maaneders Ophold her videre til Sverige, til Fjendens Hovedkvarter. Her mødtes han snart med Svogeren Ebbe Ulfeld, der tilbød Dronning Kristina sin Tjeneste. Ogsaa den sidste af Svogrene, Grev Pentz i Hertugdømmerne, var forlængst en falden Storhed.

Corfitz Ulfelds historiske Betydning er egentlig hermed afsluttet. Skønt hans Liv endnu blev rigt paa sælsomme Oplevelser, og skønt han nedværdigede sig til at blive Landsforræder, kom han aldrig mere i første Linje. Danmarks og Sveriges indbyrdes Historie efter 1651 vilde være den samme, selv om hans Deltagelse deri blev udslettet. Han havde overset, at i samme Øjeblik, som han forlod sit Fædreland, blev han en rodløs Eksistens. Anderledes med Hannibal Sehested. Han kunde som Kongen tie og bie, og han lagde sig i sin Fornedrelse aldrig

saaledes ud med sine Fjender i Danmark, at en Forsoning blev umulig. Derfor skulde hans Tid atter en Gang komme.

Rigsraadet stod i Øjeblikket som Sejrherre over Svigersonnernes Parti. Men havde det Kraft i sig til at udnytte Sejren?

3. Rigsraadets Styrelse af Danmark.

Den „Adelsvælde", eller rettere „Rigsraadsvælde", som efter Sehesteds og Ulfelds Fald stod ubestridt, var hverken gammel af Aar; — den kunde kun føres tilbage til Christian IV's sidste Tid; — ej heller skulde den opnaa nogen høj Alder. Selv inden for det korte Tidsrum 1651—1660 gjorde andre Indflydelser sig gældende ved Siden af den. Kun til en vis Grad kan derfor Ansvaret for, hvad der ikke udrettedes, lægges paa dens Skuldre.

Rigsraadet, denne 23 Mands Forsamling, samledes sjældent fuldstændigt, undtagen naar det een Gang aarlig skulde fungere som øverste Domstol, Herredagen. Almindeligvis var kun en mindre Kreds til Stede i Hovedstaden for at overveje og beslutte om de Forslag, som Rigsembedsmændene forelagde den i Kongens Navn. Disse Rigsembedsmænd var fra 1651 i saa nøje Kontakt med Raadet, at der kunde siges at herske en Slags Rigsraadsparlamentarisme. Men de var samtidig, med Undtagelse af Rigsmarsken Anders Bille, saaledes indstillede over for Kongen, at et godt Samarbejde meget vel var muligt.

Alderspræsident i Rigsraadet var 1651 *Tage Thott*, „Kongen af Skaane", som havde haft Sæde deri i 27 Aar. Af de øvrige lægger man navnlig Mærke til „Kongen paa Fyn" *Jørgen Brahe*, Rigsadmiralen *Ove Gedde*, Kongens Kansler *Christen Thomesen* (Sehested), Rigskansleren *Christoffer Urne*, Bogsamleren *Jørgen Seefeldt*, Marsken *Anders Bille*, *Joachim Gersdorff*, der blev Ulfelds Efterfølger som Rigshofmester, og *Gregers Krabbe*, der afløste Sehested som Statholder i Norge, for selv faa Aar efter at efterfølges af *Niels Trolle*.

„Raadstueprotokollen" førtes af *Christen Skeel*. Han begyndte sin Gerning i „Raadstuen for Københavns Slot" 1649, og de første Ord, han havde skrevet i sin Protokol, var om *Rigets Gæld*. Det blev ikke de sidste. Finansspørgsmaalet blev Ledemotivet i Rigsraadets Overvejelser i alle disse Aar, og man kom aldrig til Ende dermed. Christian IV's sidste Aar havde paa Finansregnskabet vist et stadigt stigende aarligt Underskud, fra 98,000 Rd. i 1642 til 425,000 i 1647. Af Udgifterne var den største Post Hofholdningen. Den samlede Statsgæld kunde ved Tronskiftet sættes til henimod 4 Mill. Rd., hvilket, — som senere vil

blive vist —, svarede til hele Landets Eksports Værdi i to Aar. Herover for kendte man kun een Udvej: at udlægge Statsdomæner til Statskreditorerne. Ved Frederik III's Tronbestigelse besluttede man at afhænde 20,000 Tdr. Htk. af Krongodset til en gennemsnitlig Pris af 50 Rd. pr. Td. Dette betød altsaa kun Dækning for en Fjerdedel af hele Gælden. Udlæggene fandt Sted i de følgende Aar, og Fortegnelserne viser, at mens det kun var forholdsvis smaa Godsmasser, som Kronen mistede paa Sjælland og Fyn (tilsammen 3500 Tdr.), afstodes i Skaane 4600 Tdr. og i Jylland endog 12,700 Tdr. Det var ogsaa i Jylland, at de enkelte Portioner var størst; Rentemester Henrik Müller, en født Holstener, fik saaledes 1176 Tdr. Htk., Købmanden Leonhardt Marselis i Hamburg 1121 Tdr., og Borgmester Jakob Madsen paa Christianshavn 960 Tdr.

Tage Thott.
Maleri i Privateje.

Krongodssalget formindskede ganske vist Kronens Gæld, men det medførte tillige en følelig Nedgang i de aarlige Indtægter. Sammenligner man Overslagene over Indtægterne 1642 og 1652, viser der sig en Nedgang for Lenenes Vedkommende for „de visse Indtægter“ fra 195,000 Rd. til 130,000 Rd. Samtidig var Tolden i Danmark sunket fra 65,000 til 61,000 Rd., og i Norge fra 98,000 til 70,000. Af de øvrige Indtægter var Byskatterne, Borgelejepengene af Købstæderne og Baadsmandsskatterne de vigtigste; disse Købstadafgifter beløb sig 1642 i alt til ca. 36,000 Rd., i 1652 kun ca. 23,000 Rd. For denne almindelige Nedgang maatte der findes Erstatning, og det laa — efter Datidens Tænkemaade i Almindelighed og det danske Landbrugs Nedgang i Særdeleshed — nær at søge den i indirekte Afgifter, der især vilde komme til at paahvile Bybefolkningen.

Allerede i 1650, altsaa før Sehesteds og Ulfelds Fald, drejede Rigsraadet ind paa denne ny Vej, idet man foreslog en *Accise af Øl og Brændevin* paa 10 Skilling pr. Tønde, dog saaledes at Adel og Gejstlighed skulde være fri for denne ny Byrde. Kongen gik med til Forslaget, efter at en Henstilling fra hans Side om, at Adelen skulde frafalde sin Accisefrihed, ikke havde vundet dens Bifald. Men da Paabudet var blevet kundgjort, opstod der et stort Røre i København. Der fandt Protestmøder af Borgere Sted, og selve Borgmestrene Hans Nikkelsen og Hans

Nansen gjorde sig til Talsmænd for Misfornøjelsen. I Rigsraadet var man klar over, at man stod over for en ligefrem „Meutination, idet de ved Forsamlinger og Stemplinger med haarde og ubekvemme Ord, saasom imod Løfte, item imod kristelig Billighed skriver og supplicerer". Men Raadene mente paa den anden Side, at „man faar i disse Tider at temporisere, og ikke med Haardhed, medens (ɔ: men) med største Lemfældighed i Kgl. Mts. Præsens føre dem til Gemyt, hvor ondt det gør Hs. kgl. Majestæt". De dristige Borgmestre slap for saa vidt godt fra deres Andel, som de kun fik en Irettesættelse, der efter Raadets Ønske tildeltes dem af Kongen personlig. Hvad Stridsspørgsmaalet angaar, erklærede han derimod, at han „ikke straks" kunde tilbagekalde sin Forordning, men han gik ind paa, at der ikke i Anledning af Accisen skulde finde Visitation Sted i Borgernes Huse, saa at Hjemmebrygning til Husbehov altsaa ikke kunde rammes.

Jørgen Brahe.
Samtidigt Stik.

Den ny Accises Indførelse bidrog i nogen Grad til at forhøje de indirekte Statsindtægter; mere betød dog den ny *Toldrulle 1651*, der senere vil blive nærmere omtalt. Man ser da ogsaa, at den danske Told fra 1652 til 1656 steg fra 61,000 til 103,000 Rd., den norske Told fra 70,000 til 125,000. Samtidig gik ogsaa *Lensindtægterne,* uvist af hvilken Grund, noget i Vejret, saa at de i det sidstnævnte Aar beløb sig til 154,000 Rd. Men samtidig sank rigtignok *Øresundstolden,* efter at Overenskomsten med Hollænderne om dens Afløsning atter var ophævet, helt ned til den ubetydelige Sum af 70,000 Rd. Og selv om det lykkedes at faa Udgifterne til Hæren noget reduceret, steg til Gengæld Bekostningen paa Flaaden, og dette gjaldt vel i endnu højere Grad om Hofudgifterne, skønt det ikke er muligt at belyse disse i Enkeltheder. Der blev fra alle Sider gjort hæderlige Anstrengelser for at skabe Balance: Lensmændene lovede at betale et Aars Indkomst af deres Forleninger; Adelige og Borgerlige ydede Staten Laan; man oprettede en

Livsforsikring, „det frugtbringende Selskab", knyttet til Statskassen. Nogen virkelig Bedring synes ikke at være naaet, og allerede heri ligger en fældende Kritik af hele den bestaaende Styrelse. At det ikke en Gang er muligt rigtigt at se til Bunds i den finansielle Elendighed, formindsker saa langt fra Ansvaret; meget snarere maa det siges, at den Uoverskuelighed, som Regnskabsvæsenet frembyder, bestyrker Indtrykket af, at det herskende Styre ogsaa i denne Henseende savnede Initiativ og Fasthed paa Finansvæsenets Omraade.

Finansvæsenet var den vigtigste, men ingenlunde den eneste Opgave, som Rigsraadet havde at beskæftige sig med i 1650'erne. De daarlige finansielle Forhold maatte dog medføre, at al anden Virksomhed lammedes. Et Hovedspørgsmaal var det at ordne *Hærvæsenet*, saaledes at de trykkende Udgifter til de staaende Tropper indskrænkedes, og at der dog samtidig skabtes en vis Sikkerhed udadtil ved Oprettelsen af nationale Hærafdelinger. Om Resultatet vil der blive talt senere, hvor den udenrigspolitiske Situation behandles. Her skal der dog dvæles nærmere ved *Fæstningsanlæggene*, da disse militære Anlæg ogsaa havde en civil Side. Ligesom i Christian IV's Tid søgte man nemlig at skabe Fæstninger, der samtidig kunde blive blomstrende Købstæder. I det hele var Handel og Industri Tidens Øjestene, og det merkantilistiske Synspunkt var gennem hele Aarhundredet herskende hos Statsmændene. Naturligt nok rettedes Opmærksomheden først og fremmest paa København, og Kongen viste personlig megen Interesse for at ophjælpe dens stagnerende Handel. Gang paa Gang foreslog han 1650 Rigsraadet at give Hovedstaden Friheder, „eftersom det hele Land derpaa Magt ligger". Christen Skeel mente da, at man skulde opfordre Magistraten „med forfarne Købmænd" til selv at fremsætte Reformforslag, og dette maa sagtens være sket; thi i et følgende Raadsmøde behandlede man en Række Forslag, bl. a. om at indlemme Christianshavn i Hovedstaden, fritage den for Indkvartering, give Udlændinge Ret til frit at indføre deres Varer, uden først at skulle oplægge dem paa Børsen og i Pakhuse, oprette et nyt Lav for Købmænd, Kræmmere og Vinhandlere og styrke de allerede bestaaende Haandværkslav i deres Rettigheder. I følgende Møder knyttedes andre Tanker hertil, som f. Eks. at bevæge de nærmest liggende sjællandske Købstæder til at opgive deres Ret til Sejlads og Handel paa Udlandet, og at give fremmede Lov til toldfrit at oplægge de Varer, som skulde genindføres, altsaa at oprette en Frihavn. Men det gik hermed som med alt andet: der blev lidet eller intet gjort. Dog vedblev man i de følgende Aar at drøfte: „Commercierne at bringe paa Fode". Man besluttede 1655 at oprette et Saltkompagni, som skulde indføre denne Vare i „monterede Skibe", der i Krigstid kunde bruges i Rigets Tjeneste, men knap var Kompagniet kommet i Gang, før Bor-

gerskabet klagede over det og ønskede det ophævet. Selve Rigsraadet havde snævre Grænser for sin Sympati for det københavnske Borgerskab, i hvert Fald ønskede det, at det skulde blive ved sin Læst og ikke komme Adelen for nær, som naar Raadet ved Krongodsudlægget udtalte sin Frygt for, at „dersom Borgerskabet faar saa meget Gods i Hænder, da kan deraf komme mange Inconvenienser og Uenighed mellem Stænderne“.

Hvad Borgerstanden opnaaede i disse Aar, var først og fremmest et ordnet *Postvæsen* under Generalpostmester Povl Klingenbergs Ledelse, hvorefter der to Gange ugentlig var ridende Forbindelse mellem Hamburg og København, hvorfra en tidligere Linje over Land førte til Christiania i Norge. Dernæst fik København en betydelig Udvidelse af sit Byomraade mod Nord, idet hele Kvarteret mellem den nuværende Gothersgade og St. Annæ Skanse (paa Kastellets Plads) inddroges til Bebyggelse. Som Værn for denne ny Stadsdel forlængedes Volden fra Nørreport uden om Rosenborg og St. Anna Rotunda-Kirken (hvor nu Sølvgades Kaserne ligger) indtil Skansen, men ligesom denne Forsvarslinje langtfra blev færdig inden Svenskernes Angreb 1658, gik det også yderst trevent med Bebyggelsen af det ny København, hvor Nyboder langt ude dannede det eneste sammenhængende Kvarter. For en stor Del har man vist indskrænket sig til at opføre Sommerhuse i Haverne, og det kan eksempelvis anføres, at den spanske Gesandt, der om Vinteren boede i sin Gaard paa Østergade, om Sommeren laa paa Landet paa den anden Side af Hallandsaas (Kongens Nytorv) i Store Strandstræde.

Lige saa megen Interesse som for København havde Regering og Rigsraad dog for den By og Fæstning, som man ventede skulde blive Jyllands Hovedstad: *Frederiksodde*. Krigene under Christian IV havde vist Nødvendigheden af at have en stærk Flankestilling paa Fastlandet, da det frontale Forsvar Gang paa Gang var blevet gennembrudt. Efter en Del Vaklen valgte man Bjersodde lige over for Strib, og man planlagde her Opførelsen af en Dobbeltby paa begge Sider af Lillebælt, svarende til København—Christianshavn. Kun den jyske Halvdel af Planen blev dog ført ud i Livet, og den ny Fæstningsby bærer den Dag i Dag sin Skabers Navn. Mod Landsiden, men desværre kun mod denne, omgaves den med høje Volde og Bastioner; den fik Frihed for Skatter, Ægter og Told i 50 Aar; de nærmestliggende Landsbyer nedlagdes, og deres Indbyggere flyttedes ind i den ny Stad; Bakker jævnedes, og Moser udfyldtes, hvor de lige og brede Gader skulde gaa. Snart rejste der sig Rækker af pyntelige Huse, og et mærkeligt talrigt Borgerskab fæstede Bo her. Men det skulde hurtigt vise sig, at Oplandet var for lille paa Grund af Vejles og Koldings Nærhed, og det

store Havneanlæg, som var planlagt, førtes ikke ud i Livet. Var det Pengemanglen eller Styrets sædvanlige Impotens, som ogsaa her kun naaede til halvgjort Arbejde?

Fiskale og merkantilistiske Hensyn, — foruden ved Byanlæggene militære Synspunkter — var det altsaa, som bestemte den danske Regering og Lovgivningsmagt i 1650'erne. Tydeligst træder dette frem i Toldpolitikken, der under de synkende direkte Indtægter særligt maatte fængsle Opmærksomheden. 1651, samme Aar som den driftige *Henrik Müller* udnævntes til Generaltoldforvalter, fik man en ny *Toldrulle*, der er præget af begge disse Synspunkter. Man forbød heri Udførsel af Raastoffer og lettede Indførslen af dem ved kun at paalægge dem en ringe Told. Paa den anden Side vovede man under Henblik paa Landets ringe Industri ikke at forbyde Indførslen af færdige Varer, men man paabyrdede dem en forholdsvis høj Told for derved at fremme den hjemlige Tilvirkning. Denne Told ramte dog væsentlig Luksusvarer, og tillige ophævedes den indenrigske Told ved Varetransport mellem Provinserne. Desværre gjorde de slette finansielle Forhold, at man allerede i 1655 igen maatte indføre denne sidste, samtidig med at Toldsatserne overhovedet væsentlig forhøjedes. Heller ikke paa dette Punkt kunde saaledes det herskende Styre pege paa et Resultat af varig Betydning.

Det Bevis for sin Eksistensberettigelse, som Rigsraadsstyret skyldte Rigets Beboere, kom altsaa ikke til at foreligge. Navnlig er det underligt, hvor sjældent Raadet selv tager Initiativet til en Foranstaltning; som oftest indskrænker det sig til at behandle de af Kongen (gennem Kansleren?) eller af Rigsmarsken forelagte Forslag. Man havde i Raadet selv en Følelse af, at noget fattedes. Men intet er vanskeligere for et daarligt Styre end at reformere sig selv. I 1655 foreslog man, at der for Fremtiden skulde findes et fast Udvalg af fire Rigsraader, som sammen med Rigens Hofmester og Kansleren dannede et Slags *Regeringskollegium*, der kontrollerede Finansstyrelsen og ledede Administrationen. Disse fire Rigsraader skulde efter fire Maaneders Forløb afløses af andre. Men nogen praktisk Følge synes denne Beslutning ikke at have faaet. Først i 1657 tog man atter Tanken op, og Udvalgets Magt udvidedes da, ved at hele Rigsraadets Magt overdroges til det; thi det fik Myndighed til at „deliberere og slutte, hvis (hvad) videre til Landsens Bedste foretages skal.“ Heller ikke denne Gang synes Forslaget at have faaet praktiske Følger. Det var først efter Roskildefreden 1658, da selv de mest optimistiske maatte føle Kniven paa Struben, at Rigsraadet tog Ordet for Indførelsen af Kollegier efter almindeligt europæisk Mønster, og at det kunde tænke sig at tage borgerlige med ind heri, ganske vist i de underordnede Stillinger. Ja, efter at Køben-

havns Belejring var begyndt, strakte det sig saa vidt at foreslaa et Udvalg oprettet, bestaaende af en Borger i København, en Adelsmand, en Universitetslærer og en kgl. Tjener, som i Forening skulde give Kongen og Rigsraadet gode Raad. Alle disse Tilløb kom imidlertid for sent, Begivenhederne gik nu deres selvstændige Gang, og Rigsraadet kunde ikke indvirke herpaa, hverken hæmmende eller fremmende. Den eneste kollegiale Institution, som saa Lyset inden Svenskekrigen, var *Admiralitetskollegiet* af 1655, der ikke alene skulde have Marinens Sager under sig, men ogsaa raadslaa „om Navigationen og Kommercien i Riget, hvordan bedst befordres kan“. Men selv denne saa specielle Nyindretning havde Rigsraadet lammet ved at hindre, at den blev Højesteret i Marinesager, og at den fik Ret til selv at foredrage sine Sager for Kongen. Admiralitetet var klemt inde i den gamle Rigsraadsforfatning.

Joachim Gersdorff.
Samtidigt Stik.

Det fremgaar tilstrækkeligt af det foregaaende, at Rigsraadet som Lovgivningsmagt ikke formaaede at bøde paa Tidens Brøst. Spørgsmaalet er endnu, om Landets *Forvaltning* var saa god og moderne, at den i nogen Grad kunde erstatte det manglende.

Raadet havde intet selvstændigt Ekspeditionskontor, men dets Beslutninger, som havde fundet kongelig Bekræftelse, førtes ud i Livet gennem de Medlemmer deraf, som var Rigsembedsmænd, og disses Kontorer: *Kancelliet* og *Rentekamret*. I Spidsen for det første stod hele denne Periode igennem „Kongens Kansler“ Christen Thomesen (Sehested); Finanserne lededes af „Rigshofmesteren“, altsaa efter hinanden af Corfitz Ulfeld og Joachim Gersdorff. Den fornemste af disse to Embedsstillinger var den sidste, thi Rigshofmesteren var ikke blot Finansminister, men ogsaa Førsteminister; han repræsenterede Kongen i dennes Fraværelse, drev Forhandlingerne med Udlandet og havde som et særligt Omraade Tilsynet med Hovedstaden under sig. Paa den anden Side var Kansleren Mellemmand mellem Kongen og Rigsraadet og havde Opsynet over den vigtigste Statsinstitution, Kancelliet, hvorigennem alle Statsskrivelser, ogsaa Rentekamrets, udgik. Thi Kancelliet var Hovedhjørnestenen i Danmarks Forvaltning. Begge de to Rigsem-

bedsmænd var milde, konservative og noget ubeslutsomme; uegnede til et kraftigt Forsvar for den bestaaende Rigsraads- og Adelsvælde. Gersdorff følte sig oven i Købet, som Søn af en indvandret Tysker, mindre bundet af Standshensyn og stærkt knyttet til Kongen. Rigsembedsmændene lønnedes med Hovedlen og oppebar i rede Penge kun en vis Sum til Rejseudgifter.

Under Kansleren stod en „Øverstesekretær" som en Slags Departementschef i Spidsen for Kancelliet. Han fordelte Arbejdet mellem Sekretærerne, modtog alle indgaaende Skrivelser og konciperede de udgaaende. Han lønnedes med et mindre Len og et noget lavere Honorar end sine foresatte. Pladsen indehavdes i 1650'erne efter hinanden af *Iver Vind, Otto Krag* og *Erik Krag*, alle unge og arbejdsomme og, i hvert Fald for de to sidstes Vedkommende, ogsaa velstuderede og handlekraftige Mænd. Tilsvarende stod der i Spidsen for Rentekamret under Rigshofmesteren tre „Rentemestre", hvis Stilling og Lønning svarede til Øverstsekretærens. Ogsaa disse var Adelsmænd og var avanceret til Stillingen efter først at have tjent i Kancelliet. Pladserne var i den sidste Tid før 1660 besatte med *Peder Reedtz, Mogens Friis* og *Steen Hohendorff*, af hvilke Reedtz havde Hovedindflydelsen. Han var vel en dannet og flittig Mand, men tillige ligesom Rigshofmesteren og Kansleren ængstelig og initiativløs. Rentemestrenes Hovedopgave var at opstille Rigets Regnskab, hvortil fra 1652 knyttedes Udarbejdelsen af Maanedsoverslag paa al Indtægt og Udgift. Dette sidste er et hæderligt Vidnesbyrd om, at man søgte at skabe Orden og reformere, men ganske vist kun inden for de een Gang lagte Rammer.

Kancelliet omfattede altsaa i Virkeligheden samtlige nuværende Ministeriers Omraader, idet Rentekamret formelt stod som et underordnet Led deraf. Det skal i Forbigaaende bemærkes, at der ved Siden af dette danske Kancelli fandtes et særligt *tysk*, der foruden Hertugdømmernes Styrelse havde Forholdet til Udlandet under sig. Men i Betydning blev det langt overgaaet af det dansk-norske Kancelli. Dette havde til Huse i den gamle Bygning paa Slotsholmen imellem Graven om Københavns Slot og Kanalen, hvor endnu en stor Del af Handelsflaaden søgte sit Leje. Under Kansleren og Øverstesekretæren arbejdede her 10—15 adelige „Kancellijunkere" eller „Kancelliherremænd". Det var Assistenter, der tjente for en ringe Løn (16 Daler maanedligt og nogle Smaaforleninger), og som havde borgerlige Skrivere til deres Bistand; de skulde efter Oversekretærens Anvisning ekspedere de forefaldende Sager og holde de officielle Protokoller („Registre" og „Tegnelser") à jour, men allerede den Uorden, som hersker i disses Førelse, viser Manglerne ved Indretningen. De unge Herrer tog sig aabenbart Arbejdet let og betragtede Virksomheden som et trættende Gennemgangsled til noget an-

det og bedre. Som Regel forlod de Stillingen efter et—to Aars Tjeneste, saa at der vanskeligt kunde uddanne sig en fast Tradition inden for Etaten. Og i den Tid, de havde den inde, anvendtes de til mangfoldige andre Hverv, bl. a. fjerne Rejser, hvoraf Følgen maatte blive stor Slendrian i det regelmæssige Arbejde.

For saa vidt stod det bedre til i Rentekamret. Det holdt til i samme Hus som Kancelliet, men i Etagen ovenover, og medens Øverstesekretærens Assistenter var Adelsmænd, var Rentemestrenes Hjælpere, „Renteskriverne", borgerlige. For disses Vedkommende var der naturligvis ikke Tale om Len, de oppebar derimod en Pengeløn paa 150—200 Rd. aarligt. Man tør vistnok gaa ud fra, at der her er blevet ydet stadigere og solidere Arbejde end i Kancelliet, men dels drejede det sig om en underordnet Institution med ringere Anseelse, dels var betydelige Omraader af Finanserne unddragne Rentekamrets Styrelse. Thi i „Kongens eget Kammer" ovre paa Slottet, den nuværende Chatolkasse, havde man en Mikrokosme inden for den danske Stat; i den indløb ikke blot visse Bidrag til Hofholdningen, men ogsaa selvstændige Statsindtægter som Øresundstolden, Elbtolden og andre Toldafgifter. Nogen skarp Grænse mellem Kongens og Statens Pengevæsen fandtes saaledes ikke. Og i „Kammerskriveren" *Christoffer Gabel*, Kongens fortrolige Raadgiver, havde „Kongens eget Kammer" en Leder, der ikke indskrænkede sig til sin mere tilbagetrukne Rolle som Hofembedsmand, men ligesom det tyske Kancellis Leder, Theodor Lente, ønskede sit Magtomraade udvidet og var en født Modstander af Rigsraadsstyret og dets Organisation.

Saaledes var i Aarene før 1660 den danske Centralforvaltning tynget af lignende Ulemper som den øverste lovgivende og dømmede Myndighed, Rigsraadet. Overalt traf man, med faa Undtagelser, Mangel paa Sagkundskab og Initiativ, men nok af Langsomhed og Slendrian. At der savnedes klare Grænser mellem de forskellige Myndighedsomraader, maatte yderligere skabe Gnidningsmodstand. Hertil kom det sociale og det nationale Modsætningsforhold. Spørgsmaalet er, om Billedet bliver lysere, naar man fra det indre vender sig til den ydre Politik.

4. Krigen nærmer sig.

Frederik III arvede sin *Udenrigspolitik* fra sin Fader. Der var kun eet fast Punkt deri, Modsætningsforholdet til Sverige.

I Aarhundreder havde de to Stater gaaet ad skilte Veje, og der var i Virkeligheden ingen Mulighed for, at de skulde finde hinanden. Der-

til var deres Interesser alt for modstridende. Det var forstaaeligt og forstandigt, at *Gustav Adolf* og hans Efterfølgere paa en Tid, da Nationaliteter intet gjaldt, og Havet endnu var et Forbindelsesled mellem en Stats enkelte Dele, vilde skabe *en nordisk Kraftstat* med Østersøen som forbindende Mellemled. De kunde ikke ønske en saa stærk Magt ved Indløbet til dette Hav, at den kunde bringe Forbindelsen mellem det svenske Monarkis enkelte Dele i Fare eller blot aabne Indsejlingen for Sveriges Fjender. Det var lige saa forstaaeligt, at Christian IV modarbejdede disse Planer; thi selv om han ikke stræbte efter en Østersøstat, havde han fra sin Fader arvet „Herredømmet paa Havet", altsaa ogsaa Østersøen, foruden at han havde særlig Interesse af at kunne beherske Indløbet. Men i Modsætning til Gustav Adolf gjorde hos Christian IV ogsaa dynastiske Hensyn sig gældende; han ønskede at udvide sin Magt ad Landvejen mod Syd, ikke mindst for at skaffe sine yngre Sønner en Forsørgelse i nordtyske Fyrstendømmer. For saa vidt er hans Politik fra et historisk-geografisk Synspunkt mere moderne end den svenske, som Udviklingen var i fuld Fart bort fra de Stater, som forbandtes af Havet, til dem, der bestod af et naturligt afgrænset Landomraade. Christian IV's Tanke har været fremme før og siden, man tænke blot paa Bernadottes „cimbriske Kongedømme". Men hans Fejl laa i samtidig at ville spille paa flere Strenge, der ikke lod sig forene. Og hans Øresundspolitik bragte ham ikke blot i Konflikt med Sverige, men ogsaa med Vestmagterne, Nederlandene og England, der af Handelsgrunde ønskede fri Sejlads gennem de danske Stræder til de betydningsfulde Kystlande ved Østersøen, hvorfra de hentede deres Raastoffer, og hvorhen de sendte deres færdige Fabrikater.

Frederik III var ikke den, der kunde eller vilde dreje Danmarks Udenrigspolitik ind i ny Baner. Modsætningsforholdet til Sverige blev ogsaa under ham den fremherskende Faktor, endda yderligere skærpet ved den Bitterhed, Kongen følte over at være bleven berøvet sine Bispedømmer Bremen og Verden af Svenskerne 1648. Mere betød det dog i hans Undersaatters Øjne, hvad Danmark-Norge havde mistet ved den sidste Fred i Brømsebro 1645. *Gullands* og *Øsels* Tab betegnede en afgjort Svækkelse af vor Stilling i Østersøen; Afstaaelsen af *Herjedalen* og *Jemtland* maatte føles særlig smertelig i Norge, selv om disse Provinsers Kultur aldrig havde været norsk. Men herhjemme maatte man navnlig sørge over Pantsættelsen til Sverige paa 30 Aar af Landskabet *Halland*, endda med den Tilføjelse, at efter denne Tid kunde det kun vindes tilbage mod Erstatning i et jævngodt dansk Landskab.

Der er blevet brugt de træffende Ord, at Sverige ved Erhvervelsen af Halland havde „markeret sine Hensigter"; man anede i Danmark, at dette næste Maal vilde blive de øvrige Provinser Øst for Sundet,

Skaane og Bleking. Men heller ikke Hallandsfarerne selv var tilfredse med, at deres Hjemstavn var kommet under svensk Styre. De, som havde haabet paa, at den energiske svenske Regering vilde rykke Landet op af den Slendrian, som herskede her i Christian IV's sidste Aar, var bleven grusomt skuffet. Selv om Svenskerne var sagesløse i den Misvækst og Kvægsyge med et deraf følgende stadigt stigende Antal Ødegaarde, som havde ramt Halland, bar de virkelig Ansvaret for den forhøjede Told og de ny Skatter, og særlig for den saa stærkt frygtede Udskrivning af Bønderkarle til den svenske Hær, hvormed de truede. I de mindre Købstæder var man misfornøjet over Koncentrationen af den udenrigske Handel til enkelte større Byer, „Stabelstæderne". Ogsaa i Hovedstaden *Halmstad*, der dog havde Fordelen heraf, var Stemningen den samme, sikkert paa Grund af de økonomisk vanskelige Tider, der ramte alle Købstadboere ligeligt. I Overklasserne, Adel og Præstestand, raadede de samme Følelser, kun i stærkere Grad og mere bevidst. Da vi tretten Aar efter Afstaaelsen atter gik til Kamp med Sverige, var Halland efter sit Hovedpræg endnu et dansk Land. Danske Præster sad inde med de fleste Embeder, og danske Adelsmænd ejede de fleste Herregaarde. De sidste opholdt sig endda for en stor Del i København som en Slags „Danske Undersaatter", og samme Steds hen udvandrede efter gammel Skik mange af de hallandske Bønderkarle og Piger, for at søge den Føde, som deres magre Hjemland ikke kunde yde dem. Hvem der i Danmarks Hovedstad kom i Berøring med udvandrede Hallændinger, maatte med rette faa det Indtryk, at man deroppe kun ventede paa Befrielsen.

Herom kunde der dog foreløbig ikke være Tale. Den danske Stat i Frederik III's første Aar sad som en syg Fugl med Hovedet under Vingen, ængstelig for, hvad den nærmeste Fremtid skulde bringe det fra Sverige. Tilnærmelsen til Nederlandene ved Ulfelds Forsvarsforbund var et Udtryk herfor. At den dertil knyttede Afløsning af Øresundstolden („Redemptionstraktaten") efter Ulfelds Fald 1653 blev ophævet, fordi begge Stater ansaa den for ufordelagtig, gjorde intet Skaar i Danmarks *Nyorientering mod Vest*. Ogsaa Hollænderne nærede Mistillid til den fremvoksende svenske Stormagt, der saa ud til at ville blive farligere for Nederlandene i politisk og økonomisk Henseende, end Danmark nogen Sinde havde været. Overhovedet fandt der paa denne Tid i hele Nordeuropa en Opløsning Sted af de gamle politiske Forbindelser, og der opstod Nygrupperinger. Tidsalderen var krigerisk, og ingen Magt stolede paa sin Nabo. Der fandtes allerede visse Stormcentrer, et stod over Holland og dets opvoksende Handelsrival England, et andet og betydningsfuldere fandtes mod Øst, hvor Polens forskellige Naboer med hungrige Blikke fulgte dette Lands øjensynlige Selvopløs-

ning. En lokal Krig kunde meget let udvikle sig til at omfatte store Dele af Europa. Og noget længere borte fulgte to Kongeørne, Østrig og Frankrig, med Opmærksomhed de nordiske Forhold, rede til at gribe afgørende ind.

Under disse Forhold maatte Danmark vente, indtil der indtraadte en særlig gunstig Konstellation i de nordeuropæiske Forhold, og imens trøste sig med den Beskyttelse, som Forsvarsforbundet med Nederlandene frembød. Det saa dog til en Begyndelse ud til, at Forbindelsen med dem skulde blive os mere til Skade end til Gavn. I 1652 brød Krigen ud mellem Holland og England, og under stærkt Tryk fra nederlandsk Side gik Danmark med til at beslaglægge en engelsk Handelsflaade paa Københavns Red, hvoraf Følgen naturligvis blev, at det selv kom med ind i Krigen. Ganske vist slap vi for saa vidt godt herfra, som Nederlandene blev os tro og gennemtvang, at Danmark-Norge medoptoges i *Fredstraktaten i Westminster* 1654 mellem Cromwell og Nederlandene. Under den korte Krig havde et engelsk Gesandtskab besøgt Dronning Kristina i Stockholm for at underhandle om en Fællesoptræden mod den Stat, der lukkede Sundet. Saa vidt kom det den Gang ikke, skønt Stemningen mod Danmark i Dronning Kristinas sidste Aar var bitter nok. Den hurtigt paafølgende Fred hindrede denne Forbindelse i Øjeblikket, men i England bevaredes der en Brod mod Danmark, som senere blev til dets Skade.

Men havde saaledes Uvejret mod Vest raset ud uden at faa betydningsfulde Følger for den dansk-norske Stat, kom det til at gaa anderledes med det, der nu trak sammen over det ulykkelige *Polen*. I dets Indre herskede der Splid mellem Konge og Adel, i 1654 gjorde Kosakkerne Oprør, og samtidig faldt den russiske Zar, Peter den Stores Fader *Alexei*, ind over Grænserne. Polens Vasal, „den store Kurfyrste" *Frederik Vilhelm* af Brandenburg, lurede kun paa en Lejlighed til at afryste Lensbaandet og blive fri. Samme Aar var den vægelsindede Dronning Kristina paa Sveriges Trone bleven afløst af sin Fætter, Karl X Gustav. At Danmark herved fik en langt farligere Nabo end tidligere, maatte straks staa klart for alle. Karl Gustav tænkte og følte først og fremmest som Kriger, og tysk som han var af Afstamning og gennem sin Uddannelse i Trediveaarskrigens Felttog, maatte han se ganske hensynsløst paa andre skandinaviske Stater end sin egen. Der fandt da ogsaa snart efter hans Tronbestigelse i Stockholm meget alvorlige Overvejelser Sted, om man skulde kaste sig over Danmark, inden det var kommet til Ende med sin militære Reorganisation. Men Tanken paa det ny Forsvarsforbund mellem Nederlandene og Danmark virkede afsvalende, skønt den landflygtige Corfitz Ulfeld skød til efter

bedste Evne. Desuden frygtede Svenskerne for, at Russerne og Kosakkerne skulde komme dem i Forkøbet ved en Deling af Polen. I Begyndelsen af Juli 1655 rykkede derfor Feltmarskalk *Arvid Wittenberg* med Fortravet af den svenske Hær over den polske Grænse, og Kongen fulgte snart efter med Hovedstyrken. Han lod sig straks fra Begyndelsen hylde i de forskellige Landskaber, efterhaanden som de underkastede sig.

Karl X Gustav.
Samtidigt Stik.

Over for Danmark slog han nu ind paa en anden Vej.. Han optog Axel Oxenstiernas tidligere Tanke, at Danmark og Sverige skulde forene sig i et Forbund til Sikring af Østersøens „Frihed". Ingen andre end de to Stater maatte holde Krigsflaader paa Østersøen, og de skulde i Forening hindre fremmede Krigsskibe i at sejle derind. Tanken var i Virkeligheden gammel, man kan sige, at den laa til Grund for Lübeckernes Indgriben i „Grevefejden" 1534—36, da Lübeck ønskede Østersøen forvandlet til et lukket Hav, mens Hollænderne vilde holde det aabent. Da Filip II af Spanien under den nederlandske Opstand senere i Aarhundredet pønsede paa at overrumple Helsingør og Helsingborg, var Tanken den samme; han vilde afskære sine oprørske Undersaatter fra den Handel paa Østersøen, der var deres økonomiske Livsnerve. Hvorfor er Handlingen i Verdenslitteraturens største Drama henlagt til Kronborg, uden fordi dets Digter vidste, at dette Steds Betydning var kendt af alle Englændere? Siden da havde de danske Stræder spillet en stor Rolle i Wallensteins Overvejelser under Christian IV's uheldige Deltagelse i Trediveaarskrigen. Det er ikke nødvendigt at skildre, hvor ofte senere i d. 19. og 20. Aarh. de to Tanker „Aabent Hav" eller „Lukket Hav" brødes med hinanden. Hver Gang der har dannet sig en Stormagt ved Østersøen, har den uvægerlig stræbt efter at lukke Indløbet, og lige saa uvægerligt fundet Modstand hos de ledende vesteuropæiske Magter.

Nederlandene var af økonomiske, politiske og ideelle Grunde fødte

Tilhængere af Princippet „Aabent Hav". De havde lige kæmpet for dette Princip, anvendt paa andre Have, i Krigen mod England 1652—54. Danmark kunde kun gaa med til den aflukkede Østersø efter at have mistet sin politiske Uafhængighed. Men ogsaa af Hensyn til sin ny Forbundsfælle Holland maatte det være betænkeligt ved at lytte til den Slags Forslag. Sejrsbulletinerne fra den polske Krigsskueplads, hvor alt faldt Karl Gustav til Fode, maatte dog opfordre til den største Forsigtighed. I Efteraaret 1655 begyndte der i København Forhandlinger med den svenske Afsending *Magnus Durell*, idet man dog fra dansk Side holdt bestemt paa, at det ny Forbund „ikke maatte være til Præjudice for de i Forvejen bestaaende", d. v. s. Danmarks Alliance med Nederlandene.

Fra Foraaret 1656 begyndte dog Bladet at vende sig. Dels samlede *Polakkerne* sig til energisk Modstand mod de svenske Angribere, og Karl Gustav maatte mere og mere gaa over til Forsvar. Han havde vel endnu Kurfyrsten af Brandenburg paa sin Side, men denne viste sig mere og mere vaklende. Russerne sluttede Fred med Polen, ja Zaren gjorde endogsaa Tegn til at ville angribe Sverige, hvad der virkelig skete i Sommerens Løb. Kosakkerne vendte tilbage til deres Troskab mod den polske Konge. Selv den tyske Kejser lagde af religiøse Grunde polskvenlige Følelser for Dagen. Men det vigtigste var, at Nederlandene, som hidtil havde holdt sig strengt neutrale, syntes at ville træde ud af denne Stilling. I Febr. kom et nederlandsk Gesandtskab med Jan de Witts Ven *Konrad van Beuningen* i Spidsen til København. Denne fremragende Diplomat blev for hvert Aar mere antisvensk og var en ivrig Tilhænger af en nærmere Alliance mellem Danmark og Holland. Ingen Udlænding har haft saa stor Indflydelse paa Danmarks Holdning i den følgende Tid og paa den Beslutning, som dette Land endelig tog.

Endnu var Udfaldet dog langtfra givet. Da det kom til Stykket, foretrak Regeringen i Nederlandene at træde i Traktatforhandlinger med Sverige (Septbr. 1656 i Elbing), og i Sommerens Løb havde Svenskerne i Forbindelse med Brandenburgerne endnu en Gang vundet en stor Sejr i Polen ved Varsjava. Men trods alt havde man i Danmark, og det med rette, faaet den Tro, at den svenske Krigslykke var i Tilbagegang, og besluttet at udnytte den gunstige Situation. Overses maa det heller ikke, at Karl Gustav paa sin Side blev mere og mere stemt for at vende sig mod Danmark, nu da det polske Eventyr gik mod sin Ende. Men han vilde lade Krigen være en Forsvarskrig, bl. a. for at hindre, at Forsvarsforbundet mellem Danmark og Nederlandene ellers skulde træde i Virksomhed.

Fra Efteraaret 1656 var *det store Sammenstød* til at forudse. Danmark rustede sig dertil militært og politisk. Det havde allerede, foruden Adelens gamle Rostjeneste og Udskrivningen af Fodfolk paa Kronens Gods, fra 1652 faaet en Udvidelse af dette Fodfolk til ogsaa at omfatte Adelens Jord samt de bekendte „Sognerytttere" og „Præste- og Fogedryttere". Hertil kom et Landeværn af den voksne Bondebefolkning, som ikke havde Jord at dyrke. I de følgende Aar var Adelen gaaet ind paa at fordoble Rostjenesten, og ogsaa Fodfolket forøgedes noget. 1656 oprettedes endelig fire ny jyske Fodregimenter, et for hvert Stift. Naar man ser bort fra den lille norske Hærstyrke, kan man maaske sætte hele Danmarks nationale Hær — Landeværnet ikke medregnet — til ca. 10,000 Mand Fodfolk og 5000 Ryttere. Orlogsflaaden var i stærk Tilbagegang siden Christian IV's Dage. Endelig havde man de ufuldendte Fæstninger.

Over for dette kunde Sverige ved Udbruddet af den polske Krig pege paa en Styrke paa ikke mindre end 93,000 Mand. Heraf tog Karl Gustav saa mange med til Polen, at der i det egentlige Sverige kun blev godt 7000 tilbage. Da Forholdet til Danmark fra 1656 begyndte at blive spændt, blev det nødvendigt at styrke sig i Hjemmet for at hindre en dansk Overrumpling. Man arbejdede saa flinkt, at der allerede ved Udgangen af Aaret var samlet en Styrke paa 25,000 Mand i Sverige og dets tyske Provinser. Denne Hær bragtes i det følgende Aar yderligere i Vejret, saaledes at der i Bremen, Wismar og Pommern tilsammen stod godt 16,000 Mand, i Sverige 15,000. Og bag disse Afdelinger truede som Reserve Karl Gustav med hans vældige Hær i Polen. I alt en Styrke paa ca. 90,000 Mand.

Man var paa dansk Side klar over, at vore 15,000 Mand udskrevne Tropper kun vejede lidt herimod. Men man fandt kun den Udvej at skride til *Hvervninger*. De hvervede Afdelinger tilvejebragtes dog næsten udelukkende i Indlandet, men Befalingsmændene maatte for en stor Del skaffes fra Nederlandene og Tyskland. Det var velstaaende Adelsmænd som *Gunde Rosenkrantz* og *Kaj Lykke*, der paatog sig Hvervningen og derved traadte ind i Rækken af Statskreditorer. Paa denne Maade lykkedes det af de udskrevne og de hvervede Tropper tilsammen at skabe to Hære: En skaansk paa 11,000 Mand og en holstensk paa 12,000 Mand. Hertil kom i Norge en Milits paa nogle Tusinde Mand. I begge danske Afdelinger var Rytteriet forholdsvis stærkest, hvilket snart viste sig uheldigt, da Krigen gik over til at blive en Forsvarskrig. Desuden manglede man i betænkelig Grad dygtige krigsvante Førere, mens der paa svensk Side var stor Rigdom herpaa.

Resultatet af de danske Anstrengelser maatte siges at være mistrøstende. Der er Grund til at fremhæve dette, fordi det, bedre end den

sædvanlige Tale om Svenskernes Overlegenhed som Soldater, forklarer det endelige Udfald. Men i Virkeligheden maa det forbavse, at Danmark ikke kunde naa højere. Det havde den Gang godt 1 Mill. Indb. og i Forbindelse med Norge 1,600,000. Det egentlige Sverige kan ikke sættes til over 1 Mill., i Forbindelse med Provinserne til 2,200,000. Forskellen i Indbyggertal var altsaa ingenlunde saa stor, at den berettigede til en saadan Forskel paa de militære Ydelser. Men var da den økonomiske Bærekraft i de to Riger saa forskellig, at Forklaringen kan søges heri? Det er sandt, at Sveriges tyske Provinser overgik Danmark i Frugtbarhed, men til Gengæld stod det egentlige Sverige langt tilbage derfor. Hvad Handel og Industri angaar, havde Sverige i sin Helhed sikkert et Forspring for Danmark, men dog ikke saa stort, at sidstnævnte som Følge deraf kun skulde kunne bære mellem ⅓ og ¼ af den svenske Hærstyrke. Hvad der ikke kan forklares af materielle Aarsager, maa altsaa begrundes moralsk, og bliver ikke til den dalevende Slægts Ære.

Fra første Færd var man derfor i Danmark indstillet paa at bøde paa den krigeriske Svaghed ved *diplomatiske Forbindelser*. Men ogsaa paa dette Punkt led man store Skuffelser. Wienerhoffet vilde nok gaa med til et Forbund med Danmark, men turde af Hensyn til de øvrige tyske Stater ikke stille os i Udsigt at blive Arvtager til Sveriges tyske Besiddelser. Kejser *Ferdinand III*'s Død i Marts 1657 truede endda med helt at standse Forhandlingerne, da hans Efterfølger *Leopold* frygtede for at forspilde sine Udsigter ved det ny Kejservalg ved at lægge sig ud med Sverige. Paa Rusland var der ikke meget at bygge. Men Hovedsagen var, hvorledes Nederlandene vilde stille sig. Den ledende Statsmand her, *Jan de Witt*, var en ivrig Fredsven, men Traktatudkastet med Svenskerne i Elbing vakte Uvilje i hans Land, og man udskød Ratifikationen deraf paa ubestemt Tid. Hovedmodstanderen mod det var van Beuningen, som stadig opholdt sig i København og, samtidig med at han herfra indvirkede paa Generalstaterne i svenskfjendtlig Aand, af al Magt drev Frederik III frem til paa ny at anlægge „det rustne Harnisk“. Men noget Angrebsforbund med Holland kunde end ikke han love, og det var først efter Krigserklæringen d. 1. Juni 1657, at man i Juli fik et Forbund med Polen og i Oktbr. et tilsvarende med Brandenburg. Ja, Østrig vovede først, da Kejservalget var nogenlunde afgjort, i Januar 1658 at slutte sig sammen med Kongen af Polen og Kurfyrsten af Brandenburg til Kamp mod Sverige og til Hjælp for Danmark. Men da var det alt for sent.

Man kan undre sig over, at Danmark med saa smaa Kort paa Haanden dog vovede at spille dem. Men allerede fra *Stændermødet i Odense* i Februar 1657 var man bundet til Krigen. Thi her var Stænderne

gaaet ind paa betydelige Bevillinger til at hverve Tropper for, og naar man først laa med en større Militærstyrke i Landet, vilde det Spørgsmaal snart melde sig, om man virkelig skulde lade den opspise de mange Penge uden at høste de politiske Fordele, som en Krig kunde bringe. I Spørgsmaalet om *Krigsskylden* er det meget vanskeligt at komme til Bunds. Bortset fra de uansvarlige Kredse, hvor sikkert Dronningen, Kongens uægte Halvbroder *Ulrik Christian Gyldenløve* og de tyske Officerer havde betydelig Indflydelse i krigerisk Retning, laa den officielle Afgørelse efter Haandfæstningen i Kongens og Rigsraadets Hænder. Frederik III overholdt da ogsaa de forfatningsmæssige Former og spurgte d. 15. April Rigsraadet, som gav sit Samtykke til Krigen. Af dets Medlemmer maa Rigshofmesteren Joachim Gersdorff, Marsken Anders Bille, Admiralen Ove Gedde, Oluf Parsberg, Gunde Rosenkrantz og Aksel Urup regnes til Krigspartiet, mens Christen Skeel, Jørgen Brahe og Tage Thott lige saa afgjort hørte til den modsatte Fløj; de øvrige 10 Raader synes ikke at have indtaget noget bestemt Standpunkt. Men under Tryk af den offentlige Mening, navnlig af den yngre og krigslystne Adel, blandt hvilken de to Brødre Henrik og Jørgen Bjelke samt Skaaningerne Knud Ulfeld, Niels og Iver Krabbe og Henrik Lindenov træder tydeligere frem, gav Rigsraadet sit Samtykke til Krigserklæringen. Den 1. Juni satte Kongen sit Navn herunder.

Ansvaret for denne Angrebskrig maa hvile tungt paa dens Ophavsmænd. Ikke i Tillid til egen Styrke, men i Spekulation paa politiske Konjunkturer tog man det afgørende Skridt. Selv om man ikke kan lægge dette Ansvar paa nogen Enkeltmand, maa dog Kongen bære en væsentlig Del deraf; hans Paavirkelighed, Fantasteri og Lyst til at gribe en tilsyneladende Chance fremtræder klart i dette skæbnesvangre Øjeblik.

5. Den første Svenskekrig.

Det synes indlysende, at — slet rustet som Danmark var —, maatte i hvert Fald alle Kræfter samles paa eet Sted, og at dette Sted maatte være *Sydfronten*. Her havde Danmark vist sig saarbart under Kejserkrigen og under Torstenssons Fejde, og her fandtes ogsaa nu den største Fare i Karl Gustavs Person. Man handlede dog ikke ud fra dette Synspunkt, maaske fordi Wienhoffet, der ønskede Krigen saa vidt muligt holdt uden for Tyskland, stærkt havde anbefalet at rette Angrebet mod den skandinaviske Halvø. Men man indskrænkede sig paa

den anden Side ikke til Forsvaret mod Syd, sikkert af Hensyn til Frederik III, der ikke kunde glemme sit kære Bremen.

I Spidsen for Hæren i Holsten paa 12,000 Mand stod Anders Bille. Men ved sin Side havde han et Krigsraad, navnlig bestaaende af holstenske adelige Officerer. Straks fra første Færd viste det sig at staa daarligt til med Enigheden mellem den danske Rigsmark og disse Holstenere. Hæren samledes i en forskanset Lejr paa Holstens Østside ved *Oldesloe.* Efter at have spildt nogle Uger her enedes man om at sende en Del af Styrken over Elben for at erobre den svenske Provins Bremen. Ekspeditionen havde Held med sig, det aabne Land faldt let i dens Hænder, og efter en Belejring indtoges den vigtige Fæstning *Bremervörde.* Men det blev ogsaa det eneste Held, den danske Hær opnaaede hernede. Man havde herved splittet de svage Kræfter, og den tyske Kejser saa næppe med Tilfredshed paa Resultatet.

Hertug Frederik III.
Maleri fra c. 1639.
(Frederiksborg).

Imens nærmede Karl Gustav sig med Stormskridt østfra, tilfreds med en Krigserklæring, der havde kaldt ham bort fra det mislige polske Eventyr. I de sidste Dage af Juli 1657 overskred han Holstens Grænse med en Hær, der var den danske overlegen, ikke blot i Tal, men tillige i Dygtighed, da den bestod af Veteraner; dens Artilleri var langt stærkere end det danske, og bag den fulgte store Reserver fra de tyske Provinser. Den danske Rigsmarsk vovede slet ikke at tage en Kamp op; de holstenske Officerer tænkte desuden kun paa at forsvare de værdifulde Marskegne. Hæren gik tilbage, og paa dette Tilbagetog opløstes den for en stor Del. De i Bremen efterladte Tropper fangedes af Svenskerne, der hurtigt igen blev Herrer over Landet med Undtagelse af Bremervörde.

I Ilmarch fulgte Karl Gustav med Hovedarméen de vigende Danskere mod Nord. Forsøg paa at rejse Befolkningen i Hertugdømmerne mod ham mislykkedes. Den svenske Konges Svigerfader, *Hertugen af Gottorp,* havde allerede i Juni det foregaaende Aar hemmeligt til-

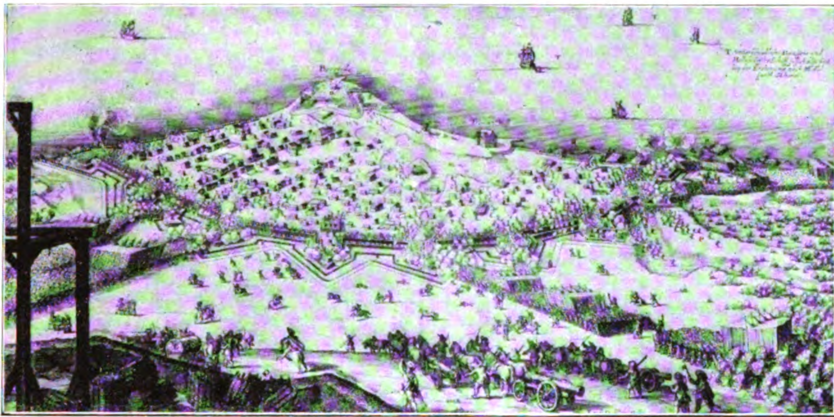
budt ham Hjælp, hvis det skulde komme til Krig med Kongen af Danmark. Da han nu stod Ansigt til Ansigt med ham, afsluttedes et Forbund, hvorefter Hertug Frederik stillede sin Svigerson militær Hjælp i Udsigt mod ved Fredsslutningen at faa Svavsted Amt ved Husum og blive løst fra sit Vasalforhold til den danske Konge. Ja, hvis Karl Gustav erobrede hele Danmark, skulde Hertugen have Sønderjylland og Holsten helt og holdent. Slesvigholstenismen vilde være en Kendsgerning.

Kun en Maaned efter sit Indbrud i Holsten, i August, stod den svenske Hær foran *Frederiksodde.* Man studsede; thi saa mærkeligt det lyder, man anede ikke, at der her fandtes en dansk Fæstning. Frederiksodde standsede for en Stund Svenskernes Sejrsløb. Herinde var foruden Resterne af den holstenske Hær samlet de nydannede jyske Fodregimenter, Folk lige fra Ploven uden Uddannelse, som da ogsaa havde indfundet sig modvilligt. De var Kærnen i den danske Vesthær, som skulde føre Krigen videre. Men saa usselt dette Værn end var, vovede Svenskerne ikke at storme Fæstningen og begyndte en Belejring, der strakte sig over to Maaneder. Imens bredte de sig over hele Jylland, hvor Landeværnet, særlig i Vendsyssel og Thy, viste Tapperhed over for dem, om end forgæves. Derimod viste Opløsningens Aand sig allerede nu paa Øerne, hvor Fynboerne, der skulde møde til Strandvagt, kun lagde ringe Interesse for deres Lands Forsvar for Dagen.

Krigen i Vestdanmark gik altsaa forelobig i Staa. Den svenske Flaade løb nu ud for at knuse den danske og derved gøre det muligt at føre Krigen over til Øerne. Men ved Falsterbo Rev mødte den den danske Flaade under *Henrik Bjelke,* og det kom til forskellige Fægtninger. Selv om ingen af Parterne kunde tale om Sejr, var i hvert Fald en Landgang paa de danske Øer umuliggjort. I den nordlige Del af Skaane stod den lille danske Hær under Aksel Urup og Ulrik Christian Gyldenløve over for Indfald fra Sverige og maatte vige tilbage for dem, men da Kongen selv i Efteraaret var kommet derover og havde taget Overbefalingen, lykkedes det i Begyndelsen af Oktober at vinde en lille Sejr over Svenskerne, hvorefter Sydhalland faldt i vore Hænder. Man forstaar, at Modet herefter atter begyndte at stige paa dansk Side, tilmed da der kom heldige Efterretninger fra Norge, hvor *Jørgen Bjelke* i Efteraaret erobrede Herjedalen og Jemtland tilbage. Alliancerne med Polen og Brandenburg gik jo samtidig i Orden. Under disse Forhold stillede man sig overmaade koligt over for de Fredsfolere, som Corfitz Ulfeld udsendte efter at være traadt i den svenske Konges Tjeneste som „Geheimeraad". Dette var med god Grund; thi Freden vilde allerede i Efteraaret 1657 have kostet lige saa meget, som den virkelig kom til at koste et halvt Aar senere. Karl Gustav havde paa

dette Tidspunkt de mest vidtgaaende Planer; han tilbød den engelske Protektor *Oliver Cromwell* Nørrejylland og sin Svigerfader paa Gottorp Hertugdømmerne med Koldinghus Len (Vejle Amt) og Fyn; over Resten af Danmark og Norge vilde han selv disponere, — naar han havde erobret det.

I Virkeligheden var hans Stilling, indelukket som han stod i den lange jyske Støvle, ikke uden Fare. Sydfra nærmede en polsk Hær sig, Brandenburgs og Østrigs Fredsbrud var til at forudse. Da løste den øjeblikkelige Vanskelighed sig ved Frederiksoddes Erobring. Fæstnin-

Stormen paa Frederiksodde.
Stik efter Tegning af Erik Dahlberg.

gen var ufuldendt (tørre Grave), Besætningen svag, uøvet og modløs. Mens den svenske Konges Generalissimus *K. G. Wrangel* raadede over 7—8000 Mand prima Tropper, havde Anders Bille i Fæstningen kun 3600, for en stor Del Rekrutter. Under disse Forhold var Resultatet givet. Efter 1½ Times Kamp blev Fæstningen taget d. 24. Oktbr., samtidig med at „Solen steg op af Havet"; af Danske faldt mindst 1100, deriblandt selve Rigsmarsken, af Svenske kun 74, mens 195 saaredes. Et Par Tusinde Danskere blev Fanger, Resten reddede sig ved Flugt ud over Voldene.

Frederiksoddes Fald var ikke blot en Ulykke for Danmark; det føltes som en svidende Skam. En Opløsningens Aand bredte sig i Landet; de forskellige Klasser søgte at vælte Skylden over paa hverandre, men den herskende Klasse, Adelen, valgtes almindeligt til Syndebuk. I Udlandet begyndte man at mistvivle om Danmarks Udsigter, og den polske Hjælpehær trak sig atter tilbage. Cromwell og den franske Regering, der begge havde deres Sympatier paa Sveriges Side, virkede for Fred i Norden for derigennem at vende Karl Gustav mod Østrig.

Nederlandene, der var paa vor Side, forholdt sig stille. Den danske Regering var dog langt fra tilbøjelig til at opgive det paabegyndte Foretagende, men Pengemanglen var allerede saa truende, at man maatte vende sig til de store Købmænd om Laan. Det var det kostbare og dog saa unyttige hvervede Rytteri, som navnlig havde bragt Staten ud i dette finansielle Uføre. Klog af Skade, om end for sent, foretog man derfor Udskrivning af Fodfolk Øst for Sundet og paa Fyn. Men alt lammedes ved den Mangel paa Offervillighed, som alle Stænder lagde for Dagen. Saaledes var der paa det mest truede Sted, Fyn, kun samlet en Afdeling paa godt 4000 Mand, der over for sig paa Jyllandssiden havde en 9—10,000 Mand stærk Modstander.

Vinteren 1657—58 blev den mærkeligste i Skandinaviens Historie. Allerede i Midten af Decbr. var Kulden saa stærk, at man paa dansk Side glædede sig over, at en svensk Landgang ved Hjælp af Fartøjer vilde blive umulig. Man drømte ikke om, at —, som det hedder i et samtidigt Skrift, — „fordi Frosten stadig fortsatte, vilde Mars føre en særlig Slags Krig og tørfodet træde paa Neptuns hvide Haar“. De svenske Forberedelser blev truffet med den største Omsigt. Efter Wrangels Forslag besluttede man at gaa over Isen paa et Sted, hvor Lillebælt var noget bredere, og Strømmen derfor mindre rivende end ved Frederiksodde. Bedst egnet fandt man Stedet mellem Hejls og Iversnæs, fordi den lille Ø Brandsø dannede et naturligt Hvilepunkt midtvejs. Her fandt Overgangen Sted d. 30. Januar 1658 ved Daggry. Karl Gustav selv ledede Foretagendet, og han havde med sig hele den ovennævnte svenske Styrke paa 1000 Mand nær.

Paa Stranden ved Tybrind Vig og ude paa Isen stod det sidste Slag i Felttoget. Den knusende svenske Overmagt gjorde, at Udfaldet var givet. Men den danske Modstand var kraftig, og de Forhold, hvorunder der kæmpedes, medførte stor Fare for den svenske Hær. Isen sænkede sig i en Bue under den, da den rykkede frem; to Rytterkompagnier og Kongens Slæde, der dog var tom, forsvandt pludselig. Overgangen over Lillebælt hører derfor til Militærhistoriens store Bedrifter, og Rygtet om den fløj over Europa. Den skulde snart overgaas, men af Krigerkongen selv.

Da Fyn var faldet i Fjendens Vold, opgav den danske Regering Modstanden. Under Tryk af den franske og den engelske Gesandt udnævnte Frederik III Befuldmægtigede til en *Fredsforhandling.* Fra begge Sider aftaltes en saadan paa Langeland. Men det skulde komme anderledes. Frosten fortsatte, og efter omhyggelige Undersøgelser fandt Svenskerne Isen taalelig sikker mellem Langeland og Laaland. Her stod der heller ingen danske Tropper af Betydning. Den 4. Febr. blev den afgørende Beslutning taget i et Krigsraad i Nyborg. Den 5. Febr.

gik Karl Gustav fra Fyn over Taasinge til Langeland, og d. 6. Febr. fortsatte han med godt 4000 Mand, mest Rytteri, fra Longelse Kirke paa Langeland over det 13 km brede Bælte til Taars Færgested Vest for Nakskov. To Dage senere fulgte Wrangel efter med Fodfolket og Artilleriet, i alt et Par Tusinde. Kulden var nu saa stærk, at man maatte hugge Brødet og Vinfadene, ja selv Vinen deri, i Stykker med Økser. Overalt fandt man Danmarks Befolkning slaget af Panik; Nakskovs

Overgangen over Storebælt.
Efter Pufendorf: »Res gestæ Caroli Gustavi«.

fejge Overgivelse var et Udtryk herfor. Over Laaland gik saa Marchen til Guldborg Færgested og herfra videre gennem Nordfalster, til man ved Vordingborg besteg Sjællands Kyst. En Fjerdingvej Nord for denne By mødte Karl Gustav d. 11. Febr. i Spidsen for sin Hær de engelske og franske Gesandter samt Joachim Gersdorff og Christen Skeel, der var udsendt fra dansk Side til Fredsforhandlingen. De havde ventet at træffe ham i Rudkøbing.

Var dansk Modstand endnu mulig? Som man ser, stod den svenske Konge paa Sjælland med en Hær paa kun 6—7000 Mand; han havde intet Træn med sig, og hans Forbindelse med de Tropper, han havde maattet efterlade til Jyllands og Fyns Bevogtning, var saare usikker. Paa Sjælland havde Danskerne samlet ca. 8000 Mand øvede Tropper, der for største Delen havde deltaget i det heldige skaanske Felttog i Efteraaret. Hertil kom et betydeligt Matroskorps i København, og i denne By havde man et befæstet Punkt, der kunde forsvares af et tal-

rigt Borgerskab. Til en Kamp om denne By turde det svenske Rytteri have vist sig mindre anvendeligt. For første Gang i hele Felttoget stod saaledes Danskerne som de talmæssigt overlegne. Havde Aanden været en anden, kunde Karl Gustavs Stilling være bleven mislig. Intet viser bedre end Tallene de psykologiske Faktorers overvældende Betydning.

Stemningen paa Sjælland var den samme som paa Fyn og paa Laaland. Alt bøjede sig for Svenskerne. Medens Fredsforhandlingerne begyndte, fortsatte Karl Gustav sin Fremrykning. Den 12. Febr. naaede han Fakse, d. 13. Koge, d. 15. Torslundemagle, 22 km fra København. I det nærliggende Høje Taastrups Præstegaard fortsattes Fredsforhandlingerne. Paa svensk Side havde man udpeget Sten Bjelke og Corfitz Ulfeld til Befuldmægtigede, det sidste var en udsogt Haan, men maaske dog en Fordel for Danmark, da Ulfeld ikke havde nogen Interesse i at lade det komme til det yderste.

Christen Skeel.
Maleri paa Frederiksborg.

Under sit Ophold i Vordingborg havde den svenske Konge holdt en Raadslagning med Wrangel, Bjelke og Ulfeld om, hvorvidt man skulde følge Lykken med Vaaben eller gaa paa Forlig. Kongen selv tumlede med de største Planer, han saa sig allerede som hele Danmarks Herre. Wrangel bestyrkede ham heri; men Bjelke og Ulfeld opfordrede til Forsigtighed. Til en Begyndelse flammede Karl Gustavs Mod hojt: Han haabede med Guds Hjælp at kunne beholde hele Danmark; England vilde ikke røre en Finger for at hindre det, og Holland skulde ikke forsøge derpaa ustraffet. Dog snart fik roligere Tanker Overtaget hos Kongen: Hvad nu, hvis en Belejring af København trak i Langdrag, samtidig med at han havde en Sværm af andre Fjender omkring sig? Ogsaa den Tanke, som hans Omgivelser havde indgivet ham, har vist paavirket ham, at i et forenet svensk-dansk Rige vilde København af sig selv blive Hovedstaden. Sammenholder man dette Synspunkt med den tidligere nævnte Plan om at dele Danmark med Cromwell og den gottorpske Hertug, ser man, hvor ubegrundet den moderne Teori er, som ofte mødes, at det vilde have været til Danmarks sande Gavn, hvis det var blevet erobret. Alt nok; man besluttede i Vordingborg at traktere“.

Da *Forhandlingerne* samme Dag begyndte, var Svenskernes første Vilkaar, at Danmark skulde opgive alle for Sverige skadelige Forbund og for Fremtiden ikke tillade, at fremmede Orlogsskibe gik ind gennem Sund og Bælt. Men hertil føjedes som Erstatning for de erobrede Landskaber Kravet paa Skaane, Halland, Bleking, Hven, Saltholm, Bornholm, Møn, Læsø, Anholt og Bohuslen i Norge; desuden som Erstatning for Krigsomkostningerne Trondhjems Len, Island, Færørerne, Pinneberg i Holsten, 1 Mill. Rd. og 12 Orlogsskibe. Som Sikkerhed for Freden krævedes Akershus Len paa 30 Aar. Hertugen af Gottorp skulde have Erstatning for lidt Skade og Sikring for Fremtiden. Corfitz og Ebbe Ulfeld skulde genindsættes i deres Rettigheder. Hertil kom endelig en Række mindre væsentlige Punkter.

Disse Krav var man dog fra første Færd rede til at slaa af paa. Man lod hurtigt skinne igennem, at dette gjaldt for Møn, Akershus Len, Island og Færøerne. Men dette kunde ikke forsøde den bitre Drik for Danskerne. Man hævdede det umulige i at hindre fremmede Flaader i at passere Sundet, særlig naar man skulde udlevere Krigsskibene, og man foreslog i det hele taget disse ombyttede med Soldater. Men navnlig faldt Afstaaelserne i Norge de danske Kommissærer tungt for Brystet. De ønskede først at forhandle nærmere med deres Konge, og Forhandlingerne udsattes derfor foreløbig for at genoptages d. 16. Februar i Høje Taastrup. Den engelske Gesandt havde i Mellemtiden arbejdet ivrigt paa at forsone de stridende Parter.

Fredsforhandlingerne i Taastrup førtes under stærkt Tryk af den svenske Hær, som stod i Nærheden, og Karl Gustav, der ikke havde villet indgaa paa en Vaabenhvile, truede hvert Øjeblik med at angribe København. Alligevel holdt de danske Forhandlere endnu stærkt igen paa de fordrede Afstaaelser i Norge, men de maatte til sidst give sig. Til Gengæld opnaaede de, at Danmarks Forpligtelse til at spærre Sundet, dels udstraktes til ogsaa at gælde for Sverige, og dels begrænsedes ved Ordene „efter Evne". Den ene Mill. Rd. nedsattes til 200,000, som til sidst helt bortfaldt. Den Hærstyrke, som skulde udleveres til den svenske Konge, ansattes til 2000 Ryttere, og den svenske Armé skulde have Ret til at blive staaende i Danmark og forplejes her til d. 2. Maj. Der var nu kun Smaating tilbage at enes om. Den 18. Febr. „lidt over Middag" underskreves *Taastrupforliget*. Freden var sluttet. Men Udarbejdelsen af den endelige Fredstraktat henlagdes til *Roskilde*, og Freden kom til at bære denne Bys Navn.

Konrad van Beuningen havde til det sidste forgæves søgt at hindre den ved at stille nederlandsk Hjælp i Udsigt. D. 26. Febr. undertegnedes den dyreste Fred, som Danmark nogen Sinde har maattet slutte. *Skaane, Halland* og *Blekinge* med *Bornholm, Bohuslen* og *Trondhjems*

Len var de sørgeligste Tab, som den indeholdt. Alle Beboere, ogsaa de adelige, i de afstaaede Landskaber, skulde være svenske Undersaatter; til Gengæld lovede den svenske Konge at lade dem beholde deres gamle Lov, Ret og Privilegier, ganske vist med den betænkelige Tilføjelse: „saa vidt de ikke løber eller strider mod Sveriges Krones Grundlove". De øvrige Bestemmelser om den gottorpske Hertug, Ulfelderne, Sundets Spærring og de 2000 Ryttere lod som tidligere aftalt. Brømsebrofredens Bestemmelser om Svenskernes Toldfrihed i Sundet gentoges, og Frederik III maatte opgive alle sine gamle Krav paa Bremen.

Danmark var lemlæstet, og Norge var (ved Afstaaelsen af Trondhjem) delt i to adskilte Dele, saa at selve dets nationale Udvikling var i Fare. Den dybeste Modløshed herskede i Landet. Af de to Fredsforhandlere var Christen Skeel nedbrudt til Døden, og Gersdorff hviskede, mens han underskrev Freden, Kejser Neros Ord: „Gid jeg ikke kunde skrive!"

6. **Mellem Krigene.**

Toget over Bælterne og Freden i Roskilde vakte den største Opsigt i Europa, ikke blot ved Fyrstehofferne, men langt ud i Folkene. Følelserne var derimod forskellige. I Frankrig og England herskede der Tilfredshed, ja Glæde; Cromwell udbrød saaledes: „Der har Carl Stuart mistet sin Flaade". I Holland var det omvendt; „alt staar her bestyrtet, bedrøvet og stille, de fleste griber det dybt i Sjælen," skrives der fra Haag. Beuningen havde efterhaanden i Generalstaben sejret over de Witt og drevet sit Land ret vidt i Retning af at støtte Danmark; saa meget stærkere blev nu Tilbageslaget. Værst var det naturligvis hos vore Forbundsfæller i Berlin og Varsjava; her herskede der ligefrem Panik. Med Grund; begge Steder havde man noget at vente af den sejrrige svenske Konge.

Mens man i Danmark sukkede over den dyre Fred, fandt Sveriges Venner, at det snarest havde ladet sin gamle Fjende slippe for billigt, og Cromwell lod Karl Gustav forstaa, at han havde handlet meget ædelt. Sligt maatte efterlade en Brod i Kongens Sind; han glemte de reelle Hensyn, som havde drevet ham til Freden, og trøstede sig med, at det lemlæstede Danmark dog i Fremtiden af sig selv maatte blive en svensk Vasalstat. Men hvorledes vilde han komme til at stille sig, hvis dette i den nærmeste Fremtid ikke viste sig at blive Tilfældet?

Karl Gustav stod ved et Vendepunkt paa sin Bane. At vende tilbage til Fredens Gerning i sit Land, var ikke hans Tanke, og man kan forstaa, at hans Folk, der med Stolthed og Tillid saa op til ham

i dette Øjeblik, var rede til at følge ham, ad hvilken Vej han ønskede at gaa. Nu, efter Aarhundreders Forløb er det let at se, hvilket Maal han burde have sat sig, hvis han foretrak at fortsætte paa Krigerbanen. *Rusland* var i Virkeligheden Sveriges farligste Modstander, og hvis han kastede sig over Zaren, behøvede han ikke at frygte for, at hverken Nederlandene eller de katolske Magter i Europa skulde hindre ham heri. Men Karl Gustav var traditionsbunden i sit Syn paa Nordeuropas Politik. Han var vokset op i Trediveaarskrigens Kampe mod *Huset Østrig*, han havde under sit polske Felttog følt, at Østrig stod bag hans Modstander, og hans nærmeste politiske Ven, Oliver Cromwell, havde den ideelle, men fantastiske Plan, at samle de protestantiske Magter under Sveriges Ledelse til Kamp mod Katolikerne, Polen, Østrig og Spanien. Underhandlinger paa dette Grundlag foregik mellem Sverige og England i de første Maaneder af 1658. Karl Gustav betragtede, næppe med Grund, Østrig som sin Hovedfjende og Polen og Brandenburg som denne Fjendes Hoveddrabanter. I en Kamp mod Østrig og dets Vasaller ved Østersøen ansaa han Hollands Indgriben paa Modstandernes Side som meget sandsynlig af Handelsgrunde.

Dette er Baggrunden for det Forhold, som udviklede sig mellem Danmark og Sverige i de første Maaneder efter Freden i Roskilde. Begge Stater havde lovet hinanden at opgive Forbund med andre Magter, naar de var til hinandens Skade, og „ikke tilstede nogen fremmed fjendtlig Orlogsflaade, hvem det være kan, at passere og løbe gennem Sundet eller Bælt ind i Østersøen, men hver paa sin Side efter al Evne søge at forhindre og afværge dette“. Tanken var, som vi har set, af svensk Oprindelse; senest i 1655 havde Magnus Durell forhandlet derom i København, men forgæves. Naar den ikke var bleven nærmere udformet i Roskildefreden, var Grunden, at Karl Gustav havde foretrukket at faa denne sluttet saa snart som muligt, og havde anset det for heldigere at udskyde baade Spørgsmaalet om en nærmere svensk-dansk Alliance og om den nærmere Definition af Fredens øvrige Bestemmelser til en nøjere Forhandling efter Fredsslutningen. Denne kom virkelig i Gang i Slutningen af Marts, samtidig med at man i København forhandlede med gottorpske Gesandter om, hvorledes Hertugen kunde frigøres for sin Afhængighed til den danske Krone.

Det var klart, at *et skandinavisk Forbund* maatte medføre en (delvis) fælles Handels- og Udenrigspolitik og Aftaler om de fornødne Magtmidler til at opretholde en saadan. Herom erklærede da ogsaa Kommissærerne paa begge Sider sig fra Begyndelsen af enige. Hvad der imidlertid straks stødte Svenskerne, var, at Danskerne ikke vilde opgive Forsvarsforbundet med Holland af 1649, hvad de forsvarede med, at dette ikke var til Sveriges Skade, ligesom de ikke paa Forhaand

vilde betragte en nederlandsk Flaadeafdeling i Østersøen som „en fremmed fjendtlig Orlogsflaade". Ja, de mente, at det ny Forbund først burde træde i Kraft, efter at de nuværende svenske Krige var ophørt. Man syntes paa disse Punkter at kunne spore Beuningens stadigt herskende Indflydelse paa den danske Regering. Hvad Svenskerne derimod lagde Hovedvægten paa, var, at de danske Forhandlere ikke vilde love at stille noget bestemt Antal Krigsskibe til Forsvaret af Indløbene til Østersøen. Paa dette Punkt vilde de stadig kun handle „efter al Evne". Sagen var altsaa: Danskerne havde Interesse af et Forsvarsforbund uden for Østersøen, men af Hensyn til Nederlandene ikke ved Indløbet. For Svenskerne var det omvendt. Allerede d. 23. April var derfor Karl Gustav træt af Allianceforhandlingerne og opfordrede sine Fuldmægtige til at lade dem falde, da han vilde nøjes med at holde sig til Roskildetraktatens Bestemmelse om Indløbenes Spærring og forlange denne nærmere præciseret. Man vendte sig i Stedet til de tvivlsomme Punkter i Freden.

Hørte Hven med til Skaane, og Romsdalen til Trondhjems Len? Skulde Frederik erstatte de Ryttere, som var rømmede fra de Regimenter, der var bleven overleveret til Svenskerne? Om disse og lignende Spørgsmaal stredes man i Maanedsvis, og samtidig førte Danskerne en bitter Kamp med de gottorpske Gesandter om Afstaaelsen af Svavsted Amt til Hertugen og dennes Befrielse for Lensbaandet til Danmark. Her naaede man dog d. 2. Maj til Enighed, saaledes at Danskerne gav efter paa begge Punkter, og Følgen heraf blev, at ogsaa Kong Frederik III løstes for Danmarks Lenshøjhed over den kongelige Del af Slesvig og fik Suverænitet for sig og sine Efterkommere af Mandsstammen. Men ogsaa i de allerfleste Stridspunkter med de svenske Gesandter endte Danskerne med at give efter i Begyndelsen af Juni Maaned.

Om Størrelsen af den danske Flaadestyrke til Indløbenes Forsvar var man dog ikke naaet til Enighed, og Svenskerne vilde her ikke nøjes med Fredens ubestemte „efter Evne". Frederik III havde endda skærpet deres Mistænksomhed ved at erklære, at det kunde jo hænde, at Kongen af Sverige begik en Uret inde i Østersøen, og saa vilde han, Frederik, ikke traktatmæssig være bunden til at hindre dem i at komme ind, som vilde og kunde hævne en saadan Uret.

Karl Gustavs Taalmodighed var imidlertid nu til Ende. Allerede tidligere havde han momentvis syslet med den Tanke at genoptage Krigen med Danmark; nu fæstnede Tanken sig mere og mere hos ham. Den ene af de svenske Underhandlere i København, *P. J. Coyet*, har et særligt Ansvar ved at have styrket ham i de fjendtlige Følelser mod Danmark. Kongen troede nu, at dette Land regnede med, at

han skulde forlade det og gaa mod Preussen og Polen for saa at slutte sig til hans Fjender. Han havde ventet paa Grund af sin Ædelhed ved Roskildefreden at skulle finde en trofast Vasal i Danmark, og han var bleven skuffet. Den 15. Juli besluttede han i Oldesloe paa ny at vende sig mod Sjælland og København. Kort i Forvejen var Leopold bleven valgt til tysk Kejser; det var sikkert dette, som gav det endelige Stød til Beslutningen.

Var da virkelig Danmark til Sinds at falde ham i Ryggen Det kan nu siges med Sikkerhed, at dette ikke var Tilfældet. Ganske vist arbejdede van Beuningen stadig med Iver herpaa, men han havde ingen Løfter faaet af den danske Regering, og intet tyder paa, at han vilde have faaet dem. Hele Landets Tilstand forbød ligefrem saadanne Planer. En Del af Hærstyrken var udleveret til Svenskerne, en anden Del var aftakket, og kun Umuligheden af at betale resterende Sold til andre Afdelinger havde tvunget Regeringen til at beholde dem i sin Tjeneste. Krigens Byrder hvilede tungt paa Landet; ogsaa efter Freden havde man maattet udrede store Kontributioner til den svenske Hær, der endnu ved Karl Gustavs Fredsbrud holdt flere Landsdele besatte. Finanserne var i den jammerligste Forfatning. Mellem Befolkningsklasserne raadede Uvilje og Strid. Rigsraadet, der endnu af Navn havde Administrationen i sin Haand, var lammet og ude af Stand til at gennemføre de Forbedringer i Styrelsen, som Øjeblikket krævede. Mere og mere gled Initiativet over til Kongens „fremmede“ Raadgivere, Hofmændene og Officererne. Under saadanne Forhold var en Revanchekrig en Umulighed.

Og dog havde Danmark uden Tvivl *nogen Skyld* i den skæbnesvangre Beslutning, som den svenske Konge til sidst tog. Det havde ved Roskildefreden, ganske vist mod sit Ønske, forpligtet sig til at gøre Østersøen til „et lukket Hav“. Men det vægrede sig efter Freden ved at binde sig til selv den beskedneste militære Ydelse til at gennemføre dette Formaal. Det var traadt ind i et Forbund og vilde senere ikke paatage sig nogen af de Forpligtelser, som dette medførte. Hertil kom, at det havde trukket Opfyldelsen af en Række andre Fredsbestemmelser i Langdrag, hvad der maatte virke meget irriterende paa Sejrherren. Dets Optræden havde været uklog, i visse Henseender urigtig. Hvad det kunde anføre til Forsvar paa dette sidste Punkt, var, at Roskildefredens Bestemmelse, strengt overholdt, maatte berøve det dets Stilling som selvstændig Stat og bringe det i et fjendtligt Forhold til dets naturlige Venner, Nederlandene.

Ulige større er dog det Ansvar, som paahviler *Karl Gustav*. Thi det var ikke alene paa Grund af Danmarks Brøde, at han paaførte det Krig.

Hvis han ikke vilde aftakke sin Hær og blive en Fredsfyrste, maatte han sætte det kostbare Instrument, han ejede, i Bevægelse og skaffe det ny Eksistensbetingelser. Holsten, Jylland og Fyn var for udsugede hertil; Sjælland eller Preussen frembød endnu gode Levevilkaar. Paa Grund af sin Mistillid til Danmark valgte han det første af disse to Steder til sit Krigsmaal.

Der er det ejendommelige ved Karl Gustavs Grundtanke, at den, som før nævnt, hvilede paa et Fejlsyn. Der gælder her ganske det samme, som ved den engelske Statsmand Cannings Overfald paa Danmark 1807, hvoraf Følgen blev Københavns Bombardement og Flaadens Tab. Begge Gange troede man, og med Urette, at Danmark vilde stille sig paa Fjendens Side. Men Karl Gustav tog desuden fejl i sin Opfattelse af Østrig som Sveriges Hovedmodstander. Østrig var i Virkeligheden ingenlunde til Sinds at kaste sig ind i en stor Kamp med Sverige, og den svenske Konge vilde, hvis han efter at have slaaet Danmark til Jorden ved Roskildefreden havde vendt sig mod Øst, uden Sværdslag kunne have opnaaet en Fred med Brandenburg og Polen, der var mindst lige saa god som den, Sverige fik to Aar senere. Udfra disse to Fejlsyn besluttede den svenske Konge uden Krigserklæring at overfalde Danmark, en Fremgangsmaade, der allerede i Datiden vakte stærk Dadel, og det hos Sveriges bedste Venner. Der er noget tragisk ved den Rolle i Verdenshistorien, som han fra dette Øjeblik spillede; Helten faldt ved sin egen Brøde.

Lignende vældige og fantastiske Planer, som havde sysselsat Karl Gustav i Vordingborg d. 11. Febr., tumlede sig nu atter i hans Sind: *Danmark* skulde helt miste sin Selvstændighed og gøres til *en svensk Provins.* Københavns Universitet skulde flyttes til Göteborg, og den danske Adel tvinges til at emigrere til Livland. De øvrige Stænder vilde sikkert let føje sig. I Skaane vilde Kongen lade sig hylde af Danmarks Befolkning; han vilde selv sætte den svenske Krone paa sit Hoved, mens den danske Krone stod paa et Bord ved Siden af. Hans Titel skulde blive „Sveriges, Götalands, Danmarks, Norges og Vendens Konge“. Programmet var lagt, det gjaldt kun om at føre det ud i Livet.

I de første Dage af August havde Karl Gustav indskibet sin sejrvante Hær i Kiel. D. 6. August sejlede den ud af Fjorden; kun faa var indviede i Kongens Planer, de fleste ventede, at man vilde styre mod Preussen eller Polen. Men da man var kommet forbi Langelands Sydspids, drejede Flaaden til almindelig Overraskelse pludselig mod Nord. Den 7. Aug. stod den ind i *Korsørs Havn.* Omtrent samtidig lagde en anden Afdeling sig ved Dragør for at lukke København af mod Søsiden.

7. Københavns Belejring og Fyns Generobring.

Frugten syntes at være fuldmoden og let at plukke. I hurtig March naaede den svenske Hær, ca. 7000 Mand stærk, deraf Halvdelen Rytteri, frem til Hovedstadens Nærhed. Det lykkedes den herved at opsnappe næsten alle de spredte danske Afdelinger, der var indkvarterede rundt om paa Sjælland. I Hovedstaden laa kun godt 3000 Mand regulære Tropper, og Byens Befæstning, navnlig den Del, som strakte sig fra Nørreport til St. Annæ Skanse (det nuværende Kastel), var i den maadeligste Forfatning. Kun ved at flygte syntes den danske Konge at kunne undgaa Fangenskabet.

Han gjorde det ikke. Det afgørende Øjeblik var indtraadt i *Frederik III's* Liv, da det skulde vise sig, om han var sin Faders Søn. „Jeg vil dø i min Rede“, var de Ord, hvormed han besvarede sine Omgivelsers Opfordring til Flugt. Fra Kongens Person bredte det rolige Mod sig til alle Kredse af Københavns Befolkning, hvor til en Begyndelse Rædselen havde haft Overhaand. Fædrelandsfølelsen har bestaaet til alle Tider, men først i Nutiden er den naaet at blive bevidst. I d. 17. Aarhundrede var den uadskillelig forbundet med Kongetroskaben, Hengivenheden over for den Kongemagt, hvorom Riget var vokset sammen, og hvorfra al Myndighed i Landet var afledet. Om Kongens Skikkelse samlede den Rest af Danmark sig, der var tilbage inden for Københavns Volde.

Men Haand i Haand med Kongen traadte *Tredjestand* frem. Borgerkongedømmets Tid syntes at være inde. I Løbet af Dage, ja Timer, skete Forvandlingen, vel ikke paa Papiret, men i Virkeligheden; thi der skulde gaa Aar hen, før den fæstnedes i Lovenes Former. Foreløbig var det Opgaven at give Københavns Borgerskab den Retsstilling, som det havde higet efter siden Striden om Accisen 1650. Som dets ubestridte Fører stod Borgmesteren *Hans Nansen*, en moden Mand paa næsten 60 Aar, født i den travle Handelsstad Flensborg, uddannet paa gentagne Handelsrejser til Island og Nordrusland og indgiftet i det københavnske Handelspatriciat, hvis førende Skikkelse han nu var. Hos ham fandtes i en højere Potens hans Stands bedste Egenskaber, Dristighed i Planerne forbundet med Sindighed i Udførelsen; et roligt og faamælt, næsten sømandsmæssigt Væsen; Djærvhed, naar Hidsigheden kom op i ham; endelig et vist Lune. Dette forklarer, at han som den elskede Folketaler kunde snart rive sine Bysbørn med sig, snart holde igen paa dem. Hans Maal var at give det københavnske Borgersamfund en lignende uafhængig Stilling, som den de store nederlandske Stæder eller de tyske Rigsstæder besad.

Den 9. August om Morgenen fandt det store Møde paa Slottet Sted, hvor Københavns Borgerskab rakte Kongen Haanden paa et ubrødeligt Sammenhold i den truende Fare, og allerede den næste Dag underskrev Konge og Rigsraad *Københavns berømte Frihedsbrev.* København skulde være en fri Rigsstad og paa kommende Stændermøder behandles som en særlig fri Rigens Stand. Dens Indbyggere skulde nyde lige Adgang med Adelen til Embeder og have Ret til at besidde adeligt Jordegods. Af økonomisk Betydning var det, at Byen skulde være en Stabelstad, fritaget for Indkvartering i Fredstid og kun bundet til at betale Told og *Skatter* efter egen Bevilling og i samme Forhold som Adelen. Danmark havde faaet en ny Adel ved Siden af den gamle. For sin Konge og sine nyvundne Friheder gik Byen i Kamp, for begge Dele i uløselig Forbindelse; thi vilde man ikke have kunnet opnaa lige saa store Friheder af den svenske Konge, hvis man havde foretrukket at henvende sig til ham? Men Københavns Privilegier gjorde ikke blot et dybt Indtryk paa Borgerne, de virkede ogsaa paa den svenske Hær uden for Hovedstaden, hvor man saa paa dem som et vigtigt Værn mod det paabegyndte Angreb.

Hans Nansen.
Maleri paa Frederiksborg.

Begejstringen i København satte sin første Frugt, da alle „gik til Volds“. Men man maatte saa at sige arbejde paa Befæstningen med Geværet liggende ved Siden paa Jorden, da man ikke kunde vide, hvilket Øjeblik Fjendens Stormkolonner vilde vise sig paa den anden Side af Graven. Hvor primitivt det første Kampberedskab var, ser man af de første Foranstaltninger: Hundrede Kampesten som Kasteskyts paa hver Mands Plads paa Volden, og Jernkæder tværs over Gaderne for det Tilfælde, at Svenskerne virkelig kom over Volden og ind i Byen. Men paa Volden gravede, trillede og tømrede derefter alle Klasser, Borgere og „kgl. Betjente“, Adelige og Professorer. Kongen selv lod sit Telt opslaa deroppe for at kunne være til Stede Nat og Dag, og jævnlig saa man hans og hans stolte Dronnings Skikkelser, naar de red langs med Volden for at opmuntre ved Arbejdet. Det var i denne

Tid, Kong Frederik III vandt den personlige Folkeyndest, som han bevarede til sin Død.

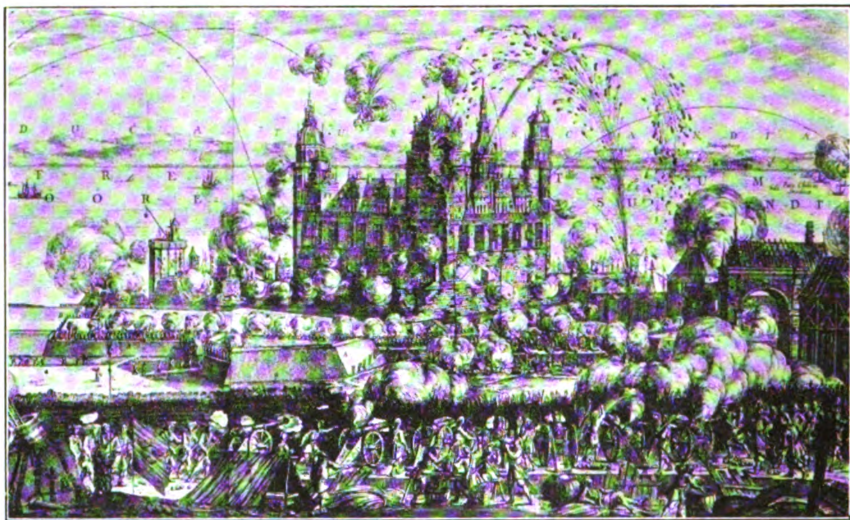
Ikke mindre vigtigt var det samtidigt at forøge det levende Værn. Heldigvis fandtes der i Staden en stor Skare aftakkede Officerer, som kom til god Nytte. Stadshauptmand *Thuresen* stod i Spidsen for hele den Borgervæbning, der nu dannedes med et Kompagni pr. Kvarter, i alt 9 Afdelinger, som normeredes til hver at bestaa af 500 Mand. Langt fastere var dog den Organisation, som fandtes i Kræmmersvendenes Kompagni (115 Mand under Kjeld Lange) samt Haandværkssvendenes Kompagni (50 Officerer og 317 menige under Mogens Krag). Kjeld Lange og Mogens Krag kommanderede ogsaa Studenterregimentet, der bestod af 266 Mand. Hertil kom ca. 600 Mand af Flaadens Mandskab, der ordnedes i militære Kompagnier, de i København værende Adelsmænd med deres Tjenere m. m. Den regulære Styrke havde herved altsaa faaet en Forøgelse paa ca. 1500 Mand, naar bortses fra Borgervæbningen, der af mange Grunde maatte betragtes og behandles som en Reserve. Overledelsen over hele Besætningen blev lagt i Hænderne paa Guvernøren *Hans Schack*.

Saaledes begyndte der at danne sig Muligheder for et Forsvar. Men hvorfor lod Karl Gustav det komme saa vidt i Stedet for straks at storme? Spørgsmaalet kan ikke besvares fyldestgørende. Fra d. 11. August, da han til Hest paa Rødovre Mark havde set Røgskyerne stige op fra de af Danskerne antændte Forstæder, var han en anden Mand. Betænkelighederne lammede ham. Han opgav Stormen og valgte Belejringen. Allerede dette satte Mod i de indesluttede, et lille heldigt Udfald d. 13. Aug. forøgede dette. Ti Dage senere fulgte et større dansk Angreb under *Ulrik Christian Gyldenløves* Ledelse, der ogsaa kronedes med Held. Svenskerne var dog altsaa ikke uovervindelige. Belejringen lammedes desuden ved, at Karl Gustav ikke havde kunnet føre svært Skyts med sig.

Han skulde desværre forstaa snart at skaffe sig Belejringskanoner. Samtidig med at Svenskerne havde opgivet en øjeblikkelig Storm, var K. G. Wrangel med en større Afdeling bleven sendt mod *Kronborg*. Det var den eneste Fæstning paa Sjælland uden for København, der var paa danske Hænder, og det maatte være Karl Gustav særlig vigtigt at faa fat i „Sundets Nøgle“ og derved hindre en mulig Undsætning af Hovedstaden. Slottet var vel provianteret, men dets Fæstningsværker mod Land, der den Gang kun bestod af en enkelt Vold med Grav foran, var svage, ligesom Besætningen kun bestod af 3—400 Mand. Hertil kom, at de ledende Officerer var indbyrdes uenige, og at Fjenden fandt den mest beredvillige Hjælp hos Helsingørs Borgerskab, der den Gang var ret internationalt. „Borgerne i Byen skyder lige saa tappert

paa os, som Fjenden gør det," skrev Kommandanten til København. Allerede d. 6. September overgav Slottet sig til Svenskerne. Dets svære Kanoner blev straks slæbt ned til København og kom Karl Gustav til god Nytte ved hans Belejring.

Indtrykket af Kronborgs Overgivelse kunde kun blive stærkt nedslaaende i det lille Stykke Danmark, som laa inden for Hovedstadens Volde. Kuglerne fra Kronborgs Kanoner, som nu regnede ned i Gaderne, maatte forøge dette. Hertil kom, at de sidste Udfald ikke havde

Kronborgs Bombardement.
Efter Pufendorf: »Res gestæ Caroli Gustavi«.

været saa heldige som de tidligere, og at Manglen paa Levnedsmidler begyndte at gøre sig føleligt gældende. Det var jo lige i de første Høstdage, at Staden var bleven indespærret; ingen Borger havde endnu naaet at faa sin Vinterforsyning i Orden. Det var desuden naturligt, at den Begejstringsild, som havde blusset i de første Augustdage, hos en af Naturen fredelig Befolkning snart maatte sagtne sig. Een Sag var, at de agtbare Borgere nok havde Lyst til at udføre Heltebedrifter. Vi hører, at „Borgerne vilde selv gaaet af Volden ud at secundere [ↄ: støtte] vores Udfald, havde ikke Majestæten og Generalen det forment", ja, at man til sidst maatte lukke Porten af for dem. Men noget andet var det, at de styrende her med god Grund holdt igen. Det var ikke blot, fordi halvgamle Borgermænd aldrig kunde blive saa gode Soldater, som de regulære Tropper, eller blot som de unge Haandværkssvende. Men Grunden var navnlig, som Kongen selv sagde, at Tabet af en Borger var langt smerteligere end af en Soldat, fordi han

efterlod en uforsørget Familie, og fordi der kom et Hul i Indkvarteringslisten. Derfor blev Borgerne altid betragtet som en Reserve. Men der var i Længden ikke noget opbyggeligt i at holde Vagttjeneste, den afsvalede i en betydelig Grad Begejstringen. Allerede fra Slutningen af August tales der om Slaphed i denne Borgervagt, Gang paa Gang maatte der udstedes blide Paamindelser fra oven. Selv Tømmermændenes Oldermand maatte have sig en Tur i Blaataarn som Straf for forsømt Arbejde. Borgerne havde aabenbart svært ved at lære Disciplin.

Dagningen var dog nu nær. Ved Efterretningen om Fredsbruddet havde *Christoffer Gabel*, der den Gang var i Holsten, straks begivet sig til Amsterdam for at vække Nederlænderne til kraftig Undsætning ifølge Forsvarsforbundet af 1649. Van Beuningen, der var sluppet bort fra København umiddelbart før Indespærringen, kom snart efter og forenede sine Anstrengelser med hans. Jan de Witt maatte nu forstumme. Stillingen var saa iøjnefaldende farlig for Holland; erobrede Karl Gustav København, gjaldt det hele dets Østersøhandel, Hovednerven i Landets økonomiske Kraft. En umaadelig Bevægelse greb det nederlandske Folk, Budskaberne om Københavns Forsvar fyldte det med Begejstring, og med den største Iver tog man fat paa at udruste en Flaade paa 35 Orlogsskibe og et næsten lige saa stort Antal Førselsskibe. Den skulde bryde Sundspærringen og undsætte København med Fødevarer og en Troppestyrke paa 2200 Mand. I Spidsen for den sattes en prøvet Søkriger, den halvhundredaarige *Jakob Wassenaer, Herre til Opdam*. Han fik Ordre til at undsætte København, angribe den svenske Flaade, sætte en brandenburgsk Hjælpehær over til Øerne og i det hele rette sig efter den danske Konges Befalinger.

Den nederlandske Flaade blev længe opholdt i Hjemmet af Modvind, og da den endelig var drejet ind i Kattegat, brugte den af samme Grund en halv Snes Dage om at naa ned til Kullen. Den 29. Okt. om Morgenen skrev Opdam til Kong Frederik, at han og hans Mænd, saa snart Vinden blev nordligere, vilde sætte Sagen i Gang i Guds Navn for Kongens retfærdige Sag og i hele Kristenhedens almindelige Interesse. Kort efter sprang Vinden om, og Hollænderne stod ind i Sundet.

Karl Gustav havde samlet en Orlogsflaade paa 45 Skibe under *Wrangels* Overkommando mellem Helsingør og Helsingborg; støttet til de to befæstede Punkter Kronborg og Kærnen var den i afgjort Overvægt. Men i stor Spænding stod Kongen paa Kronborgs Vold og betragtede den opsejlende nederlandske Flaade. Han ønskede ikke Striden og haabede til det sidste paa, at Hollænderne ved Salut for Kronborg skulde vise fredeligt Sindelag. Men Skib efter Skib passerede i Tavshed Slottet. Da affyrede Karl Gustav selv det første skarpe Skud.

Langt farligere for Hollænderne end Skydningen fra Land blev dog Angrebet fra den svenske Flaade. Opdam tvang personlig Wrangel til Tilbagetog, men han angrebes derefter af en hel Sværm af svenske Skibe og fandt ikke den fornødne Støtte fra sine egnes Side. I sin Dagbog skriver han bl. a.: „Vi var Mutters alene blandt Fjendens største Skibe, hvor vi vel laa i to Timer....Halvdelen af vore Folk døde og kvæstede, Brand i Boven og i Konstabelkamret,....vore Sejl i Laser og 5—6 Fod Vand i Skibet, saa at vore nederste Porte ikke laa tre Fingerbredder over Vandet, og mest fordi Skibet begyndte at hælde. Imidlertid kom den ene efter den anden op mod os og gav os Laget; vi delte ogsaa saa rigeligt ud som muligt." Endelig fik han dog Hjælp fra et Par af sine Kaptajner. Men begge hans Viceadmiraler faldt i Slaget, og mange af hans Skibschefer maatte bestaa haarde Kampe. Efter 5—6 Timers Strid rømmede Svenskerne Valpladsen, og Opdam kunde samme Aften løbe ind til København. Hans Indgriben havde været af afgørende Betydning. Allerede næste Dag brød Karl Gustav op fra sine Belejringslinjer foran Byen og trak sig tilbage til en befæstet Lejr paa Brønshøj, hvorfra han dog vedblev at holde København blokeret. De hollandske Soldater overtog deres Del af Volden at vogte, saa at Borgerskabet kunde fritages for en Del af Tjenesten. Kirkeklokkerne begyndte atter at ringe Nattetimerne ind, og med Jubel strømmede Befolkningen udenfor Volden for at se paa de forladte Belejringsværker.

»Lystig lad gaa,
vor Fjende maa
fly hen bag Valby Bakke.
Han efterlod
hvor Hytten stod
Gæs, Grise, Spyd og Hakke.

Den ganske Stad
var fro og glad
og gjorde sig et Gilde.
Der vi var fri,
slog Klokken ni
Alhelgens Aften silde.«

Og det blev stadigt lysere. En forenet *kejserlig-brandenburgsk-polsk Hjælpehær* paa 30,000 Mand under Kurfyrstens egen Ledelse var allerede før Opdams Ankomst brudt ind over Holstens Grænse. Svenskerne i Jylland var altfor svage til at kunne standse den, men paa den anden Side blev Polakkerne rigtignok en langt værre Plage for vor Landbefolkning, end vore Fjender Svenskerne havde været. Ogsaa fra *Norge* indløb der snart gode Efterretninger. Sjælen i Forsvaret heroppe var atter Jørgen Bjelke. Inden Aarets Udgang var Trondhjems Len tilbagevundet, og et svensk Angreb paa Halden tilbagevist. Særlig Interesse har dog den Holdning, som Befolkningen paa vore *sydlige Øer* indtog over for Svenskerne, fordi den viser en ganske anden Aand end den, der havde hersket under den første Krig med Sverige. Paa Møn, Falster og Laaland bestemte Borgere og Bønder sig til et energisk Forsvar;

SØSLAGET I SUNDET DEN 29. OKTOBER 1658.
Tonet Pennetegning af W. van de Velde fra 1661, Frederiksborg.

Prisen bærer dog Langeland, hvor den gamle Adelsmand *Vincens Steensen* til Steensgaard stillede sig i Spidsen for Befrielseskampen. Den Folkestemning, der her var opstaaet, viste sig at være af større Styrke og Udholdenhed end Hovedstadens let vakte Begejstring. At Befolkningen handlede klogt heri, fremgaar af, at Svenskerne i de øvrige Landskaber, Sjælland, Fyn og Jylland, gik i Gang med en haardhændet Udskrivning af Bønderkarle til den svenske Hær; alene fra Sjælland var der i Septbr. sendt 1600 Mand til Østersøprovinserne. Ogsaa paa Sjælland bredte derfor Forbitrelsen mod Fremmedherredømmet sig; den bekendte Gongehøvding *Svend Povlsen*, der allerede under Kronborgs Belejring havde holdt Svenskerne i Aande ved Overfald i de nordsjællandske Skove, forlagde senere sin Virksomhed til Præstøegnen og nedsablede her adskillige svenske Smaaafdelinger. Et Resultat af politisk Betydning naaedes paa *Bornholm*, hvor Befolkningen i Begyndelsen af Decbr. nedhuggede den svenske Kommandant Printzensköld, tvang Besætningen paa Hammershus til Overgivelse og ved Juletid overgav Frederik III Øen til Arv og Eje.

Vincens Steensen.
Maleri paa Steensgaard.

Medgangen blandedes dog med Modgang. Saaledes strandede i November et første Forsøg paa at genvinde Kronborg, denne Gang ved Hjælp af en fra Hovedstaden udsendt Militærafdeling. Vigtigere var, at et lignende Forsøg Øst for Sundet ogsaa mislykkedes. I Skaane havde man til en Begyndelse forholdt sig ret apatisk over for Regeringsskiftet i Februar Maaned. Den mest indflydelsesrige Personlighed, Bispen *Peder Vinstrup*, havde endda stillet sig yderst imødekommende over for det svenske Styre. Men Karl Gustavs Planer traadte snart tydeligt frem. Han vilde indføre fuldstændigt Fællesskab mellem de skaanske Landskaber og det gamle Sverige, og han betragtede den Hindring herfor, der laa i Roskildefredens Bestemmelse om Lov og Privilegier, som tomme Ord. Omvendt ønskede Adelen, der fremtraadte som Landskabernes naturlige Fører, en svensk-skaansk Dobbeltstat med en saa aristokratisk Forfatning som muligt for dennes skaanske Del. Man tænkte sig endogsaa at kunne binde den svenske Konge med en Haandfæstning af lignende Art som i den danske Tid. Men man gjorde Regning uden

Karl Gustav. Han var saa langt fra at ville indrømme den skaanske Adel politiske Rettigheder, at han endogsaa gik angrebsvis frem mod dens økonomiske Fortrinsstilling. Samtidig med at han ramte Adelen ved at nægte at anerkende dens Toldfrihed, drev han alle Samfundsklasser i Skaane over i Opposition ved ikke alene at indføre den svenske Told, men at forene de højeste Toldsatser inden for det svenske Toldvæsen med de højeste danske. Præsterne og Almuen maatte desuden gaa ind paa de svenske Skatter, hvad der paa et Hovedpunkt betod en Fordobling af, hvad man hidtil havde ydet. Men navnlig var det, som i Halland, Udskrivningen af Bønderkarle og Indkvarteringen af de tyske Ryttere, man skælvede for. Især i den skaanske Skovbygd og i Blekinge blev der begaaet meget slemme Ting af disse fremmede; om Drab, Voldtægt og Plyndring tales der Gang paa Gang; og Befolkningen i Gønge Herred var ikke vant til at finde sig i sligt. Allerede i Maj 1658 samlede saaledes en Bondeskare sig i Glimaker Sogn og ihjelskød 7 Ryttere. Da Krigen igen var begyndt, blev det kun værre; i November tilstaar en højere svensk Embedsmand, at Landet er ved at gaa til Grunde ved de svenske Soldaters Insolentier; „thi her gaar det sandelig ilde til."

Tæt Syd for Malmø paa Limhavnsgaarden boede paa denne Tid en forhenværende københavnsk Borger, *Bartholomæus Mikkelsen*, der stod i gammelt Venskabsforhold til den ene af Hovedstadens Borgmestre Christoffer Hansen. Paa den anden Side havde han Forretningsforbindelser med en stor Del af den misfornøjede skaanske Adel. Allerede under Belejringens Begyndelse kom Bartholomæus gennem Christoffer Hansen i Kontakt med Rigshofmesteren Joachim Gersdorff og opfordrede ivrigt til et dansk Anslag paa Malmø. Saa længe Hollænderne endnu ikke var ankomne og havde renset Søen for de svenske Skibe, var dette imidlertid umuligt, og den københavnske Regering begyndte i Stedet at arbejde paa en folkelig skaansk Bevægelse ude paa Landet i Ryggen paa Svenskerne. Bartholomæus vilde derimod ikke opgive sine mere nærliggende Planer. Han vandt en Række velstaaende Malmøkøbmænd for Tanken om en Opstand, — Meddelelsen om Københavns ny Privilegier paavirkede dem —; Landsbypræster og adelige Fogeder i Byens Nærhed sluttede sig hertil, ja selv enkelte Adelsmænd som Ove Thott og Otto Lindenov erklærede sig rede til at støtte dem. Efter at Opdams Sejr havde fordrevet den svenske Flaade fra Sundet, blev man i København ogsaa optaget af Tanken om at overrumple Malmø. Byen var ud mod Stranden kun forsvaret ved en svag Mur uden Grav; nogle Steder i denne Mur var der indbygget Huse med Vinduer ud mod Søen. Gennem disse maatte man let kunne komme ind i Staden. Den 18. Decbr. afsendtes en Ekspedition fra København paa 800 Soldater; den

svenske Besætning i Malmø bestod kun af et Par Hundrede Mand. Paa Lofterne i de forskellige Købmandsgaarde havde de sammensvorne samlet sig for paa givet Signal at hjælpe Danskerne ind i Byen. Men de maatte vente forgæves, Modvind og Isslag kastede Transportskibene tilbage til København. Atter forsøgte man den 26. Decbr.; men den danske Skipper satte da Skuden med Soldaterne paa Grund under Saltholm. Fortvivlelse greb nu Malmøboerne, og i København fik man andet at tænke paa end ny Forsøg. Det lykkedes dog at holde Hemmeligheden skjult indtil April 1659, da kom den op ved Forræderi. I Decbr. maatte Bartholomæus og to ansete Malmøborgere til Straf lade deres Liv paa Torvet foran Raadhuset, andre Deltagere straffedes med Ejendomskonfiskation og Landsforvisning. For sidste Gang havde Malmøboerne forsøgt paa at ændre deres Provins' politiske Skæbne.

Selv om Svenskerne i de følgende Aar, lige til Begyndelsen af 1661, havde nok at gøre med Snaphaneoprør i de skaanske Skovegne og i Blekinge, og skønt disse Oprør støttedes ved en kortvarig dansk Landgang i Ysted 1659, fik alt dette dog ingen dybere Betydning. Snaphanerne blev snart lige saa trykkende for den fredelige Landbefolkning som for Svenskerne, og Mangelen paa et befæstet Støttepunkt i Skaane hindrede Krigsførelse i større Stil fra dansk Side. Krigens afgørende Begivenheder kom til at foregaa uden for skaansk Omraade.

Skuffelserne ved Kronborg og Malmø var ikke de eneste, som Danmark led inden Udgangen af 1658. Hverken Kurfyrsten af Brandenburg eller Admiral Opdam vilde gaa ind paa at forene deres Land- og Søstridskræfter til et Angreb paa den svenske Hær, der stod paa Fyn og Sjælland. I Nederlandene blev endda Ønsket stærkere om at gøre Ende paa Krigen i Norden ved en simpel Gentagelse af Roskildefreden med dens uhyre Ofre for Danmark. Men ogsaa inden for Københavns Volde herskede der *en ildevarslende Uenighed.* Ikke blot med den gamle Spænding mellem Adel og Borgerstand maatte Regeringen regne; som et nyt Element til Splittelse var de tyske Officerer i Kongens Nærhed kommen til. Rigsraadet ønskede de ledige Kansler- og Marskstillinger besat, og mens det allerede i Forsommeren havde foreslaaet Rigsraadsstyrelsen underbygget ved Oprettelsen af Kollegier for de forskellige Grene af Styrelsen, og Rigsraadsforfatningen omdannet til en Stænderforfatning, vendte det i Novbr. Maaned tilbage til den sidste Tankes Gennemførelse, „naar Gud vil give os Fred og Rolighed, og Tiderne det vil tilstede og udkræve", med andre Ord, naar Belejringen lykkeligt var til Ende. Her var altsaa god Tid til at betænke sig for Kongen; noget Svar af ham forlangtes foreløbigt ikke. Borgerne greb Sagen mere praktisk an og trængte paa for at faa Privilegierne nærmere udformet. Dette opnaaedes i Slutningen af Marts, da der til de tidligere Bestem-

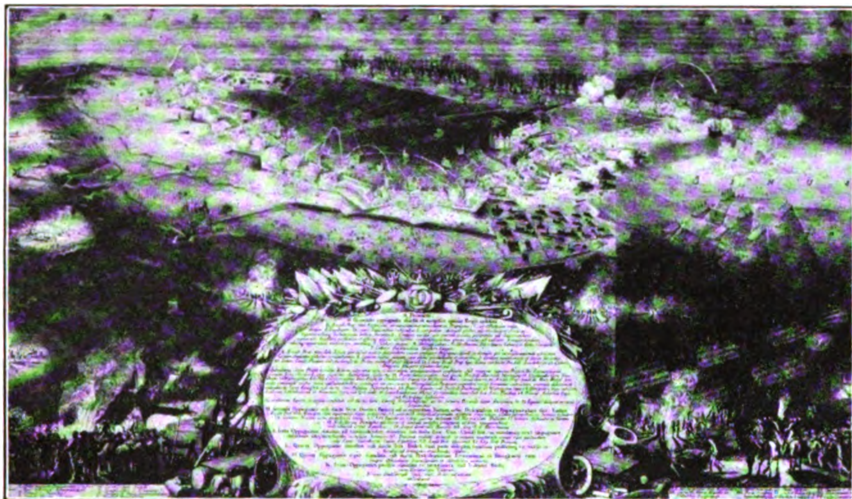
melser fra August bl. a. føjedes, at der for Fremtiden skulde findes en *32 Mænds Forsamling* under Magistraten, udnævnt af Kongen paa Indstilling af denne, og at to af disse 32 Mænd skulde have Adgang hos Kongen til enhver Tid samt Ret til at forhandle paa Hovedstadens Vegne med Rigsraadet og Stænderne. Af denne sidste Bestemmelse ser man dog, at Københavns Friheder var knyttede til den bestaaende Rigsraadsforfatning og maatte tages op paa ny til Drøftelse, hvis denne ophævedes. Solidest var derfor i Grunden den Stilling, som den tredje Gruppe, Officererne, opnaaede ved Oprettelsen af *Krigskollegiet*. Dette stammede egentlig allerede fra Januar 1658, bestod af Gersdorff, Aksel Urup, Ulrik Christian Gyldenløve, Hans Schack og de øvrige højeste Officerer i København og befattede sig oprindelig kun med Militæranliggender. Men i Løbet af Københavns Belejring, uvist fra hvilket nærmere Tidspunkt, greb det mere og mere om sig og beskæftigede sig under Kongens Forsæde med de vigtigste Spørgsmaal i dansk Politik, f. Eks. om Krigen skulde fortsættes, og i saa Fald, hvorledes? Det traadte saaledes paa afgørende Punkter det hensygnende Rigsraad for nær, og det kunde gøre dette ustraffet, fordi det var i Pagt med Tiden.

Man ser heraf, at de forskellige Deltagere i Københavns Forsvar ikke trak ganske jævnt sammen, og hertil kom, at Indkvarteringsbyrden, Pengenøden og Vinterkulden gjorde deres til at nedstemme Sindene. Men om at opgive Kampen var der aldrig Tale. Da det ved Juletid blev tydeligt, at Svenskerne samlede deres Kræfter til en ny Anstrengelse, blussede ogsaa paa dansk Side Kamplysten op. Med Iver isede man paa Voldgraven og paa Kallebodstrand; Voldene styrkedes yderligere, og Fregatten „Højenhald" udlagdes mellem Sjællands og Amagers Kyst for at bryde den svenske Menneske-Bølge. Ogsaa Karl Gustav havde styrket sig ved at trække Forstærkninger til. Men man kan ikke andet end undre sig over, at han vovede en Storm. I hvert Fald naar den københavnske Borgervæbning medregnes, var han underlegen i Troppeantal, Københavns Forsvarsværker var ikke svækkede ved Beskydning, og hans Plan var saa velkendt paa dansk Side, at der ikke kunde blive Tale om nogen svensk Overrumpling.

Resultatet var derfor til at forudse. Da Svenskerne *Natten mellem d. 10. og 11. Februar 1659* stormede Byen paa forskellige Steder, men navnlig ved Slotsholmen og Løngangen, hvor Kallebodstrand den Gang strakte sig ind over det nu opfyldte Frederiksholms Kvarter, led de til Trods for al udvist Tapperhed det forfærdeligste Nederlag. Kun fire Mand naaede op paa Voldens Brystværn, og de blev straks nedsablede. Lige saa uheldigt gik det nogle Timer senere ude ved Østerport, hvor de hollandske Undsætningstropper tog den haardeste Tørn ved For-

svaret. Alle Svenskernes Anstrengelser var forgæves; da Dagen brød frem, viste den Terrænet foran Fæstningen dækket med Tusinder af døde og saarede. Forsvarerne havde kun mistet en Snes Mand. Paa dansk Side tilfaldt Æren først og fremmest de regulære Tropper, dernæst Studenterne, Hoffanen og Adelen med dens Tjenere; derimod havde Borgerne og Svendene naturligt nok mere dannet Reserven.

Jubelen paa dansk Side var uhyre, og med god Grund. Men det vundne Resultat blev ikke udnyttet. Heri var imidlertid den danske

Stormen paa København.
Efter Pufendorf: »Res gestæ Caroli Gustavi«.

Regering ikke skyldig. Nederlænderne forholdt sig meget tilbageholdende, maaske navnlig fordi nu ogsaa en engelsk Flaade ankom til Sundet. Frankrig og England ønskede nemlig at gøre Ende paa den nordiske Krig og at redde Karl Gustav ud af den Fare, hvori han svævede, for at kunne anvende ham mod Østrig. Men ogsaa Jan de Witt i Nederlandene ønskede inderst inde en Fred, der ikke paa ny gjorde Danmark til Herre over begge Sundets Kyster. Derfor gik Krigsbegivenhederne paa vore allieredes Side i Staa, og man maatte i København med dyb Bitterhed se paa, at Svenskerne kunde vende sig mod vore *sydlige Smaaøer* for ved deres Erobring at hindre Tilførsel herfra til det stadigt belejrede København. I Slutningen af Marts lykkedes det dem efter mange forgæves Forsøg at bemægtige sig Langeland, en Maaned senere kom Turen til Falster, hvorfra Møn overrumpledes i Maj. Det danske Forsvar hernede trak sig nu sammen om Nakskov, som med det største Mod udstod en flere Maaneders Belejring, der maatte

udviske Mindet om Borgernes Handlemaade i Februar det foregaaende Aar. Men da der ingen Hjælp kom udefra, maatte det endelige Resultat her blive det samme som andet Steds (Juli 1659). Til Straf udskrev og deporterede Svenskerne fra disse fire Øer ikke mindre end 2200 Mand. Det samlede Tal paa dansk Mandskab, som de i disse Aar udtog fra de besatte Landskaber, er beregnet til at udgøre mindst 14,000, snarere mere.

Men hertil indskrænkede Modgangen for Danmark sig ikke. Regeringen havde i Maj opfordret den sjællandske Landbefolkning til at rejse sig, og navnlig hos Ridefogden paa Hørsholm, *Lorenz Tuxen*, havde den fundet aabent Øre. Han ledede ikke blot en Snaphanekrig i Nordsjællands Skove, men han blev ogsaa Hovedmanden i den ny Sammensværgelse, der dannede sig for at bringe Kronborg tilbage paa danske Hænder. Det var denne Gang Planen at gennemføre dette med stedlige Kræfter, og der dannede sig om Tuxen en Kreds af Ledere, især Ingeniøren paa Kronborg *Oluf Steenwinkel*, Præsten i Birkerød *Henrik Gerner* og Ridefogden paa Krogerup *Hans Rostgaard*. Men det gik som i Malmø; Planen blev opdaget af Svenskerne, Tuxen og Rostgaard slap bort, Steenwinkel blev henrettet, og Gerner maatte tilbringe 43 Uger i Fængsel, en stor Del af Tiden i de Lænker, som endnu hænger til Minde om hans Gerning i Birkerød Kirke.

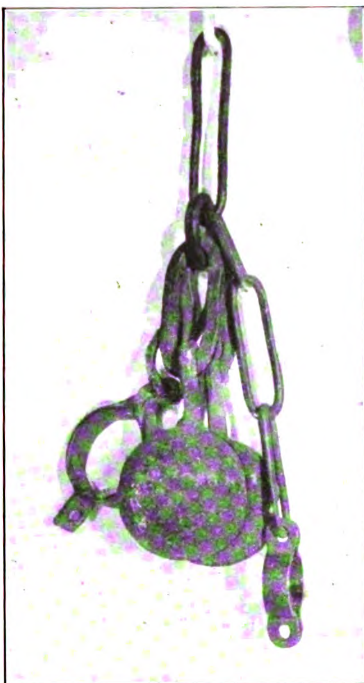

Ærestegn til Minde om Stormen paa København.
(Møntsamlingen).
Fotografi.

Europas Vestmagter havde imens samlet sig til en *Kongres i Haag* for at bestemme Danmarks Skæbne. Efter mange Brydninger naaede man her i Maj til en Overenskomst, „den første Haagkoncert“, hvorefter Freden i Norden skulde genoprettes paa Grundlag af Roskildefreden, dog saaledes, at Bestemmelsen om de fremmede og fjendtlige Orlogsflaader skulde udgaa deraf. Hvis Freden ikke indtraadte i Løbet af tre

Uger, skulde enhver af Vestmagterne ophøre at hjælpe den, der var Skyld heri.

„Paa Grundlag af Roskildefreden“ betød dog efter de Witts Mening ikke, at den ny Fred skulde være enslydende med denne. Personlig vilde han gerne skaffe Danmark Trondhjem og Bornholm tilbage. Frederik III var langtfra tilfreds med dette Udbytte af den forfærdelige Krig, ligesom han med rette var krænket over Nederlændernes egenmægtige Optræden. Karl Gustav vilde ikke en Gang gaa med til en simpel Fornyelse af Roskildefreden, undtagen Vestmagterne paatog sig Garanti for den. Standpunkterne hos de krigsførende var altsaa uforenelige. Men Udviklingen gik i dansk-venlig Retning. I Juli lykkedes det de Witt at faa England med til, at Danmark skulde have Trondhjem tilbage („Den anden Haagkoncert“). Da Forholdene i København samtidig var bleven mere og mere trykkende, — Maj og Juni 1659 dannede den anden magre Periode i Belejringens Historie, derefter fulgte i Juli Nakskovs Overgivelse; — mente Frederik III at maatte give sig og erklærede sig villig til Fredsunderhandlinger under Vestmagternes Mægling. Men Karl Gustavs Stolthed oprørtes over at skulle lade sig foreskrive Fredsgrundlaget af udenforstaaende og uvedkommende. Han truede de nederlandske Gesandter med at fængsle dem og slog paa sin Kaarde, idet han sagde: „Hvis I vil lave Projekter i Tillid til Eders Flaade, har jeg noget ved min Side til at forsvare mig med.“ Krigens Genoptagelse var uundgaaelig.

Henrik Gerners Lænker
i Birkerød Kirke.
Fotografi.

Det var en Fordel for Danmark, at den engelske Flaade i dette Øjeblik kaldtes hjem for at hjælpe Carl II Stuart med at bestige sine Fædres Trone; thi herved blev Hollænderne alene tilbage paa Krigsskuepladsen. Ogsaa Opdam vendte ganske vist samtidig hjem, men en ny og større nederlandsk Flaade under Admiral de Ruijter var allerede traadt i Stedet for ham. Efter forskellige Overvejelser enedes man om et Angreb paa Fyn. 5000 Mand brandenburgske, østrigske og polske Tropper under den danske Feltmarskal E. A. Ebersteins Kommando

skulde gøre Landgang ved Snoghøj; samtidig skulde den hollandske og den danske Flaade i Forening landsætte 6000 Mand Danskere under Hans Schack i Kerteminde. Planen lykkedes fuldkomment, de to Befalingshavende forenede sig ved Odense og rykkede mod den kun halvt saa store svenske Hær, der trak sig tilbage til *Nyborg*. Uden for denne By stod det afgørende Slag d. 14. Novbr., det blev en fuldkommen Sejr for de allierede. Foruden de hollandske Tropper udmærkede

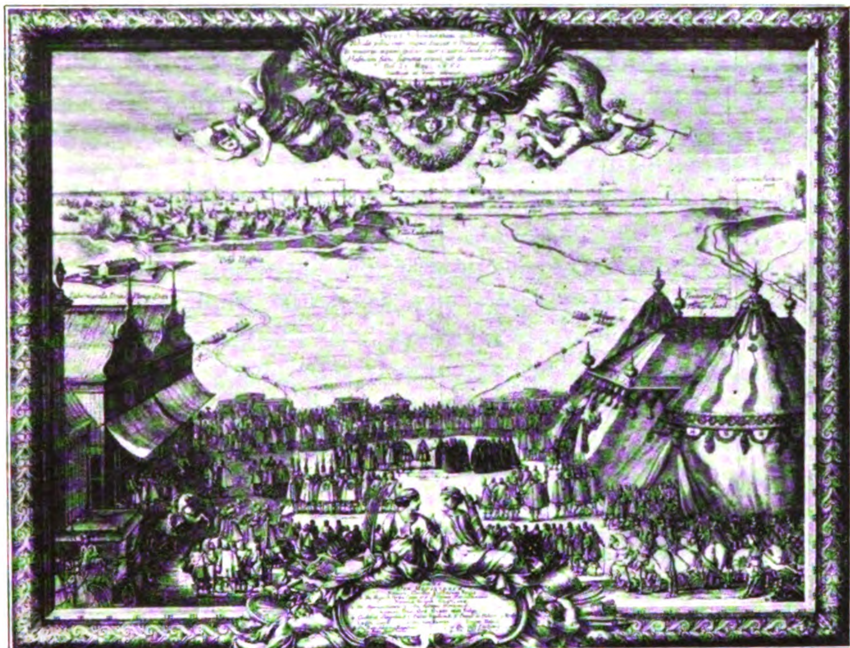

Hans Schack i Slaget ved Nyborg.
Maleri paa Schackenborg.

navnlig de Ahlefeldtske Afdelinger i Schacks Hær sig. Hele den svenske Hær maatte kapitulere, kun den øverstkommanderende *G. O. Stenbock* slap i en Baad over Bæltet og modtoges i Korsør af Karl Gustav med de bekendte Ord om Gederne og Bukken.

Man kan undre sig over, hvorfor Sejrherrerne ikke forfulgte deres Sejr og førte Krigen over til Sjælland. Men man kunde ved en Landgang her kun raade over en langt ringere Styrke end Karl Gustavs, som tilmed stod i stærke Befæstninger, navnlig Lejren ved Brønshøj. Man gjorde i hvert Fald ikke noget Forsøg herpaa, og den store Krigerkonge, der havde været dybt nedslaaet ved det første Budskab om Nyborgslaget, fattede hurtigt Mod. Han skyndte sig til Göteborg og lod sine Tropper fra Sverige rykke ind i Norge. Men det var dem umuligt at erobre Halden, og i Begyndelsen af Februar 1660 tilføjede Jørgen Bjelke dem et Nederlag i aaben Mark. Dagen efter, d. 7. Februar, døde Karl Gustav pludselig i Göteborg.

Frederik III havde efter Slaget ved Nyborg atter fattet Haab om en virkelig Ændring i Roskildefredens Bestemmelser. Men atter viste Nederlænderne sig uvillige til at lade os faa den østlige Bred af Sundet tilbage. Og imens begyndte vore Forbundsfæller mod Øst, Brandenburg og Polen, at trække sig tilbage fra os og søge Særfred. Der var nu

»Fredsteltene« uden for København.
Efter Pufendorf: »Res gestæ Caroli Gustavi«.

intet andet at gøre for Danmark end at skynde sig med at faa Fjendtlighederne afsluttet, før Sverige kunde samle alle sine Kræfter mod os. I Marts begyndte da Fredsforhandlingerne mellem Danmark og Sverige i Telte, der var opslaaet mellem Københavns Vold og den svenske Lejr i Brønshøj. De slæbte sig i Begyndelsen langsomt frem, navnlig viste Spørgsmaalene om Bornholm, Hven og den gottorpske Hertugs Stilling sig meget vanskelige. Da dukkede pludselig i April en Privatmand frem, der evnede at sætte Fart i Forhandlingerne og bringe dem over det døde Punkt. Det var *Hannibal Sehested*, der under Krigen havde opholdt sig i den svenske Lejr og spillet en tvetydig Rolle, men aldrig var gaaet saa vidt at erklære sig for Danmarks Fjende i Ord eller Handling, saaledes som Svogeren Corfitz Ulfeld. Det lykkedes nu Hannibal Sehested at komme i direkte Forbindelse med Fre-

derik III, og til Svenskernes store Overraskelse vendte han tilbage til dem som den danske Konges Repræsentant ved Fredsforhandlingerne. Endnu en kort Tid, og han havde jævnet Vejen for *Freden*. Den undertegnedes d. 26. Maj 1660.

Freden ved København gengav Danmark-Norge Trondhjems Len og Bornholm, det sidste dog kun mod Erstatning til den svenske Krone i 8500 Tdr. Hartkorn af skaansk Adelsgods, som den danske Konge maatte tilhandle sig af Ejerne. Den aarlige Rente heraf svarede nemlig til Statens Indtægter af Øen. Men paa alle andre Punkter maatte Danmark blive staaende ved Roskildefreden, dog udgik Bestemmelsen om de fremmede Orlogsflaader af denne.

Københavnsfredens Betydning maa ikke undervurderes. Ved at bevare Trondhjem for Norge har den gjort det muligt for dette Rige at bevare sin Selvstændighed og udvikle sin Nationalitet. Ved at fjerne Paragraffen om Orlogsflaaderne har den stillet Danmark uafhængigt over for Sverige og interesseret Vestmagterne i at bevare dets Selvstændighed. Men ved at gentage Bestemmelsen om den gottorpske Hertugs Suverænitet gemte den et uløst Spørgsmaal til senere Afgørelse. Maatte det ikke ogsaa staa for den daværende Befolkning, som om de skaanske Landskabers Skæbne endnu ikke var endelig afgjort?

8. Landet og Næringsvejene.

Det danske Folks politiske Historie i Tiden 1648—1660 danner et afsluttet Hele. Før vi gaar over til at se paa de gennemgribende Begivenheder i det indre, som satte Skel mellem denne og den følgende Tid, vil det være naturligt at undersøge, under hvilke sociale og økonomiske Forhold Folket havde levet paa Svenskekrigenes Tid, og om det er muligt at paapege nogen Forskel mellem den folkelige Karakter dengang og nu.

En berømt engelsk Historieskriver har fremsat den Tanke, at hvis man ved en eller anden magisk Proces kunde faa England at se i det 17. Aarh., vilde man ikke kende eet Landskab af 100, og ikke een Bygning af 10,000. Landadelsmanden vilde ikke genkende sine egne Marker, Byboeren ikke sin egen Gade. Alt er bleven forandret, undtagen Naturen i dens store Træk og saa nogle faa varige menneskelige Værker. Disse Ord har sikkert lige saa fuld Gyldighed for Danmark ved 1660. Det fremgaar af Kort og Billeder fra Datiden, af fremmedes Rejsebeskrivelser over vort Land og endelig af det mærkelige Værk, der i visse Henseender kan betragtes som en Forløber for vor „Trap“: *Arent*

Berntsens Bog „Danmarks og Norges frugtbare Herlighed“ fra 1656. Han gennemgaar Danmark Provins for Provins og begynder med sin Hjemstad *København*, men her ved han ikke andre Bygninger at fremhæve end Universitetet med Regenskirken og Rundetaarn, Slottet, Børsen, Bremerholm (hvor „Slaverne“ gik i Jern og Flaaden udrustedes), Tugt- og Børnehuset, Bygningerne om Tøjhuset paa Slotsholmen, Ny Vartov paa Østerbro og Rosenborg i Kongens Have. Af denne halve Snes Bygninger staar i vore Dage højst 5—6 tilbage. Om Hovedstaden indskrænker han sig i øvrigt til at bemærke, at den er velbefæstet, hvilket som bekendt er en Overdrivelse, og slutter fyndigt med: „Saa er og den indvortes fuld af herlige, anselige Bygninger og besiddes af et stort formuende Borgerskab, som med egne Skibe ikke alene alle fornemme Stater og Lande i ganske Europa, men endogsaa i andre Verdens Parter besøge. Til hvilke igen, baade af dette Riges Indbyggere, saa vel som af andre Nationer sker en stor Søgning, saa her drives et saare stort Købmandsskab paa alle Slags Varer, som mellem Købmænd noget Steds veksles. Hvor til dem meget bekvemmer den dybe og belejlige Indsejling, saa vel som den gode og sikre Havn, de have.“

Skildringen er karakteristisk for Forfatterens Hang til at se vel lyst paa Forholdene; København havde dengang maaske 25—30,000 Indb., altsaa en Femtedel af, hvad Europas vigtigste Handelsby Amsterdam havde, mens den i vore Dage overgaar denne Stad i Indbyggertal. Men naar man i øvrigt ser, hvad Arent Berntsen fremhæver i de danske *Købstæder*, er det ikke meget, som er Fælleseje for det 17. og det 20. Aarhundrede. Naturligvis havde Roskilde, Ringsted, Sorø o. a. da som nu deres berømte Kirker, og Frederiksborg og Kronborg var ogsaa den Gang Genstand for Folkets Stolthed. Men herudover var der paa disse Steder kun lidet, som minder om vor Tid. Et karakteristisk Træk var de noget forfaldne middelalderlige Kongeborge, der den Gang endnu var i Brug, som Kalundborg, Vordingborg og Antvorskov paa Sjælland. Paa tilsvarende Maade knejste endnu i Jylland Skanderborgs, Riberhus' og Koldinghus' Taarne. Alle disse Slotte led for øvrigt saa stærkt ved Krigens Mishandlinger, at de for største Delen gik deres Undergang i Møde. I øvrigt frembød Gadebillederne med de fremherskende Bindingsværksbygninger, der tit prydedes af udskaarne „Knægte“, udkragede Stokværk og Bislag, med de ufuldstændigt brolagte Gader, hvor Kreaturer færdedes ved Siden af Mennesker, og Handelen ofte foregik uden for Husene, med de talrige Brønde og i Enden af Gaderne de fra Middelalderen bevarede Byporte, et i det store og hele forskelligt Præg fra vore Dage. Skønt de fleste Byer var aabne, fandtes der ogsaa dem derimellem, som Malmø, Christiansstad, Nak-

skov, Nyborg og Frederiksodde, der var bleven forvandlede til Rigsfæstninger og omgaves af Bastioner, Kurtiner og Raveliner efter nederlandsk System. Under deres Besættelse af Danmark befæstede Svenskerne endda en Række andre, som Køge, Korsør og Rudkøbing. Alle disse Provinsbyer var ret smaa; størst næst efter København var dets gamle Søsterby Malmø, saa fulgte paa Øerne Helsingør og Odense, der begge var i Tilbagegang, mens i Jylland det stærkt opblomstrende Aalborg var i Færd med at tage Luven fra Ribe, og ogsaa Aarhus havde en vis lokal Betydning. Ingen af Byerne Vest for Sundet oversteg dog et Indbyggertal paa 4000. Den samlede Købstadbefolkning i Danmark kan maaske anslaas til ca. 100,000 Mennesker.

Endnu mere forskelligt var dog det Billede, som *det danske Landskab* frembød. Vel var Kystlinjen næsten den samme som nu; thi de Forandringer, som Vesterhavets Angreb har voldet paa Jyllands Strand, eller som Menneskets Haand har fremkaldt paa Laaland-Falsters Sydkyst, er, set fra Helhedens Synspunkt, af ringe Omfang. Man kunde dengang sejle til og fra Ringkøbing og Rødby. Det bør bemærkes, at Vendsyssel og Thy endnu paa denne Tid var landfaste med det øvrige Jylland, da Aggertangen efter et Gennembrud af Havet i Christian IV's Dage atter var sandet til. Men for den, der ad de daarlige, bugtede og kun et Par Meter brede Veje, helst til Hest, bevægede sig frem gennem Landet, frembød der sig et helt andet Skue. Skovenes Udstrækning var langt videre end nu, eller rettere sagt man traf uden for den egentlige Højskov store Arealer sumpet Kratmark, som Kulturen endnu ikke havde forstaaet at mestre. Overhovedet var Danmark den Gang et langt fugtigere Land, Vandløb og Moser lagde mange Hindringer i Vejen for Trafikken, og under Krigsforhold kunde Befolkningen søge sin Tilflugt til saadanne utilgængelige Steder og herfra forurolige Fjendens Skarer. Men Hovedforskellen mellem det danske Landskab dengang og nu laa navnlig paa to Punkter: Et langt mindre Omraade var under Dyrkning, da Oredrevene dannede Ødemarker mellem Byernes Tilliggender, og Bebyggelsen samlede sig som Regel — bortset fra de enligtliggende Herregaarde, Vandmøllerne og Husene paa Fællederne — klumpvis i Landsbyer om de gamle Kampstenskirker.

Et svagtbefolket Land med højt regnet en Million Indb. fra Blaavandshuk til Kalmarsund. Et fattigt Land, saa vist som Erhvervene var faa og primitive. Af langt overvejende Betydning var Agerbrug og Kvægavl; Fiskeri og Handel spillede nogen Rolle; Industri kom næsten ikke i Betragtning. Endelig var „Tiderne" daarlige, Konjunkturerne nedadgaaende fra Tiaar til Tiaar, indtil de endelig henimod Aarhundredskiftet begyndte at bedre sig noget. Det var svære Tider at leve i. Godt, at man ikke kendte dem bedre.

Hvor meget Danmark dengang frembragte af *Korn* om Aaret, kan ikke oplyses, men en Toldopgørelse fra 1642 viser en Udførsel af 9—10,000 Læster, overvejende Byg. Det er kun smaa Tal i Sammenligning med Nutidens. Men man maa ikke glemme, at Forholdene i alle Datidens Lande var saa meget mindre end vore, og det kan til Sammenligning anføres, at hele Danzigs Eksport af Rug fra dets meget frugtbare Bagland samtidig kun var 19—20,000 Læster, at Nederlandenes Kornindførsel i 1630 kun var 40,000 Lstr., og at Amsterdams Konsumtion i 1697 beregnedes til ca. 10,000. Danmarks Kornudførsel, der overvejende kom fra Øerne og gik til Holland, strakte altsaa til til at bespise dettes Hovedstad. Det var ikke meget, men dog altid noget.

Det *Pengeudbytte*, som denne Kornudførsel bragte Landet, var ikke ubetydeligt. Beregner man dens Værdi efter Kapitelstaksterne (Hveden, som ikke optages her, er sat til 1½ Gange Rugens Pris), naar man et samlet Tal paa 675,000 Rd. Vanskeligere er det at beregne Værdien af *Smørudførslen*; da den imidlertid i 1642 kun beløb sig til 223½ Læster, altsaa omtrent 300,000 kg, naar man næppe til en højere Sum end henimod 30,000 Rd. Meget større Betydning havde derimod *Eksporten af levende Dyr*, navnlig Stude og Heste. Af Øksne udførtes der i 1642*) 37,646 Stkr., af Heste 12,368. Øksneeksporten laa væsentlig i Adelens Hænder, da denne havde Privilegium paa at staldfodre Stude paa sine egne og sine Bønders Gaarde, mens Borgerne kun maatte opfodre dem paa det Hø, de selv havde indhøstet, og det overhovedet var Bønderne forbudt at give sig af med denne Handel. Arent Berntsen oplyser, at de skaanske Stude var de største og fineste i Kødet; den ringeste Kvalitet frembød Fyn, men det største Antal og en rigtig god Race kom fra Jylland. Det var ret store Mængder, som de enkelte Adelsmænd kunde raade over; 1643 udgik der saaledes gennem Kolding Toldsted fra Jørgen Arenfeld til Voergaard 350 Stkr., fra Fru Sofie Brahe til Odden 269 og fra Fru Elisabeth Rantzau til Vraa og Hundslund 230, mens der fra en Række Herregaarde i Himmerland kom 100—200 Stkr. For Jyllands Vedkommende var Hovedudførselsstederne Ribe og Kolding, hvortil kom Varde og Ringkøbing i anden Række; fra det første Sted udførtes gennemsnitlig 5—6000 Øksne om Aaret, i enkelte Aar endog over 9000; i Kolding var Antallet 1643 12,980, i de følgende Aar maaske lidt mindre. Over Halvdelen af Studene kom altsaa fra Jylland; paa Fyn var Hovedudførselsstedet Assens, som i Aarene 1640—55 regelmæssigt afsendte over 6000 Stkr. aarligt (1640: 6176; 1655: 6024), et Vidnesbyrd om, at man med Urette har hævdet, at Øksnehandelen i denne

*) Eller rettere i 1643, thi Finansaaret regnedes den Gang fra 1. Maj til 30. April, og Studeudførelsen fandt udelukkende Sted i Marts og Begyndelsen af April.

Tid skulde have været i Tilbagegang. Fra den sjællandske Øgruppe skete Udførselen navnlig over Rødby, men har næppe oversteget nogle Hundrede aarligt, derimod viser de fem skaanske Stæder Malmø, Landskrone, Helsingborg, Ysted og Christiansstad i 1655, der synes at have været et godt Aar, et samlet Tal paa 4097.

Øksnehandelen var i mere end een Henseende fordelagtig for Landet. En stor Del af Udførselen skete søværts til Holland, der i det hele var Hovedaftageren af denne Kvalitetsvare. Medens denne Udførsel fandt Sted fra Ribe i nederlandske Oksesmakker, delte i de skaanske Søstæder danske og fremmede Skippere Fortjenesten ved Transporten mellem sig. Opkøberne var dels Prangere fra Amsterdam, Bremen og Hamburg, dels hjemlige Købmænd, blandt hvilke man lægger særlig Mærke til Københavnsborgerne Steffen Rode, Albert Itzen og Cort Henrik Mercker. Af den førstes Regnskaber kan man se, at Salgsprisen for Parret af Øksne svingede omkring 35 Rd. Beregnes herefter Værdien af hele Landets Studeeksport i 1643, faar man altsaa ca. 660 000 Rd., næsten det samme Tal som for Kornet. Hvad de 12,368 Heste har indbragt, er det vanskeligere at sige, maaske kan man sætte dem til 360,000 Rd. (30 Rd. Stk.). Til de mere betydelige Udførselsgenstande maa endnu regnes Svin (ca. 3000), Faar (1665) og Fisk, især Sild (22 Læster) og Flyndere (407,000 Stk.). Beregner man disse sidste Poster til en Værdi af i alt 250,000 Rd., kan altsaa hele Danmarks Udførsel i Christian IV's senere Aar sættes til henimod 2 Mill. Rd. Vejer man herimod Indførselen, maa Billedet blive ret lyst; thi den bestod væsentlig kun af Salt, Vin, Øl og Tobak, Klæde og Silke samt Kolonialvarer. Mens det for Drikkevarerne, som beløb sig til 4000 Ammer, og for Tobakken ikke er let at opgive Værdien, er den samlede Sum for de øvrige Artikler ca. 300,000 Rd., saa at der altsaa bliver et betydeligt Overskud paa Handelsbalancen. Man klædte sig altsaa væsentlig i Vadmel og hjemmegjort Lærred. Glemmes maa det dog ikke, at man har at gøre med en Bruttoindtægt, hvilket bl. a. fremgaar af, at de Stude, som Steffen Rode solgte for 35 Rd. Parret havde kostet ham selv i Indkøb ca. 30. Og hvad Importen angaar, bestod den i Modsætning til vor Tid væsentlig af Luksusvarer; i hvert Fald var det kun en Del af Saltet, der i Form af saltet Fisk og Kød vendte tilbage paa et følgende Aars Udførselskonto. Men alt taget i Betragtning kan det dog ikke siges andet, end at det Land var ganske heldigt stillet, hvis Udførsel fremviste et Beløb, der var flere Gange saa stort som Indførslen.

Man har gættet paa et aarligt *Kornudbytte* af hele det daværende danske Landbrug paa et Par Mill. Tdr. Tallet skal her hverken bestrides eller bekræftes; er det rigtigt, repræsenterer det en Værdi i Datidsmønt af 3—4 Mill. Rd. Dette var i Sammenligning med Nutiden

ikke noget stort Resultat og finder sin Forklaring i Fællesskabet med de dertil knyttede Driftsmaader, navnlig Trevangsbruget, som i det lange Løb maatte udpine Jorden. Desuden var der paa Grund af det lille Kreaturhold ikke Adgang til at gode Jorden tilstrækkeligt. Formodentlig var det aarlige Foldudbytte et lignende paa Adels- og Bøndergaardene som paa Kronens Slotte, hvorfra vi har mange Oplysninger. Det viser sig her, at det kun var i visse Aar og paa de frugtbareste Strækninger som Østjylland, Midtsjælland og de øvrige Øer, at man kunde høste tre Gange Udsæden af Rug og Byg. Men i Stedet for at drage Sammenligninger med Nutiden er det nok saa lærerigt at se paa Tidens enkelte Afsnit, og det synes da, at der snarere er Fremgang end det modsatte. I Slutningen af Trediverne og i Fyrrerne viser Tallene en tydelig Opgang, saa at man f. Eks. 1636 paa Aalborg vestre Ladegaard høstede 4 Fold Rug og det følgende Aar 5½ Fold; 1639 ved Horsens 5 Fold, 1641 paa Ladegaarden ved København det samme, og endelig 1645 paa Stevns og Vestfyn ligeledes 5, ja ved Skivehus endog 5—6 Fold Rug og 6—8 Fold Byg. Det er ikke usandsynligt, at dette Resultat, der viser omtrent Halvdelen af, hvad man i vore Dage er naaet til, skyldes Christian IV's personlige Anstrengelser; man ved nemlig, at han eksperimenterede med udenlandsk Sæderug og ny Plovtyper, ja at han paa Frederiksborg forsøgte at lade Børn luge Byggen, „naar det er en Spand lang opløbet. De skal forrette sligt med bare Fødder og have en Kurv paa Armen, hvorudi de skal kaste Klinten“, skriver Kongen.

Christian IV var ogsaa i andre Henseender en Foregangsmand i Landbruget. Han oprettede *Stutterier* rundt om paa Slottene og et *Schæferi* med engelske Faar paa Esrom, men navnlig viste han Interesse for at skabe en *Mejeridrift* efter nederlandsk Mønster. Han indforskrev Køer fra Frisland og Mejerister fra Nederlandene, saa at Ordet „Hollænder“ ligefrem blev Fællesnavnet for en Klasse. Hans Forsøg efterlignedes paa en Række Herregaarde, derimod maa det i høj Grad betvivles, at de skulde have faaet nogen Betydning for Massen af Landbrugerne, Bønderne.

9. **Bønderne.**

Bondestanden dannede det langt overvejende Flertal af Folket. Dens Liv i Landsbyerne foregik i de gennem Aarhundreder hævdvundne Former, og det 17. Aarhundrede frembyder kun faa ny Træk. Den delte sig i en Række Klasser, tit forskellige af Betydning og Benævnelse i de forskellige Dele af Riget. Mere end paa noget andet Omraade føler man her bevaret det Særpræg, som Udviklingen fra Middelalderen af havde

i de forskellige Landskaber. Et Fællestræk er det, at Fæstebonderne overalt dannede det store Flertal, hvad enten deres Gaarde nu ejedes af Kronen, Adelen, Universitetet eller andre. Selvejerne eller „de jordegne Bønder“ var forholdsvis faa; af Danmarks ca. 75,000 Jordbrug ejedes ikke en Gang 5000, altsaa 6 %, af denne Klasse. Man kan ud fra vor Tids Synspunkt beklage denne Kendsgerning, men ser man paa de økonomiske Kaar, som Datidens Selvejere og Fæstere levede under, var der her ikke nogen synderlig Forskel. Den laa væsentlig i, at de jordegne Bønder havde Arveret til deres Gaarde og derfor var fri for at betale Fæstebøndernes „Indfæstning“ ved ny Ejeres Tiltrædelse, en Sum, der for hele Landets Vedkommende laa mellem 40 og 80 Rd. pr. Gaard, som i de gode Egne kunde stige endnu højere, men som til Gengæld paa den sjællandske Øgruppe, hvor Vornedskabet herskede, sank helt ned til nogle faa Rd. Selvejerbonderne havde ganske vist en lavere aarlig Afgift at yde end Kronens og Adelens Fæstere, men til Gengæld betalte de dobbelt saa hoj ekstraordinær Skat, og hvad Arbejdspligten angaar, var den ens for begge Parter. Selvejerbønderne var talrigst i Kolding-, Aarhus- og Skanderborgegnen samt paa Bornholm og i Blekinge, mens der paa Sjælland, Møn og Falster saa godt som ingen fandtes. Et for Jylland ejendommeligt Træk er det, at Antallet i flere Len var stigende gennem Aarhundredets første Halvdel.

Men Hovedtypen blandt de danske Bonder var altsaa *Fæsteren*, og det er ham, vi skal beskæftige os med, naar vi vil trænge til Bunds i Bondestandens Kaar ved d. 17. Aarhundredes Midte. Naturligst er det foreløbigt at se bort fra de Fæstebønder, som var „Ugedagsbonder“ til Kronens Slotte og Adelens Herregaarde, d. v. s. besørgede Driften af den Jord, som laa under disse Storgodser, med Pløjning, Saaning, Høst o. s. v. Adelens Ugedagsbønder var knapt 14,000; Kronens Ugedagsbønder er det vanskeligere at optælle; til 50 Slotte og Ladegaarde var de 5370; det samlede Antal tør maaske sættes til 7000. Som man ser, bliver der altsaa i Danmark tilbage 45—50,000 Fæstebønder uden Ugedagsarbejde, d. v. s. omtrent 64 % af det samlede Tal.

Det siges i Samtiden, at Fæstebondens *Landgilde* som Regel var en Tredjedel af Udsæden, og vi har tidligere hort, at Udbyttet af Høsten var to til tre Fold. Dette betyder, at den aarlige Landgilde varierede fra 16 ned mod 11 % af Udbyttet, og at Procenten sank i samme Forhold, som Foldudbyttet steg. Ingen vil kunne kalde dette en urimelig Byrde. En Helgaard (ɔ: en Ejendom med 16 Tdr. Udsæd) paa Sjælland kom saaledes med en Høst paa 48 Tdr. Korn til at aflevere godt 5 Tdr. til Ejeren. Ganske vist var dette ikke Fæsterens eneste Byrde. De fleste Aar maatte han af med 1 Rd. (ɔ: 1/3 Td. Korn) i *Pengeskat* og undertiden ogsaa med en *Kornskat* paa mellem ¼ og 1 Td. Værre var *Tienden* til Kirken, der,

som Navnet viser, betod en Tiendedel af Afgroden. Alt i alt beholdt den nævnte sjællandske Fæstebonde saaledes af sine indhostede 48 Tdr. Korn, naar han havde lagt Udsæd for det følgende Aar til Side, godt en Snes Tdr. Korn tilbage. Gennemsnitsudbyttet for hele Landet har dog vel ligget noget lavere.

For at bedømme Fæstebondens Stilling maa man dog ikke glemme, at Kornudbyttet kun var en Del af, hvad hans Gaard kastede af sig. Hertil kom som nu Høhosten og Kreaturerne, men desuden en Række Indtægtskilder, som spiller en langt ringere Rolle i vore Dage. Faareavlen var betydningsfuld i Jylland, Skaane og paa Fyn, Skovene var af Betydning ikke blot ved at levere Tommer og Brændsel til Bindingsværksgaardene, men ogsaa, fordi man her kunde drive Svin paa Olden. Paa sine Steder, som i Limfjordsegnene, kunde Bonderne ogsaa regne med Udbyttet af Fiskeriet.

Ingen vil kalde den danske Bondes Stilling for god, men det maa samtidig erindres, at Ulemperne mere skyldtes den primitive Landbrugsteknik og de daarlige Tider, end det sociale Tryk. I Tyskland var Forholdene snarest værre end her i Landet, og selv i Nederlandene, hvor Landbruget stod højest i Europa, og hvor man hører om Bønder med Ejendomme paa op til 200,000 Kroners Værdi, ansaas det for ufordelagtigt at sætte Penge i Landejendomme, da de kun gav 2 % i Udbytte. Et Aarsudbytte af et dansk Jordbrug paa ca. 125 Rd. maa desuden sammenlignes med andre Indtægter; nævnes kan det saaledes, at Centraladministrationens Kancellister og Renteskrivere kun oppebar 150—200 Rd. om Aaret.

Fæstebondens Vilkaar er dog ikke udtømt med en Skildring af hans økonomiske Stilling. Selv om han ikke havde Ugedagshoveri, paalaa der ogsaa ham Kørsler og Arbejder for Ejeren. Særlig ved Slottes og Herregaardes Opførelse, — der ganske vist af sig selv bortfaldt i de sidste Tiaar før 1660, — maatte han hjælpe med. I 1623 vurderedes dette Arbejde for større Bondergaarde paa Fyn til 1—3 Rd. aarlig. Her blev det en følelig Ulempe, at det for hvert Aar blev vanskeligere og vanskeligere at skaffe Arbejdskraft. Tjenestekarlene følte sig ligesom nu tiltrukne af Købstæderne, især København, og som Følge heraf maatte Aarslønnen stadigt stige. 1655 paabød derfor Regeringen en Maksimumsløn, der paa Sjælland og i Skaane var 15 Daler (à $^2/_3$ Rd.), paa Fyn og i Jylland 12 Daler. I Skatteregnskaberne fra alle Len ser man Karlenes Antal synke, i hvert Fald i Tiden fra 1610 til ca. 1640, og hvorledes Bønderne i Stedet maa nøjes med Drenge. Arbejderspørgsmaalet bliver af stigende Vanskelighed for Bonden.

Det lidet rentable Landbrug med de synkende Kornpriser maatte tage Modet fra en hel Del Bønder. Dette kunde vise sig ved, at de opsagde

og fraflyttede deres Gaarde, men ogsaa derved, at det efter en Fæsters Død viste sig umuligt at faa en anden til at overtage Gaarden. Paa Sjælland, Laaland-Falster og Møn havde man som bekendt søgt at komme over Vanskelighederne ved *Vornedskabet*, hvorefter Bondersønnerne var forpligtede til at blive i deres Hjemstavn og overtage Gaarde her. Men heller ikke herved kunde man undgaa „*Ødegaarde*". Under dette uhyggelige Navn dækker sig meget forskellige Begreber; thi en Ødegaard kan være beboet, men ude af Drift, eller ubeboet og dog i Drift, idet dens Jord dyrkes under en anden Gaard. Hovedsagen er, at den er saa forarmet, at der ikke kan ydes fuld Landgilde og Skat deraf. Det er sikkert, at saadanne Ødegaarde tager voldsomt til i Tal efter en Krig, f. Eks. i Jylland efter 1627—29 og 1643—45, men som Regel plejer deres Tal ogsaa hurtigt at synke i de efterfølgende Fredsaar, da det var i Ejerens egen Interesse at holde Bonden ved Gaarden, bl. a. ved at forstrække ham med Sædekorn. Nogle Eksempler vil vise dette:

Ødegaarde.	1610	1624	1632	1642	1648	1655
Helsingborg Len	86	13	81	46	288	123
Nyborg og Odense Len	8	11	28	49	255	183
Lundenæs Len	79	43	419	260	561	384

Men det fremgaar ogsaa af disse faa Tal, at Ødegaardsproblemet fandtes til alle Tider, og at det blev værre med Aarene. Værst var det sikkert paa Sjælland, hvor en Angivelse fra Aarhundredets Midte sætter ca. 1300 øde og halvt øde Jordbrug over for godt 11,000 „bevarede", d. v. s. 10 %.

Et lignende Billede, som af „Ødegaardenes" stigende Tal, kan man faa af de Beløb, som Skatterne indbragte, men ogsaa her viser de forskellige Landskaber et meget forskelligt Billede. Thi medens en enkelt Skat i Jylland 1643 gav 18,000 Rd. og i 1651 24,000 Rd., var den i Skaane mellem 1643 og 1648 sunket fra 19,000 til 16,500 Rd. og paa Sjælland 1643—51 endog fra 29,000 til 17,400. Hvilken Betydning Karl Gustavskrigene fik for Tallet paa Ødegaarde vil blive omtalt i et følgende Afsnit; her er det Meningen at dvæle ved Forholdene, som de var i de sidste Fredsaar før 1660. Erindres maa det endelig, naar man betragter Ødegaardenes stigende og Skattesummernes synkende Tal, at man ikke kan tillægge dem absolut Værdi; der var i Datiden i nok saa høj Grad som nu en Tendens til at unddrage sig offentlige Byrder, og da Kontrollen hermed udelukkende laa i Landboernes Hænder, er der al Grund til at antage, at den ofte har været lidet effektiv.

Sjælland er i det hele det mørke Punkt i Datidens Danmark. Fremmede, som havde set dets Landboforhold og fejlagtigt sluttede, at de

var typiske for Riget, fik et alt for mørkt Billede af dette. Det er karakteristisk, at Sjælland ikke var Adelens forjættede Land, saaledes som Skaane og Fyn. Det var derimod her, i Hovedstadens Nærhed, at Kongerne stræbte at koncentrere deres Jordbesiddelse, og Følgerne blev ikke gunstige for Bondestanden. En Virkning af Vornedskabet var, at de vornede, som blev tvungne til at overtage Gaarde, ofte bortlejede disse for en ringe Afgift, hvorpaa Lejeren drev Rovdrift med Jorden, ødelagde den ved Havre og anden „jordskærpende" Sæd og efter faa Aars Forløb flyttede andet Steds hen. Disse Indflyttere synes for en stor Del at have været jyske Bønderkarle, især fra Vendsyssel og Thy; thi Jyderne var allerede den Gang kendte for deres Initiativ og Vandrelyst, og der fandt stærk Indvandring Sted til de sjællandske Landsogne. Dette er et ejendommeligt Vidnesbyrd om, hvor lidt Vornedskabet skræmmede de andre Landsdeles Befolkning, og hvorledes denne Indretning kom til at virke mod sin egentlige Hensigt.

Betydeligt bedre end paa Sjælland var Fæstebondens Forhold paa *Fyn*, hvis Beboere af Arent Berntsen roses som „skikkelige, flittige, renlige og forstandige". Ogsaa om *Laalikerne* hedder det, at de var „duelige og for største Delen formuende Folk". Om *Jyderne* siger den samme Forfatter, at de var „et stærkt, omhyggeligt og flittigt Folk, som intet til Formues Formerelse underlade". Navnlig slog det den fremmede, at de altid havde været et frit Folk, hvad der ogsaa bidrog til deres økonomiske Uafhængighed. Der findes i det hele ikke faa Vidnesbyrd fra Jylland, Fyn og Skaane paa Fæstebønders Uafhængighedsfølelse, saa at de hverken lod sig gaa for nær af Adels- eller Embedsmænd. Ogsaa i denne Henseende giver Sjælland det mørkeste Billede, den sjællandske Bonde var aabenbart kommet meget langt bort fra Valdemarstidens store Vækkelse.

Men tilbage staar det at se paa den Snes Tusinde Bønder, som dannede Standens Pariaer, Kronens og Adelens *Ugedagsbønder*. Deres Tal var i denne Tid i Stigning, der gik stadig Skattebønder over til dem, vel netop fordi Ugedagsbønderne var skattefri, naar de tilhørte Adelen. Naar der paa den anden Side stadig nedlægges en Del Bøndergaarde, saaledes at deres Jord opsuges af Herregaardsarealerne, er det sikkert ogsaa denne Klasse Bønder, som maa bære Tabet, da deres Jorder laa Herregaardenes nærmest. Der løber altsaa en stadig Strøm af Mennesker ind i denne Klasse, og omvendt en anden Strøm ud deraf, men den sidste er den svageste; thi da den løse Arbejdskraft ogsaa svigtede for Adelsmændene, maatte de stræbe efter at erstatte den med afhængige Gaardbrugere.

Det er denne Fjerdedel af Danmarks Jordbrugere, — den egentlige Husmandsklasse er her ikke medregnet, — som man hidtil navnlig

har tænkt paa, naar man talte om Bøndernes usle Tilstand i d. 17. Aarh., og det maa indrømmes, at for disses Vedkommende er det ikke uden Grund. Hvad der var ejendommeligt for dem fremfor de øvrige Fæstebønder, var Pligten til *Avlingshoveri* paa Kronens Ladegaarde og Adelens Sædegaarde, hvortil endda kom en Række andre Arbejdspligter. Dette Hoveri var fra o. Aar 1600 blevet ubestemt, saaledes at det maatte lægge Beslag paa en betydelig og stadigt stigende Del af Bøndernes Tid og Arbejde. Ensartede Forhold fandtes dog ikke, og det er derfor umuligt at give noget almengyldigt Billede. Hyppigt var det vist paa Krongodset, at de 50—150 nærmest Slottet boende Bønder foruden Vaar- og Høstarbejde maatte yde 1—3 Dagsværk ugentlig, f. Eks. med at sætte Stendiger om Vangene, grøfte og udgrave Damme. Hertil kom de korte Rejser, d. v. s. paa 1—4 Mil, som hver Bonde til maatte køre med Brænde og lignende en à to Gange om Ugen. Paa Hindsgavl Slot regnedes Vaar- og Høstarbejdet 1648 til 29 Dage om Aaret. Her kunde altsaa det samlede Hoveri anslaas til at lægge Beslag paa en Arbejdsenhed i det halve af Aarets Dage. Paa saadanne Steder maatte Ugedagsbonden naturligvis holde Tjenestekarle eller sætte sine Sønner i Arbejde. Om Forholdene paa Adelsgodset har vi ingen Oplysninger; der er dog ingen Grund til at antage, at det som Regel skulde have været bedre for Bonden.

Billedet af Bondebefolkningen vilde dog ikke være fuldstændigt, hvis man udelukkede den Klasse, som havde liden eller ingen Jord, altsaa hvad i Nutiden betegner som *Husmændene*. Den omfattede tillige Møllere, „Embedsmænd“ d. v. s. Landsbyhaandværkere, Inderster, Fiskere m. m. „Gadehusmænd“ hed de, der boede i Huse ved Landsbygaden, og foruden af en Stump Jord med Ret til Græsning paa Fælleden for en Ko levede de af Sæsonarbejde paa Herregaarden eller ved Bondergaardene. Andre holdt til i „Jordhuse“ paa Fælleder og Overdrev, og der klages ofte over, at der her herskede et uskikkeligt Liv med Øludskænkning for Landsbyens Beboere. Gadehusmændene synes i mange Egne at tage til i Aarhundredets Løb, formodentlig fordi man i dem har fundet Erstatning for de manglende Tjenestekarle; i Koldinghus Len var der saaledes i 1655 ved Siden af 983 Fæstebønder 319 Gadehusmænd, i Aalborghus' Len samtidig for 1730 Fæstebønder 1113 Gadehusmænd.

Bondestandens Kaar var saaledes saare forskellige inden for dens forskellige Klasser og ikke mindre inden for de forskellige Landsdele. *Boligerne* var som Regel beskedne Bindingsværksbygninger; — paa Fyn saa man dog ofte teglhængte Stuehuse, murede af røde Mursten og prydede med Karnapper; i Vestjylland var de paa Grund af Træmangel opførte af smaa Kampesten og Ler. Kosten var alle Vegne kraftig og

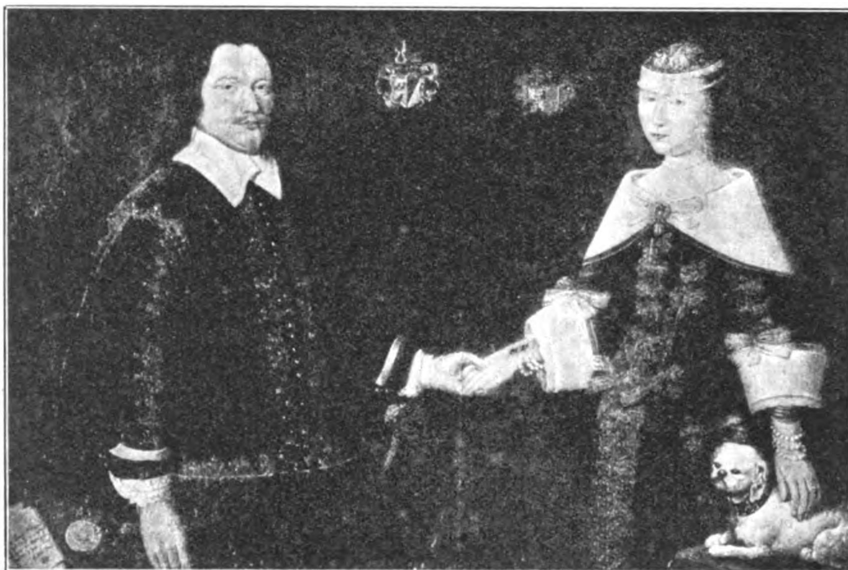
saa rigelig, at den vakte de fremmedes Opmærksomhed. Det danske „Saltmadsfad", der bestod af Flæsk, Okse-, Faare- og Lammekød og nødes koldt, var en Hovedbestanddel deri; Udlændinge havde dog svært ved at forsone sig med Blodpølserne, da det efter deres Mening „var Hundenes Mad". „Ja, selv naar de tærsker, sætter de sig, omtrent hver Gang de har udtærsket et Neg, ned i Halmen, tager Brød og Smør frem, smører og spiser." Ved Recessen af 1643 forbødes det paany Bønderne at holde Gilder, paa tre nær om Sommeren, og at holde Bryllupper ud over tre Dage. Navnlig i Jylland og paa Fyn var Velstanden saare almindelig før de store Krige; de mange Fund, som i vore Dage er gjort her af Sølvskeer og andre Sølvgenstande, vidner herom. Dog kan det maaske antages, at Befolkningen hyppigt levede over Evne; den havde ikke formaaet at indstille sig efter de nedadgaaende økonomiske Tider.

Om den aandelige Kraft, som endnu fandtes hos den danske Bonde, taler de sydlige Øers Forsvarskamp under Svenskekrigen, og fra Jylland og Skaane har vi mange Vidnesbyrd af lignende Art fra de forskellige fjendtlige Indfald. Men ogsaa i saa Henseende dannede Sjælland en trist Undtagelse, og om Riget i dets Helhed gælder det, at Respekten og Sympatien for Bondestanden var synkende. Selv en saa fremragende Adelsmand som Niels og Jens Juels Fader Erik Juel, Landkommissær og Lensmand paa Aalborghus, kunde 1655 skrive: „Mig sker efter gammelt Ordsprog: Hvem Bonden klapper, den napper ham, og hvem han napper, den klapper ham". Udtalelsen er i Virkeligheden karakteristisk for Bøndernes Forhold til de øvrige Stænder; ud over en vis vag Sympati hos Borgerne kunde de ikke glæde sig ved Forstaaelse. Det er da ogsaa i denne Tid, at Ridefogdernes Haardhed begynder at gøre sig gældende, navnlig over for de hoveripligtige Bønder. Dog er der ikke Tvivl om, at jo længere bort fra Hovedstaden man kom, des oftere mødte man et patriarkalsk Forhold fra Herremandens Side over for hans Fæstebønder.

10. Adelen og Præstestanden.

Landbefolkningens øverste Spids var *Adelen.* Den var saa faatallig, at den 1660 kun omfattede 131 Slægter med omtrent 500 Familier, der beboede de ca. 740 Sæde- og Ladegaarde, som laa spredte over hele Landet, særligt dog i Skaane og paa Fyn. Højt regnet et Par Tusinde Mennesker tilhørte denne Stand; der gik altsaa 300 Bønder eller 30 Købstadborgere paa en Adelsmand. Og dog var den overvejende politiske Magt og de største sociale og økonomiske Friheder samlede i denne lille Skare. Forholdet blev endnu grellere ved, at der inden for

Standen fandtes en faktisk, omend ikke retslig begrundet Overklasse.*) Den bestod af de Slægter, som traditionsmæssigt havde Eneret til Rigsembedsmands-, Rigsraads- og Lensmandsstillingerne. Dette var i den første Halvdel af d. 17. Aarh. højst 40 Slægter, der saa godt som alle kunde rose sig af høj Ælde og berømte Navne. Inden for denne faatallige Højadel var der en ejendommelig Bevægelse, idet nogle Slæg-

Rigsraad Otte Krag og hans Hustru Fru Anna Rosenkrantz.
Maleri fra 1649 paa Frederiksborg.

ter som Bille, Brahe, Gyldenstjerne, Lykke og Rosenkrantz snarest maatte siges at være i Tilbagegang, mens andre som Bjelke, Holck, Juel, Juul, Krag, Reedtz, Sehested, Skeel, Thott og Vind stadig vandt fremad. Kun meget langsomt naaede nyadlede Slægter at blive repræsenterede i Rigsraadet eller at faa de store Len. Højadelens politiske Magt var grundet paa en tilsvarende økonomisk Uafhængighed; af hele Standens Ejendom besad den ca. 85 %. Den stræbte ved Ægteskaber inden for sin egen Kreds at forøge sine Besiddelser og holde sit Blod blaat. Det var navnlig denne Del af Adelen, som følte sig fornemt hævet op over de øvrige Stænder og derved bidrog til at skabe en Modsætningsfølelse. Men det maa ogsaa indrømmes, at det var Højadelen, som sad inde med den højere Kultur, som, — saa længe den evnede det —, smykkede Landet og sig selv med de stolte Herregaardsbygninger, og som gjorde en

*) Dette Spørgsmaal er behandlet af cand. mag. Henry Bruun i en endnu utrykt Afhandling.

personlig Indsats paa Historieskrivningens, det juridiske Studiums og den religiøse Tænknings og Digtnings Omraader.

Den politiske Magt i Danmark laa altsaa ubestrideligt mellem 1648 og 1660 i Hænderne paa et *Oligarki.* Man forstaar nu den Spænding inden for Adelsstanden, som kom til Orde ved Kongevalget 1648 og oftere. Men om nogen maalbevidst Politik fra den lavere Adels Side blev der aldrig Tale, og derfor førte den paabegyndte Tilnærmelse til Præste- og Borgerstanden heller ikke til varige Frugter. Den almindelige Adel trøstede sig med at have *Standsrettighederne* fælles med Rigsraadsadelen, og dette viste sig da ogsaa 1648 at være et stærkt forbindende Kit. Skattefrihed for sig og sine Ugedagsbønder, Ret til at bevilge og opkræve Skatterne af sine øvrige Fæstebønder, Tiendefrihed, Toldfrihed for Varer, der indførtes til eget Brug, Ret til Øksnestalding, Hals- og Haandsret over sine egne Bønder, Jagt- og Fiskeret; disse Rettigheder var kun de vigtigste af dem, som var hjemlede Adelen ved Haandfæstningerne. Den eneste Forpligtelse, som til Gengæld herfor paahvilede den, var Rostjenesten, Skyldigheden til at stille 1 Rytter for hver 312 Tdr. Htk.

Og dog, hvad hjalp det altsammen, naar det *økonomiske Grundlag* for en saadan Godsejerstilling vaklede? Hvor mangen Herremand maatte ikke sukke, naar han saa paa sin skønne Hovedbygning, bygget af velstaaende Fædre med tre-fire Længer for at give Plads til Gæsterne ved de store Familiefester, og nu paa Grund af sin Størrelse næsten umulig at vedligeholde? Eller paa Forbruget af Klæder, Smykker og Vin, der var blevet sat i Vejret i de gode Tider, og som det nu var saa vanskeligt at reducere? Eller tænkte paa, hvad Sønnernes Udenlandsrejser og Familiens eget Vinterophold i Købstæderne, navnlig København, kostede? Især for den almindelige Adel, der ikke havde Lensindtægterne i Ryggen, maatte Udsigterne té sig bistre; Hovedhjørnestenen i dens Økonomi, Øksnehandelen, var jo risikabel og bragte hyppigt Underskud. Tjenestefolk var svære at faa, og de, der fandtes, var dyre. Fristende var det under disse Forhold at spænde Hoveriet til det yderste, skønt det til syvende og sidst gik ud over Herremændene selv, naar deres Ugedagstjenere forarmedes. Adelens og Bøndernes Interesser faldt paa saa mange Punkter sammen, at det paa en Tid, da Modsætningen mellem Land og Købstad, navnlig Hovedstaden, blev skarpere, vilde have været god Politik at samle alle Landbokredse til een Hær. Hvad var de til syvende og sidst andet end store og smaa Bønder? Herfor savnede Adelsstanden imidlertid Blik, og ligesom den havde afspærret Tilgangen til sig fra Købstædernes Patriciere, havde den for længst afbrudt den naturlige Bro mellem sig og den øvrige Landbefolkning og straffet en Adelsmands Ægteskab med en „ufri" Kvinde med Tabet af de adelige

Rettigheder. Derfor manglede Adelen den naturlige Tilgang, som kunde have hindret den i at gaa tilbage i Tal, og i de godt og vel hundrede Aar mellem 1536 og 1660 uddøde ikke mindre end 100 Slægter, altsaa op imod Halvdelen. Den sparsomme Erstatning bestod væsentlig i tyske Hofmænd og Officerer, der paa Grund af Kongegunst naturaliseredes i Danmark, men deres Tal var fra 1596 til 1660 kun 24, endda betydeligt mindre, end det havde været før Christian IV's Tronbestigelse. Ret enestaaende var det, da den fremragende københavnske Handelsslægt Vibe adledes 1634, og Embedsmanden Peder Charisius 1658.

Hvilken Modsætning til Lande som Sverige eller England, hvor Optagelse i Adelen hørte til det let opnaaelige Maal for fremragende borgerlige! Uden at man behøver at søge Aarsagen i fysisk eller aandelig Degeneration, maatte den danske Adel langsomt dø ud, og det er heller ikke underligt, at den i denne Tilbagegangsperiode faar et bedroveligt Præg af Stagnation. Helt blottet for Friskhed og Fremdrift var den vel ikke; saaledes søgte den at bryde ny Veje og kaste sig ind i en rationel Udbytning af Landets naturlige Hjælpekilder. I Skaane grundlagde Joachim Beck et Alunværk, og Iver Krabbe begyndte med Kulbrydning ved Kullen, ligesom Jernværker anlagdes paa forskellige Steder. Paa Fyn grundede Marsken Anders Bille endog en Fabrik, Brobyværk, for Tilvirkning af Vaaben og andre Metalgenstande. Andre Adelige tegnede i Christian IV's Tid Aktier i de ny Handelskompagnier, f. Eks. det ostindiske. Men Gang paa Gang gik det galt med disse ny Foretagender, fordi man manglede Kapital; de i gode Aar fortjente Penge var jo bundne i Herregaardsbygningerne eller forbrugte paa Udenlandsrejser og Luksus. Man maatte da laane, enten i Udlandet eller hos den hjemlige Borgerstand, men da det var forbudt „ufri“ at erhverve adeligt Jordegods, var Sikkerheden for Laanene ringe, og Renten maatte blive høj. Eksempelvis kan det anføres, at da der 1655 i Dødsboet efter den berømte Lærde Ole Worm viste sig at ligge Gældsbeviser paa 40,000 Rd., stammede de saa godt som alle fra adelige Debitorer.

I de sidste Decennier før 1660 var der ikke mange rige Mænd inden for Adelen, men enkelte kunde ganske vist opnaa en forbavsende Velstand. Det gælder om Tage Thott, „Kongen af Skaane“, der ejede syv Herregaarde med 3—400 Bønderjordbrug, og deraf havde en Aarsindtægt paa 16—20,000 Rd., og om Jørgen Brahe, „Kongen paa Fyn“, der endog besad ni Herregaarde. For de skaanske Herregaardes Vedkommende haves en Række Værdiangivelser fra omtrent denne Tid; de sættes herefter gennemgaaende (med tilhørende Bøndergods) til 30—40,000 Rd., enkelte endog til 65,000. Bygningerne regnes ofte til a. 3000 Rd. Men dette betegner vist ogsaa Toppen. I Jylland, navnlig i Vendsyssel, var Forholdene langt mere beskedne; af 269 jyske Herregaarde havde

Halvdelen under 100 Tdr. Korn i Udsæd. Naar Arent Berntsen siger, at Herregaardsbygningerne ofte var anlagt saaledes, at man fra Herrens Kammer eller Fruerstuen kunde følge Begivenhederne i Ladegaarden, skønner man, at der nu mer end nogen Sinde kunde være Brug for et skarpt Tilsyn fra Ejerens Side.

Og dog hviler der et eget Lys over den danske Adel endnu i denne Tid, ikke mindst fordi man føler, at den i Modsætning til Enevældens Adel var *national*. Vist er det, at selv om der fandtes Vankundighed og Drikkeri i den lavere Adel, møder man hos Højadelen adskillige Træk som Holger Rosenkrantz' teologiske Studiekreds paa Rosenholm, Tage Thotts litterære Hof paa Skabersø med Digterne Anders Bording og Vitus Bering, Joachim Gersdorffs og Jørgen Seefelds Biblioteker, der kan minde om det 16. Aarhundredes Stortid. For øvrigt er den danske Højadels Aandspræg i denne Tid paavirket af Frondens Frankrig; her kræves ny Egenskaber for at reussere; det er ikke længer nok at være tapper, mægtig, storladen og rundhaandet, man maa ogsaa vise Intelligens, navnlig i Konversationens Kunst. Det gælder ikke alene om at lægge Kundskaber for Dagen, men ogsaa om at kune udtrykke sig klart og smukt, at behage og more. Corfitz Ulfeld var den Kavaler herhjemme, som kom Idealet nærmest, men talrige var de, som stræbte derefter. Ogsaa i Forholdet mellem ham og hans højhjertede Hustru er der Træk, som minder om franske Idealer; thi i det 17. Aarhundredes højere Kredse betragtedes Kærligheden som en Forstandssag, grundet paa Beundring for den elskede Genstand. Hvad man hos ham saa op til, var den ubundne Personligheds energiske Handling, drevet frem af Stolthedsfølelse, og man „skyldte sin Fødsel" ikke at lade sine Følelser falde paa en uværdig Genstand, d. v. s. en Helt af lavere Byrd end én selv. „Personligheden frem for Samfundet" er i det hele Løsenet i den første Halvdel af d. 17. Aarh.

Men eet er Idealet, et andet Virkeligheden. Naar man fra Ægteparret Ulfeld vender sig til den højadelige Kreds, der omgav dem, faar man nødvendigvis en ram Smag i Munden. „Svigersønnerne"s Kreds frembyder mange sørgelige Eksempler paa Raahed og Fordærvelse; sørgeligst er maaske Forholdet mellem Hannibal Sehested, hans Hustru Christiane og hans Svigerinde Elisabeth Augusta. „Kartago" og „Skælm" var de bedste Benævnelser, han fik af dem; som en Kainskikkelse var han i Virkeligheden forhadt af alle. Han truer med at tage sit eget Liv eller tror at være forgivet af Svigerinden; hun paa sin Side fortæller ham rent ud, at hun ikke behøver at skaffe ham af Vejen, da det vilde være at gaa Bøddelen i Næringen. Ebbe Ulfeld beskyldtes for at ville slaa sin Hustru Hedvig og for at øde sin Formue paa Bold-

hus og Kortlegen; hun kaldte ham „det forbandet Kreatur“. Han svarede med at benævne hende „en Hundemoder og ikke Menneske“ og erklærede, at hun slog Aarerne paa sine Fødder (for at abortere), og at hun endog nægtede ham et Par grove Lagener. Elisabeth Augusta havde efter sin Ægtefælle Hans Lindenovs Mening mest Lyst „til Galskab og Skarn“, og hun beskyldtes ligesom Hedvig for ægteskabelig Utroskab; selv indrømmede hun 1652: „Jeg har været meget letsindig tilforn“. Hendes Broder Valdemar Christian nedværdigede sig endog til at tilbyde Kongen at overlade ham kompromitterende Papirer om sin egen Moder, hvis han derved kunde opnaa at komme i Gunst ved Hove. Det gør ikke noget meget overbevisende Indtryk, naar en af disse Damer efter sit stormfulde Liv ytrer Trang til „at have Rolighed og tænke mere paa Gud, end jeg nu gør.“ Selv den bedste af dem, Leonora Christine, kaldes i Brevene af Hedvig: „Hovmesterinden“ og af Hannibal: „den forbandeste Kvind“, mens Christiane skriver: „Min Forstand er ikke saa stor som hendes, at jeg kan give saa subtilige Streger“. Og denne Aand var ikke indskrænket til Svigersønnernes Kreds; et Eksempel uden for den er Kaj Lykke, der for at berolige sin Elskerinde for Folkesnakken antydede, at Dronningen selv stod i Forhold til sine Lakajer. Der var øjensynligt noget raaddent i visse Kredse af den danske Adel, og Billedet af den vilde ikke være fuldstændigt, hvis man glemte det Træk, at den stod i Forfaldets Tegn.

Landbefolkningen omfattede endnu Elementer, som her kun skal nævnes, særlig *Landsbypræsterne*, hvis Kaar væsentlig svarede til de velstaaende Bønders, af hvilken Stand de ofte var udgaaede, naar da ikke Stillingen gik i Arv fra Fader til Søn, som det saa ofte var Tilfældet. Præstestandens Stilling var efter Reformationen en meget beskeden; ofte kaldedes Præsterne af Herremændene, nemlig naar disse havde Patronatsret. Forholdet mellem Patronen og hans Sjælesørger har sikkert som Regel været godt, men det var et Forhold mellem en overordnet og en underordnet, og Præsten maatte kende sin Plads, som var i Skyggen. Da nu hertil kom, at Tænkningen inden for den lærde Verden ingenlunde gik i adelsvenlig Retning, men at man overførte gammeltestamentlige Forhold til Nutiden og mente, at Skildringen i Kongernes Bog om Jahves Indstiftelse af det enevældige Kongedømme i Israel ogsaa maatte gælde for Danmark i d. 17. Aarhundrede, kunde Præsterne ikke ventes at komme til at staa som Forsvarere af den bestaaende Magtfordeling. Saa meget mindre, som Adelens Tiendefrihed og øvrige Friheder paa mange Punkter beskar, hvad de maatte anse som deres retmæssige Indtægter.

11. Borgerne.

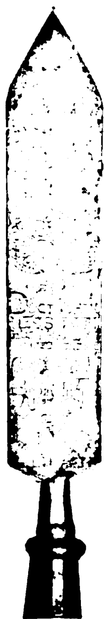
Under det optrækkende Modsætningsforhold mellem Land og By stod Landet saaledes splittet. Hverken Præsterne eller Bønderne stod bag ved Adelen, og selv denne var delt. Men hvorledes var Forholdet i Byerne, til hvis Side Vægtskaalen syntes at synke?

Byerne, det betød København; thi Hovedstadens Betydning var voksende og allerede saa stor, at Borgerstanden kun var noget, hvis Københavns Borgere stillede sig i første Række. I Virkeligheden maatte det være en betydelig Opmuntring for den, der efter en Studierejse gennem de danske Landskaber vendte tilbage til København. Thi her var der, i hvert Fald indtil Christian IV's senere Tid, ubestridelig Fremgang; det voksende Indbyggertal (i 1658 ca. 29,000) var Vidnesbyrd nok. Et karakteristisk Træk er det, at der findes Eksempler paa, at driftige Handelsmænd, der havde grundlagt en Formue i en Provinsby, paa et givet Tidspunkt brød op herfra for at fortsætte i Hovedstaden; derimod næppe paa det modsatte. Indvandringen fra Provinserne til København var i det hele meget stærk, men ogsaa fra Tyskland kom der mange, især da Trediveaarskrigen gjorde Forholdene dernede saa usikre. Den tyske Koloni samlede sig om Petri Kirke og var i Stigning, 1658 var af Københavns fjorten Lavsoldermænd de syv Tyskere eller Hollændere, og Fortegnelsen over Kræmmersvendene førtes paa Tysk.

København var allerede den Gang „Byen med de skønne Taarne“; op over den lave grønne Vold rejste Kirkespirene sig i aarligt stigende Antal for de tilrejsendes Øjne. Disse Taarne vidnede tillige om en Opgang i Forretningslivet, der lagde sig for Dagen i mange andre Nybygninger, naar man først stod inden for Volden. Smukke grundmurede Gaarde i nederlandsk Stil var ved at fortrænge Bindingsværksbygningerne og laa især paa Højbroplads, Amagertorv, Østergade, Gammeltorv og Nørregade. I Havnen kunde Staden mønstre en Flaade, der vel ikke var stor (1635 ejede København 88 Skibe med i alt 2370 Læster), men den synes at være i Fremgang, thi 1654 omfatter den, foruden 25 Skibe paa over 70 Læster, omtrent en halv Snes „Defensionsskibe“ paa over 100 Læster, og da den næste Gang, 1671, tælles i sin Helhed, er den 141 Fartøjer med 3328 Læster. Det kan ved samme Lejlighed bemærkes, at de svenske Stabelstæders samlede Tonnage 1651 var 8680 Læster, og at dette Tal 1656 var gaaet ned til 7560 (fordelte paa 48 Fartøjer).

Der er dog noget, som tyder paa, at der i 1640'erne og 1650'erne er indtraadt en foreløbig Stagnation i Byens Handel; i hvert Fald fristes man til at slutte dette af Toldindtægternes synkende Beløb og Rigsraa-

dets tidligere nævnte Overvejelser. Erindres maa det desuden i Hovedstaden, som overalt, hvor beskedne de absolutte Tal er. Da der 1653 opkrævedes en Grundskat paa 1 % af Værdien, indbragte den 7571 Rd., hvilket altsaa vil sige, at den samlede Grundværdi kun var tre kvart Million. Omtrent samtidig maatte de københavnske Borgere betale en anden Skat af de Penge, som de havde staaende ude paa Rente; den viser, at hele dette Beløb kun var 28,450 Rd., heraf en enkelt Person 7500. Og da Tjenestefolkene maatte yde Fjerdeparten af deres Løn i Skat, indbragte dette den beskedne Sum af 678 Rd.

Biskop Hans Svanes Spyd. Forfærdiget 1651 paa Brobyværk. (Nationalmuseet). Fotografi.

Det var altsaa ikke nogen velstaaende Befolkning, som boede indenfor Københavns Volde. Hvad der ogsaa hindrede dens politiske Vækst, var, at den var stærkt delt. Ikke blot havde Adelen en Række af de bedste Gaarde inde, hvor de plejede at slaa sig ned for at tilbringe Vinteren; men i Kvarteret omkring Frue Kirke boede „Universitetets højlærde“, der af Overklassefølelse følte sig i politisk Samforstand med Adelen. Dette kan derimod ikke gælde om den egentlige Gejstlighed, fra Sjællands Biskop for oven og nedefter. Biskop Hans Svane var ikke en mild Kirkehyrde, men en Prælat med en imponerende Fremtræden og et Ansigt, som talte om Livfuldhed, Kraft og Egensindighed. Han havde vist personlig Mod under Belejringen, og han besad en medfødt Veltalenhed, der rev hans Omgivelser med sig. Ved sin Uvilje mod Adelen kunde han slutte sig til Borgerstanden, og ved sin Iver for Tidens monarkiske Ideer kunde han paa den anden Side lede disse Forbundsfæller til et andet Maal, end de fra Begyndelsen havde tilsigtet.

Et andet og langt omfangsrigere Element end Præstestanden dannede de saakaldte *„kongelige Tjenere“*, om hvem det hed, at de „ikke svarer under Byens Ret“. Den ubehagelige Følge heraf var, at de heller ikke var pligtige at betale Byskat, naar de da ikke drev borgerlig Næring, og at de offentlige Byrder derfor kom til at hvile dobbelt tungt paa den øvrige Bybefolkning. De kongelige Tjenere var nemlig en stor og broget Skare, der omfattede alle, som var knyttede til Kongen og Staten ved Tjeneste, lige fra borgerlige Embedsmænd som Renteskrivere, Skibskaptajner og Enspændere (ɔ: kongelige Bude) til Apotekere, Parykmagere, Kobberstikkere, Kornmaalere, Drabanter, Bødkere,

Smede, ja Arbejds- og Pladskarle, naar de paa en eller anden Maade kunde faa anbragt et „kgl." foran deres Stilling. De fandtes ogsaa i andre Stæder end København, men her var de saa talrige, at de udgjorde to Femtedele af Befolkningen. De kongelige Tjenere var i Levevis og dermed forbundet aandeligt Syn indstillet som Borgerne og delte disses Følelser over for den herskende Klasse, men de maatte have det ene Øje rettet mod Hoffet, der var deres Arbejdsgiver. Om politisk Uafhængighed hos dem kunde der derfor ikke være Tale. Det maatte nødvendigvis faa sin Betydning under kritiske Forhold.

Borgmester Christen Schiøller (ca. 1677) og hans Familie. Epitafiemaleri i Køge Kirke. Fotografi.

Alligevel var det Borgerne, som var Kærnen af Københavns Befolkning, og den hvorom Opmærksomheden samler sig. I Spidsen stod *Købmændene*, som besatte de fire Borgmesterstillinger og de fleste Raadmandspladser. Da „de 32 Mænd"s Raad oprettedes under Belejringen, tilfaldt mange af Pladserne her Haandværkerne, et Vidnesbyrd om disses stigende Betydning og om Institutionens demokratiske Karakter. Københavns rigeste Mand var Kræmmeren Albrecht Itzen paa Østergade, hvis Navn vi har mødt ved Studehandelen i Forbindelse med Cort Hinrich Merckers og Steffen Rodes. Til Belysning af Ejendomsforholdene kan det nævnes, at Steffen Rode havde en aarlig Omsætning paa ca. 100,000 Rd. Men ingen af disse Mænd indehavde Borgmesterstillinger, de foretrak aabenbart at samle al deres Kraft om Forretningerne. Den øverste Magt, Borgmesterstillingen, var derimod i Hænderne paa Hans

Nansen og Skaaningen *Christoffer Hansen*, der tillige var Formand for det islandske Handelskompagni, en mindre betydelig Mand, men lige saa djærv som sin Kollega; tredje Borgmester var Hans Nansens Svigersøn, Ripenseren *Find Nielsen* (Trellund), „en af Byens første Handelsmænd“; endelig var Horsensboen *Peder Pedersen*, Direktør for Saltkompagniet og tidligere „kgl. Tjener“, fjerde Borgmester. Ingen af disse fire Mænd var saaledes født Københavner, de forbandtes indbyrdes ved Svogerskab eller Arbejde inden for de store Kompagnier. Formanden for „de 32 Mænd“ var Odenseaneren *Hans Pedersen Klein*, der paa Grund af sin Velstand kunde yde Kronen Forstrækninger under Belejringen og udruste Kapere, hvorfor han betaltes med Udlæg i Krongods. „Stadshauptmanden“ var som nævnt *Frederik Thuresen*, der stammede fra Aalborg. Han var politisk orienteret som de øvrige, og han var ligesom de en velhavende Mand, der forstrakte Statskassen af sine private Midler.

Ved Siden af Købmændene stod *Haandværkere* og *Industridrivende*. De var stadig, til Trods for Christian IV's Forbud af 1613, organiserede i Lav med Oldermænd i Spidsen; mange af Lavsmestrene var dog som nævnt udenlandske Haandværkere, der havde søgt Husly herinde for Trediveaarskrigens Storme, og som, da disse havde raset ud, atter forlod Landet. Men ved Siden af Lavene havde der fra d. 16. Aarhundrede dannet sig en Klasse af „Frimestre“, der takket være en kongelig Bevilling var unddraget Lavenes Vedtægter. Det maa dog antages, at Lavenes Betydning i Christian d. IV's senere Aar var stigende, da Kongen ikke længer havde Interesse af at hæmme dem, efter at hans Forsøg paa at skabe konkurrerende „Manufakturer“ var strandede. Hele den snævre middelalderlige Aand, der gav sig Udtryk i Kravene om ægte Fødsel og Mesterstykke for at begrænse Adgangen til Lavene, og om Prisaftaler for at sikre Medlemmernes Fortjeneste, sad derfor stadig i Højsædet.

Haandværkerstandens Kaar var betydeligt ringere end Købmændenes; dette fremgaar allerede af, at de ofte boede til Leje i „Boder“ eller „Vaaninger“ paa Købmandsgaardenes Grund, og at de sjældent havde Raad til at holde mere end en enkelt Tjenestepige, medens Købmændene ofte havde flere, foruden Tjenere og Kuske. Men de var til Gengæld langt talrigere end Kræmmerne, og det Antal Svende, som var beskæftiget hos en Haandværker, oversteg naturligt nok dem, som Købmændene havde i deres Brød.

Ogsaa i *Svendenes* og *Tjenestefolkenes* Livsvilkaar er det muligt at faa et lille Indkig. Mens Apoteker Esajas Fleischer paa Amagertorv (det nuværende Løveapotek) 1652 lønnede sine Tjenere med 45 Slet-

dalere (= 30 Rd.) om Aaret, og Købmand Albr. Dysseldorff betalte 36 Sld. til sin Kældersvend, laa Lønnen for almindelige Haandværkssvende mellem 12 og 26 Sld. Tjenestepiger fik sædvanlig 4 Sld.; i „bedre“ Familier 6—8. Men til Gengæld ser man en Pige i Lille Kirkestræde tjene „for et Par Sko“, og en anden i en Kælder ved Stranden alene „for Kost“.

En Vandring gennem Datidens København vil vise Ligheder og Forskelligheder mellem Datidens og Nutidens Forhold. Som nu var Østergade, Amagertorv, Ved Stranden (hvor Christoffer Hansens, Find Nielsens, Peder Pedersens og Frederik Thuresens Gaarde laa) samt Slotsholmen fine Kvarterer; men i Modsætning til nu var de tillige beboede af Overklassen. Ogsaa Købmagergade, Gammeltorv og Nørregade maatte regnes til de velstaaende Bydele. Dette gjaldt derimod ikke om Vimmelskaftet, af den simple Grund at al videre Færdsel var hindret; thi hverken Nygade eller Frederiksberggade eksisterede. Omvendt forholdt det sig med Snarensgade, hvor Hans Nansen, Hans Pedersen Klein og Raadmand Peder Pedersen havde deres Gaarde. Saadanne Købmandsgaarde vurderedes til 1— 2000 Rd. eller mere.

Af Haandværkerne var *Bryggerne* de mest velhavende; de boede hovedsageligt paa Nørregade og i Kompagnistræde med omliggende Gyder. Et middelalderligt Træk var det, at Lavene ofte endnu var koncentrerede i bestemte Gader; af Skomagerne boede der saaledes syv i Badstuestræde, fjorten i Klosterstræde. Søfolkene holdt ofte til i Smaagaderne om Nikolaj Kirke, og i de nu forsvundne „Gange“ mellem Gaderne var de fleste „fattige“.

12. **Danskerne ved det 17. Aarhundredes Midte.**

En Landbefolkning, der strækker sig fra den rige Tage Thott til den fattige Husmand paa Fælleden, og en Bybefolkning, der omfatter saadanne Modsætninger som Kræmmeren Albrecht Itzen og Pigen, som tjener for Kosten alene, altsaa fuldt saa stærke Kontraster som dem, Nutidens Samfund frembyder! Var der et aandeligt Fællesskab, som slog Bro over saadanne Afgrunde, og som gør det muligt at tale om Tidens Fysiognomi?

En Analyse heraf maa bygge paa Breve, Dagbøger og — til en vis Grad — Samtidens Digtning. Et karakteristisk Træk i hele den Litteratur er den voksende Modsætning mellem Samfundsklasserne, Opløsningen af den gamle Stænderstat. Satirikerne (fra Søren Tvil-

ling i 1630'erne til Hans Laurenberg i 1650'erne) er enige om, at ingen længer vil agte sin Stand, men at alle stræber højere. Købmændene lever over Evne, de ruinerer sig ved at købe prægtige, grundmurede Gaarde. Tolderne og Skriverne er vel ikke længer fattige, men heller ikke ærlige; sidstnævnte har lært i Regnskaberne „for L (ɔ: 50) at skrive C (ɔ: 100), for V (5) at sætte X (10)". Om Haandværkerne mener nogle, at de vel er ærlige, men

»de paa hverandre klager
og slemt skamferer ud og sjældent sig fordrager«.

Andre stiller sig mere tvivlende over for deres Moral og antyder bl. a. det naturlige i Bryggerens Velstand:

»Han har jo Brønd i Gaarden
hvi skuld' han ej vær' rig?«

og de stikler paa Spækhøkerens falske Maal.

Ulykken er hos alle Klasser den fordærvelige Trang til Luksus, der sammen med fransk Mode og franske Vaner trænger ind i Landet. Fra Frankrig kommer nemlig al Fordærvelse, og

»Saa snart at Adlen gæv en Mode ny mon have,
straks maa hver Borgerske sig og derefter abe«.

Men foruden Flojlsdragterne har man det nylig opkomne „Frantzøske Dansk" stærkt i Kikkerten, og Tilstandene synes virkelig at minde om Jean de Frances, naar man horer en Kavaller sige til sin Kok:

»*Escoute, cuisinier*, af mine Cameraden
har jeg tu eller tre til *desieuner* indbaden« o.s.v.

Hvordan man nu end vil bedømme alle disse Fænomener, maa det indrømmes, at de kun stemte slet med de samtidige Stilstands- eller Nedgangstider, og naar Krybben er tom....

Denne Leven over Evne med dertil knyttet Utilfredshed og Uro synes at være et for Midten af d. 17. Aarh. ejendommeligt Træk. Et andet fremtræder, naar man beskæftiger sig med de enkelte, f. Eks. Leonora Christine, Dr. Sperling, den unge Peder Schumacher og Bispesønnen Johan Monrad, nemlig, at de alle i høj Grad interesserer sig for *Personligheden*, d. v. s. deres egen Personlighed og dens Anerkendelse i Verden. Krassest fremtræder dette hos Monrad, der begynder sin Selv-

biografi med at prise Gud, fordi „Han gav mig saa fuldkommen dejligt et Legeme med saa fuldkomne Sanser, at alle, det jeg siger Gud til Ære og Tak, fra mit Barnsben ansaa mig som af en sær dejlig Skabning og saa fuldkommen dejlig en Sjæl, at jeg kunde sige...., fra det første jeg begyndte at skønne paa noget i dette Liv, befandt jeg, Gud havde indlagt i min Sjæl en sær Kærlighed til Gud, til Dyd, til alt det, som dydigt og smukt var, og saa fornøjet et Sind.“ Kort sagt, han fandt i sit Indre og Ydre „de ufejlbare, visse Tegn paa et prædestineret og udvalgt Guds Barn.“ Med en saadan Optakt maa naturligvis Livet gaa som en Dans; han blev dygtigere end alle de andre Studenter, turde „staa op at disputere mod de lærdeste af Professorerne, som alle de andre var rædde for“, saa at „alle forundrede sig over mig“, og „var dog alle de andre [Studenter], som endog vare store og gamle Karle, rædde for mig; den vivacité og courage havde den gode Gud givet mig.“ For Bispesønnen ligesom for den unge Schumacher aabnede alle Døre sig, de velstaaende Borgersønner omgikkes paa lige Fod med Ungdommen i de adelige Familier. Men helst søger han dog Ensomhed, thi „al Verdens Selskab havde ikke kunnet fournere mig saadan fornøjelig Omgængelse som min egen enlige Person og Tanker, naar jeg vidste, der var ingen nær.“

Denne *Selvtilfredshed*, som Monrad giver saa taabelige Udtryk, findes imidlertid ogsaa hos Leonora Christine, blot klogere afdæmpet. Allerede i Barnealderen har hun en Trang til at tage sig ud paa sine Søstres Bekostning. Det er derfor snarere for hende selv karakteristiske end historisk sikre Træk, som hun beretter: *Hun* var mere lærenem end de; *de* var altid skinsyge paa hende, *hun* derimod fornemt tilbageholdende; *hun* var mere yndet af Statholderen i Friesland end de andre; *hun* reddede Læreren, naar han var i Knibe o. s. v., o. s. v. Selvkoncentrationen kommer ogsaa frem i Schumachers Ungdomsbreve og Sperlings Selvbiografi; Trangen til at brillere viser sig i de mange Fortællinger om Overlegenhed i Dygtighed over Standsfæller. Naive og usammensatte som alle disse Mennesker er, griber de aldrig i deres egen Barm og søger her Skylden for den Modgang, de har lidt.

Saadanne Mennesker har mest Sans for Omverdenen, for saa vidt som den kan tjene som Trappetrin; Livet er en Kamp, og de gaar glade ind i den. Deres Følelsesliv er begrænset. *Natursans* kan findes, f. Eks. hos Johan Monrad, der skildrer Høtiden ved Ribe, naar de fik Maden bragt ud i „de dejlige Marskenge“ og legede Tranedans. Ogsaa Skoven ved Andst, Sønderborgs Haver, Kettings Lunde, Nyborgs Omgivelser og — sidst, men ikke mindst — Københavns Forstadshaver med deres Traktørsteder omtaler han med virkelig Naturfølelse. Det samme

gælder Schumacher, der med rigere Talent lader den fremtræde i Slutningen af sin Studenterdrikkevise:

»Denne Sang, hvor du først hørte, nok véd.
Vær dog saa from,
og tænk dig om,
om du ej allerførst hørte den lyde
paa Nørrejyllands den yderste Kant,
paa Skagerrevet, som (ɔ: hvor) Bølgerne bryde,
og aldrig førre, det ved du jo grant!«

Over for Menneskene banker Hjertet mindre stærkt, altruistiske Følelser kan næppe spores hos nogen i Datiden, og selv naar det gælder *Fædrelandet*, møder man hos mange Kølighed. Anders Bording føler vel for Fædrelandets Ulykke, naar han ved Tage Thotts Død kort efter Roskildefreden skriver:

»Nu som jeg arme sad med Angest ombefangen,
begræd den haarde Straf, mit Folk var overgangen,
og havde mer end nok af Sorg i alle Vraaer,
da fik jeg dette Saar, ja dybe Saar i Saar«.

Johan Monrad erklærer om sig selv, at han var en af de allerførste Studenter, som tilbød sin Tjeneste under Belejringen, og at han holdt ud gennem hele „den forfærdelige Tid“. Men Niels Stensen, som ogsaa havde meldt sig, udeblev, da Studenterne anden Gang kaldtes sammen i Jan. 1659, og Schumacher, som da var paa Udenlandsrejse, lægger i sine Breve en blasert Kosmopolitisme for Dagen og trøster sig med, at „Cato vil snappe sig et Bræt, og hvor han da svømmer i Land i Verden, skabe sig Lykken selv.“ En Undtagelse er dog Leonora Christine, naar hun ligefrem hoverer over Danmarks Ulykke ved Roskildefreden og udtaler: „Kongen (ɔ:Karl Gustav) er selv draget til Skaane;.... det er en smuk Tur, han haver gjort.“

I denne Opløsningstid, da den ubundne Individualisme sidder i Højsædet i alle Befolkningsklasser, er der dog *Lyspunkter*, som peger mod en bedre Fremtid. Afgørende er her de sunde Forhold inden for *Familierne*, som er Reglen; thi den moralske Dekadence i visse Kredse af Højadelen er ikke typisk for Landet i dets Helhed. Dette gælder heller ikke om det Virago-Ideal, den emanciperede Kvinde, som en Leonora Christine efter fransk Forbillede forfulgte. Saa er Johan Monrads „catilinariske Sammensværgelse“ et mere tiltalende Fænomen. Det var en Forening af unge velstaaende adelige og borgerlige, hvor de, der forsaa sig med „udydig Tale“, maatte betale Bøder til en fælles Kasse, og hvor man for at højne Tone og Aand „havde tillagt enhver sin Jom-

fru, som han skulde tragte efter og der ved afholdes fra al Udyd, ligesom i Romanerne forestilles". Men endnu sundere end dette romantiske Sværmeri er det Ideal, som skildres i den *Bording—Beringske Digtning;* det er her den ærbare, smukke, barnefødende Hustru, som prises. At dette stemmer med Virkeligheden, ses t. Eks. af Sperlings Skil-

Sognepræst Christen Lauridsen Glob (ca. 1633) med Familie.
Epitafiemaleri i Køge Kirke.
Efter Lund: »Danske malede Portrætter«.

dring af hans egen Kærlighedshistorie. Hun gør ved deres første Møde i Bergen Indtryk paa ham ved sit „modeste Udseende" og sin „modeste Tale"; han beder til Gud, at hun maa være udset til hans Medhjælp i Livet, og ser en Guds Førelse i, at han havde sat sin Fod paa Norges Land, samme Dag hendes første Mand døde. Og da han endelig vinder hende, tilstaar hun for ham, at hvad der navnlig havde gjort Indtryk paa hende, var, at han som Bejler havde omgaaedes hende „saa fiinlig og omhyggelig", at ingen i Byen mærkede hans „Ærinde og Tilgenegenhed", og at han altid som Fæstemand før Ægteskabet havde forholdt sig tugtigt mod hende.

At den borgerlige Moral i Ægtekaberne i det store og hele har været i Orden, turde ogsaa fremgaa af statistiske Undersøgelser, hvorefter Børnefødsler før Brylluppet var sjældnere end i vor Tid, og til Gen-

gæld Fødslerne indenfor Ægteskab dengang nok saa talrige i Overklassen som i Underklassen. Ægteskab var overhovedet den normale Tilstand, og almindeligvis ser man efter den ene Ægtefælles Død den overlevende Part gifte sig paa ny efter kort Tids Forløb.

Men at normale og sunde Forhold ogsaa paa andre Omraader var Idealet, er der mange Vidnesbyrd om. Det lyder ikke som tomme Ord, naar *Anders Bording* ved Aarhusborgmesteren Hans Pedersens Død 1650 siger:

»En trofast Ven, som teer sig huld
i Fagter, Ord og Tale,
med hviden Sølv og røden Guld
er aldrig at betale«.

Naar gammel dansk Ærlighed og Tarvelighed prises hos Satirikerne, har dette maaske ikke saa meget at sige, men det er ikke nogen Tilfældighed, at Christian IV's sidste og Frederik III's første Aar er den Tid, da dansk Sprog og dansk Tone klinger igennem Digtningen, og da Oldforskningen grundlægges, knyttet til Ole Worms udødelige Navn. Kærlighed til Landet og dets Fortid lyser gennem Johan Monrads Optegnelser, han glæder sig ved at sidde og høre paa de gamle Kæmpeviser, naar de synges under de grønne Træer i den lille Have ved Nørreport af Johan Brunchardus, „en gammel Karl af den gyldne Tids Levninger“. Som Romantiker sværmer Monrad i det hele altid for denne „gyldne Tid“, hvad enten han nu dermed tænker paa sin egen Ungdom eller paa Fortiden overhovedet.

Den „Gudsfrygts daglige Øvelse“, som Ribebispens Søn lærte i sit Hjem og siden mødte i de borgerlige og adelige Huse, hvor han opholdt sig, er sikkert heller ikke noget enestaaende; tværtimod kan man gaa ud fra, at den har været Hovedreglen i alle Hjem. Hos visse indvandrede tyske Familier, som Vinhandleren Joachim Schumachers, ser man i den religiøse Tro en Inderlighed, der viser Paavirkning af den ny Bevægelse *Pietismen*. Han „ofrer“ Bønner paa sin „Frelser og Saliggører Jesu Kristi Alter“ og „fremsender dem gennem hans bloddryppende fem Vunders Huler og Brønde“, men han „kæmper“ ogsaa med Gud, inden han tager sine Beslutninger i afgørende Spørgsmaal. Men skønt alle Børnene oplærtes i en saadan Tro, var der ikke gaaet mange Aar, før Sønnen, den senere saa berømte Peder Griffenfeld, var havnet i en rolig Skæbnetro, hvor Skæbnen dog endnu opfattedes som et gunstigt Forsyn. Det er umuligt for os at afgøre, om denne Udvikling var almindelig; rimeligst er det dog vistnok, at Troen for de fleste ubevidst var en Reserve, som man tyede til i farefulde Øjeblikke, men som til daglig nærmest var en Vanesag. Den religiøse Følelse ved Midten af

d. 17. Aarh. har ikke noget kraftigt Stempel, og dette forklares let ved det udadvendte Præg, Personlighederne bærer. Man er som allerede nævnt, tilbøjelig til at dømme sig selv mildt og betragte sig som „Simplicisten" i Modsætning til de andre „Rænkenister".

Tiden er saaledes med eet Ord *individualistisk*, paa mange Steder utøjlet individualistisk med Mangel paa Lyst til at underordne sig under Helheden. Men Udviklingen uden for Danmark gik i modsat Retning. Paa det 17. Aarhundredes romantiske Periode fulgte den realistiske, der ofte blev til den materialistiske. Den stærke Vækst, der var i Naturvidenskaberne i Modsætning til Studiet af Menneskets aandelige Side, bidrog hertil. Den logiske og forstandsmæssige Retning i Tiden virkede til det samme. Det var logisk, at een Vilje herskede. Det var formaalstjenligt, at hele Magten samledes paa een Haand, da Staternes løse Sammentømring havde vist sig at rumme alvorlige ydre Farer for Indbyggerne. Kongen var Symbolet paa Staten, han blev for Datidens Mennesker selve Staten.

ANDET AFSNIT.

DANMARK UNDER DE TRE FØRSTE ENEVOLDSKONGER.

1. Tilstanden efter Krigene i Sommeren 1660.

Freden var genvundet, men Riget var og blev formindsket i Omfang. Og hvorledes stod det til i de bevarede Landsdele? Den almindelige Opfattelse er velkendt; efter den var Land og Folk „i mange Henseender som et Vrag." Eller som det ogsaa er udtrykt: „De danske Øer og Jylland var allevegne uden for Stæderne udplyndrede fra Ende til anden". Det er ikke blot vore Fjender Svenskerne, men endnu mere vore Forbundsfæller Brandenburgerne og Polakkerne, dette Resultat tilskrives. Mange Landsbyer skal have ligget hen folketomme, utallige Gaarde have været forladte. Billedet var herefter et lignende, som Tyskland efter den ældre Opfattelse frembød ved Trediveaarskrigens Slutning 1648.

Men allerede for længe siden har moderne tysk Historieforskning vendt sig kritisk mod slige Udtalelsers Almengyldighed, og det er sandsynligt, at en nærmere Undersøgelse af Danmarks Forhold ligeledes vil føre til et mere nøgternt Resultat. Man har hidtil kun set paa det Jordegods, som blev ødelagt ved Krigen, ikke paa det, som forblev i Behold. Der blev efter Freden i de forskellige Egne optaget *Tingsvidner* over Bøndergaardenes Tilstand. Synene var foretaget af Mænd, der hørte hjemme i helt andre Egne, og som kontrolleredes af kongelige Kommissærer. Arbejdet maa derfor efter sin Natur betegnes som tilforladeligt. Bearbejdes disse Tingsvidner statistisk, og sammenholdes Resultaterne med Skattelisterne fra før og efter Krigen, taler Sandsynligheden for, at man vil kunne naa til begrundede Domme. Glemmes maa det ikke, hvad vi tidligere har set, at megen Jord ogsaa i Fredens Dage havde ligget øde.

Saa meget synes paa Forhaand at kunne siges, at de forskellige Egne frembød meget forskellige Billeder. Undersøger man t. Eks. i

Jylland Brusk Herred, det gamle Koldinghus Len, der Gang paa Gang var Genstand for militære Gennemmarcher, og i hvis Nærhed den belejrede og erobrede Fæstning Frederiksodde laa, møder man her 1662 101 øde eller forarmede Gaarde og 219 Gaarde, der maatte have større eller mindre Nedsættelser i Landgilden. Ubeskadigede Gaarde fandtes slet ikke. Fire Aar senere var Tallet paa de første kun sunket til 92; paa de sidste derimod til 64. I 1648 havde Tallet paa Ødegaarde kun været 18 (foruden to Møller). Her, som overhovedet i Sydøstjylland, havde altsaa Krigen slaaet haarde Slag, selv om man maa undres over, at de delvis ruinerede Gaarde saa hurtigt kunde rette sig. Et meget forskelligt Indtryk faar man, naar man gaar til Himmerland, d. v. s. Landet mellem Limfjorden, Kattegat og Mariagerfjord. Herhen naaede Polakkerne overhovedet ikke, og Brandenburgerne og de kejserlige Tropper var kun indkvarterede i den vestlige Del, omkring Løgstør. Virkningen heraf viser sig allerede i Ejerforholdene; mens der i Østhimmerland (Fleskum, Hornum og Hellum Herreder) i Løbet af Krigen kun kom 7—8 % ny Ejere paa Gaardene, var Tallet mod Vest (i Aars og Slet Herreder) 17 %. Det første Tal er sikkert det normale, som ogsaa gælder for Fredstider, mens det sidste viser hen til urolige Forhold. Ejerskifterne fandt navnlig Sted i Landsbyerne langs Landevejene, hvor Marcherne gik frem, et tydeligt Vidnesbyrd om, at det var her, Udsugelsen var haardest.

Overensstemmende hermed viser Synene af Gaardene, at mens i Fleskum Herred i 1660 85 % af Bygningerne var „ved Magt“ eller „nogenledes ved Magt“, var i Slet Herred samtidig kun 40 % velbevarede, og i Aars Herred maatte en Fjerdedel af Gaardene bygges op helt fra Grunden af, mens Halvdelen behøvede at repareres. Af 191 Gaarde i Fleskum Herred havde i 1660 de 108 Halvdelen af deres Jord eller mere besaaet, 64 Bønder havde besaaet fra $^1/_3$ til $^1/_6$, kun 19 Bønder slet intet. Allerede i 1662 kunde Regeringen derfor kræve fuld Skat af Østhimmerland. Glemmes maa det heller ikke, at der i 1655 havde været 10 øde eller forarmede Gaarde i dette Herred. I de øvrige østhimmerlandske Herreder (Hornum, Hellum og Hindsted) var i Efteraaret 1660 Vinterrugen som Regel saaet, mens der jævnlig var Mangler i Behandlingen af Havrevangen og Tofterne. Mod Vest fandtes der derimod paa Grund af den brandenburgske Indkvartering meget ringe Korn i Laderne og meget faa Kreaturer i Staldene. „Der var 10 Ryttere paa en Gaard, og 12 eller 14 paa somme Gaarde, og somme Gaarde havde 30 Heste i Kvarter og blev ganske ruinerede“, hedder det fra Aars Herred. Af 127 Jordbrugere havde kun 49 været i Stand til at saa al deres Vinterrug, 32 havde saaet „mestendels“, 36 „noget“, endelig 10 aldeles intet. Men ogsaa her maa man sammenligne Tilstanden med den før Krigen, da der

1655 i Aars Herred fandtes 29 Ødegaarde foruden Bol og Huse. Krigen har altsaa her snarere forværret end fremkaldt de daarlige Forhold for Landbrugerne. Selv i Vesthimmerland ser man da ogsaa Gaardene i Stand til at betale fuld Skat fra 1664—65.

Disse Eksempler maa være nok. Som almindelig Regel kan man vistnok sige, at det var den Befolkning, som boede ved Landevejene, eller hvor Troppemasser i længere Tid laa i Kvarter (Egnene om Frederiksodde, Nyborg og Kobenhavn), som led mest. Og den led virkelig meget. Men at Skænden og Myrden her skulde have hørt til Dagens Orden, foreligger der aldeles intet om, og det er ganske usandsynligt. Folketraditionerne herom bestyrkes ikke af Kirkeboger og Skattelister, hvor Sporene dog skulde være at finde. Endnu mindre tør man tro, at Landets Befolkning skulde være gaaet væsentlig tilbage i Antal som Følge af Krigen. En Krigs Virkninger har sikkert for et saa primitivt Landbrug som Datidens været af ret forbigaaende Natur. *Jorden* repræsenterede jo langt den største Værdi inden for den samlede Besiddelse; Bygninger, Redskaber og Besætning var i Sammenligning med Nutidens forholdsvis billige at anskaffe. Fjenden kunde ved Beskatning eller Plyndring berove Ejeren Heste, Kreaturer, Korn og Værdigenstande, han kunde ruinere Bygningerne, men Jorden maatte han lade ligge. Naaede man blot at faa denne besaaet, — hvad det ogsaa var i Herremandens og Statens Interesse at støtte, — kom det øvrige af sig selv. Fra Skovene kunde der udvises gratis Tommer til de ny Bindingsværksbygninger, og dette skete da ogsaa almindeligt.

Værre end med den dyrkede Jord stod det til med *Skovene*. Overalt i Landet var der faret frem imod dem paa barbarisk Vis; undertiden havde Soldater, der holdt Vagt, afbrændt hele Træer paa Roden for at varme sig ved disse Baal. Men navnlig var det gaaet ud over *Købstæderne*, hvis Indtægtskilder desuden maatte lide særligt under en Krig. Viborg og Ribe havde allerede længe været i okonomisk Tilbagegang, nu fik de deres afgørende Knæk. I Kolding laa efter Krigen 70—80 private Gaarde og Huse øde; i Vejle var kun 29 Bygninger beboede. I Aarhus paastod man, at to Tredjedele af Byen var øde; selv om dette sikkert var overdrevent, er det dog vist, at i Hovedgaderne ved Havnen var største Delen af Bygningerne afbrændt af Fjenden. Hertil kom for de jyske Byers Vedkommende de anselige Summer, som maatte udredes i Brandskat og Kontributioner til Fjender eller Forbundsfæller; for Ribe beløb de sig til 27,000 Rd., ja selv for en lille By som Hjørring til 11,000. Endnu værre stod det dog sikkert til paa Øerne, især Sjælland. Roskilde, Køge og Helsingør beregnede hver for sig deres Udgifter til Fjenden til over 100,000 Rd., Næstved anslog sine til 73,000, Stege til 38,000, Ringsted til 27,000. For de sjællandske Købstæders

Vedkommende naar man herved til et samlet Beløb paa over en halv Mill. Rd. Selv om dette Tal ikke kan bevises, er det dog en Kendsgerning, at der overalt fandtes Masser af ødelagte Gaarde og Huse; i Slagelse opgives Tallet til 115, i Skelskør til 70, i Præstø til 43. I Køge og Korsør havde Svenskerne af Hensyn til Befæstningerne ladet en Mængde Gaarde nedbryde. En særlig haard Behandling havde overalt de kongelige Slotte i Købstæderne lidt, som Koldinghus, Kalundborg og Kronborg, i hvert Fald havde de mistet deres Kobbertage, undertiden var de sprængte i Luften.

Stod det saaledes ilde til med Samfundet, hvor en tættere Bosættelse fandtes, var det dog endnu værre fat med *Staten* Den samlede *Statsgæld* beløb sig ved Udgangen af 1660 til henimod 5 Mill. Rd., en Del af Krongodset var pantsat og Statsindtægterne var gaaet ned til en Brøkdel af, hvad de indbragte i Fredstid. Og selv efter Fredens Slutning hvilede der store Byrder paa Staten, først og fremmest til den hvervede Hær, som Regeringen var ængstelig for at aftakke af Hensyn til vor Nabo Sverige. Men enten maatte Indtægterne forøges, eller Udgifterne nedbringes. Og der maatte handles hastigt; thi for hver Dag kom man dybere ned i det økonomiske Uføre.

Uenighed og Bitterhed mellem Samfundsklasserne forøgede Vanskeligheden ved at finde en Løsning. Det Had til Adelen, som var brudt ud i lys Lue under den første Svenskekrig, var vel blevet dæmpet noget under det fælles Forsvar af København, ligesom adskillige Adelsmænd havde gjort sig hæderligt bekendte ved Kampen mod Svenskerne rundt om i Landet. Men Indtrykket heraf blegnede over for den stærke Selvfølelse, som fyldte Københavns Borgere, der med nogen Overdrivelse mente, at Byens Frelse under Krigen væsentlig skyldtes dem. Med Styrke krævede de, at de Privilegier, der var lovet dem ved Belejringens Begyndelse, navnlig Stadens Jævnbyrdighed med Adelsstanden, skulde føres ud i Livet og gøres til Virkelighed.

Den hidtil herskende Stand, *Adelen*, stod vaklende over for dette. Dens Repræsentation, Rigsraadet, var ved Dødsfald skrumpet ind til kun 13 Medlemmer; det udvidedes i Sommeren 1660 med to ny, *Henrik Bjelke* og *Hans Schack*, af hvilke i hvert Fald den sidste kunde betragtes som en lunken Ven af den Stand, hvori han faa Aar tidligere var bleven optaget. Ikke mindre vigtigt var det, at Kongen trods gentagne Paamindelser undlod at besætte de ledige Stillinger som Marsk (efter Anders Bille) og som kgl. Kansler (efter Christen Thomesen Sehested). Adelen savnede Førere under det store Opgør, som med usvigelig Sikkerhed nærmede sig. Et Øjeblik saa det ud til, at der vilde melde sig en Høvding.

Det var ingen anden end *Corfitz Ulfeld*, der ved Roskildefreden var bleven genindsat i sine Rettigheder. Selv om han ikke havde benyttet sig heraf til igen at tage Bolig i Danmark, og selv om han ikke var omtalt i den senere Københavnsfred, vilde det være uberettiget heraf at slutte, at han nu var retsløs i sit gamle Fædreland. I Sverige havde Forholdene udviklet sig lidet gunstigt for ham. Han sad fængslet i Malmø, mistænkt for Medviden i de Oprørsplaner, som Malmøboerne havde næret under den sidste Krig. Da han nu frygtede for Straf, og da der samtidig kom Bud efter ham fra Venner i det danske Rigsraad — et ejendommeligt Vidnesbyrd om, hvorledes man trods Landsforræderiet saa paa ham, — betænkte han sig ikke. Forklædt i Præstedragt slap han ud mellem de svenske Soldater, der bevogtede hans Gaard, og gav sig i en Baad over Sundet lige ind i Løvens Hule, København. Her havde han den Naivitet at skrive til Frederik III og tilbyde ham sin Tjeneste. Man kan ikke undre sig over, at Kongen øjeblikkelig slog ned paa ham, hvad enten han alene ledede s af simpel Hævnlyst eller tillige vilde hindre, at Ulfeld atter skulde komme til at spille en politisk Rolle. Ved en Afdeling Soldater blev Ulfeld og hans Hustru fængslet og ført om Bord paa et Skib, der bragte dem til et haardt Fangenskab i *Hammershus* paa Bornholm.

Saaledes stod den danske Adel uden en Fører; man kan dog efter Corfitz Ulfelds taabelige Handlemaade billigt betvivle, at den vilde have haft megen Nytte af ham, hvis han i Frihed havde kunnet deltage i de følgende store Begivenheder. Thi det trak op til det afgørende Sammenstød. Den 5. Aug. udgik efter Rigsraadets eget Ønske Indkaldelsesbrevene til *Stændermødet*, som skulde løse Forsvarsspørgsmaalet og skaffe Penge i Statskassen. En Tradition gaar ud paa, at Adelen havde ønsket Odense til Mødested; det blev i hvert Fald København, hvor meget eller hvor lidt man nu tør lægge i denne Kendsgerning.

2. Stændermødet og Enevældens Indførelse.

Lørdag d. 8. Septbr. samledes da de tre øverste Stænders Deputerede i København; kun Bønderne var ikke repræsenteret. Af Adelen havde ca. 100 benyttet deres Ret til at give Møde personligt, hertil kom de 15 Rigsraader. Inden for Standen lagde man navnlig Mærke til de jyske Adelsmænd paa Grund af deres Selvstændighed og Standsfølelse. Ogsaa Bisperne gav personligt Møde, i Spidsen for dem traadte fra første Færd Sjællands Biskop *Hans Svane*. Dernæst var der ca. 20 Provster, valgte af den øvrige Gejstlighed; betydningsfuldest blandt disse

var *Peder Villadsen* fra Slagelse og *Erik Torm* fra København. Men ogsaa de fire Kapitler i Roskilde, Viborg, Aarhus og Ribe samt Universitetet og Sorø Akademi havde ladet sig repræsentere. Rigsstaden København mødte med Borgmestrene *Hans Nansen* og *Christoffer Hansen* samt Stadshauptmand *Frederik Thuresen* og Købmand *Hans Klein*, hvortil kom to Borgere fra Christianshavn. De øvrige Stænder sendte i alt ca. 60 Medlemmer. Det samlede Antal af Deputerede var omtrent 200. Altsaa var det adelige og det ikke-adelige Element omtrent lige stærke.

Biskop Hans Svane.
Maleri af Abr. Wuchters.
(Frederiksborg).

Mødet aabnedes den næst paafølgende Mandag (d. 10.) om Formiddagen i Riddersalen paa Slottet. Det var et Plenarmøde. Kongen overværede det, men Rigshofmesteren *Joachim Gersdorff* holdt Trontalen. Han dvælede heri længe ved de sidste Aars Begivenheder; han lagde Skylden for den første ulykkelige Krig paa Generalernes Uenighed, og Æren for Resultatet af den anden Fejde paa Kongens Tapperhed og Københavns Troskab, hvorpaa han endte med at bede Stænderne om at tænke paa at skaffe Penge til Hoffets og Hærens Underhold og Statsgældens Betaling. Heri laa utvivlsomt den Forudsætning, at ingen Stand vilde undslaa sig fra at bære sin Del af Byrderne. Men noget positivt Forslag hertil fremsatte Rigshofmesteren ikke. Derpaa skiltes Forsamlingen, og de enkelte Stænder samledes hver for sig, Adelen i det islandske Kompagnihus paa Slotsholmen, Gejstligheden i Helligaandskirken (senere ogsaa i Konventshuset ved Silkegade) og Borgerstanden i Bryggernes Lavshus i Skindergade. Adelen valgte sig et staaende Tre-Mands Udvalg, som i den følgende Tid som oftest repræsenterede Standen over for de to andre Stænder Dette betød sikkert en Svækkelse af dens Indflydelse; thi Gejstligheden og Borgerne mødte i Modsætning hertil fuldtalligt til alle Møder.

Allerede d. 11. Septbr. begyndte de virkelige Forhandlinger, idet Rigsraadet foreslog en *Konsumtionsskat*, dog uden nærmere at specificere, hvilke Varer der skulde beskattes. Alle Stænder forlangte der-

for nærmere Oplysninger, før de vilde skride til en Realitetsbehandling af Forslaget. Vigtigere var det dog, at Universitetsprofessorerne rejste Kravet om Skattefrihed for den Institution, som de repræsenterede, thi nu fandt ogsaa Adelen Mod til at kræve samme Frihed for sine Personer og for sine Ugedagsbønder, mod at den til Gengæld ydede „en frivillig Gave". Skulde denne Fordring imødekommes, betød dette ikke blot, at Afgiften vilde svinde højst betydeligt ind, men ogsaa, at Ulighedsprincippet vilde være knæsat. Hvorfor skulde desuden Staden København, der under Belejringen havde opnaaet adelig Frihed, bære denne ny Byrde snarere end den egentlige Adelsstand? Hele den Uvilje, som havde hersket i 1650 ved en lignende Afgifts Indførelse, truede med at blusse op paa ny.

Det er Gejstligheden, sikkert inden for denne Hans Svane, som har Æren for at være traadt skarpt op imod en saadan Fremgangsmaade. D. 14. Septbr. rejste den Kravet om *Lighed for alle*, og i de nærmest følgende Dag samledes Præster og Borgere om dette Program, idet de betegnede sig som „de conjungerede under Københavns Frihed." Adelen paa sin Side stod fast paa Skattefriheden, i hvert Fald for sine Hovedgaarde. Der begyndte at falde skarpe Ord i Forhandlingerne mellem de to Partier. Rigsraaden *Otte Krag* spurgte de Borgerlige om, hvad de indbildte sig, og om der ikke burde være Forskel paa en Herremand og en Bonde. Den københavnske Borgmester *Christoffer Hansen* svarede med de Ord: „Vi er ikke Eders Drenge, at I har Behov at snurre os saaledes over". Kort sagt, Begivenhedernes Udvikling truede allerede nu med at tage et voldsomt Forløb.

I Virkeligheden minder Stændermødets første Stadier om de franske Generalstænders i Juni 1789. Begge Steder havde Regeringen vist sin Impotens til at lede Udviklingen, og begge Steder havde derefter de lavere Stænder stillet sig paa et revolutionært Grundlag. Man valgte ganske vist forskellige Fremgangsmaader i de to Lande; her traadte man paa lige Linje med Adelen og truede i modsat Fald med at standse Finansmaskineriet, dér gik man videre uden at ænse Adelen, idet man erklærede sig for Nationalforsamling. Virkningen var dog meget nær den samme, nemlig at en af Parterne maatte bøje sig, og det blev begge Steder Adelsstanden.

Naar den danske Adel endte med Skridt for Skridt at opgive sin Modstand mod at deltage i Konsumtionsskatten, var Grunden det Program af d. 17. Septbr. om *videre Reformer*, som dukkede op inden for Borgerstanden. Det gik først og fremmest ud paa, at man skulde lægge et helt nyt Grundlag for Finanserne ved at sætte alle Len paa Regnskab eller bortforpagte dem til de højestbydende; Rigsraaderne skulde

i Fremtiden lønnes med en fast Pengesum. De kongelige Ladegaarde skulde forvandles til almindelige Bondergaarde eller forpagtes til de hojestbydende, Hoveriet og Vornedskabet afloses med Pengeafgifter, og det pantsatte Krongods genindløses. Endelig skulde al Grundejendom paa Landet og i Byerne takseres efter Hartkorn, som Grundlag for en ligelig Beskatning, hvis de ovennævnte Indtægter ikke slog til. Omvendt burde de for Handelen trykkende Afgifter mildnes. Var disse Tanker bleven gennemforte, vilde man med eet Skridt have gennemlobet, hvad der nu krævede Aarhundreders Udvikling.

Endda indskrænkede Forslaget sig ikke hertil. Man overvejede Muligheden af politiske Forandringer, ikke blot en Frigorelse af Stæderne for Lensmændenes Tilsyn, men ogsaa Indforelsen af *Fuldmægtige* for hver Provins med fri Adgang til Kongen og Rigsraadet og Stemme i Rigets Anliggender paa Provinsens Vegne, altsaa en Slags stadigt siddende lille Rigsdag. Ogsaa regelmæssigt tilbagevendende Stændermøder, som det foreliggende, ønskedes. Men særligt lægger man Mærke til Kravet paa en Reduktion af den staaende Hær og de fremmede høje Officerers Ombytning med indfødte samt til Kritikken over det overdrevne Antal Embedsmænd ved Hoffet; thi paa disse Punkter kunde Forslaget næppe vente Sympati fra Kongens og de udenlandske Generalers Side.

Disse Tanker, som for øvrigt kun i begrænset Form kom Regeringen for Øje i et Forslag fra Borgerstanden den 25. Septbr., er ogsaa derfor mærkelige, fordi de d. 19. Septbr. fremkaldte *et Modforslag* fra Adelens Side. Den kunde naturligvis ikke gaa med til et Program om at forøge Statsindtægterne, der væsentlig kom til at ramme den selv, selv om den allerede nu begyndte at slaa paa Indrommelser med Hensyn til Konsumtionsafgiften. Men i Stedet for en Forogelse af Indtægterne pegede den paa en Indskrænkning af Udgifterne. Mellem disse fæstede den, ligesom Borgerstanden, navnlig Øjet paa en Hærreduktion, og den vilde ligeledes have de fremmede Generaler erstattede med indfødte (adelige) Officerer. Her mødtes altsaa alle Befolkningsklasser i fælles Ønsker, og det kunde ikke være ligegyldigt for Hans Schack og hans Kolleger, om de forskellige Partier paa Stænderforsamlingen til sidst samlede sig paa dette fælles Grundlag.

I Øjeblikket var dette vel ikke muligt; thi Forholdet mellem Adelen og de øvrige Stænder var endnu meget spændt. Men det er maaske ikke nogen Tilfældighed, at det er fra denne Tid, nojere bestemt d. 26. Septbr., det Brev fra Kongen til Svane og Nansen er dateret, som desværre kun foreligger i Afskrift hos en senere Forfatter (Niels Slange). Det lyder saaledes:

»Kære, tro Mænd! Vi er og bliver Eder for Eders beviste tro Tjeneste og Nidkærhed alle Tider med Naade bevaagen, og overlader Vi til Eder selv, hvem iblandt de andre I vil aabenbare, hvad som er blevet aftalt, naar I ikke gør Valg paa andre end dem, som I kender og finder tjenlige. Dog vil Vi gerne siden vide, hvo de bliver. Vagten angaaende, da holder vi det utjenligt endnu formedelst Ombrage (Mistanke), ikke desmindre vil vi derpaa videre blive betænkte. Thuresen er os velbekendt, og approberer Vi Eders Forsæt, hvad ham angaar, som baade fornødent og tjenligt. I maa se til, at hvad der skal gøres, det bliver gjort snart, thi Ophold bliver skadelig; dersom de andre vinder Tiden, kan de maaske vinde mere. Værer enige og sagtmodige, Vi er og bliver Eder alle Tider en naadig Konge.«

Det er næppe muligt ud fra Indholdet alene at fastslaa, om Skrivelsen er ægte eller ej. Det maa indrømmes, at der forelaa en Situation, hvori den passer ind, og Brevet kan da tænkes at være fremkaldt ved en Paavirkning paa Kongen af Militære og Hofmænd, som følte deres Eksistens truet. Lidet sandsynligt er det dog, at den senere saa vaklende Konge allerede paa dette Tidspunkt skulde have taget sit Parti. Hvis derfor Skrivelsen ikke er galt dateret, fristes man snarere til at tro, at den vel er fremkommet i Kongens Navn, men uden hans Samtykke.

Foreløbig syntes dog Modsætningen mellem Stænderne at skulle udjævnes. I Slutningen af Septbr. gik Adelen ind paa at betale *Konsumtionsskat* og en ny *Stempelafgift* paa lige Fod med de øvrige. Borgmesteren i Odense skriver d. 1. Oktbr. til sit Hjem, at man ventede Mødets Opløsning i Løbet af otte Dage. „Alle tre Stænder er dog derudi enige, at de begære indstændig Folkenes Aftakning“ (ɔ: en Hærreduktion). Men en ny Overraskelse skulde hurtigt følge. Det viste sig, at Adelen foreslog endnu højere Skattesatser end de af Regeringen ønskede, vistnok for at bringe Splittelse mellem de lavere Stænder, vel ogsaa for at hindre den begærede Reform af Lensvæsenet ved at pege paa andre Veje til Balance i Statsregnskabet. Stemningen blev nu atter meget varm. „Stænderne formærkede vel, at Kongen saa(ledes) var af Haandfæstningen forbunden, at Hans Mt. ej kunde betage Adelsstanden Lenene til Konsumtions Forringelse“, hedder det i en samtidig Dagbog.

Altsaa for anden Gang Tanken om *Hærreduktion* og den deraf følgende Afskedigelse af de fremmede Officerer. Om nogen Sinde var nu Hofembedsmænd og Generaler interesserede i at bevare Modsætningsforholdet mellem Stænderne, men endnu mere i at faa Spørgsmaalet løst en Gang for alle til deres Fordel. De kunde hertil i Øjeblikket bygge paa de lavere Stænders Medvirken, naar de forstod at udnytte disses Uvilje mod Adelen. Denne Lejlighed blev ikke forspildt.

Det var dog ikke Officererne, der tog Initiativet til de følgende Be-

givenheder, formodentlig fordi deres bedste Mand, Hans Schack, ved sin Stilling som Rigsraad følte sig bundet af Hensyn til begge Sider. Noget andet var derimod Tilfældet med Hofmændene, hvis Leder *Christoffer Gabel* havde megen Indflydelse paa sin kongelige Herre. Fra hans Haand kan det anonyme Udkast til et Forslag om Arveregeringens Indførelse helt uden Betingelser stamme, der er dateret d. 4. Oktbr.; men vistnok var paa dette Tidspunkt baade Svane og Nansen enige med ham i Hovedsagen. Erik Torm fortæller i sin Dagbog, at den følgende Dags Eftermiddag var alle Bisperne, de gejstlige Deputerede fra Sjællands, Aarhus' og Viborgs Stifter samt Københavns Magistrat og Deputerede, vel i alt 20 Personer, samlede hos Hans Svane paa Nørregade, hvor man drøftede Tanken nærmere og udformede den i et nyt Forslag, der blev det endelige. I dette Dokument pristes Kongens Mod og Visdom under Belejringen paa det varmeste, og til Tak herfor tilbød man ham Danmark som Arverige, idet man ogsaa begrundede dette med de lykkelige Følger, som en Arveregering havde haft for Sverige, England, Frankrig og Spanien. De eneste Betingelser, som var knyttet hertil, var, at Stænderne skulde beholde deres Privilegier, og at Kongen ved en skriftlig Revers skulde forsikre dem om kun at ville benytte Regeringsforandringen til det, „som kan komme Gud i Himmelen til Ære og Riget til Gavn og Gode." Klokken fem indfandt Gabel sig; han opholdt sig forsigtigt i en anden Stue ved Siden af Forsamlingen og talte her enkeltvis med de vigtigste af Medlemmerne: Svane, Nansen, Bispen af Viborg og Erik Torm. Man maa tænke sig til Indholdet af hans Samtaler med de tre første; Torm meddeler, at Gabel spurgte ham om, hvorvidt man kunde risikere, at de hjemlige Vælgere vilde desavouere deres Repræsentanter som ikke-bemyndigede til at afgøre et saadant Spørgsmaal. Torm beroligede imidlertid Kammerskriveren herfor, dog med den Tilføjelse, at man burde sikre sig Samtykke af de Deputerede fra de øvrige Stifter og fra de vigtigste Købstæder. Efter at Gabel derpaa havde takket de fire Mænd paa Kongens Vegne for deres Iver og lovet at meddele sin Herre den, forlod han Huset, og de fire vendte tilbage til Forsamlingen, som til Slut vedtog, at Nansen skulde aabenbare Planen for Borgmestrene fra Odense og Køge og først derefter for en Borgmester fra Ribe og en fra Nakskov, aabenbart fordi disse ansaas for mere vaklende. Derimod blev Torms Tanke om paa Forhaand at vinde flere gejstlige ikke udført, et Vidnesbyrd om, at man her følte sig paa mere usikker Grund. Man maa bl. a. have vidst, at Ribe Kapitels Repræsentant Dr. Ludvig Pouch i Anskuelser stod Adelsmanden Erik Krag meget nær. Her i Sydvestjylland synes altsaa at have ligget et af Centrerne for Modstand mod de ny Ideer.

Dette er vor eneste sikre Viden om det store Værks Begyndelse, og derfor er den gengivet saa udførligt. De følgende Dages Begivenheder er velkendte. Mandag d. 8. Oktbr. sprang Bomben. Hvad der maatte fremskynde dette, var en ny Opfordring fra Rigsraadet til Kongen om at indskrænke Hæren og ved et Regeringspaabud til Københavns Magistrat at offentliggøre Stempelpapirsforordningen med de af Adelen foreslaaede Satser. Mandag Morgen vedtog først Københavns Magistrat en Beslutning om *Arveregering;* lidt senere underskrev først Gejstligheden under Svanes Ledelse og endelig Borgerstanden efter en kraftig Tale af Nansen det tidligere udarbejdede Forslag om denne Forfatningsændring, der var rettet til Rigsraadet. Dog vides der at have været nogen Modstand fra borgerlig Side, men Standens Repræsentanter bøjede sig til sidst. Forslaget bragtes om Aftenen til den intetanende og syge Rigshofmester. „Der han læste det, blev han meget altereret og skikkede straks Bud efter alle Rigens Raad, som kom til hannem og blev der lang Tid. Derfra samledes de i Raadstuen, og den hele Nat var de hos andre Rigens Raad, som var syge, saa de var meget altererede derover.“

Den adelige Forsamling var allerede hensmuldrende; Indflydelsen og Ansvaret var fra den gaaet over til Rigsraadet. Dette var faatalligt, og flere Medlemmer var altsaa oven i Købet syge. Andre, som Hans Schack, maatte fra adelig Synspunkt betragtes som upaalidelige. Sagens Udsættelse maatte derfor forekomme Raadet den klogeste Politik. Men da Stænderne d. 10. Oktbr. anmodede om et Svar, maatte man give et saadant. Parvis trængte alle Gejstlighedens og Borgerstandens Repræsentanter sig ind i Rigsraadets Mødesal foran Slottet, i Raadstuen ved Holmens Bro, skønt Peder Reedtz forlangte Døren lukket, da nogle faa var kommet ind. Rigsraadets Svar blev oplæst af Otte Krag; det gik ud paa, at Raadet i sin fuldstændige Skikkelse ikke kunde behandle Spørgsmaalet; at de Deputerede ikke havde Bemyndigelse til at tage det op; at det ikke stemmede med selve Kongens Ønsker; endelig, at Arveregeringens Indførelse kunde medføre Forviklinger med Sverige. Men i Hans Svane fandt nu Otte Krag en farlig Modstander; han bestred hans Paastande, opflammede ved en Appel sit Følge til Modstand og førte det endelig videre ud af Salen og op paa Slottet. Ved Hannibal Sehesteds Mellemkomst opnaaede de Deputerede, at *Kongen* viste sig for dem. Atter var Biskop Svane Ordfører; han overgav Kongen Stændernes Tilbud om Arveregeringens Indførelse, og Borgmester Nansen sluttede sig til ham. Frederik III endte med at udbede sig Betænkningstid.

Utvivlsomt vaklede han endnu paa dette Tidspunkt. Han var kun vant til at tage afgørende Beslutninger, naar han blev drevet dertil, og

i dette Tilfælde gjorde det et afgørende Skaar i hans Lyst til at modtage Tilbudet, at det ikke kom fra alle Befolkningsklasser. Men i Løbet af den følgende Nat tog han sin Beslutning, sikkert under Tryk af sine Omgivelser. Da Rigsraad og Adel stadig ikke viste Tegn til at slutte sig til de lavere Stænders Opfordring, lukkedes næste Formiddag Portene til Byen, og alle Fartøjer lagdes ud paa Strømmen, saa at al Bortrejse og Tilrejse til Hovedstaden var umuliggjort. Men desuden fordobledes alle Vagter, Borgerkompagnierne fik Ordre til at holde sig rede, og de højere Officerer overtog Kommandoer rundt om i Provinserne. Det militære Element var saaledes mobiliseret, man ventede væbnet Modstand fra Adelens Side. Dog er det ogsaa muligt, at Rustningerne var rettede mod en mulig Indgriben fra Sverige til Adelens Fordel. Det er til disse Dage, den berømte Scene paa Højbro mellem Otte Krag og Hans Nansen henlægges. Men kun faa havde den førstes Mod. „Her gik Banghed og Rædsel an for somme," skriver Borgmesteren fra Nyborg i sin Dagbog; „dog tværtimod de meste og fleste, dette Værk foraarsagede dennem stor Fryd og Glæde." Ustandseligt gik der Bud mellem Kongen og Raadet. „Hans Majestæt var meget lystig den Dag, som de, der var paa Pladsen, kunde se; dog iblandt, naar Sekretæren (Erik Krag) kom op til ham, var han meget forandret og med Vrede gav Sekretæren Besked: De skulde erklære dem [ɔ: sig] ex tempore. Her var gode Raad dyre."

Frederik III havde taget sit Parti. Til Rigsraadet erklærede han d. 11. om Aftenen, at hvis Adelen ikke vilde følge de andre Stænder, vilde han lade sig proklamere som *Arvekonge* af Præsterne og Borgerne alene, altsaa en Trusel om at ville sætte Førstestand ud af Spillet. Den 12. Oktober begyndte derfor Rigsraadet at give efter; det tilbød at gøre Riget arveligt i Kongens Mandsstamme. Hverken Konge eller de to Stænder var tilfredse med denne Indrømmelse. Den følgende Dag kaldtes Svane og Nansen op paa Slottet, hvor Hannibal Sehested og Schack spurgte dem om, paa hvad Manér Stænderne vilde overgive Kongen Arveriget. De svarede, at Overdragelsen baade skulde gælde Sværd- og Spindesiden, at Riget skulde være udeleligt, „og at Regeringen herefter bedre maatte forsynes af alle Stænder". Om Formiddagen d. 13. Oktbr. samledes saa endelig Rigsraadet og alle tre Stænder hos Kongen i den forgyldte Sal paa Slottet. Det historiske Øjeblik var kommet. Paa Adelens Vegne talte *Niels Trolle* og overdrog Kongen *Arveregeringen paa Mands- og Kvindelinjen*, dog paa Betingelse af Rigets Udelelighed og de forskellige Stænders Privilegier. Derpaa holdt Hans Svane en længere Lykønskningstale og udtalte nogle forsonlige Ord til sine hidtilværende Modstandere, Adelen. Endelig lykønskede Hans Nansen paa Københavns Vegne Kongehuset.

Det første Resultat var naaet. I hvor høj Grad Kongen selv havde virket dertil, er usikkert; at hans nærmeste Omgivelser havde deltaget i Arbejdet derpaa, er derimod utvivlsomt. Men at Frederik III greb til, naar Lejlighed bødes ham, kan kun billiges. Alene Arvefjenden Sveriges Uvilje over, hvad der skete, er nok til at retfærdiggøre det. Men ogsaa i Danmarks Indre savnedes en stærk udøvende Magt, som alene kunde skabes ved en Koncentration, saaledes som den maatte opstaa under en Arveregering. Polens Historie i d. 17. og 18. Aarh. maa staa som et advarende Eksempel for den, der kunde tænke sig det danske Valgkongedømme fortsat.

Men Arveregering betød ikke nødvendigvis *Enevælde*. Under Mødet d. 13. Oktbr. blev ogsaa det Spørgsmaal fremsat, hvorledes den ny Regering skulde indrettes. Niels Trolle og Hannibal Sehested foreslog, at Stænderne skulde vælge en *Komité* til sammen med Rigsraadet at raadslaa herom; men Svane holdt paa, at Valget af Komitéen skulde lægges i Kongens Haand. Sehested svarede vel, at nu var det Øjeblik kommet, da det stod enhver frit for at sige rent ud, hvad han mente, og Hans Nansen foreslog, at man skulde gaa frem paa den Maade, at man udvidede Rigsraadet til ogsaa at omfatte Gejstlige og Borgerlige. Men Enden derpaa blev, at intet fastsloges, og at det lagdes i Kongens Haand selv at udpege Forfatningsudvalget.

Mening stod mod Mening blandt de Deputerede paa Stænderforsamlingen. Nogle vilde en fuldstændig Afskaffelse af Haandfæstningen, andre radikale Ændringer i den, atter andre ønskede at bevare den i det væsentlige uforandret. Begivenhedernes Udvikling skulde snart vise, hvilket af disse tre Standpunkter der havde Fremtiden for sig.

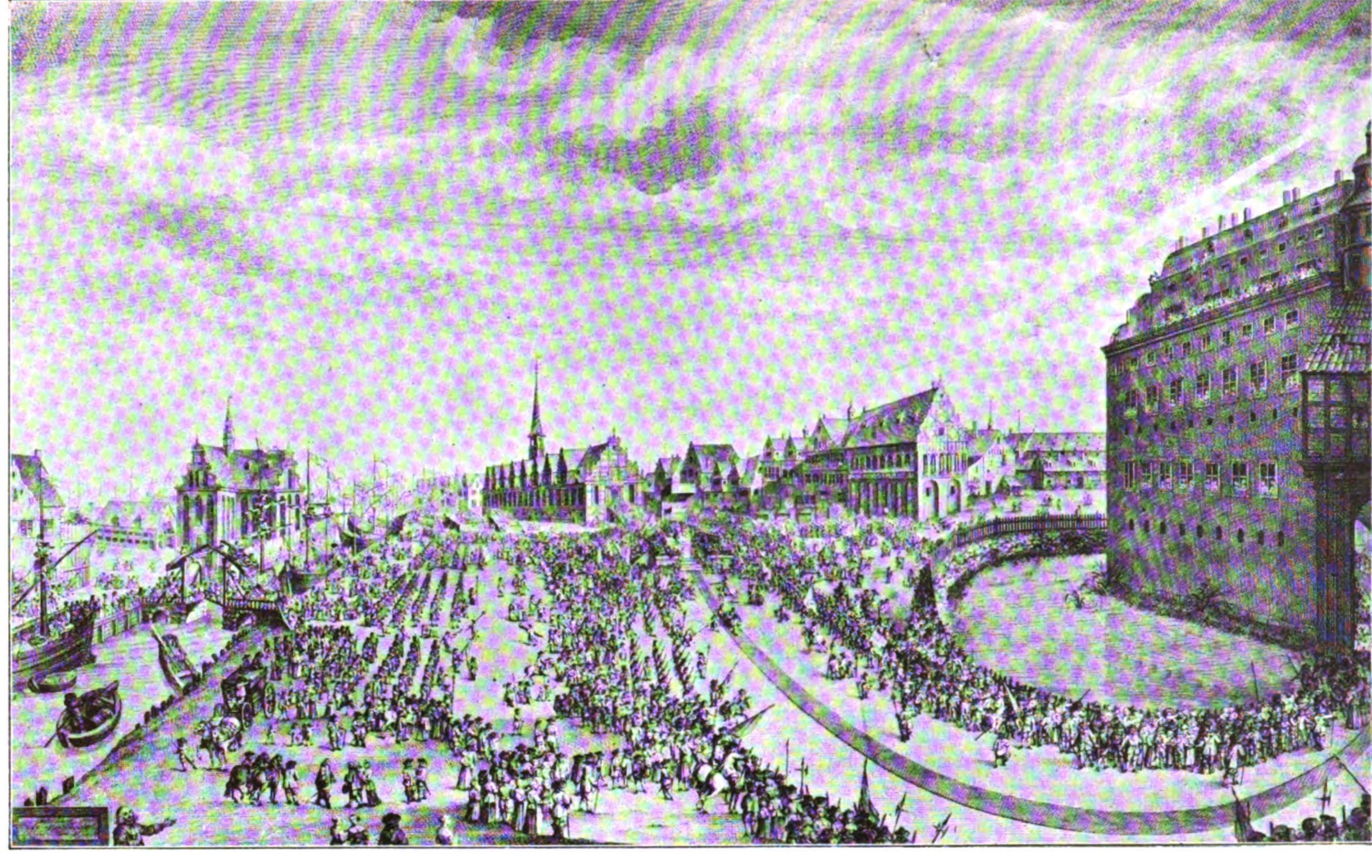
Samme Dags Aften udgik der kgl. Ordre til tyve Medlemmer af Stænderforsamlingen om at træde sammen for at overveje, „hvorledes de eragtede den i Dag sluttede Sag om Arveriget paa bedste Maade videre bør at angaas". Sammensætningen af denne Kommission maatte gøre et ret upartisk Indtryk. Her fandt man, i nogenlunde lige Antal, Tilhængere af det hidtil bestaaende Adelsstyre — dog ikke Otte Krag — og af den lige gennemførte Regeringsforandring. Men det skulde snart vise sig, at de sidste var de handlekraftigste og kom til at præge Udvalgets Forhandlinger i deres Aand.

Udvalget traadte sammen den følgende Dag, Søndag d. 14. Oktbr., efter Prædiken i det grønne Slotsgemak. Der blev forelagt det to Spørgsmaal: Hvornaar der skulde aflægges Ed paa den ny Arveregering, og hvorledes Kongens Stilling til Haandfæstningen i Fremtiden skulde være. Om det første og mindre vigtige Spørgsmaal naaede man hurtigt til Enighed; Arvehyldingen burde foretages straks af de i København tilstedeværende Deputerede, og den kunde senere suppleres ved Edsaf-

læggelse paa Herredage af de hjemmeværende. Meget vanskeligere var det at naa til et Resultat paa det andet Punkt. Først foreslog man fra Adelens Side, at Kongen skulde fritages for de Forpligtelser i Haandfæstningen, der stred mod hans nyvundne Stilling som Arvekonge, men heller ikke for mere. Hermed kunde de lavere Stænder naturligvis ikke være tilfredse, og en Taler søgte at faa tilføjet nogle Ord om, at Kongen ikke blot havde vundet Arveret, men ogsaa „Majestætsret“, hvad der efter de udenlandske Statsretslæreres Begrebsbestemmelse betød „den højeste, varige, uadskillelige og ubundne Magt i Staten“. Herom vilde naturligvis Adelen ikke høre Tale, og Uenigheden truede med at blive afgørende. Da greb Svane Ordet, og det lykkedes ham at samle Udvalget til en Drøftelse af „noget nyt“, altsaa Grundtrækkene i en ny Forfatning. Forslagene myldrede frem, baade om Rigets Udelelighed, om Forbud mod anden Religion end den lutherske, og om at nyvundne Provinser skulde indlemmes i Riget. Men da Diskussionen endogsaa kom ind paa arveretlige Problemer, der dog laa uden for Udvalgets Kompetence, søgte Svane atter at faa den inden for faste Rammer ved at foreslaa, at man skulde lægge Haandfæstningen til Grund for den videre Drøftelse. Men heller ikke da havde han Held med sine Anstrengelser, og nu følger i den samtidige Protokol de selvopgivende Ord: „Det af Majestæten at begære“. Man foreslog altsaa at lægge Forfatningsspørgsmaalet i Kongens egen Haand; men om dette Forslag stammer fra Svane eller fra en af hans Meningsfæller, kan ikke ses med Sikkerhed.

I Virkeligheden blev dette Mødets Resultat. Skønt man endnu fra adelig Side søgte at faa Forfatningsspørgsmaalet udskudt til en senere Herredag, lykkedes det Modstanderne at gennemføre en øjeblikkelig Afgørelse. Man samledes om at give Kongen Haandfæstningen tilbage, „udi al Underdanighed formodende, at Hans kgl. Majestæt derimod lader formere en Reces, saaledes som det kan være Hs. kgl. Mt., Riget og enhver Stand især til Gavn og det gemene Bedste.“ Det lykkedes ikke en Gang Adelen at faa indført den Betingelse i Udvalgsbetænkningen, at Recessen skulde være til Gavn for Stænderne i deres Helhed, hvad der kunde have været fortolket som et Krav om fremtidige Stænderforsamlinger. Ved en Reces forstod man i 1660 en Lov, men det var ikke længer, som i det foregaaende Aarhundrede, nødvendigt, at den i sig skulde indeholde Resultatet af en foregaaende Forhandling. Udvalget havde altsaa lagt hele Forfatningsspørgsmaalet i Kongens Haand og kun gjort en Undtagelse med de enkelte Stænders Privilegier.

Vilde Stænderforsamlingen slutte sig til det negative Resultat, som det af Kongen nedsatte Udvalg havde opnaaet? Givet paa Forhaand var det ingenlunde. Men det gik dog saaledes. Da Stænderforsamlin-

Arvehyldingen.
Stik efter Wolfgang Heimbachs Maleri fra 1666 paa Rosenborg.

gen d. 16. Oktbr. underskrev Dokumentet om *Haandfæstningens Ophævelse*, skete dette uden noget som helst Forbehold. To Dage senere fandt *Arvehyldingen* Sted paa Pladsen uden for Slottet. Det var friskt Oktobervejr med Solskin; foran Børsrampen var der rejst et „Teater“ (Tribune) af Træ, og herfra indtil Slottets Indgang laa en Løber af rødt Klæde. Paa Pladsen var Afdelinger af Soldater og Borgervæbningen opmarcheret som Æresvagt; mellem dem bevægede sig ustandseligt københavnske Borgere med deres Hustruer og Børn; alle Vinduer, ja selv Skibsmasterne i Havnen, var besatte med opmærksomme Tilskuere. Mellem Kl. 12 og 1 kom et stort Tog ud over Slotsbroen: I Spidsen Hærpauker og Trompeter; saa Herolder; derefter Adelsmændene; fem Rigsraader, som bar Blodfanen og Kronjuvelerne; Kongen under en rød Fløjelshimmel, der bares af fire Adelsmænd; Kongefamilien; endelig Gejstlighedens og Byernes Repræsentanter, to og to. Paa Forhøjningen satte Kongen og Dronningen sig med Prinserne paa højre Haand og Prinsesserne til venstre. Rigsraad Peder Reedtz holdt Hovedtalen, hvori Kongen til Gengæld for Hyldingen lovede med det første at forfatte en saadan Lov, at den kunde være enhver til Gavn og Bedste. Nu bares Rigshofmesteren Joachim Gersdorff paa Grund af hans Sygdom frem paa en Bærestol, og da han som den første havde aflagt Eden, knælede alle de øvrige, en efter en, svor den paabudte Ed og kyssede Kongeparrets Hænder. De sidste var nogle indkaldte Amagerbønder, der skulde repræsentere Fjerdestand. Da Hyldingen mellem Kl. 3 og 4 var til Ende, løsnedes alle Kanoner Volden rundt tre Gange, mens Toget vandrede tilbage til Slottet, og den forsamlede Folkemasse sloges om Klædet paa Tribunen. Om Aftenen var alle de Deputerede til Taffels paa Slottet, og da Maaltidet næsten var til Ende, begyndte Kongen at drikke Skaaler „af høje lange Spidsglas“, mens der for hver Gang saluteredes nede fra Slotspladsen. Saa trak Dronningen sig tilbage, men Kongen gik hen til Hans Nansen og holdt „en lang og sagte Diskurs“ med ham, omgivet af de øvrige københavnske Borgmestre og Deputerede, „hvor de samtligen vel stod i tre Timer og drak stærkt; Kongen holdt al sin Tale med Borgmester Hans Nansen og Hannibal Sehested.“ Til sidst maatte Nansen, overvældet af Vinen, fjerne sig i Stilhed, der blev almindeligt Opbrud, „og endtes, Gud være lovet, dette Værk saaledes med Glæde og uden al Klammer og Mytteri“ (Kn. Wulff).

Stændermødets Skæbne var i Virkeligheden nu beseglet. To Dage efter hentede Kongen personlig, ledsaget af Erik Krag og Christoffer Gabel, Rigsraadets Arkiv fra Raadstuen over paa Slottet, og d. 26. Oktbr. begyndte *det ny Styre* at udfolde sig, idet Gersdorff udnævntes til *Rigsdrost*, Sehested til *Rigsskatmester* og Reedtz til *Rigskansler*. Kort efter

optoges ogsaa Nansen og Svane mellem de høje „Ministre“, idet den første blev Præsident i København, og Biskoppen blev Ærkebiskop. Vigtigere var det, at Gabel udnævntes til *Rentemester* i det ny Kammerkollegium. Den 7. Nvbr. aflagde de Rigsraader, som Kongen vilde beholde i sin Tjeneste, ny Ed til ham som kongelige Raader. Imens gik det saa slideligt med Stændernes Forhandlinger; mest Iver viste de for at fremsætte deres Ønsker om Privilegier, vanskeligere var det at faa dem til at gaa ind paa Konsumtionsskatten og en nytilkommen Kopskat, allervanskeligst at komme til Enighed med dem om Soldaternes Indkvartering. Om en Indskrænkning af Hæren var der Tale, men intet herom blev foreslaaet fra Regeringens Side, og paa egen Haand kunde de Deputerede ikke klare denne Sag. Et sørgeligt Præg af Impotens hviler i det hele over Stænderne i Resten af Oktober og hele November; ofte er det ved at rive ud mellem dem; de tænker kun paa at rejse hjem og meget lidt paa den kommende Statsforfatning. Ved Udgangen af November havde de sikkert alle forladt Hovedstaden.

Frederik III og hans Mænd.
Fra venstre t. højre: Christopher Gabel, Erik Krag, Hans Schack, Peder Reedtz. I Forgrunden: Professor Simon Paulli, som knælende overrækker Kongen et Værk.
Samtidigt Stik.

Ved Aarets Udgang stod Kongen saaledes ret ubundet med Hensyn til den ny Forfatning. Han havde ved Arvehyldingen lovet en mild og kristelig Regeringsform, og han havde tidligere bundet sig til Rigets Udelelighed, Standsprivilegiernes Bevaring og Standsligheden i Statsstyrelsen. Dette var alt. Men en Overraskelse var det dog vel for mange, da der i Begyndelsen af det følgende Aar af Regeringen sendtes et Dokument rundt i alle Danmarks Provinser til Underskrift. Det hed „Enevolds-Arveregeringsakten“ og gik ud paa, at man overdrog Kongen med hans mandlige og kvindelige Efterkommere „Arverettighed til Danmarks og Norges Riger samt alle Majestætsrettigheder, absolut Regering og alle Regaler“. Der skelnedes ikke mellem *Enevælde* og Arveret; begge Dele fulgte ifølge Aktstykket af Valgrettens Afskaffelse.

Til Gengæld lovede Frederik III blot at indføre Førstefødselsretten, hvorved Rigernes Udelelighed sikredes. Man overlod til Kongen selv at ordne Regeringen og Arvefølgen, hans testamentariske Bestemmelser herom skulde i al Fremtid blive betragtet som en Grundlov for Danmark. Enevolds-Arveregeringsakten blev overalt underskrevet uden Protest, hvad enten nu Viljen var mere eller mindre god.

Under militært Tryk og paa Hoffets Anstiftelse var, ligesom i 1536, Statsomvæltningens første Del foregaaet. Frederik III havde efter Arveregeringen ogsaa opnaaet *Enevælden*. Men han havde ikke, som det ofte er blevet sagt, tillistet sig den. Hans Retsgrundlag var sikkert nok, hans Undersaatter havde, efter forgæves Forsog paa selv at løse Forfatningsspørgsmaalet, lagt Opgaven i hans egen Haand, uden virkelige Betingelser. En anden Sag er det, at man kan beklage dette Resultat. Enhver Statsmagt maa afbalanceres, hvis den ikke skal føre til Misbrug; dette havde været Tilfældet med Adelsvælden, og det skulde gaa ligeledes med Enevælden. Naar denne Balance ikke skabtes i 1660, var det, fordi Virkeligheds-grundlaget manglede; paa Bondestanden i hele Landet og paa Borgerstanden uden for København kunde der ikke bygges noget Forfatningsliv op, og de københavnske Borgere var for faatallige dertil. Desuden var Sindene stemte til at modtage Enevælden; den var moderne i de vigtigste europæiske Stater og havde for længe siden banket paa Ruden herhjemme. Problemet var i Virkeligheden et andet i dette Øjeblik: Vilde den ny Kongemagt evne at løse det finansielle Problem at gennemføre sine Forbundsfællers, navnlig Tredjestands, økonomiske Opblomstring og skænke det danske Folk, om ikke Friheden, saa dog Ligheden? Og vilde den endelig, naar dette var gennemført, og et nyt Folk vokset frem, forstaa at dele den politiske Magt med det, som Folket i 1660 visselig ikke var modent til at overtage?

Frederik III's Majestætssegl under Kongeloven. 2/3 St. Fotografi.

3. Kollegier og Amter.

Hovedæren for den ny Regerings Indretning i de første Aar efter 1660 tilhører Rigsskatmesteren *Hannibal Sehested*.

Hans Delagtighed i selve Statsforandringen havde været uklar; under de forberedende Stadier havde han holdt sig i Skyggen, og først d. 10. Oktbr. møder vi hans Navn. Men fra nu af var han „fast bestandig om Kongens Person". Efter de mange stormfulde Aar forundtes der ham en Livsaften med en sjælden Glans.

Hannibal Sehested er Grundlæggeren af det danske *Kollegiestyre*, som herskede lige til 1848. Ved sin Smidighed, sin Idérigdom og sin Arbejdsevne vandt han en urokkelig Indflydelse over sin kongelige Herre, ja selv den vanskelige Dronning forstod han at knytte til sig; thi han føltes som uundværlig. Hans sociale Forstaaelse gjorde det muligt for ham som den eneste af Adelen at samvirke intimt med de lavere Stænder og gennemføre Lighedstanken i den ny Styrelse. Den besværligste, men ogsaa mest lønnende Opgave, Finansernes Sanering, paatog han sig, og han løste den foreløbig. Han indførte desuden en Nyordning af Finansstyrelsen, der umuliggjorde et Kaos i Fremtiden, foruden at han i Danmarks Udenrigspolitik drog ny Linjer, som desværre ikke blev fulgt efter hans Død. Han ønskede en Forsoning med Sverige med Opgivelse af Tankerne om at genvinde de tabte skaanske Provinser; en varig Fred i Norden skulde gøre det muligt for Danmark at indskrænke Hæren og i Stedet lægge Hovedvægten paa Flaaden. En Udvikling af Industri og Handel i Samforstand med de opblomstrende monarkiske Vestmagter Frankrig og England stod for ham som Hovedsagen, og Brodden heri var vendt mod Holland, der endnu besad den knusende Overvægt til Søs. Men han var ingen ensidig Merkantilist; han havde ogsaa Sans for Landbrug og Bondestand; som sin kgl. Svigerfader Christian IV i sin Tid ønskede han Vornedskabets Ophævelse og Indretningen af en national Hær. Hannibal Sehested var den eneste, som besad et fuldt udpenslet politisk Program. Men Tiden var ikke moden dertil; mange af sine Tanker, f. Eks. Opgivelsen af Revancheplanerne og Vornedskabets Ophævelse, maatte han af Klogskabsgrunde holde skjult. Dertil kom uheldige personlige Egenskaber, manglende Evne til at vække Tillid, en vis Haardhed og svigtende Selvbeherskelse, som gjorde, at han kunde støde selv sine nærmest staaende og altid forblev en vennaløs og ensom Mand.

Straks efter sin Udnævnelse d. 26. Oktbr. til Rigens Skatmester med Rang næst efter den øverste Minister, Rigsdrosten, og forud for Kansleren („Peder Reedtz sidder næst efter Hannibal") led Sehested et lille men meget talende Nederlag. Generalerne med Hans Schack troppede

op hos Kongen og bad ham om ikke at lønne deres tro Tjeneste med Skaar i deres Ære, „hvorfor de til syvende og sidst tjente". Følgen blev, at Kong Frederik lod sig bevæge til at udnævne Schack til Rigsfeltherre og at stille baade ham og Kansleren i Rang over Rigsskatmesteren.

Hannibal bed Ydmygelsen i sig, og allerede d. 28. udvirkede han et Kongebrev, hvorved Forbindelsen mellem Kancelliet og Rentekamret opløstes, og det sidste blev til et selvstændigt Ekspeditionskontor. D. 8. Novbr. fulgte Instruksen for det ny *Kammerkollegium*, det første af de efter Statsforandringen indrettede Kollegier.

Hannibal Sehested.
Maleri af Karel v. Mander.
(Frederiksborg).

Kollegierne var allerede gamle i Udlandet, i vort Naboland Sverige var de bragte i endelig Form fra 1634. Sehested havde opholdt sig længe i dette Land, sidst da han i Sommeren 1660 ordnede Spørgsmaalet om „Bornholms Vederlag". Der er derfor intet forbavsende i, at Instruksen for Rentekammerkollegiet i høj Grad viser svensk Forbillede. Kollegiet bestod foruden af Præsidenten af 4 adelige og 4 uadelige Assessorer; desuden var der i Kamret en Generalprokurør med en Fiskal, og den daglige Tjeneste besørgedes af en Generalbogholder og et større Antal Sekretærer, Kasserere og Renteskrivere. Rentekamret fik alle Rigets Finanser under sig — undtagen Øresundstolden, der vedblev at ligge under „Kongens eget Kammer". Dets Omraade var ikke blot Danmark og Norge, men ogsaa den kgl. Del af Hertugdømmerne.

De otte *Kollegieraader* mødtes ikke blot daglig med Sehested til Drøftelser om alt, hvad der angik Rigets Indkomster og disses Administration, hvorpaa Præsidenten refererede de fælles Indstillinger for Kongen til Underskrift; de skulde desuden følge med i de daglige Indtægter og Udgifter, saa at Kongen hver Maaned kunde faa tilsendt et Ekstraktregnskab, foruden et samlet Regnskab ved Aarets Slutning. Lidt senere bestemtes det, at fire af Raaderne som Rentemestre (her-

imellem Gabel) skulde staa i Spidsen for hver sin Kasse: Hofstatens, Søstatens-, Militsens- og Forraadskassen, og at disse Rentemestre desuden skulde revidere alle Regnkaber. Disse fire Mænd fik altsaa det største Arbejde af Raaderne. Fra første Færd lagde Kongen den største Vægt paa at inddrive gamle Fordringer; uklarerede Restancer skulde forfølges 30 Aar tilbage i Tiden, og man skulde undersøge, hvilket Krongods der var udlagt for Forstrækninger og Tjenester. Generalprokurøren havde det ubehagelige Hverv at inddrive disse Restancer rundt om i Landet, ganske vist med Bistand af Fiskalen, der søgte Dom derfor paa Tinge, hvis man mødte Modstand. Kongen haabede nemlig her at have fundet et virksomt Bodemiddel for de jammerlige Finanser.

Skatkammerkollegiet indleder Rækken af de nyskabte Kollegier. Det andet blev *Krigskollegiet*. Det kom til at bestaa af tolv Medlemmer, blandt hvilke Hans Schack var Præsident, af de øvrige lægger man navnlig Mærke til den fra Belejringen bekendte Stadshauptmand Frederik Thuresen. Heller ikke her var den danske Adel udelukket, men den befandt sig i Mindretal; mest Indflydelse havde de fremmede Officerer. Til Militsens Udgifter henlagdes Indkomsten af Konsumtionsskatten. I Modsætning til Skatkamret fik dette Kollegium Paalæg om selv at udarbejde sin Instruks, og karakteristisk nok blev denne i endnu langt højere Grad end Kammerkollegiets en slavisk Afskrift af den tilsvarende svenske. Hans Schack stod aabenbart i Selvstændighed tilbage for Hannibal Sehested, og dette viste sig ogsaa i hans Mangel paa Evne til at styre sine egne undergivne. Krigskollegiets Sekretær, Rostockeren *Herman Meier* var vel den, der havde faaet en Bemærkning indført i Instruksen om, at „alle Hovedraadslagninger i Krigssager“ skulde foregaa i et nyt *Gehejmeraad*, og bag sin Chefs Ryg henvendte han sig til Øverstesekretæren i Danske Kancelli, Erik Krag, og foreslog, at der efter fransk Mønster skulde oprettes tre Statssekretærstillinger, hvis Indehavere skulde have Sæde i Gehejmeraadet, staa over Kollegiesekretærerne og alene forsegle med kgl. Segl. Naturligvis tiltænkte han sig selv en af disse Stillinger. Heraf blev der dog ingen Ting, Herman Meier blev tvungen til at blive i sit Krigskollegium, og oven i Købet opnaaede Sehested, at der ved Skatkamret skulde gøres Regnskab for alt, hvad der udbetaltes efter Krigskollegiets Ordre. Til Gengæld var der straks fra Begyndelsen en tydelig Spænding mellem de to Kollegier, der forøgedes ved, at de forskellige Kollegiers Omraader aldrig afgrænsedes ved en almindelig Forordning.

For Flaadens Vedkommende fandtes der allerede før 1660 et *Admiralitetskollegium;* mærkeligt nok vedblev det endnu i adskillige Aar at staa i et vist Afhængighedsforhold til Kancelliet ved at mangle eget Ekspeditionskontor. Ligesom Skatkammerkollegiet bestod det af otte

Medlemmer, heraf to handelskyndige; Præsident var *Henrik Bjelke.* Ny var derimod *Højesteret,* som arvede Rigsraadets Domsmagt og altsaa svarede til den tidligere Herredag. Dette Navn vedblev da ogsaa at leve gennem Aarhundreder; naar Herolderne med Pauker og Trompeter red gennem Gaderne og proklamerede Rettens Aabning, hed det „at ride Herredagen ind“, og Indretningen og Procesformen var længe den gamle. Højesteret blev det gamle Rigsraads faste Borg; her anbragtes de gamle og de efter Oktbr. 1660 udnævnte Rigsraader, men ved Siden af dem kom der et lige saa stort Antal borgerlige, og Stillingen var ulønnet. Retten bestod af ialt 25 Medlemmer. Hovedindflydelsen fik dog hurtigt de borgerlige, blandt hvilke *Peder Lassen* vel maa betegnes som Datidens største Jurist. Højesteret havde ingen Præsident, men Kansleren Peder Reedtz affattede Dommene, hvorved han blev den virkelige Leder, og Kancelliet tjente som Rettens Ekspeditionskontor.

Det femte Kollegium, som opstod efter 1660, *Statskollegiet,* var maaske det mærkeligste af dem alle. Det stod under Rigsdrosten Joachim Gersdorff og var tænkt som en Erstatning for det ophævede Rigsraad, idet det skulde være det overste Organ for baade den ydre og den indre Politik og ydermere arbejde paa de ny Opgaver, Suverænitetens Bevarelse og Kongehusets Velfærd. Her skulde alle ny Tanker til Samfundets Trivsel drøftes, selve Brændpunktet i et nyt Danmark, men i Modsætning til det gamle Rigsraad var det kun raadgivende, og Arbejdet var som i Højesteret ulønnet. Det omfattede kun 11 Medlemmer, men det var Samtidens betydeligste som Gersdorff, Schack, Sehested, Reedtz, Svane, Nansen, Lente og Gabel.

Det var altsaa et Slags udvidet Statsraad og en selvstændig Skabning, der uden fremmed Forbillede var udsprunget af Øjeblikkets Krav. Maaske var det fra første Færd kun tænkt som et Overgangsled, indtil Kollegiestyret havde fæstnet sig og paa naturlig Maade afsat et øverste Led, et egentlig Statsraad. Herpaa tyder, at dets Virkeomraade ret snart indsnævredes. *Tyske Kancelli* beholdt Hovedindflydelsen paa Udenrigspolitikken, og Statskollegiet kom navnlig til at beskæftige sig med indre Spørgsmaal. Men i de første Aar havde det begge Sider under sig, og det var da vigtige Ting, som behandledes her, t. Eks. Matriklen og Krongodsudlæggene, Enevolds-Arveregeringsakten, Højesterets Instruks, Lavene, Konsumtionsforordningen, Stabelstadspørgsmaalet, Hærreduktionen, Kompagnierne m. m. Allerede i April 1661 døde Præsidenten Gersdorff, og faa Maaneder efter afløstes han af den holstenske Grev *Christian Rantzau;* Rigsdrosttitlen forsvandt dog samtidigt og erstattedes af Navnet *Overstatholder.* Hermed begyndte den holstenske Adels stærke Indflydelse, som skulde vare gennem det meste af Helsta-

tens Tid. Navnlig i det første Aar, da Rantzau ledede Kollegiet, arbejdedes der endnu med Iver paa store Spørgsmaals Løsning, men da Greven var død i Slutningen af 1663, fik Peder Reedtz Hovedindflydelsen her som i Højesteret, og Arbejdet sakkede agterud. De vigtigste storpolitiske Problemer behandledes nu hemmeligt i et Ministerraad paa ganske faa Personer, der samledes i Gemakket lige uden for Kongens Sovekammer paa Slottet. Det var Begyndelsen til det senere Gehejmeraad.

Peder Reedtz.
Miniature
Skitse efter Abraham Wuchters.
(Frederiksborg).

Saaledes var der opstaaet ikke mindre end seks ny kollegiale Forsamlinger, der havde faaet deres Arbejdsmarker skaaret ud af, hvad der tidligere alene havde tilhørt de to Kancellier. Ogsaa det gamle *Danske Kancelli*, der var det vigtigste af disse, omstøbtes i kollegial Form, og af de otte Assessorer, som det kom til at omfatte, var Halvdelen borgerlige. Men til regelmæssige Kollegiemøder hører vi intet, og de enkelte Assessorer sattes ikke som i Skatkammerkollegiet i Forbindelse med den daglige Administration. Den ny Kansler Reedtz og Oversekretæren Erik Krag vedblev at have hele Styrelsen i deres Hænder; til underordnede Hjælpere valgte de stadig unge Adelsmænd, og det var meget vanskeligt for Borgerlige at faa Foden indenfor. Opnaaede de dette, blev de, som det hedder, „noget bas tracterede“. Ved sin Hovedindflydelse i Kancelliet, Højesteret og Statskollegiet skabte Peder Reedtz saaledes en Barrière for det ny Kollegiestyres og Lighedstankens Sejr, som der skulde gaa Aar hen, før man fik nedbrudt. Hannibal Sehesteds Sejr var saaledes kun delvis, og den lammedes yderligere ved Modsætningsforholdet mellem de nyskabte finansielle og militære Kollegier. Men paa den anden Side var de finansielle og militære Spørgsmaal afgjort de vigtigste, der laa for efter Nytaar 1661.

Samtidig med denne Centraladministrations Opbygning fulgte ogsaa gennemgribende Ændringer i *det lokale Styre*. Borgerstandens Raab om en Forandring af Lensstyrelsen faldt ikke til Jorden uhørte. Men

ganske vist blev den indførte Ordning ret forskellig fra, hvad man havde tænkt sig paa Stænderforsamlingen.

Lensmanden havde haft baade civil og militær Myndighed over det ham tildelte Omraade, foruden at han bestyrede Krongodset i Lenet. Han oppebar Skatterne og havde Tilsyn med Magistraterne i de Byer, som laa inden for hans Grænser, men til Gengæld var det her liggende Adelsgods unddraget hans Indflydelse. Paa alle disse Punkter indtraf store Forandringer. Fra 1662 omdøbtes Lenene til *Amter.* De ny Amtmænd mistede al Indflydelse paa det militære Omraade, og ogsaa paa det finansielle svandt deres Betydning stærkt. Mens Lensmanden havde besørget Skatteoppebørslen ved sine egne Tjenere, fik Amtmanden under sig en Amtsskriver (senere Amtsforvalter) med kgl. Udnævnelse, der overtog denne Side. Ogsaa Lensmandens gamle Stilling som Mellemmand mellem Regeringen og Byerne bortfaldt ved Forvandlingen til Amtmænd. Nogle af Amtmændene blev Stiftamtmænd, en Stilling, der fra 1671 medførte Tilsyn med Amtmænd og Amtsskrivere, Kirker, Stiftelser og Købstæder og gav en vis Indflydelse. Tilbage blev for de almindelige Amtmænd en repræsentativ, men lidet betydningsfuld Stilling som øverste Tilsyn i Amtet, og denne var endda ikke farefri, da det ganske urimeligt paalagdes Amtmændene at have Ansvaret for de ny Skatter, hvis Oppebørsel Amtsskriverne havde under sig. Samtidig sank Antallet af Amtmandsembeder, da flere Len sloges sammen til eet Amt, og Krongodset var allerede fra 1660'ernes Begyndelse for en stor Del udlagt til Statskreditorerne. En Del af Amterne bortforpagtedes; i de øvrige var Amtmanden paa fast Løn, der for øvrigt gennemgaaende var sat til den samme Sum, som Regnskabslensmandens før 1660, altsaa ca. 500 Rd.

Det er en almindelig Opfattelse, at den danske Adel efter 1660 mistede Adgangen til Lenene og derved en Hovedindtægtskilde, men et Blik paa Listerne over vore *Amtmænd* viser, at dette aldeles ikke passer. Ogsaa i 1660'erne var saa godt som alle Amtmandsstillinger paa den gamle Adels Hænder, og det samme var mange Steder Tilfældet op i 1680'erne og 1690'erne, ja i ikke saa faa Amter helt op i det 18. Aarhundrede. Ogsaa Stiftamtmandsstillingerne var, med Undtagelse af Laaland-Falsters, Fyns og Aalborgs, indtil Frederik IV's Dage besatte med Medlemmer af den gamle Adel. Borgerstanden blev altsaa i denne Henseende grundigt skuffet; det var vel netop de repræsentative Hensyn, som her gjorde Udslaget i Modsætning til i Kollegierne. Da den gamle Adel endelig afløstes, var det ikke Borgerlige, men Medlemmer af den ny Adel, Hofmænd eller Officerer, som erstattede den. En anden Sag var, at en borgerlig Mand undertiden for en kortere Aarrække „administrerede“ et Amt i Stedet for en Amtmand, naar han havde for-

pagtet det (f. Eks. Jens Lauridsen paa Vordingborg); „rigtig Amtmand" blev han dog derved ikke.

Derimod var *Amtsskriveren* altid borgerlig, og naar man her tog Hensyn til Person, ikke til Navn, var det meget naturligt, thi hans Embede var vidtomfattende. Han havde ikke blot hele Indkrævningen af Krongodsindtægter og Skatter, men Tilsynet med Bondernes Tilstand, med Skove, Broer og Veje samt Udskrivningen af Soldater under sig. Til sin Hjælp havde han *Ridefogden.*

Ogsaa Byernes Styrelse var, under Stiftamtmandens Tilsyn, helt i borgerlige Hænder. Ganske vist udnævnte Kongen efter 1660 *Borgmestre og Raad,* og Frederik III vilde ikke taale, at Købstadborgere paa egen Haand sammenkaldte til Møder om fælles Interesser, saaledes som det allerede skete faa Maaneder efter Enevældens Indførelse paa Sjælland. Men Købstæderne beholdt ikke blot Takserborgere og „de eligerede Mænd", som var selvvalgte; de sidste indførtes netop under Enevælden i en Række Byer, hvor de ikke tidligere havde eksisteret. Regeringens store Interesse for Handel og Industri gjorde desuden, at Byerne var dens Kælebørn; ofte indkaldte man Købmænd herfra til at afgive Udtalelser i faglige Spørgsmaal. Paa Landet vedblev derimod kun det gamle Landsbystyre i Anledning af Fællesskabet at bestaa, hvorimod den folkelige Deltagelse paa Tingene og Præstevalgene efterhaanden forsvandt.

4. Hannibal Sehesteds Finansstyrelse.

Den første og største Opgave, som paahvilede den enevældige Regering, var at skabe Balance mellem Statens Indtægter og Udgifter.

Hovedanstødsstenen var *Statsgælden,* der, som vi har set, i 1660 beløb sig henimod 5 Mill. Rd. Hvor vældig denne Sum var, fremgaar af, at man har beregnet den samtidige Værdi af hele Danmarks Jord til 25 Mill. Rd. Datiden kendte ikke til Udstedelse af rentebærende Statsobligationer; Laanene var derimod ydede mod Pant i Krongods af velstaaende udenlandske Købmænd; hertil kom Tilgodehavender til Leverandører, Haandværkere og Embedsmænd for resterende Løn. En Ordning af dette Spørgsmaal pressede paa; samtlige københavnske Officerer indsendte saaledes i Begyndelsen af 1661 et Bønskrift om, at de og deres Menige maatte faa den Lønning udbetalt, som de længe havde haft til Gode. Desuden meldte der sig ny Udgiftsposter; de stadigt truende udenrigske Forhold gjorde saaledes Befæstningsspørgsmaalet aktuelt.

Den Vej, som maatte følges, var tydelig nok, det var Udlæg af *Kron-*

godset som Ejendom til Panthavere og andre Kreditorer. Efter de store Udlæg i Begyndelsen af 1650'erne havde man endnu 140,000 Tdr. Hartkorn tilbage, hertil kom Domkapitlernes Gods, som Staten uden videre beslaglagde. Men ønskede Kreditorerne at overtage disse forsømte og ofte mishandlede Jorder? Herom blev de ikke spurgt; tværtimod, de blev tvungne ved en Bestemmelse om, at deres Anvisninger paa Statens Indtægter fra Udgangen af 1660 var ophævede. Ydermere tilskodedes Kronjorden dem til en Beregning af 50 Rd. pr. Td. Htk., hvilket var højere, end almindelig Jord stod i daglig Handel og Vandel, og der tilføjedes endda, at de samtidig med, at de fik deres Vederlag, skulde købe yderligere Jord af Staten for et vist Beløb. Kronen forbeholdt sig de saakaldte Regaler samt Tilbagekøbsret til Jorden, dog saaledes at denne indløstes under eet; til Gengæld udlagdes Jorden med adelige Rettigheder og kunde tilfalde Borgerlige saa vel som Adelige.

Det var med meget blandede Følelser, Statskreditorerne saa sig udnævnte til Godsejere paa den Slags Betingelser; Rentemester Henrik Müller, der havde mere end en halv Mill. Rd. til gode, klagede senere over, at han var bleven „animeret og persvaderet dertil af Rigsskatmester Hannibal Sehested og samtlige Rentemestre for at give som den principaleste, der allerunderdanigst Forstrækning havde gjort, andre godt Eksempel". Han fik udlagt Gods i Nordvestsjælland og blev oven i Købet Amtmand over Kalundborg, Sæbygaard og Dragsholm Amter, men han beklagede sig senere over, at han havde maattet pantsætte sit Gods for 14—15 % Jøderente, mens han kun havde 1½ % i aarlig Indtægt af det for en stor Del øde og forarmede Gods. Henrik Müller skriver saa sent som i 1669: „Jeg aflader ikke at raabe, indtil jeg bliver bønhørt, efterdi Bedrøvelsens Vand formedelst befrygtende Æres og Velfærds Spild trænger mig til Sjælen", men først under Griffenfelds Magtperiode 1673 opnaaede han nogen Erstatning, dog ikke som Ret, men af kongelig Naade.

Henrik Müller havde ønsket at faa sit Gods i Hovedstadens Nærhed, men han har sikkert senere angret, at han ikke havde foretrukket Jylland, hvor Jorden var i bedre Stand efter Krigen. Her fik en anden af de store Kreditorer, Admiralitetsraad Povl Klingenberg og hans „Medinteressenter" (det rige Bernske Handelshus i Hamburg) Ørum Gods i Thy for 150,000 Rd., foruden holstensk Gods for 100,000; i samme Landskab opnaaede Joachim Irgens Vestervig; Brødrene de Lima fik Hald („Jøderne paa Hald"), Gabriel Marselis Aarhusgaard Len („Marselisborg"). Men ogsaa Indlændinge fik Del i Krongodsudlæggene, saaledes Landsdommer Jens Lassen, der havde laant Kongen mange Penge under Belejringen, Jord for ca. 160,000 Rd., og endvidere Borgmester i Randers Mads Povlsen, Borgmester i Bogense Hans Jørgensen, og fra

København Hans Nansen (for 52,000 Rd.), Steffen Rodes Arvinger, Raadmand Morten Mikkelsen og Hofslagter Niels Oluvsen o. m. fl.*) Der skabtes herigennem en helt ny Stand i Landet, *Proprietærerne* af borgerlig Herkomst; thi Bønderne var ingen Sinde i Stand til at benytte Øjeblikket til at købe deres Jords Frihed. Derimod var det i Norge, hvor for øvrigt Krongodsudlægget var langt mindre, ofte Bønderne selv, som indløste deres Gaarde, et karakteristisk Modsætningsforhold, der satte sin Frugt i en selvfølende norsk Selvejerklasse. Hvilke Frugter Proprietærstandens Fremkomst fik for den danske Bonde, skal vi siden se.

Krongodsudlægget i Danmark kulminerede i Aarene 1661—1664; der var da i alt afhændet for ca. 4 Mill. Rd. Man gik derefter videre med Norge og Hertugdømmerne, hvor der afstodes for en god Million i Frederik III's senere Aar. Hvis man ikke havde haft ny Kapitaler fornøden, vilde altsaa herved hele Gælden fra 1660 kunne have været betalt. I hvert Fald fik man den betydeligt reduceret, og man opnaaede samtidig at faa det øde Gods opdyrket. Men de Betingelser, som de ny Ejere havde faaet det paa, var rigtignok langt fra fordelagtige. Der er sagt herom: „Det var et finansielt Fremstød af Rang, som gjorde sin Opfinder Ære, om det end i høj Grad lignede en Statsbankerot og neppe kunde staa for en højere moralsk Domstol". Hvem der var „Opfinderen", kan være omstridt, men den, der gennemførte det, var utvivlsomt Rigens ny Skatmester.

Krongodsudlægget havde ikke blot en finansiel, social og nationaløkonomisk Betydning i Øjeblikket, det fik ogsaa vidtrækkende Følger for al Eftertid, idet det tvang Staten til at søge et helt nyt Grundlag for sine Indtægter. Domæneafgifterne svigtede fra nu af, de maatte erstattes med Skatter. Udviklingen var altsaa den omvendte af Sveriges, hvor man samtidig erstattede de svigtende indirekte Afgifter ved Inddragning af Krongodset til Staten („Reduktionen"). Betydningen heraf var tillige at give ikke blot den danske Stat, men ogsaa Folket et kraftigt Stød til Udviklingen bort fra den middelalderlige Naturaløkonomi henimod den moderne Pengeøkonomi. Men ny Skatter kunde ikke lægges paa det gamle Grundlag; dette havde været alt for ulige for Bøndernes Vedkommende, og Adelen havde desuden været helt eller delvis skattefri for sig og sine Bønder. En virkelig *Matrikulering* af al Danmarks Jord var saaledes det først fornødne.

Allerede længe havde man plejet ved Ejendomsskifter at beregne de forskellige Naturalieydelser, som indgik i Landgildeafgifterne, i „Hartkorn" [d. v. s. Rug og Byg] for paa denne Maade at faa de paagældende

*) Samtidig fik Staden København som Gave af Kongen Bidstrup Gods m. m. i Roskilde Len med adelig Frihed, ikke mindre end 4447 Tdr. Htk.

Gaardes Værdi udtrykt i et eneste Tal. Om Krongodsets Landgilde vidste Regeringen god Besked, og allerede i 1660 udsendte den Ordre til alle private Jordegodsejere om at indsende deres Jordebøger til en Beregning i Hartkorn. Dette Stof maatte dog først efterprøves, og Regeringen nedsatte derfor i 1660—1661 forskellige Kommissioner hertil; for at opnaa et saa objektivt Resultat som muligt, sammensattes de af Folk fra alle Stænder. Arbejdet blev forholdsvis hurtigt færdigt, allerede før Udgangen af 1662 forelaa „Kommissionsmatriklen". Men den var rigtignok samtidig lidet brugbar, da de forskellige Dele byggede paa et forskelligartet Grundlag., og da der ikke var taget Hensyn til de ved Krigen indtrufne Forandringer. Følgelig nedsattes en tredje Kommission, bestaaende i hvert Amt af Amtmanden, Amtsskriveren og syv Bønder, til at revidere Matriklen. Resultatet forelaa i 1664 i den saakaldte „Amtsstuematrikel". Paa Grundlag af denne opkrævedes de ordinære Skatter indtil 1688.

Fuldt tilfredsstillende var denne Beregning ikke, da Landgildeafgifterne stadig var meget forskellige Landet over, og kun paa de kongelige og adelige Gaarde havde der fundet en virkelig Taksering Sted. Denne skete her efter Udsæden (3 Skp. saaet = 1 Skp. Htk.), hvad der var en Fordel for de adelige Ejere, som slap adskilligt lettere end Bønderne. Men med alle sine Mangler var Matriklen dog anvendelig, og paa denne lagdes nu i Tiden 1664—1671 en Række Skatter, som har vedblevet at leve til den store Reform 1901 under det fælles Navn „Gammelskatten", og i Slutningen af d. 17. Aarh. i alt omfattede 3 Rd. pr. Td. Htk. Det var altsaa 6 % af den Værdi, som velbeholdent Jordegods kunde regnes at have. Paa den Tid, som vi her beskæftiger os med, var dog Satserne betydeligt lavere. Af de 460,000 Tdr. skattepligtigt Htk., som Danmark omfattede, udgjorde de almindelige Skatter 1663—1665 i aarligt Gennemsnit 450,000 Rd., 1666—1670 561,000. Samtidig indbragte Norge aarligt ca. 200,000 og Hertugdømmerne 125,000. Der var altsaa gennem Matrikelskatterne, der ogsaa ydedes af Byerne, skaffet Statskassen et fuldt Vederlag for de hensygnende Jordebogsafgifter, der før de store Krongodsudlæg i 1656 kun havde udgjort 120,000 Rd. for de danske Landskaber Vest for Sundet.

Matrikelskatterne udgjorde Hovedparten af de nye Indtægter, som Skatkammerkollegiet skaffede. Den *Hovedskat*, som var bleven vedtaget af de Stænderdeputerede d. 5. Novbr. 1660, og som hvilede ret tungt paa Borgerstanden, blev i sin Udførelse en Skuffelse for Regeringen, og Konsumtionen, som havde givet Anledning til saa mange Stridigheder paa Københavnsmødet, ophævedes baade i Købstæderne og paa Landet ved Hartkornsskattens Indførelse 1662. Kun i København, hvor Matrikelskatten ikke indførtes, fortsatte man derefter med Konsumtionen. Den ind-

bragte dog kun 15—16,000 Rd. aarlig. Derimod blev den tredje af de Skatter, som var blevet drøftet paa Stændermødet, *Stempelpapirskatten*, noget af en Sukces. Ganske vist indbragte den i de første Aar, da Forretningslivet endnu var svagt, kun en halv Snes Tusinde, men da den i 1664 var bleven sat under *Albert Heins* Forvaltning, bragte han den i de følgende otte Aar op til gennemsnitlig 32,000 Rd. om Aaret, hvad der vel ogsaa skyldtes de stadigt forbedrede Tider. Det samme Fænomen møder vi aabenbart ved *Toldindtægterne;* thi skønt man havde samme Toldrulle fra 1655 til 1672, steg dog Tolden i Danmark fra 103,000 Rd. i 1656 til 138,000 aarligt i Perioden 1663—70. Vindingen opvejedes rigtignok delvis ved den stadigt synkende Øresundstold, der fra 75,000 Rd. i 1657 gik ned til 62,000 i 1660'erne. En ejendommelig Illustration til, at vi i 1653 havde opsagt Overenskomsten med Hollænderne, hvorefter de alene betalte 140,000 Rd. i Afløsning! Heldigt var det da, at den norske Tømmereksport til Vesteuropa samtidig var i stadig Udvikling, saa at Tolden heraf, der i 1657—61 havde indbragt 240,000 Rd. aarligt, i Resten af 1660'erne steg til 290,000. Hertil kom endda den indenlandske Afgift af Trælasten, som allerede Christian III havde indført, og som gav 25,000 Rd. Lægges hertil en Række mindre Indtægter, naar man til en samlet Sum paa over 1 Mill. Rd. for Danmarks Statsindtægter under Hannibal Sehesteds Bestyrelse, for hele Monarkiet halvanden Million, d. v. s. næsten det dobbelte af, hvad de havde været i 1656. Dog maa det tillægges, at Administrationens Omlægning vanskeliggør en direkte Sammenligning.

Hannibal Sehested gik dog ikke alene til at borteliminere Statsgælden og forøge Indtægterne, en lige saa vigtig Opgave saa han i at skrue Udgifterne ned. Alle var enige om Nødvendigheden af en *Hærreduktion*, men da det kom til en Realitetsdrøftelse, gik Meningerne langt ud fra hinanden. Sehesteds Hovedmodstander var naturligvis Krigskollegiet. Der blev herinde arbejdet i 1660—61 med en Flid, der stod Maal med Skatkammerkollegiets. Til de ivrigste Medlemmer hørte Stadshauptmand Thuresen, der ved enhver Lejlighed forfægtede sit borgerlige Standpunkt, bl. a. ved at klage over Indkvarteringen af de militære. I ham fandt Sehested en Forbundsfælle, da Spørgsmaalet om den hvervede Hærs Indskrænkning allerede i Jan. 1661 kom paa Dagsordenen. Fodfolket i Danmark bestod dengang af 7500 Mand, Rytteriet af 3—4000 Heste. For hele Monarkiet var man oppe paa Hærudgifter til et samlet Beløb af henimod halvanden Mill. Rd. om Aaret. Medens de øvrige Kollegiemedlemmer slet ikke vilde have nogen Nedsættelse af Fodfolket, foreslog Thuresen 5000 Fodknægte, og med Hensyn til Rytteriet gik han næsten ned til Halvdelen af de andres Forslag, nemlig 1500 Heste. Resultatet blev en Regeringsplan paa 6000 Mand Fod-

folk og 3000 Ryttere. Men saa tog Skatkammerkollegiet Sagen i sin Haand, og gennem en blandet Kommission lykkedes det til sidst at komme ned til 5600 Fodsoldater og 870 Ryttere. Bekostningen til denne Styrke var kun ca. 350,000 Rd; de samlede Hærudgifter for hele Riget knap 600,000. Det var en stor Sejr for Finansernes Repræsentanter over Hærens.

At Bitterheden var betydelig blandt Officererne, kan ikke undre. Herman Meier erklærede: „Den ringe Militie, som er den reelleste Assekurance for det kongelige Arvehus, lægges overalt for Nid og Had.“ Ogsaa Generalauditør Poul Tscherning hævdede Nødvendigheden ved af indre Grunde at holde en vel ekserceret og armeret Milits. „Gaar nu Militsen til Grunde, vil Civiletaten snart følge efter, thi som Forholdene nu er, maa den fremtidige Regeringsform i alle Henseender mainteneres ved Kaarden.“ Saaledes søgte man, muligvis i god Tro, at skræmme Kongen. Saa længe Sehested stod ved Roret, var det dog forgæves.

Naar man fra ansvarlig Side mente at kunne gaa saa langt ned med den staaende Hær, var det ogsaa, fordi man ad andre Veje bødede paa Nedgangen. Frederik III fornyede efter Krigens Afslutning den nationale Væbning, den saakaldte *Landmilits*, ved at lade hele Danmark med Undtagelse af Ødegodset inddele i Lægder à 60 Tdr. Htk, der hvert skulde stille en Fodsoldat. Paa denne Maade skabtes en Tillægsstyrke paa 5000 Mand. Den kostede kun Staten en ringe Sum til Befalingsmandslønninger, og for Folket var den i Fredstid en lidet trykkende Byrde. Vigtigere var dog den Erstatning for Nedsættelserne, som skabtes ved det passive Værn, *Fæstningerne*. Man var klar over, at det var herigennem, den største Sikkerhed kunde naaes; Københavns Rolle i 1658—60 var jo i saa Henseende et slaaende Bevis. Atter optog man Tanken om den befæstede Tværlinje: København (med Kronborg), Korsør, Nyborg og Frederiksodde, eller som den fra 1664 omdøbtes: Fredericia. Det var betydelige Summer, som nedlagdes paa det første og det sidste af disse Steder, men de kan ikke opgøres; omkring Hovedstaden skabte den indkaldte hollandske Ingeniør *Henrik Rüse* den Række vældige Jordværker: Bastioner, Raveliner, Kurtiner og Grave, som har staaet indtil 1870'erne og gjorde Byen til en af Nordeuropas stærkeste Fæstninger. Om dette Arbejde herskede der fuld Samstemning mellem Befolkningen og Regeringen; derimod var dette ingenlunde Tilfældet, da Kongen inde i København lod Rüse opføre det mægtige Kastel, der af Borgerne ansaas for rettet mod mulige Oprørsforsøg af Indbyggerne. Det kostede et Par Hundrede Tusinde Rd., foruden det store ulønnede Arbejde, som blev ydet af Soldaterne ved Opførelsen. Mere end den samme Sum havde Regeringen ikke Raad til at ofre paa

Flaaden aarligt, skønt den, som vi hørte, var Genstand for Hannibal Sehesteds særlige Interesse, og det var derfor ikke underligt, at den var i en maadelig Forfatning, i hvert Fald indtil Kort Adeler blev sat i Spidsen for den 1663.

Det var saaledes lykkedes Rigsskatmesteren at faa de samlede Udgifter til Forsvarsvæsenet nedsat til at omfatte 50 % af Rigets samlede Indtægter, mens de uden Nedskæringen ikke engang vilde have fundet Dækning i disse til Hobe. Af de civile Udgifter gik ca. 350,000 Rd. til *Hoffet;* det betød ganske vist en Stigning fra Enevældens Indførelse, da det 1658 kun havde kostet 280,000, men til Gengæld maa det erindres, at Summen under Christian IV 1640 havde været 430,000. Det var navnlig det store Antal Personer, ca. 200, som var knyttet til Kongefamilien og skulde bespises dagligt, der kostede. Frederik III var af Naturen en sparsommelig Mand, hvem hans nye Stilling ikke gik til Hovedet. Derimod er det mærkeligere, at Sehested kunde holde Dronningens Krav om forøget Luksus nede og dog bevare et godt Forhold til hende. Hun fik i hans Tid langt mindre, end da hendes Søn Christian V var kommet paa Tronen, og ogsaa Kronprinsens Appanage var i Sehesteds Periode lidet betydelig. Af de højere Embedsmænd fik Hans Schack 8000 Rd. i aarlig Løn, mens Sehested selv, Peder Reedtz og fire andre nøjedes med 6000. Tilsammen kostede Ministrene, Skatkamret og Kancellierne godt 100,000 Rd., Gesandtskaberne 27,000, Amtmændene 25,000, — disse fik alt efter Amternes Størrelse 500—1000 Rd. aarligt, — den underordnede lokale Administration 19,000 Rd. En Amtsskriver havde foruden Sportler 3—400 Rd., en Tolder ca. 1000. I det hele gik der til Lønninger o. lign. for hele Monarkiet godt 300,000 Rd. om Aaret. Dog var de lavere Retsbetjente lønnede med Frigaarde og tyngede saaledes ikke direkte paa Budgettet, og det samme gjaldt om Købstædernes Magistrater, der fik direkte Anvisning paa visse Indtægter i deres Byer. Lægger man alle Udgifter sammen, hvorved dog maa huskes, at visse af disse kun kendes tilnærmelsesvis, kommer man til

Henrik Rüse.
Buste af Barthol. Eggers.
(Frederiksborg).

det Resultat, at Sehested fra ca. 1663 nogenlunde havde naaet sit Maal. Der var Balance mellem den dansk-norske Stats Indtægter og Udgifter. Alene dette Resultat var saa stort, at det berettiger os til at opføre Hannibal Sehested i Rækken blandt Enevældens betydeligste Statsmænd.

5. Den unge Enevældes Arbejde for Samfundet.

Ved den ny Administrations Indretning og Finansernes Forbedring var der skabt Muligheder for et sundt Statsliv. Enevælden indskrænkede sig ikke hertil, den kastede sig ogsaa over Problemet Samfundets Ophjælpning.

I og for sig kunde det betvivles, om dette var en Statsopgave. At det er Statens Pligt at skabe Retssikkerhed og Orden, vil der til alle Tider være Enighed om; almindeligvis vil man ogsaa paalægge den at ordne Pengevæsenet og Samfærdselsmidlerne og støtte naturlige og betydningsfulde Virksomheder paa deres første Trin. Det 17. Aarhundrede gik imidlertid langt videre og mødes heri med visse moderne Retninger. Staten betragtede sig som det borgerlige Samfunds Formynder; Regering og Folk var lige enige om at betragte deres indbyrdes Forhold som patriarkalsk. I Stedet for at lade det private Initiativ udfolde sig frit og lade det syge Samfund helbredes ved en naturlig Udvikling, saa man i Staten den store Læge, der kunde gennemføre Vidunderkure. Organisation og Regulering af Erhvervslivet var saare vigtige Statsopgaver. Kun faa tænkte saa besindigt som Hans Nansen, naar han 1663 i Statskollegiet om Monopoler udtalte: „Hans Majestæts fornemste Interesse bestaar udi Hans Mts. Undersaatters Velfærd; enhver at handle, saa vel som de kunde.“

Efter Tidens merkantilistiske Tankegang maatte Opmærksomheden først rettes paa *Industri og Handel.* Dette faldt for saa vidt naturligt, som de danske Købstæder jo var mere medtagne efter Krigen end Bondelandet. Men *Landbruget* fik i hvert Fald Lov til at leve sit eget Liv. Bortset fra Vornedskabets Ophævelse, der stod paa Dagsordenen fra Christian IV's Dage til 1702, havde Regeringen kun i meget ringe Grad Blik for, hvad der kunde lette Bøndernes Kaar. Dette er saa meget mærkeligere, som der samtidigt i Nederlandene, hvormed vi dog stod i livlig Forbindelse, baade fandtes Bondefrihed og tekniske Fremskridt (forbedrede Kvægtyper og Plovformer samt Kløverdyrkning), som vakte de fremmedes Opmærksomhed. En engelsk Rejsende skriver saaledes 1650 om Egnen ved Leyden: „Det er ikke saa meget sjældent at møde Bønder her, som er £ 10,000 værd; de nyder lige saa stor Fri-

hed som nogen Borger.“ Herhjemme viste Regeringen vel hele Tiden igennem sin Sympati for Bondestanden, men hvad der skete efter Svenskekrigen — foruden Skattereguleringen — var nærmest Bestemmelser, som at Kreditorer ikke i de første tre Aar maatte faa Indførsel i Bondens Bo for gammel Gæld, og at ingen maatte gøre sig betalt i, hvad der behøvedes til Driften. Ogsaa Lettelser med Arbejdet eller Forstrækninger til Besaaningen kunde forekomme.

Derimod var det med betydeligt større Interesse, man vendte sig til *Borgerne.* „Her i Landet findes fast ingen formuende Købmænd, ej heller dygtige Defensions- og andre Koffardiskibe, saa og ganske faa erfarne søfarende Folk“, sukkede Saltkompagniet i en Ansøgning 1661. Regeringen tog fat med Iver. En Række Forordninger paabød Vejenes Forbedring; — det var rigtignok Bønderne, som maatte gøre Arbejdet; — og der sattes Takster for de Rejsendes Skydsning fra den ene Købstad til den anden. I Byerne, navnlig København, paalagdes det ny Grundejere at brolægge deres Fortove, og at der til Fodgængernes Hjælp i Regnvejr skulde lægges store Sten midt gennem Gaderne. Fremspringende Trapper, Bislag og Plankeværker skulde rykkes tilbage, Renovationen fjernes fra Gaderne, Vandledninger føre Vandet fra de nærliggende Søer ind til Byen. Ogsaa om den ny Bebyggelse med fleretages Huse begyndte man at give Regler. Alt saadant, som i Datiden sammenfattedes i Ordene „god Politi“, betød et Fremskridt, selv om det havde været naturligere, om det var kommet fra de kommunale, end fra de statslige Myndigheder.

Det var sikkert ogsaa gavnligt, naar Regeringen paa adskillige Punkter søgte at løsne gamle Baand paa Handel og Industri. Allerede 1657 havde man givet portugisiske Jøder Lov til at drive Handel overalt i Riget, og man slappede i de følgende Aar yderligere Baandene paa de fremmede Trosbekendelser. Mens man dernæst søgte at hindre Borgerforsamlinger uden Øvrighedens Samtykke, henvendte man sig i bestemte Tilfælde til de betydeligste Købmænd for at indhente Betænkninger i vigtige Spørgsmaal, f. Eks. 1662 om en Handelstraktat med Frankrig. Regeringen viste ogsaa større Betænkelighed end tidligere ved Monopoler, saaledes ophævedes 1665 Saltkompagniet. Men navnlig har det Betydning, at Regeringen langt fra var en Ven af de gamle middelalderlige *Lav,* især naar disse var sluttede, saa at det var umuligt for ny Mestere at skaffe sig Optagelse deri.

Langt almindeligere var det dog, at Regeringens Indgriben fik Karakteren af ny Baand paa Handel og Industri. Allerede i Borgerstandens Privilegier af d. 24. Juni 1661 fremtræder dette ved Bestemmelsen om, at Købstæderne skulde have Eneret til Handel og Haandværk. Paa Landet maatte der kun findes Grovsmede, men ikke Kleinsmede, der-

næst Murmestre, Skindere, Skræddere, men vel at mærke kun saadanne, som syede Vadmel, og Skomagere, som syede Bondesko. Dette Privilegium for alle Byer begrænsedes igen ved, at nogle faa Købstæder hævedes op i en højere Klasse, idet de fik Eneret til Handel paa Udlandet og til at holde Stabel. Disse „Stabelstæder“, der som Regel faldt sammen med Fæstningerne (København, Korsør, Nyborg og Fredericia), hvortil i Norge kom de fire Stiftstæder, var ligefrem Statens Kæleborn. Ny Borgere, som bosatte sig i Fredericia, fik 10 Aars hel og 20 Aars halv Frihed for Skat, Told og Accise, i de øvrige Stæder samme Frihed i noget kortere Tid. Derimod kunde en By som Aarhus til Trods for alle Anstrengelser ikke blive Stabelplads. Fredericia opnaaede oven i Kobet 1665, at fremmede, som slog sig ned deri, blev „forskaanede“ for deres Kreditorer i nogle Aar, hvad der rigtignok havde til Følge, at det langtfra var noget velstaaende Borgerskab, som blomstrede op her. Det varede ikke længe, før Regeringen strakte sin Omsorg for Stæderne saa vidt, at den tildelte enhver af dem et bestemt Omraade, og altsaa paa en Maade bandt Landboerne til Stavnen i økonomisk Henseende.

En ganske særlig Iver viste den ny Regering fra Begyndelsen for at skabe Handelsselskaber og Fabrikker. At en Hollænder ikke kom til at oprette „Manufakturer“ af Uldvarer, skyldtes kun den Tilfældighed, at han fik Tilladelsen for sent, men samtidig blev der givet Bevilling til Oprettelsen af Sukkerrafinaderier, Sæbe- og Saltsyderier og en Stivelsesfabrik i København. Nogle Aar senere fik Gabriel Marselis Privilegium paa et Svovlværk paa Island. Styrelsen var ganske vist saa besindig ikke selv at starte Fabrikker, men man støttede af al Magt de private Anlæg ved høje Toldsatser eller ligefremme Indforselsforbud. Flere af disse Privilegier er desuden ligefrem rettede mod Lavene. Tilsvarende arbejdede man paa at fremkalde Handelskompagnier. Et nyt islandsk Kompagni stiftedes saaledes 1662, fordi det tidligere skinsygt havde hindret ny Medlemmers Optagelse, og Stiftsbefalingsmanden over Nordlandene fik 1663 Tilladelse til at danne et Selskab til Hvalfangst ved Nordnorges Kyster. Saadanne Kompagnier opnaaede naturligvis Eneret. 1665 bevilgedes der endog en amsterdamsk Købmand Tilladelse til at „opsøge den ubekendte Del af Verden“, d. v. s. de arktiske Egne, for at lægge dem under den danske Konges Herredømme og føre Varer derfra til København. Saa ubestemte Bevillinger lod man sig henrive til at give. Intet Under, at Ministrene blev overløbet af Projektmagere, og de sendte troskyldigt alle saadanne Forslag til Statskollegiet til Erklæring. Det tør siges, at ogsaa dette Kollegium stillede sig meget lidt kritisk over for Projekter, og det er desværre en Undtagelse, naar det til en Ansøgers Forslag udtaler, at „Meningen hos hannem mu-

ligt maa være bedre, end den med nogen Maner kunde praktiseres eller i Værk stilles.“

Naar Enevælden paa dette Omraade ikke gik saa vidt i de første Aar efter 1660, som senere i 1680’erne og 1690’erne. var Grunden ganske simpelt, at baade Stat og Samfund paa denne Tid savnede de fornødne økonomiske Kræfter. Men den ustyrlige Trang til at organisere og regulere traadte allerede nu tydeligt frem. Næst København stod vel blandt de danske Købstæder Fredericia Regeringens Hjerte nærmest, i hvert Fald ofrede den utrolig megen Tid paa at ordne Byens Forhold; men hvor nærgaaende og smaalig man ogsaa var i sin Omsorg, fremgaar f. Eks. af Statskollegiets Udtalelse 1665: „Vi eragte ufornøden og for Borgerne ikke gavnlig, at dennem videre Jord tillægges, for den Lyst, de maaske skulde bekomme til Jordens Dyrkelse og Brug, skulde forhindre mange deres Handling (ɔ: Handel) og Købmandsskab udi tilborlig Agt at have.“ Tydeligere kan Umyndigheden ikke udtales.

Men Købstæderne var som Regel langt fra at føle dette trykkende; de var derimod optagne af at rive saa meget som muligt til sig, helst paa Bekostning af Naboerne. Skelskørborgerne klagede over, at Korsør, som havde faaet Stabelret, med Soldater lod deres Kornskibe overfalde ved Udsejlingen fra deres By og føre til Korsør, hvor de atter maatte fortolde. Korsørborgerne svarede med at beklage sig over de „fordægtige“ Losse- og Ladesteder ud for Slagelse og Skelskør, som de ønskede forbudte, og pegede paa de store Udgifter til deres Skibsbro, som Stabelretten havde medført. Men Nakskov jamrede samtidig over, at dens Borgere p. G. af Armod flyttede til andre Stæder, som København, eller slog sig ned paa Bondergaarde; man vilde i den Anledning have indført et Slags Købstadvornedskab, hvad Regeringen dog ikke gik med til. Selv Københavns Magistrat klagede 1663 over, at „Handelen efterhaanden mere af- end tiltager“. Virkningerne af den megen Beskyttelse var aabenbart ikke store, i hvert Fald ikke i de første Aar efter Krigen, og Grunden er klar nok. Det skyldtes for Handelens Vedkommende den store Kapitalfattigdom, der i en anden Forbindelse fik de adelige Medlemmer af Statskollegiet til at udbryde 1664: „Rede Penge befindes imod Jordegods at regne nu at være faa, og.... ingen saadan Proportion imellem begges Værd er, som tilforn haver vaaret“. Derfor udtalte Styrelsen endnu i 1669 sin Sorg over, at baade Danske og Norske „havde efterladt Sejladsen udi Vestersoen“. Hvad Industrien angaar, som gik endnu ringere, finder man Forklaringen i Statskollegiets Ord om en Sæbefabrikant, at Undersaatterne klager over, at hans Sæbe ikke er saa god, som de ellers er vant til, og at de desforuden maa betale ham

Tønden en Rd. dyrere end andre. Under disse Forhold stod Lavene sig bravt i Kampen med den ny Storindustri gennem denne Periode.

En tiltalende Friskhed og Dristighed viser derimod *de norske Byer* i deres Forhold til Regeringen; her var aabenbart bevaret mere Selvstændighedsfølelse end i de danske. En anden Sag var det, at det praktiske Resultat ikke blev stort bedre. Halden opnaaede ikke at blive Stabelplads, skønt den pegede paa, at den under det svenske Indfald havde lidt forfærdeligt, og med profetisk Fremsyn erklærede, at „af gammel Tid udi nogle hundrede Aar efter andet befindes, at sedes belli [ɔ: Krigsskuepladsen] altid haver været paa og næst omkring Halden, hvor den norske Magt er staaen til Rigets Defension". Mærkeligt er det derimod at læse de samlede norske Købstæders Krav 1662, hvori de ikke alene møder op med de sædvanlige Bønner om Monopol paa Handel og Haandværk; — „Bonden er og saa sindet, at de snarere skal sælge til fremmede for halv Værd, end unde de indlendiske en Skillings Fortjeneste"; — men ogsaa ønsker Indretningen af et norsk Kommercekollegium, en norsk Hofret og et norsk Akademi, en norsk Indfødsret for Besættelsen af Embedsstillinger og Officerspladser og Ret for Magistraterne i Byerne til Selvsupplering. Foreløbig fik man ikke megen Glæde af at have spenderet Papir paa saadanne Krav, men tre Aar efter blev flere af dem, som ikke havde Brod mod Danmark, genoptaget af Ulrik Frederik Gyldenløve som norsk Statholder, og det lykkedes ham med Tiden at gennemføre adskilligt. Det var den opblomstrende norske Trælasthandel, som gav Bylivet heroppe Vind i Sejlene, og om den fremvoksende norske Handelsflaade vidner ogsaa Købstædernes Knæsætning af den engelske Navigationsakt, idet de bad Kongen om at udvirke i England, at det maatte forblive ved, at „ingen uden norske og engelske maatte føre nogen Steds i England nogen Last af de Varer, som Norge giver." Det var øjensynlig den hollandske Fragtfart, der stod som den fælles Fjende for begge Lande.

Skønt meget af den Energi, som den ny Regering i disse Aar anvendte paa Rigernes Ophjælpning, kunde have haft en bedre Adresse, var der dog endnu et Omraade, dens Virksomhed paa at skabe en ny og fælles Lovbog for alle Landskaberne, som fortjener den højeste Lov. Thi endnu levede man paa de middelalderlige Landslove med den lange Række Tilføjelser gennem Aarhundrederne, der var kodificerede i de saakaldte Recesser, navnlig i Christian IV's store Reces af 1643. Spørgsmaalet havde længe staaet paa Dagsordenen, nu fremmedes dets Løsning ved, at en ny Forfatningslov ogsaa var sat derpaa. Allerede i Januar 1661 foreslog Statskollegiet, at der skulde udnævnes Kommissærer til at revidere Rettergangsprocessen og skabe „en gavnlig Unifor-

mitet“ over hele Riget, samtidig med at de i de gamle Love forandrede alt, hvad der ikke stemte med den ny Arveregering. Paa Grundlag heraf nedsattes „den første Lovkommission“, bestaaende af otte adelige, ti borgerlige og fire lærde, deriblandt Peder Lassen. Der skulde vel gaa mange Aar hen, besejres mange Tvistigheder og nedsættes en lang Række Kommissioner, før Maalet 1683 naaedes i „Danske Lov“. Men Æren for at have taget det afgørende Skridt tilkommer dog den unge Enevælde.

6. **Kongen og Folket.**

Det er sandsynligt, at mange nærede blandede Følelser ved Enevældens Indførelse. Kendte er adskillige Udtalelser i denne Retning, navnlig fra adelig Side, selv om det maa erindres, at vi oftest møder dem i de svenske Gesandters fjendtligsindede Beretninger. Adelen skal efter dem have ladet dristige Udtalelser falde, Borgere og Gejstlige heller ikke have været fornøjede, fordi de følte, at de ikke havde opnaaet deres Formaal ved Regeringsforandringen; ja selv københavnske Borgerlige skal have ytret, at deres Fuldmægtige var gaaet ind paa mere, end de var bemyndigede til. Sjældnere er det at høre bifaldende Ytringer om Regeringsskiftet, naar der da ikke er Tale om officielle Skrivelser. Men man træffer dog ogsaa rent private Udtalelser i royalistisk Aand, som naar den senere Biskop Jens Bircherod fortæller, at han som lille Dreng blev irettesat af en odenseansk Storborger, fordi han havde kritiseret Kongeparrets Billeder: „Sligt maa du ingenlunde sige, men bevise Kongens og Dronningens Contrafeyer Ære, hvor du ser dem; thi Kongen er den, som — næst Gud — raader over os alle!“ Drengen beretter ogsaa, at hans Morfader, der var Borgmester samme Steds, udtalte en særlig Glæde over Borgerstandens Privilegier af 1661, fordi Ordet „ufri“, som de altid tidligere havde maattet høre, nu var aldeles afskaffet. Dette var netop Sagen: *Samfundsligheden* var i Borgernes Øjne den store, uskatterlige Vinding ved Revolutionen. Kongen var for dem Borgerkongen, der havde sat sig i Spidsen for dem for at afryste det tidligere Klasseaag.

Dette Syn paa Kongemagten blev dog ikke længe det almindelige. Bircherod siger selv, at efter at han havde faaet den nævnte Irettesættelse, „begyndte jeg straks at fatte i mine Tanker en sær Veneration for det kgl. Herskab, og naar jeg siden hørte nogen tale om Kongen, var der ligesom aliquid divinum [noget guddommeligt] i min Indbildning“. Som det gik ham, gik det sikkert flere. Det laa i Luften. Enevælden af Guds Naade var jo paa Trapperne, og navnlig for den Stand, som

Drengen senere blev optaget i, laa det nær at fremhæve dette som Kongemagtens Grundlag. Gejstligheden var desuden „som Helhed taget den kundskabsrigeste og aandeligt mest udviklede Del af Befolkningen".

Dette faldt for saa vidt sammen med baade *Frederik III's* og hans Dronnings Tilbøjeligheder, som ingen af dem af Naturen var folkelige Personligheder. Kongen havde vel for en Stund, under Hovedstadens Belejring, kunnet træde frem som Fører, men der gik ikke lang Tid, før han — mere af en Slags Menneskeskyhed, end af Hovmod — atter trak sig ind i sin Skal. Han afsondrede sig og sit Hof fra Folket. Velsindet, men svag kom han efter at være bleven enevældig lige saa stærkt som tidligere under sine Omgivelsers, Dronningens og Gabels, Indflydelse. Han viste ringe Initiativ og overlod i det væsentlige Styrelsen til sine Ministre. Mellem disse havde Hannibal Sehested i de første Aar Hovedindflydelsen, men egentlig stod Christian Rantzau, Gabel og Lente Kongens Hjerte nærmere.

Ogsaa *Sofie Amalie* trak sig nu mere tilbage fra Mængden. Men det var af andre Grunde; hos hende var sikkert Stolthed Aarsagen. Hun havde maalbevidst arbejdet paa at naa den ophøjede Stilling som Enevoldsarvedronning, og hun nød det vundne. Skade, at Forholdene ikke tillod hende at omgive sig med den ydre Glans og Luksus, som hun attraaede. Hofudgifterne maatte holdes nede og blev det. Hun trøstede sig med at arbejde paa rent familiemæssige Maal: En betrygget Stilling for sin yngste Søn og Yndling, Prins Jørgen, og standsmæssige Ægteskaber for sine fire Døtre. Store Skønheder var ingen af dem; værre var det maaske dog, at ingen af dem kunde regne med en stor Medgift. Herpaa kunde man bøde ved at stille deres Ægtefæller i Udsigt, at deres Efterslægt engang kunde arve Danmarks og Norges Kroner. Men ved Siden af denne Virksomhed var Sofie Amalie ogsaa optaget af med levende Opmærksomhed at følge sine gamle, nu endelig overvundne Modstandere. Det drejede sig om den danske Adel, inden for denne særligt om *Corfitz Ulfeld og Leonora Christine.*

De havde ved Juletid 1661 vundet Friheden fra det bornholmske Fangenskab ved en Handel med Kongen, der kostede dem ca. 3000 Tdr. Htk., som vel kan anslaas til en Værdi af 150,000 Rd. Det var Halvdelen af Ulfelds Ejendom; hans tilbagestaaende Gods laa væsentlig omkring Ellensborg (Holckenhavn) paa Fyn. Her, eller hvor Kongen ellers bestemte det, skulde han tage Ophold, og han maatte ikke uden kongelig Tilladelse forlade Landet. Men heller ikke nu kunde han holde sig i Ro, og paa en Rejse til Udlandet, som af Helbredshensyn blev ham tilstaaet det følgende Aar, gav han sig ind paa Makinationer, der næppe kan forklares uden som en sindssyg Mands Værk. Han henvendte sig nemlig

til Kurfyrsten af Brandenburg og tilbød ham Danmarks Rige, idet han forklarede dette med, at han stod i Spidsen for et stort Parti derhjemme, som ønskede en ny Konge. Det er bekendt, hvorledes Kurfyrsten aabenbarede Sagen for Frederik III, og at den eneste Følge for Ulfeld blev, at Resten af hans Godser inddroges, han selv dømtes til Døden og henrettedes *in effigie;* der sattes en Pris paa hans Hoved, og han joges til Døde gennem Europas forskellige Lande (1664). Leonora Christine fangedes ved Svig og indsattes i Blaataarn til det 22-aarige Fangenskab, som har fremkaldt et af vor Litteraturs berømteste Værker. Glemmes maa det dog ikke, at der næppe kan være Tvivl om, at hun har været indviet i sin Ægtefælles Planer, saa at Straffen vel var overdrevet haard og præget af Dronningens Hævngerrighed, men dog ikke kan siges at have været fuldkommen uretfærdig.

Titelblad til »Jammersmindet.«
Efter Originalen paa Frederiksborg.
Fotografi. C. 1/2 St.

Kort før den Ulfeldske Sammensværgelse var kommet frem, havde Kongeparret oplevet en anden Handling fra dansk Adels Side, der med rette maatte forbitre det meget. En af Landets rigeste Adelsmænd, *Kaj Lykke,* blev dømt fra Ære, Liv og Gods for i et Brev til sin Elskerinde at være fremkommet med Bagvaskelser mod Dronningens Moral. Selv flygtede han over til Skaane, men alt hans Gods, ca. 2,600 Tdr. Htk., til en Værdi af 140,000 Rd., konfiskeredes. Og der gik kun kort Tid, før et tredje Medlem af Adelen henledte Opmærksomheden paa sig paa en uheldig Maade, selv om han

ikke ligefrem traadte op mod Kongemagten. Det var *Gunde Rosenkrantz,* en ivrig, brav og fædrelandskærlig Mand, der kom i en saadan Gæld, at Kongen nægtede at sidde sammen med ham i Højesteret, og han maatte af Frygt for sine Kreditorer ligeledes rømme over til Skaane.

Man kan ikke undre sig over, at en saadan Række Begivenheder maatte kaste et eget Skær over Standen i dens Helhed. Saa underligt det end lyder, havde der hersket ligefrem Panik ved Hoffet i Anledning af Ulfelds ny Forræderi; der var bleven kørt Kanoner op paa Slotspladsen, Vagterne var bleven forstærkede, og alle Hovedstadens Indbyggere havde faaet Befaling til at opgive, hvilke fremmede der boede til Huse hos dem. Dette minder stærkt om Scenerne ved Dinas Bedrageri og vidner om en oprigtig Forfærdelse. Med inderlig Tilfredsstillelse saa man derfor paa Henrettelsen af Træfiguren af Ulfeld, skønt de halvraadne Indvolde, som man havde fyldt ind i Billedet, udsendte en saadan Stank, at Folk holdt sig for Næsen. Der herskede utvivlsomt ved Hoffet Misstemning mod hele Adelen; flere af dens Medlemmer, som Bjelkerne, antoges at have staaet Ulfeld nær.

Den gamle Bibliotekssal
i »Det store kgl. Bibliotek.«
Fotografi.

Alligevel maa det til Enevoldsregeringens Ros siges, at den ikke lod sin Uvilje gaa ud over videre Kredse. Henrik Bjelke beholdt sin Plads som Rigsadmiral, og baade han og hans Broder optoges endda i Statskollegiet. I den øverste Styrelse og Amternes Ledelse vedblev, som vi saa, det adelige Element at være rigelig repræsenteret, var sidste Sted endda overmægtigt. Adelen fik ligesom Gejstligheden og Borgerne sine

Privilegier St. Hansdag 1661, om end, — som det hedder i Indledningen —, af kgl. Clements, Mildhed og Naade. Den mistede sine politiske, men beholdt sine sociale Forrettigheder. Den mistede sin ældgamle Skattefrihed, men fritoges til Gengæld for Rostjenesten, (for øvrigt genindførtes den sidste trods Skatteydelsen i 1666); den tabte ogsaa sin Toldfrihed og Retten til at handle med Udlandet. Andre Rettigheder, som den beholdt, formindskedes rigtignok ved et tilføjet Minus, saaledes at dens Bønder skulde være fri for Soldatertjeneste og Skatter, — med mindre Nødvendigheden krævede det; eller at Adelen skulde have Rang forud for andre Stænder, — dog ikke forud for de høje Embedsmænd. Men Adelsmændene beholdt Hals- og Haandsret samt Sagefald over deres Bønder; desuden Birkeret og Patronatsret paa de Steder, hvor de allerede havde dem. Man kan beklage dette, men det er for meget forlangt, at man i d. 17. Aarhundrede skulde have gennemført Reformer, der i vore Nabolande først fremkom et Aarhundrede senere.

Skønt Frederik III ved personligt Venskab følte sig knyttet til enkelte Adelige, — Otto Krabbe var saaledes hans Kammerpage og fortrolige —, er der ikke Tvivl om, at Baandene mellem ham og de to andre Stænder var adskilligt fastere. Den Varme, hvormed *Borgerne* havde omfattet Kongeparret under Belejringen, kølnedes aldrig; naar man ikke blev „en fri Rigsstad“, trøstede man sig ved at være „Kongens København“. Fra urolige og kritiske Hoveder forvandledes Borgerne i Løbet af faa Aar til den enevældige Faders trofaste Børn. Endnu stærkere følte vel *Kirkens Mænd* sig knyttet til den lærde Konge, der, fuldtud rettroende, stadig syslede med teologiske Spørgsmaal. Uden for Slottet grundlagde han den statelige kobberdækkede Bygning, der snart skulde rumme „det store kongelige Bibliotek“, og er vor eneste arkitektoniske Levning af Betydning fra den fattige Tid efter Svenskekrigene. Men endnu var Bogsamlingen anbragt i to Sale øverst i den saakaldte „Kirkefløj“ paa Slottet ud mod den nuværende Ridebane. Det var her, han færdedes i rolig Drøftelse med en lille, beskeden Bibliotekar af borgerlig Herkomst, som snart skulde skære sit Navn dybt ind i Danmarks Historie.

7. Peder Schumacher og Kongeloven.

I de første Aar efter 1660 stod *Hannibal Sehested* som den centrale Skikkelse i dansk Statsliv. Han havde Hovedæren for den ny Forvaltnings Indretning og for at have bragt Orden i Statens Finanser, og selv om han ikke havde været ene om Arbejdet paa Samfundets Opkomst, havde han taget ivrig Del deri ved sin Virksomhed i Skatkamret og

Statskollegiet. Men ogsaa paa det udenrigspolitiske Omraade blev hans Kræfter taget i Brug, og det var her, han mødte sin Bane.

Den Retning inden for de danske Statsmænd, som havde været overvejende indtil Københavnsfreden 1660, havde bygget paa den gamle Forbindelse med Kejseren, Brandenburg, Polen og Nederlandene. Den var repræsenteret af Mænd som Joachim Gersdorff og Peder Reedtz. Frugterne af denne Politik havde imidlertid ikke været store. Nu hævdede Sehested, til hvem foreløbig Gabel sluttede sig, at man burde søge at komme i Forbindelse med England og Frankrig for at knække Hollændernes Handelsvælde og for at opnaa Subsidier i Fredstid fra disse rige Lande. Det lykkedes ham at faa overdraget en Ambassade til Paris i 1662—63, men Ludvig XIV vilde ikke ofre Penge paa os, dertil var Danmark efter Krigen anset for en alt for svag Forbundsfælle. Man var fra Trediveaarskrigen vant til at se hen til Sverige som Hovedmagten i Norden. Resultatet blev derfor kun en gensidig Forsvarstraktat og en Handelstraktat, der var mere til Franskmændenes end vor Fordel.

Sehested vendte sig nu til England, der maatte synes mere modtageligt, da det fra 1665 kom i Krig med Holland. I Sommeren dette Aar tegnede alt til, at man skulde komme til Enighed. Da indtraf der en Begivenhed, der til en Begyndelse syntes at skulle bestyrke den ny dansk-engelske Forbindelse, men meget hurtigt kom til at virke omvendt. En hollandsk Handelsflaade, der var paa Hjemvejen fra Østindien, løb, tvunget af Forholdene, ind i Bergens Havn; udenfor laa en engelsk Eskadre og vogtede paa den. Det kom nu til en hemmelig Aftale mellem Danmark og England, hvorefter vi til Trods for vor neutrale Stilling uden Modstand skulde finde os i, at Englænderne bemægtigede sig den rige hollandske Ladning, mod til Gengæld at dele Udbyttet af dette skønne Foretagende med os. Men det gik ganske modsat; den danske Kommandant paa Bergenshus' Fæstning fik for sent Underretning om Aftalen fra sin Regering, hvorfor han af al Kraft hjalp Hollænderne i deres Modstand, og Resultatet blev et alvorligt engelsk Nederlag. Følgen blev naturligvis, at ogsaa Subsidietraktaten med England nu blev til intet. Danmark maatte derefter træde ind i Krigen paa hollandsk Side.

Nederlaget for den danske Politik ramte først og fremmest Hannibal Sehested. Han havde sikkert været Hovedmanden for den noble Affære i Bergen. Vi hører, at Kong Frederik blev rasende over Udfaldet, og at Sehested hele Morgenen var til Konference med den engelske Gesandt, aabenbart for at undskylde Kommandantens Handlemaade. Men til sit Hjem skrev Englænderen: „Hannibal har spillet sine Kort ulykkeligt, saa han har tabt i alles Agtelse.“ Fra dette Øjeblik var han i Virkelig-

heden en slagen Mand; som Retræte fik han en Gesandtrejse til Frankrig, hvorunder han pludselig døde det følgende Aar 1666.

Med Skaberen sank ogsaa hans Værk til Jorden. Det havde allerede svækket Skatkammerkollegiet, at han i Løbet af fem Aar havde været mindst de to borte fra sit Embede. Naar Hannibal var borte, sygnede alt hen; naar han kom tilbage, blussede det for en Stund op paa ny. Efter hans sidste Bortrejse ophørte Kollegiemøderne i det væsentlige, Statsbogholderiet forfaldt, de enkelte Rentemestre optraadte helt selvstændigt. Fra 1665 udfærdigedes atter Kongebrevene til Rentekamret gennem Kancelliet. Hannibal Sehested faldt vel ikke uforskyldt, og i sin sidste Tid havde han vist en Nervøsitet, der kunde give sig Udtryk i Forløbelser over for de udenlandske Gesandter. Han følte aabenbart, at hans Værk var svagt underbygget, og at han ikke havde naaet, hvad han havde haabet. Men det var dog vor største Statsmand gennem lange Tider, som i Hannibal Sehested gik ud af Sagaen.

Christoffer Gabel.
Maleri af Karel v. Mander.
(Frederiksborg).

Christoffer Gabel, der 1664 var bleven Statholder i København, — en Titel, der aabenbart skulde være en Afløsning af den afdøde Overstatholders, — arvede Sehesteds Magt. Han slog nu om til at følge Modpartiets Politik og blev en Tilhænger af Forbundet med Nederlandene. Gabel er i visse Henseender en mere tiltalende Skikkelse; han viste ved flere Lejligheder, som over for den fangne Grevinde i Blaataarn, at han havde Hjertelag, men paa det politiske Felt betyder hans Tiltræden et stort Fald. Han var ikke blot initiativløs, men ogsaa lad, og han lod private Hensyn, særlig Lysten til at befæste sin Families Stilling ved Ægteskaber ind i Adelen, faa Overhaand over de offentlige. Der indtræder efter 1665 et mærkeligt Dødvande ogsaa uden for Skatkamret. Statskollegiet og Krigskollegiet ophørte næsten helt med deres Møder, kun i Højesteret blev der arbejdet med den gamle Regelmæssighed. En ny Mand var nødvendig til at sætte Fart i Maskineriet og fortsætte Reformerne. Han lod ikke længe vente paa sig.

I April 1665 var for første Gang en 30-aarig dansk Mand, Kongens Bibliotekar *Peder Schumacher*, blevet udnævnt til Kammersekretær. Han var Søn af en fra Tyskland indvandret københavnsk Vinhandler, men gennem sin Moder tilhørte han Hovedstadens Patriciat. Opvokset i den sjællandske Biskop Jesper Brochmands Hus efter Faderens Død havde han i Studenteraarene tilegnet sig al den Viden, som Universitetet paa de forskellige Omraader kunde give en ung Mand i Datiden, og samtidig havde han ved sine personlige Egenskaber og sin Families solide Velstand fundet Optagelse i adelige Kredse. En niaarig Udenlandsrejse til Europas mest kultiverede Lande, Holland, England, Frankrig, Spanien og Italien fuldendte hans Uddannelse. Da han drog ud, var hans Hovedinteresse Sprogvidenskab og Medicin, og han erhvervede paa det første af disse Omraader ikke alene Lærdom, men lagde ogsaa videnskabelige Anlæg for Dagen. Men det varede ikke længe, før han blev grebet af de store Begivenheder, han personlig oplevede: Stuarternes Tilbagekomst i England 1660 og Ludvig XIV's Tiltræden af Enevoldsmagten i Frankrig det følgende Aar. Fra Filologi vendte han sig til Statsvidenskab, men han kastede sig dog ikke i Armene paa den yderliggaaende monarkiske Retning, som førte til det guddommelige Kongedømme. Den store retslærde *Hugo Grotius*' Hovedværk „Om Retten i Krig og Fred" blev hans Yndlingsværk, og heri byggedes Kongedømmet paa Folkets Overdragelse, ikke paa Guds Indstiftelse.

Ved sin Hjemkomst 1663 stod den unge Mand med gode Kort paa Haanden. Han beherskede en lang Række levende og døde Sprog, havde knyttet Forbindelser med betydelige Mænd i Vesteuropa og havde samtidig erhvervet en mild, verdensmandsmæssig Ro og Overlegenhed, der, skønt han var lille af Skikkelse, svagelig og af borgerlig Fødsel, gjorde Indtryk paa Mænd af alle Klasser. Efter i sin Faders Hus at have lært en levende Religiøsitet at kende, var Schumacher gennem Ortodoksien i Jesper Brochmands Hjem naaet til en rolig Skæbnetro, der ikke udelukkede Tilliden til et Forsyn. Den aandelige Selvstændighed, der i de første Ungdomsaar havde givet sig Udtryk i Videnskab og Digtning, — om hans poetiske Talent vidner saaledes hans Studenterdrikkevise — vendte sig nu mod levende Mennesker. Den skaffede ham en overordentlig Menneskekundskab og — ved hans Evne til at behage — stor Indflydelse paa hans Omgivelser. Peder Schumachers Arbejdslyst, Idérigdom, Livfuldhed og Munterhed støttede ydermere hans Anstrengelser for at komme frem, men han havde ikke alene i sig Parvenuens Opdrift, han følte sig ogsaa som Bærer af Ideer, der besad Livets Ret til at virkeliggøres.

Før Schumacher kom til at træde ind i Politikken, fik han dog endnu

en litterær Syssel, om end med politisk Maal. Det var den store Opgave at forme *Rigets Grundlov.*

Arbejdet herpaa havde ikke ligget stille siden Enevolds-Arveregeringsaktens Udstedelse 1661. Frederik III var begyndt med at sporge sine tyske Raadgivere i Glückstadt til Raads om Indretningen af Arvefølgen, og hvorvidt Indretningen skulde finde Sted ved Testamente eller Arvestatut. De glückstadtske Raader udtalte sig for det sidste Alternativ og foreslog, at Arvelovens Navn skulde være „Kongeloven"; de udfærdigede ogsaa et Forslag til en saadan, men Lov blev det aldrig. Mere og mere klart blev det efterhaanden for Regeringen, at man ikke kunde indskrænke sig til en Arvelov, man maatte ogsaa have en Grundlov. Inden for den ny Lovkommission optraadte Generalfiskalen *Søren Kornerup* med meget yderliggaaende monarkiske Anskuelser, som han karakteristisk nok forenede med et demokratisk Sindelag, der navnlig rettede sine Angreb med den gamle Adel. Han ønskede at strække Begrebet Majestætsforbrydelse ud over alle rimelige Grænser, saa at der faktisk ikke blev bevaret nogen Retssikkerhed for Undersaatterne. Saadanne Ønsker fandt i ikke ringe Grad Ørenlyd hos Kongen, og naar vi har bevaret et Udkast til en Kongelov, der foruden Kornerups Haand bl. a. bærer Spor af den bekendte Retslærde *Rasmus Vindings,* maa dette sagtens skyldes, at Frederik III under Haanden har overdraget til disse to Mænd at udarbejde et Forslag til en Forfatningslov.

Dette Forfatningsudkast bærer Titlen „Frederik den Tredjes Kongelov" og minder i sit Indhold stærkt om den endelige Lov. Begge Steder er det Gud, som indirekte, men Folket, der direkte har overdraget Kongen Enevoldsmagten. Enevældens Indhold er bestemt nogenlunde ensartet med den endelige Lov, og den agnatisk-kognatiske Arvefølge bygger paa de samme Grundprincipper som i „Kongeloven". Men Ordenen i Bestemmelserne falder lidet naturlig, Tankegangen er uklar, Formuleringen upræcis, og den fremtrædende patriotiske Tendens er i hvert Fald omtvistelig. Det Kornerup-Vindingske Lovudkast blev heller aldrig til Lov, hvad enten nu Aarsagen maa søges i disse Mangler eller i visse for os ukendte Forhold.

Det var formodentlig i Sommeren 1665, at Arbejdet med den endelige Udformning af Loven blev lagt i Hænderne paa den unge, kongelige Kammersekretær. Det er muligt, at en bestemt Begivenhed har drevet Kongen til nu at gøre Ende paa Overvejelserne, og man fristes til at tænke paa den uheldige Kamp i Bergens Havn, der aabnede Udsigt til ydre Forviklinger. Peder Schumacher var velkendt og yndet af Kongen gennem sin Bibliotekargerning i de sidste Aar; til ham mente han at turde betro et betydningsfuldt Arbejde, der ydermere skulde holdes hemmeligt. Kongen blev i ingen Henseende skuffet. Schumacher

lagde det Kornerup-Vindingske Udkast til Grund, men omarbejdede det betydeligt; Definitionerne blev skarpere og fyldigere, Guds Indgriben ved Forfatningsændringen trængtes, — til Trods for den stigende teokratiske Tendens hos de samtidige gejstlige Forfattere, — yderligere tilbage, derimod dvæledes der atter og atter ved Stændernes Overdragelse af Magten, og det fremhævedes stærkere end tidligere, at Forfatningens Maal var Undersaatternes Ro og Lykke. Peder Schumacher har Hovedæren for, at den udenlandske Lære, hvorefter Herskeren var et tro Afbillede af den guddommelige Majestæt, aldrig sejrede i Danmark.

I Schumachers Kongelov staar dernæst — i Modsætning til det Kornerup-Vindingske Udkast — Forfatningsbestemmelserne foran Arveparagrafferne, et Vidnesbyrd om, at Enevælden nu havde fordunklet Arveregeringen. Forfatningsloven paabyder Kongen at dyrke Gud efter hans eget Ord og den augsburgske Konfession samt at holde Rigerne ved samme Tro og ikke taale Kætteri eller Ateisme. Kongen er for sine Undersaatter det øverste Hoved her paa Jorden, øverste Dommer i alle baade kirkelige og verdslige Sager og hævet over alle menneskelige Love. Kongen har dernæst den øverste og fuldkomment ubundne lovgivende Magt, Ret til at ansætte alle Embedsmænd, den øverste Vaabenmagt, Ret til at paalægge Skat og Told, endelig er han Kirkens øverste Styrer. Forfatteren tildelte saaledes Kongen den politiske Magt i videste Udstrækning, men til Gengæld holdt han sig klar af den teokratiske Teori om Fyrstens Overejendomsret til Riget med deraf følgende Ret til at konfiskere Privatejendom. Schumacher bygger for denne Del af Lovens Vedkommende paa et ældre Skrift af Christian IV's Livlæge Henning Arnisæus, og han har fulgt Grotius ved at tillægge Kongen den øverste Domsret baade paa det kirkelige og det verdslige Omraade. Men ligesom Grotius gør han Kongen til Kirkens Leder, ikke til dens Hoved; d. v. s. Kongen lod den beholde sit indre Liv og blandede sig ikke i Overvejelserne paa Kirkemøderne.

Efter Forfatningsparagrafferne følger en Række Bestemmelser om Kongens *Myndighedsalder* (det fyldte 13. Aar) og om Formynderskab for en umyndig Konge. Hvis den afdøde Konge ikke havde truffet anden Afgørelse herom, tilfaldt Værgemaalet den unge Fyrstes Moder i Forbindelse med de syv øverste Ministre. Men under Formynderskabet herskede der ikke Interregnum, alle Regeringshandlinger foretoges i den unge Konges Navn, og ved denne Sondring mellem Herskeren og Herskerstillingen skabtes en hidtil ukendt Fasthed i Statens Virksomhed. I Forbindelse med Kongens Regeringstiltrædelse stod Salvingen „for at indgaa et snævrere Forbund med ham, hvis Stedfortræder han er paa Jorden“, og Bestemmelsen om Udelelighed af „disse vore to Ar-

veriger Danmark og Norge med alle dertil hørende Provinser“ samt alt „hvad der i Fremtiden kan tillægges, enten ved Vaabenmagt [altsaa den gottorpske Del af Hertugdømmerne] eller anden retfærdig og lovlig Retsgrund [Oldenborg]“. Naturligvis kunde der hermed ikke være Tale om at binde andre end Frederik III’s Efterkommere og Landenes Beboere, ikke Medlemmer af det oldenborgske Hus, som nedstammede fra en ældre Konge. Udeleligledsbestemmelsen havde til Maal at hindre, at der atter skulde opstaa en Række Fyrstelen inden for Rigerne, hvis Skadelighed man nu kendte af sørgelig Erfaring.

Idet vi forbigaar en Række Bestemmelser om Kongehusets Medlemmer, der delvis har Gyldighed den Dag i Dag („Greverne af Rosenborg“), og Paragraffen om Enevældens Uafhændelighed, vender vi os til det sidste og største Afsnit af „Kongeloven“, de arveretlige Paragraffer. Det var i Udformningen af disse, at Schumacher navnlig fik Lejlighed til at udfolde hele sin Skarpsindighed. Historisk betydningsfuld er især § 31: „Hvis alle Mænd af Mænd er bortdøde, — hvilken Ulykke Gud afvende, — skal den sidste Konges Sonnedatter, hvis hun er til, hvis ikke, da hans Datter arve dette vort ubundne Herrevælde“. . . ., og § 32: „Efterlader han ingen Datter, skal den sidste Indehavers nærmeste kvindelige Agnat [Lovens danske Oversættelse: „Den Prinsesse af Blodet, som hannem paa Fædrenestammen hører næst til“] succedere“... Det var denne Situation, som første Gang forelaa ved Frederik VII’s Død 1863. Kongelovens Arvefølge var agnatisk-kognatisk inden for lineær Rækkefølge med Førstefødselsret, Repræsentationsret og — som Regel — Forrang for Mændene inden for Linjerne.

Kongeloven er et af de betydningsfuldeste litterære Arbejder fra d. 17. Aarhundredes Danmark, ja, selv i den europæiske retslige Litteratur indtager det en enestaaende Plads. Schumacher ofrede ikke blot sin Skarpsindighed, men ogsaa hele sin formende Evne derpaa, baade paa den latinske Grundtekst og paa den danske Oversættelse, der fik Lovskraft. Kong Frederik selv synes at have prøvet det færdige Arbejde igennem, saaledes som man vistnok kan slutte af forskellige Mærker og Rettelser i Udkastet. Loven er dateret d. 14. Novbr. 1665, men havde næppe fuld Lovskraft før sin Forsegling 1669. Den blev foreløbig opbevaret som en Statshemmelighed, der første Gang brødes, da den oplæstes i Gehejmeraadet ved Christian V’s Tronbestigelse 1670, ligesom Loven laa paa Altret ved Kongens Salving i Frederiksborg Slotskirke 1671. Da „Danske Lov“ offentliggjordes 1683, sattes der i Spidsen for den et Uddrag af Forfatningsloven. Endelig offentliggjordes Kongeloven i sin Helhed i Trykken 1709.

Nu er den kun et Stykke Historie og staar for de fleste i et fjernt og blegt Lys. Og dog vil enhver, der efter Liberalismens Hensmuldring i

Side af Kongeloven skreven med Schumachers Haand.
Efter Originalen i Rigsarkivet.
Fotografi. C. 1/3 St.

Slutningen af forrige Aarhundrede tager den for sig, til sin Forbavselse opdage, at den virker mærkeligt moderne. Indsætter man blot i Stedet for Ordet „Kongen“ Ordet „Staten“ i dens Paragraffer, er den næsten stadig gyldig for os. Den bryder Staven over Adelsvældens Embedsmænd og Hærafdelinger af halv privat Karakter samt over Lavenes Klasselove, den drager Kirken ind under Statens Overmagt og hævder vel Privatejendomsretten, men stiller samtidig Krav til Undersaatterne om økonomiske Bidrag til Statsopgavernes Løsning. Heri er der intet, som byder os imod. Set fra dette Synspunkt er Enevældens Forfatning ogsaa en Milepæl paa Vejen til det 20. Aarhundrede.

8. Gabels Magtperiode.

Fornyelsen af Danmarks Statsforvaltning kom fra et uventet Sted, fra „Kongens eget Kammer“.

Kammersekretæren var Kongens daværende Kabinetssekretær, ved hans Side stod Kammerskriveren i Spidsen for Chatolkassen. Kongens Kasse havde fra gammel Tid sine selvstændige Indtægter, ikke blot Øresundstolden, men ogsaa visse Toldafgifter fra Norge og Hertugdømmerne. I og for sig havde det været naturligt, om Stillingerne var bortfaldet eller i hvert Fald ændret, da Kongen blev enevældig. Herom blev der imidlertid ikke Tale. Kongen stolede endnu ikke ret paa sin Magt over Centraladministrationen, han ønskede ikke blot at bevare sin særlige Kasse, men ogsaa sit særlige Kontor, hvorigennem han baade kunde udsende Privatskrivelser og „sekrete“ Udfærdigelser, som han af en eller anden Grund ikke vilde have for Kancelliembedsmændenes Øjne. Kammersekretæren blev herigennem en betydningsfuld politisk Personlighed, han nød Kongens særlige Tillid og havde derigennem Muligheder for at vinde Indflydelse.

Det skal have været Kansleren Peder Reedtz, som først „opdagede“ Peder Schumacher og „ritzede ham Lykkens Gang“ ved at skaffe ham Stillingerne som kgl. Bibliotekar og Arkivar. „Vidste I, hvad Talent denne Mand har, da bar I Estime for ham,“ sagde Reedtz til sine Venner. Men det var den tidligere Kammerskriver, nu Københavns Statholder Christoffer Gabel, som fik Kongen til desuden at tage ham til sin Kammersekretær. Da Schumacher ved denne Lejlighed paa Forhaand bad Kong Frederik om Tilgivelse for mulige Fejl i det uvante Embede, svarede denne: „I skal nok lære det,“ og idet han pegede paa Gabel, tilføjede han: „Han skal undervise Jer.“ Vist er det, at Schumacher forstod hurtigt at sætte sig fast i sin ny Stilling, og at ikke alene

Gabel, men selv Reedtz undertiden benyttede den unge Kammersekretær til at gaa bag om deres Kollegers Ryg. Selve det Hverv at affatte „Kongeloven“ var paa en vis Maade en af de „sekrete Ekspeditioner“; foruden Kongen, Schumacher og Gabel kendte ingen dens Indhold i Frederik III's Levetid.

At der maatte være et født Modsætningsforhold mellem „Kongens eget Kammer“ paa Slottet og Kancelliet i Bygningen uden for Voldgraven, er en Selvfølge. For den Gabelske Kreds, hvortil Schumacher nu hørte, maatte det staa som en vigtig Opgave at bryde Adelens Magt i de Skanser, den endnu besad: Kancelliet, Statskollegiet og Højesteret. Allerede Aaret efter sin Udnævnelse til Kammersekretær sattes Peder Schumacher d. 23. Juni 1666 ind i Kancelliet ved et Kongebrev om „Alle Supplikationers og underdanigste Memorialers Ekspedition“. Han skulde tre Gange om Ugen indfinde sig i Danske Kancelli for sammen med Reedtz og Erik Krag at læse og excerpere alle Bonskrifter, hvorefter de samme tre Mænd — naturligvis efter at have talt sammen om Sagerne — skulde foredrage dem for Kongen. Snart efter begyndte Schumacher ogsaa at deltage i det daglige Arbejde i Kancelliet. Han viste megen Iver og Initiativ ved Forbedringen af Forretningsgangen. Endelig havde han som „Rejsesekretær“ den Opgave at følge Kongen paa hans langvarige aarlige Rejser rundt om i Landet og herunder ekspedere alle forefaldende Kancellisager. Hans Virksomhed var centralistisk præget; den gik ud paa at styrke Kongens enevældige Magt og de bestaaende Institutioner og særlig tog han sig af sin gamle Kærlighed Universitetet og sin Fødeby København.

Man kan ikke undre sig over, at Kancelliherrerne forsøgte at standse den opgaaende Stjerne, og at Peder Reedtz og Erik Krag, skønt gamle Uvenner fandt hinanden i denne Bestræbelse. Fra April 1668 møder man i Randen af Schumachers Kopibog smaa henkastede Bemærkninger, der tydeligt røber hans irriterede Sindsstemning, som: „Kansleren gennemførte det, skønt jeg talte imod det“; „Kansleren indvendte, sig at ville være Mand derfor“; eller „Kansleren; jeg begriber ikke, hvorfor“. Værre endnu var det, at Gabel begyndte at vise ham en ildevarslende Kølighed, maaske fordi den unge Mand i alt for høj Grad havde Lykken med sig, maaske fordi Statholderen var ved at opgive sine demokratiske Principper og søgte at betrygge sin Slægts Fremtid ved Ægteskabsforbindelser med Landets gamle Adelsslægter. Mystiske Randnoter med religiøs Farve, som Schumacher har nedskrevet i sin Protokol, viser hans sjælelige Oprevethed under denne Krise, da selv Kongen syntes at svigte ham, fordi han allerede nu beskyldtes for at fordre Gaver af Embedsansøgere.

Naar det dog lykkedes Schumacher at ride denne Storm af, var det,

fordi to opadstræbende Mænd tog ham under Armene, den ene Kongens uægte Søn, Statholderen i Norge *Ulrik Frederik Gyldenløve*, den anden Statholderen i Hertugdømmerne *Frederik Ahlefeldt*. Ahlefeldt var en født Modstander af Gabel, og Gyldenløve havde mødt saa stor Koldsindighed i København over for sine norske Reformplaner, at ogsaa han ønskede at stække Gammelmandsherredømmet. Schumacher havde allerede i mange Aar med Beundring set op til denne unge Cavalier à la mode; nu fik Gyldenløve paa sin Side Øje paa den hojtdannede og kloge Borgerlige, hvis Væsen saa mærkeligt supplerede hans eget. Derfor affødte Interessefællesskabet ogsaa en personlig Sympati mellem begge, Schumacher stillede sig gerne i anden Række bag sin „Alkibiades" og bar selv i Vennekredsen Navnet „Sokrates". Den ene var den udadvendte og fremadstormende, den anden den grublende og sindsligevægtige, der dog tydeligt saa, at Gyldenløve gennem sin ansvarsfulde og overlegne Post havde faaet et klarere Blik for Samfundets Brost, end han selv kunde sidde inde med.

Ulrik Frederik Gyldenløve. Maleri af Karel v. Mander. (Frederiksborg).

„De unges Forbund" betød dog ingenlunde, at Gabels Herredømme rokkedes; kun, at der ved Siden af det ogsaa blev Plads for en anden Gruppe. I Septbr. 1668 udnævntes Schumacher til Kancelliraad, hvilket sikkert medførte, at der nu endelig blev Tale om at skabe et virkeligt Kancellikollegium, og i Febr. det følgende Aar rykkede han op i Erik Krags Plads som første Oversekretær i Kancelliet. Naar Schumacher ligeledes i Febr. 1669 blev Assessor i Statskollegiet og i Højesteret (det første Sted fulgt af en anden Borgerlig, Conrad Biermann), kontrabalanceredes dette ved, at ikke mindre end otte Medlemmer af den danske Adel, deriblandt Erik Krag, den næst foregaaende Dag var bleven udnævnt til de samme to Stillinger, ja oven i Købet til „Gehejmeraader". Man tor dog næppe heraf slutte, at et virkeligt Statsraad nu skulde være bleven dannet; nogen Virksomhed af et saadant kendes ikke fra Frederik III's Tid, og Stillingen som Gehejmeraad synes nærmest at have medført Hoftjeneste. Derimod havde det virkelig

Betydning, at en af de ny Raader, Holger Vind, med Titel af Viceskatmester sattes i Spidsen for Skatkammerkollegiet, thi han fik de kollegiale Raadslagninger genoptagne, og Enheden i Rentekamret genskabt. Allerede i hans Titel laa det dog, at man ikke ønskede en Hannibal Sehesteds Indflydelse fornyet, og Kollegiemøderne kom da ogsaa væsentlig til at dreje sig om Retssager.

Et Skaar i Skatkamrets Indflydelse var desuden sket ved Kommercekollegiets Oprettelse kort før Holger Vinds Udnævnelse. Denne ny Institution fik til Opgave at udvikle dansk Industri og Handel, Samtidens to Kælebørn, og den fik et væsentlig borgerligt Præg. Præsidenten i det ny Kollegium Simon Petkum var født Hollænder og en god Ven af Schumacher, der sammen med Gyldenløve i den følgende Tid viste en særlig Interesse for denne Virksomhed, saa at det ligger nær at søge Stødet til dets Oprettelse i de unges Kreds. Schumacher udvirkede saaledes et Kongebrev om, at de fattiges Midler skulde betros til Kollegiet, for at Oprettelsen af Manufakturer derved kunde fremmes. For øvrigt var Kommercekollegiets Dannelse blevet fremskyndet ved den Interesse, som den franske Minister Colbert nu begyndte at vise for en økonomisk Forbindelse med Danmark. I Frankrig var der tilsvarende dannet et „Nordkompagni“ til at indføre franske Varer som Vin og Salt til Norden og til Gengæld herfra reeksportere Master, Planker, Tjære, Kobber og Jern, som var nødvendige til at skabe en fransk Handelsflaade, der kunde tage Konkurrencen op med den nederlandske.

I Hovedsagen staar dog de fem sidste Aar af Frederik III's Regering i Gabels Tegn, og de maa betegnes som en Reaktionsperiode, selv om det til aller sidst lykkedes andre end ham at faa sat noget Liv i Embedsmaskineriet. Paa *det finansielle Omraade* var det heller ikke muligt for Gabel at bevare Sehesteds Værk. Dog var det allerede før Sehesteds Tilbagetræden blevet nødvendigt at paalægge de saakaldte „Prinsessestyr“ i Anledning af Frederik III's Døtres Giftermaal 1663 til Sachsen og 1667 til Gottorp. Det drejede sig hver Gang om en Sum paa over 300,000 Rd., hvoraf Danmark maatte udrede det allermeste. Disse Skatter hvilede dog tungest paa Folk uden for Bondestanden. Allerede inden den første af dem var afviklet, fulgte ny Byrder paa Grund af vor Deltagelse i den engelsk-hollandske Krig 1666—67. Præsterne maatte stille Ryttere, der kunde afløses med en Skat af 30 Rd. pr. Rytter, Adelen fik atter Paalæg om at yde Rostjeneste, skønt den stadig maatte betale almindelig Skat, og Købstæderne — undtagen København — skulde yde Baadsmænd til Flaaden, en Byrde, der beregnes til en Værdi af ca. 22,000 Rd. Bondestanden og Provinsstæderne fik ikke blot en Forhøjelse af Matrikelskatten, men desuden Paalæg af Korn og andre

Naturalier, saa at de direkte Skatter herved steg fra 450,000 til 561,000 Rd. om Aaret. Navnlig Købstæderne jamrede sig forfærdeligt. Men ikke alene Udgifterne til Hær og Flaade steg i disse Aar, det samme gjaldt efter Sehesteds Afgang om *Udgifterne til Hoffet.* Det var maaske uundgaaeligt, at Kronprinsen, der nu var giftefærdig, fra 1667 at regne fik en stor aarlig Appanage, men der var ingen Mening i, at Tallet paa det Personale, som bespistes ved Hove, stadigt var stigende. Det tyder paa Svaghed hos den ledende Minister, og Resultatet blev ikke blot Underbalance, men ogsaa Uorden.

Naar den sidste Halvdel af 1660'erne alligevel blev en taalelig god Tid for det danske Folk, skyldtes dette, at Svenskekrigens Virkninger nu i det væsentlige var overvundne, og at det for vort bærende Erhverv, Landbruget, atter var jævnt opadgaaende Tider. Kornpriserne var foreløbigt stigende ligesom i Udlandet, Rugen stod i Midten af 60'erne efter Kapitelstaksterne i 1½ og 2 Rd. pr. Td., og naar Sædprisen sank stærkt i 1668, skyldtes dette udelukkende den ualmindelig rige Høst, der blev en Lykke baade for Køber og Sælger, og som faar den samtidige Forfatter Anders Hjørring til at udbryde i den stærkeste Pris over Guds Velsignelse. Denne Opgangstid kom ogsaa de større Byer til gode. En anden Sag var det, at de mindre Provinsstæder, navnlig paa Øerne, havde stadigt vanskeligere ved at klare sig, fordi København mere og mere sugede Kræfterne til sig; det var derfor ogsaa her, som vi saa, at det voksende Skattetryk føltes stærkest i Frederik III's sidste Dage.

Det var en stillestaaende Tid, men paa den anden Side en ret fredelig Tid, baade indadtil og udadtil. I *den ydre Politik* stod Sverige stadig som den fjendtlige og overmægtige Nabo, men Forskellen i Magt var dog ikke saa stor, at alt Haab om Revanche maatte udelukkes, naar man først havde samlet Kræfter. Imod Syd, i Tyskland havde vi dengang kun mindre Magter til Naboer, og den betydeligste af disse, Brandenburg, var fra tidligere Tid indstillet paa en danskvenlig Politik, der kun kunde styrkes ved, at Kurfyrstens Niece Hertuginde Charlotte Amalie af Hessen i disse Aar ægtede den danske Kronprins. Tilmed aabnede der sig paa dette Tidspunkt Udsigt dernede til dansk Landudvidelse ad fredelig Vej. Det var, da den sidste Greve af *Oldenborg,* Kongehusets Stamland, døde 1667 uden at efterlade sig ægte Livsarvinger. Ganske vist var det meget tvivlsomt, hvem denne Arv rettelig tilkom, da foruden den danske Konge ogsaa Hertugen af Gottorp, men ganske særligt den sønderborgske Hertuglinje paa *Pløn* meldte sig med Krav, og den sidste maatte siges at have de bedste Papirer paa Haanden. Foreløbig mødtes Kongen og Gottorperen i Forbund mod denne farlige Rival, en Forbindelse, der fra dansk Side ogsaa havde til Formaal at sprænge den Indkredsningspolitik, Danmark havde været udsat for ved

Gottorps Forstaaelse med Sverige. Forbundet beseglede̊s ved et Ægteskab i Glückstadt 1667 mellem Kongens næstældste Datter Frederikke Amalie og den gottorpske Hertug Christian Albrecht.

Men ogsaa i *Danmarks Indre* var disse Aar fredelige. Om egentlige Reformer var der ganske vist ikke Tale; et stort Program fra Gyldenløve til en Ændring af Norges Styre blev saaledes lagt paa Hylden, men paa den anden Side maa det godskrives Gabel, at det hidtilværende uhyggelige Forhold mellem den enevældige Kongemagt og den danske Adel ophørte. Det er muligvis ogsaa Gabel, en Bestemmelse kort for Tronskiftet skyldes, at de slesvigske Sager henlagdes fra tyske til danske Kancelli, en Bestemmelse, der dog ikke fik Varighed. Frederik III drog atter uden for København, ikke blot „laa han paa Landet“ paa Frederiksdal ved Furesø, mens hans Gemalinde slog sig ned paa den lige overfor liggende Odde, hvor hun opførte Dronninggaard og holdt store Fester i fransk Stil i Parken og paa Søen. Endnu længere borte, mellem Holbæk og Kalundborg, købte Kongen den gamle Herregaard Torbenfeld og omdøbte den til Frydendal. Vi har her en Begyndelse til det Landliv om Sommeren, der under hans Søn skulde blive Mode i de højere Kredse og siden faa saa fast Rod. Der er adskillige Træk, som tyder paa, at den danske Adel var i Færd med at forsone sig med den ny Tilstand.

Det kunde dog ikke være andet, end at man i de yngres Kreds ofte dvælede ved Tanken om et Tronskifte som en forjættelsesrig Begivenhed. Den skulde komme ret uventet. Skønt Frederik III kun var 60 Aar gammel og af Naturen ikke sygelig, havde han dog Byrden af sine Forfædres Forsyndelser at bære, saa der kun skulde en pludselig opstaaet Lungebetændelse til at fælde ham. I Febr. 1670 gik han uventet bort. Kongelovens Forfatter skrev Gravskriften over ham i Roskilde Domkirke. Den begynder med Ordene: „Her hviler han, hvem Danmark skylder sin Bestaaen“.

9. **Christian V's første Regeringsaar.**

Christian V var ved sin Tronbestigelse knap 24 Aar gammel. I Modsætning til sin Forgænger havde han ringe Interesse for aandelige Sysler. Hans kraftigt, ja groft byggede Legeme, der havde Anlæg for Fedme, henviste ham til stærke Legemsøvelser som Jagt og Ridning. Aandeligt Arbejde var ham derimod uvelkomment, han følte sig daarligt oplagt dertil, da han hele Livet igennem led af Susen for Ørerne

og Tunghed i Hovedet. Derfor var den unge Konge vel i Besiddelse af sund Forstand og et godt Hjerte, men uden Aandslivlighed eller Selvtillid. For ham var Regentvirksomhed Pligtarbejde, men moralsk som han af Naturen var, betød Pligten meget for ham. Hertil kom, at han var opdraget til store Tanker om sit Kongekald, og at han blev prikken, hvis nogen gik hans Enevoldsmagt for nær. Den brandenburgske Gesandt skriver om ham: „Han taaler ikke, at man skæmter med ham, og han kan ogsaa let fatte Skinsyge, især mod sine Ministre. Men" — tilføjer Gesandten meget betegnende — „Skinsygen bliver i Almindelighed siddende virkningsløs i ham, hvis man ikke nu og da kommer ham til Hjælp og viser ham, hvad de forskellige Ministre stiler efter af Egoisme."

Christian V.
Maleri af Abr. Wuchters.
(Frederiksborg).

Christian V kom til Magten i et lykkeligt Øjeblik. En stor Forventning strømmede ham i Møde. Et Vidnesbyrd herom er talrige anonyme *Reformforslag*. En Forfatter foreslog Kongen „ikke at betro een Minister (ↄ: Gabel) alt", men oprette et virkeligt Statsraad; ikke „at betro sig til een Stand alene" (ↄ: Adelen), men drage Borgerstanden frem ved dens Side; fremme Handelen ved Indkaldelse af fremmede Fabrikanter og Købmænd, selv paa Betingelse af, at disse fik fri Religionsøvelse; som Støtte for Handelen at lægge Hovedvægten paa Flaaden, men indskrænke den hvervede Hær, saa at man i Stedet byggede paa den nationale Milits; endelig til Gengæld for denne ny Byrde at indskrænke Land-

befolkningens Matrikelskatter. Hvis alt dette gennemførtes, kunde man derefter tage fat paa Kongens Yndlingsplan: Genvindingen af de tabte Landskaber Øst for Sundet. „Men al Ting har sin Tid."

Sjældent er et Program i den Grad blevet virkeliggjort som ovenstaaende. Men hertil krævedes unægtelig ny Mænd.

Gabels Dage var talte. Hans Tilnærmelse til den gamle Adel var aldrig blevet besvaret med Tillid. Fra England kom nu Gyldenløve tilbage, fuld af Stolthed over at have lagt Grunden til en ny Forbindelse med dette Land; fra Slesvig mødte samtidig Fr. Ahlefeldt, opfarende og fuld af gammelt Nag til Gabel. Allerede i April 1670 havde disse to Mænd faaet oplost Koalitionen mellem Gabel og Adelen, og Gabel faldt som Minister efter et voldsomt Sammenstød i „Gehejmeraadet", hvor Ahlefeldt endog havde lagt Haanden paa Sværdet. Magten laa herefter hos Gyldenlove, Ahlefeldt og deres adelige Venner.

Denne Balance viste sig dog langtfra stabil. Den regnede ikke tilstrækkeligt med de uundgaaelige Modsætninger mellem den gamle og den ny Tids Mænd; den tog heller ikke Hensyn til Kongen, der var skudt i Baggrunden; endelig oversaa den det borgerlige Elements berettigede Krav paa Indflydelse.

Peder Schumacher havde forholdt sig afventende under disse første Storme. Straks efter Tronbestigelsen var han bleven bekræftet i alle sine Stillinger med den ny Titel „Over-Geheime-Kammersekretær", et Vidnesbyrd om, at hans overordnede Plads i „Kongens eget Kammer" endnu ansaas for den vigtigste. Han havde straks fra første Færd forstaaet at vinde den ny Konges Gunst. I Maj Maaned lagdes Nyskabningerne inden for Administrationen i hans Haand. Der dannedes for første Gang efter fransk Mønster et virkeligt Gehejmeraad med ham selv som „Gehejme-Etatssekretær", og bestaaende af de syv øverste Ministre med Kongen som Præsident. Heri var karakteristisk nok hverken Rentekamret eller Tyske Kancelli repræsenteret, mens baade Kansleren og Vicekansleren sad for Kancelliet, et Vidnesbyrd om dettes begunstigede Stilling. De øvrige Medlemmer var Hans Schack, Kørbitz, Henrik Bjelke, Gyldenløve og Ahlefeldt. Da Gehejmeraadets vigtigste Beskæftigelse var Udenrigspolitikken, overførtes tillige hele den udenlandske Korrespondance fra Tyske til Danske Kancelli, der blev Gehejmeraadets Ekspeditionskontor. Danske Kancelli beholdt fra nu af til Enevældens Ophør en Præferencestilling blandt Kollegierne. Hvad Sekretærens Arbejde angaar, bestod det ikke alene i at føre Raadets Beslutninger i Pennen, men ogsaa i at forelægge de Sager, som skulde behandles. Heraf kunde der efterhaanden vokse en Førsteministers Stilling frem.

Kort før Gehejmeraadets Oprettelse havde Kancellikollegiet faaet sin *Instruks;* Kongen havde givet Schumacher en Række Punkter til

nærmere Udformning, der begynder saaledes: „Min Mening om den Kancelliinstruks haver jeg befalet Schoumaker at sætte op, som bestaar i disse Punkter“...., men de følgende Punkter, der er lige i Schumachers Aand, viser tydeligt, at Haanden vel var Esaus, men Røsten Jakobs. Det samme gjaldt for øvrigt om de andre Kollegiers Instrukser, der fremkom i Løbet af Sommeren, og som Schumacher har forfattet. De er af ensartet Støbning, og som fælles Træk kan paapeges, at Ligevægten mellem det borgerlige og det adelige Element inden for Institutionerne atter hævdedes, at de kollegiale Raadslagninger strengt paabødes, og at Oversekretærerne (altsaa i Danske Kancelli Schumacher) skødes helt i Forgrunden paa Kollegiepræsidenternes Bekostning. Det var nemlig dem alene, som skulde forelægge Sagerne i Møderne og siden ekspedere dem. Desuden skulde alle Ansøgninger, hvad de end omhandlede, indsendes til Danske Kancelli, hvor Schumacher (og den anden Oversekretær, Schult) aabnede dem og efter Indholdet fordelte dem til de forskellige Kollegier. Atter et Plus for Kancelliet over for de øvrige Forvaltningsgrene. I Rentekamret fik Rentemestrene en til Oversekretæren svarende Stilling. Ydermere stillede Schumacher Skatkamret i et vist Afhængighedsforhold til det af ham selv ledede „Kongens Kammer“ og lod kgl. Befalinger til Skatkamret udfærdige gennem Kancelliet. Hvad de militære Kollegier angik, traadte de stærkt i Skygge for de civile; Schumachers Valgsprog var jo senere: „Pennen styrer Sværdet“. Dog interesserede han sig virkelig for Flaadens Udvikling og fik paabudt, at der hvert Aar skulde bygges nogle ny Skibe. Men en særlig Opmærksomhed viste han Kommercekollegiet, der atter bragtes til Kræfter efter den svage Begyndelse siden 1668. Det skulde for øvrigt ikke alene fremme Handel og Industri, men ogsaa Agerdyrkning og Rydninger, og i det sad, foruden Gyldenløve og Jens Juel som Præsidenter, Købmænd som Hans Nansen d. y., Peder Pedersen Lerche og Gabriel Marselis samt særligt pengeforstandige Mænd. Det fik sin Bolig paa Børsen midt i det travle Forretningsliv, og dets Hovedvirksomhed blev at skabe de store Handelskompagnier.

Saaledes var i Løbet af 1670 det Regeringsmaskineri skabt, der i sine Hovedtræk har virket lige til vore Dage. Det var et civilt og borgerligt *Oversekretærregimente*, med et moderne Ord: et Departementschefstyre. Mønstret var denne Gang, i Modsætning til 1660, fransk, og Hovedmanden derfor var Schumacher. Det var hans anden store Gerning i dansk Statsliv; efter Forfatningen *Forvaltningen*. Som den brandenburgske Gesandt samtidig udtaler det: „Dette har Sekretær Schumacher gennemført, der nu har snart de fleste Sager under sig og er i stærk Stigen.“

Men ved Siden af den egentlige Administrations Opbygning skete der ogsaa i disse Maaneder et betydningsfuldt Arbejde. Hvor stor An-

del i dette Schumacher har haft, kan vi ikke sige; det er sandsynligt, at han har været med dertil, men at andre som Gyldenløve og Ahlefeldt er gaaet i Spidsen. Hovedopgaven var her Balance i *Statsregnskabet* og Lettelse af *Skattetrykket*. For at naa dette indrømmede Kongen en væsentlig Nedsættelse af Hofudgifterne ved Personalets Indskrænkning, dog ikke i den elskede Jagtetat. Og som den lydige Søn, Christian V var, forhøjede han endog Enkedronningens Appanage. Fra 1672 lykkedes det dog at spare ca. 70,000 Rd. paa de samlede Hofudgifter. Ogsaa Embedsmandslønningerne blev nedskaarne med ca. 100,000 Rd. Den hvervede Hær indskrænkedes, og til Erstatning indrettedes der paa Krongodserne en staaende national Rytterhær paa 4000 Mand, hver med en Gaard paa 8 Tdr. Htk. at bo paa. Alle disse unge Bønder skulde i Fredstid dyrke Jorden. Den samlede Reduktion paa Udgiftssiden blev altsaa et Par Hundrede Tusinde Rd. Til Gengæld mildnedes Skattetrykket ved en Nedsættelse af Matrikelskatten paa Landet og i Købstæderne i Danmark med en Fjerdedel. Samtidig fritog man Godsejerne for Skat af deres Sædegaarde, mod at de til Gengæld skulde staa inde for Afgiften fra deres Bønder. Resultatet var en aarlig Nedgang i Matrikelskatten paa godt 100,000 Rd aarlig.

Sædegaardenes Skattefrihed havde været en Gave til Adelen, men den tilføjede Betingelse gjorde den snart til en „Danaergave“, der kostede Godsejerstanden mere, end den indbragte. Koalitionen af de ny Magthavere viste sig da ogsaa snart uholdbar, allerede i August rev det ud mellem Gyldenløve og hans adelige Venner. Da Ahlefeldt i den følgende Maaned var vendt tilbage til Hovedstaden, dannedes der et Slags Forbund mellem de to fornemme Ministre og den indflydelsesrige Etats- og Kammersekretær, selv om den sidste foreløbig beskedent holdt sig i Baggrunden. For Offentligheden var det den norske og holstenske Statholder, der havde Styrelsen i deres Hænder, og disse to betragtede næppe heller den „lille Skriver“, som hans Uvenner kaldte ham, som deres jævnbyrdige. Ahlefeldt tog foruden Hertugdømmernes indre Styrelse de udenrigske Forhold paa sig, og Gyldenløve beskæftigede sig foruden med Norge ogsaa med Flaadens og Handelens Udvikling. Men Schumacher fik det meste af Danmarks indre Styrelse paa sine Hænder, og han mødtes med Gyldenløve, til hvem hans Forhold stadig blev varmere, i sin Interesse for Søfarten. Da Gyldenløve desuden var fornøjelsessyg, og Ahlefeldt magelig, men Schumacher et Arbejdsmenneske, gled bestandig flere af Forretningerne over paa hans Hænder.

Men han byggede ikke alene paa Interessefællesskabet og Venskabet med disse to Stormænd; til syvende og sidst beroede hans Stilling paa hans stadigt stigende Indflydelse hos Kongen. Det var næppe nogen

dybere Sympati eller Forstaaelse, som bandt dette sunde, men tunge Friluftsmenneske til den fintbyggede og aandfulde Lærde, saaledes som Tilfældet havde været med hans Forgænger paa Tronen. Snarere synes det at have været Følelsen af hans Uundværlighed i Forbindelse med et vist Velbehag ved den belevne Ærbødighed og det fine Vid, som Kammersekretæren altid viste over for sin kongelige Herre. Man synes ligefrem at kunne høre Christian V's kraftige Latter, mens han, inspireret af Sekretæren, som staar bag hans Stol, nedskriver sin kongelige Beslutning i Kanten af en af Skatkamrets Indstillinger, som t. Eks. „De vil alle have, og kan ikke alle faa"; „Ved I det ikke, saa ved jeg det ej heller", eller „Her er mange Slags Kød i denne Frikassé".

Der hviler en hoj Luft over disse første Aar, da en Række fremragende ny Mænd, stottede til en ung Konges Gunst, efter at Administrationen og Finanserne er bragt i Orden, tager fat paa Arbejdet for den dansk-norske Helstats indre Udvikling. Det er ingen Tilfældighed, at man samtidig sporer en Lyst til at fremdrage nationale Farver og Minder som Symboler for den ny Tid. Denne Foraarets Arbejdsglæde forplanter sig fra dem til Folket; der kommer en hidtil ukendt Drift i det økonomiske og praktiske Liv, ja selv Aandslivets Marker, der længe havde ligget udyrkede hen, begynder at vise grønne Spirer. Der er en almindelig Følelse af, at efter haarde Prøvelser og paafølgende Dødvande er Lykken nu endelig ved at vende sig og smile til vort Land.

Den centrale Kraft i dette Arbejde var Schumacher. Danske Kancelli var nu blevet hans faste Borg. Den gamle Kansler Peder Reedtz var trængt tilbage fra Hovedindflydelsen, og da han en Dag mødte sin unge Rival paa Slotstrappen, skal han mismodig have sagt: „De gaar opad, Monsieur; jeg nedad". Dette var kun alt for sandt. Heller ikke den anden Oversekretær, Schult, kunde staa sig i Konkurrencen. Det maaler ret godt Schumachers Magt i Kancelliet, at medens han før Tronskiftet kun havde besorget en lille Tredjedel af Ekspeditionerne, steg Antallet i 1671 og 1672 til henimod tre Fjerdedele, hvilket vil sige, at han i visse Maaneder havde omtrent femten „Sager" om Dagen. Det var naturligvis de betydningsfuldeste Spørgsmaal, han fik til Behandling, og hans bevarede Haandskrift i Rigsarkivet (f. Eks. paa Skovforordningen) viser, hvor omhyggeligt han gik til Værks med stadig Omarbejdelser af sine Tanker og Udtryk. Foruden sin Stilling som Oversekretær havde han yderligere fem selvstændige Embeder under sig. Naturligvis maatte de staa i anden Række. I Statskollegiet mødte Schumacher saaledes i 1671—72 kun fjorten Gange, i Hojesteret seks Dage. Kancelliet i Forbindelse med Kongens Kammer og Gehejmeraadet var hans Hovedarbejdspladser.

Et andet Spørgsmaal er det, hvad der kom ud af denne Virksom-

hed, og hvad der i det hele udrettedes i Christian V's første Regeringsaar. Schumacher og hans Fæller var i udpræget Grad Børn af deres Tid, og heraf følger, at Hovedinteressen samlede sig om Handel og Industri. Hovedhjørnestenen i Arbejdet maatte Kommerciekollegiet være, hvis Formaal efter Schumachers Instruks var, „at ikke fremmede sig med vores Skade skulle berige, men vores Landes Indbyggere efterhaanden komme ind igen med Trafiken, som omkringliggende, *endog ingenlunde saa bekvemt siluerede Naboer* os ganske haver sat ud af Possession med.“ Det er den gamle Tanke om Københavns fortræffelige geografiske Beliggenhed som Stabelplads for Østersøhandelen, der her atter udtales. Stødet til de ny Indretninger kommer ofte fra andre end Schumacher, men han griber dem med ægte Statsmandsblik, udformer dem og fører dem ud i Livet.

Det første Problem var *Salthandelen.* Den havde fra 1665 været monopoliseret i et privat Kompagni med Kort Adeler som Leder, og fra 1668 havde den ligget under et kgl. Saltkammer, saaledes at Indtægten skulde bruges til Flaadens Underholdning. Begge Ordninger havde vist sig uheldige og sat ondt Blod. Nu blev fra 1670 Salthandelen givet helt fri, kun paa Betingelse af, at Indførslen skulde ske paa større Skibe, der i Krigstid kunde anvendes som en Reserve for Flaaden (Defensionsskibe). Det var et Forsøg paa at forbinde en Forøgelse af Indførselen med en Vækst af Handelsflaaden og af Marinen. Dette Forsøg maa siges at være lykkedes udmærket. Man ser, at Saltindførselen til København, der 1669 kun havde været 970 Læster, det følgende Aar steg til 1300, og 1673 til 1600 Læster (heraf førtes Halvdelen videre til Provinsen, mens 125 Læster atter udførtes). Først den skaanske Krig ødelagde denne Handel som saa meget andet.

For Handelen paa de fremmede Verdensdele ansaa man det for mere hensigtsmæssigt at fremkalde Handelskompagnier. Som Støttepunkter herude havde vi i Forindien fra Christian IV's Dage *Trankebar,* og i Frederik III's senere Aar var Øen *St. Thomas* i Vestindien blevet besat. I Nvbr. 1670 og Marts 1671 udstedtes Oktroyer for to ny Kompagnier, et *ostindisk* og et *vestindisk.* Deltagerne var dels adelige og dels borgerlige. Til det første Kompagni tegnedes der en Aktiekapital paa 150,000 Rd., til det vestindiske 50,000, og her stod Kongen i Spidsen som første Aktionær; han skænkede det desuden Skibe og Søfolk. Hvert Kompagni styredes af tre Direktører, blandt hvilke *Jens Juel* var den betydeligste. Schumacher forfattede de nærmere Bestemmelser; de minder slaaende om de samtidige franske Handelsselskabers, men det frisindede Præg skyldes ham selv, f. Eks. at der ikke behøvedes kgl. Bekræftelse paa Aktionærernes Direktørvalg, at af Tilsynsmændene skulde Halvdelen være adelige, Halvdelen borgerlige, at ingen Ak-

tionær maatte have mere end een Stemme, og at Direktørerne skulde træffe deres Beslutninger ved Stemmeflerhed. Det vestindiske Kompagni blev næsten suverænt uden for Europa, kunde i Kongens Navn slutte Allliancer og paa egen Haand føre Krige og udnævne Embedsmænd. Schumacher var ogsaa utrættelig i at knytte Forbindelser for det ostindiske Handelsselskab, han skrev i den Anledning til Fyrsterne i Indien og paa Java, ja selv med Forindiens Overhersker Stormogulen stiftedes nabovenlige Forhold. Ogsaa disse to Kompagnier fik derfor i Begyndelsen af 1670'erne en betydelig Blomstring, det vestindiske hjembragte saaledes 1673—75 for 40,000 Daler Varer, altsaa næsten hele Aktiekapitalen, og om Udbyttet af det ostindiske Kompagni 1673 siger Anders Bording i sin Avis, at det

Jens Juel.
Maleri paa Frederiksborg.

»skal beløbe sig, som os er
vorden sagt,
til mer end dobbelt det, som
derudi var lagt«.

Disse Kompagnier blev imidlertid ikke de eneste. Et *guineisk* Selskab stiftedes 1672; de tre Admiraler Kort Adeler, Niels Juel og Jens Rodsteen fik Eneret paa Fiskeri og Handel i Grønland, og ogsaa paa Handelen med Rusland havde man sin Opmærksomhed henvendt. Handelsselskabernes Skibe fik Toldlettelser i Danmark, naar de var indrettede som Defensionsskibe, og Varer, der oplagredes i København til Genudførsel, slap med lav Fortoldning, altsaa et Tilløb til en Frihavn. Frugterne af denne Virksomhed var betydelige. Som en Elev af Schumacher nogle Aar senere skrev til ham: „Thi hvilken værdigere Prydelse kunde man tænke sig for Dit Hus, og hvad vilde være kærere for os at beskue, end at se Retfærdigheden løfte Hovedet, Handelen blomstre op paany, og det danske Flag flyve hen over hele Havet, ja fæstes uden for vor Verdensdel under en ny Sol?"

Dette var dog kun den ene Side af det Program, som Schumacher og Gyldenløve gennemførte. Raastofferne skulde forarbejdes herhjemme og derved overflødiggøre Indførsel af færdige Varer fra Europas Industrilande, ja maaske konkurrere med dem paa de store Markeder. Et vigtigt Spørgsmaal meldte sig her straks: Vilde man ved at slappe Re-

ligionstvangen bevæge dygtige udenlandske industridrivende til at slaa sig ned i Danmark, og her oparbejde *Industrivirksomheder?* Kun herved kunde man erhverve den praktiske Erfaring, der vilde føre over Industriens Børnesygdomme. Gyldenløve og Schumacher var enige med Flertallet af Statskollegiets Medlemmer om det heldige heri, da der 1670—71 var Tale om at indføre Religionsfrihed i Fredericia, eller blot Samvittighedsfrihed for portugisiske Jøder i visse Byer, eller endelig om at tillade den franske Gesandt at bygge et katolsk Kapel i København. Andre Medlemmer af Statskollegiet mente, maaske med god Grund, at Skattefrihed og Toldlettelser vilde virke mere dragende paa de fremmede end Tilladelse til at dyrke Gud paa deres Vis. Muligt var det denne Uenighed, som gjorde, at Friheden den Gang ikke blev vundet. Men da den franske Hær det følgende Aar 1672 syntes helt at skulle knuse den hollandske Republik, og Købmænd og Fabriksherrer ventedes herfra at ville søge Tilflugt hos venligsindede Nationer, kom Problemet naturligt nok atter frem og gav Anledning til store Drøftelser i de danske Regeringskredse. Det drejede sig jo om reformerte, en Trosbekendelse, der stod os nærmere end nogen anden ikke-luthersk, og det handlede om Mænd, der med aabne Arme motoges i andre lutherske Lande som Sverige og Brandenburg. Men ogsaa da strandede alle Forsøg, og dette skyldtes Gejstligheden i Biskop Vandals Person, der paavirkede Kongen.

Alligevel udrettedes der ikke saa lidt for at rejse *ny Industrigrene.* Tobaksspinderier myldrede op af Jorden i vore Købstæder. Et „Vantmageri“ (ɔ: Klædefabrik) oprettedes 1671 af selve Kommercekollegiets Medlemmer, der vilde vise, „hvorledes disse Landes Uld ved dens Forarbejdning her i Landet beneficeres kunde, og mange Folk Arbejde og Ophold skaffes“. Børnehuset i København fik Bevilling paa at bygge en Valkemølle og et Farveri med Eneret paa at forsyne Hæren med Klæde. Teglværker „efter hollandsk Manér“, Saltværker og et Knivværk i Dyrehaven er kun nogle Eksempler. Schumacher støttede stærkt denne industrielle Udvikling, og han fulgte Regeringens gamle Retningslinje, naar han søgte at værne de ny Værker mod Lavenes Plagerier. De fleste ny Virksomheder samledes naturligt i København, thi om Provinsstæderne hed det, desværre ikke uden Grund, at „de ikke er i den Stand, at de kan købe Varer og med Penge soulagere (støtte) Landet“. Skønt Schumacher delte dette Syn, var han human nok til ikke at ville ramme Smaabyerne ved t. Eks. at berøve dem deres Toldsteder, og da man vilde forlange den afbrændte norske By Frederiksstad genopført med lutter Stenhuse, fandt han, at „det er uraisonabelt at paalægge Vilkaar, som ikke kan præsteres“.

Københavns Udvikling i disse Aar var da ogsaa betydelig. I Byens

Styrelse styrkede han som Centralisationens Mand Magistratens Magt over Lavene, og han værnede om Svendenes Frihed over for disse. I stort og smaat lagde han Vægt paa at forskønne sin Fødeby, hvis berømteste Søn han skulde blive.

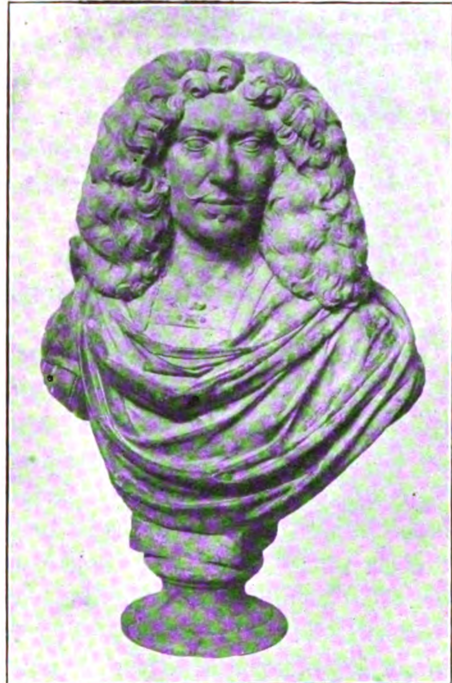
Men ogsaa for sin anden Moder, *Universitetet*, nærede Schumacher varm Interesse. Han krævede meget af Embedsmændene, ikke mindst af Præsterne, forhørte dem om deres Kundskaber, naar de kom til ham for at søge Embeder, og fulgte med Opmærksomhed deres Prøveprækener fra sin Stol i Helligaandskirken. Men han var dem paa den anden Side en saa god Ven, at det allerede i Sommeren 1672 hedder om ham, at „han ene nu fast er Gejstlighedens Støtte og Forsvar".

Nok saa megen Omsorg viste han vel for *de verdslige Embedsmænd*, og man har anket over, at han var noget for ivrig til at hjælpe sine nærmeste frem. Sandt er det, at flere af dem næppe var kommet saa hurtigt frem uden hans Protektion, men at denne ikke var ufortjent, fremgaar af, at de saa godt som alle kom helskindede over hans Fald og i de følgende Aar stadig steg højere. Sagen var, at han omhyggeligt prøvede dem, han hjalp frem. Om en uværdig Ansøger, som man engang vilde prakke ham paa Halsen, sagde han de mindeværdige Ord: „Jeg og vi allesammen vil sidde paa Bænk med Adelen, men der skal ingen Narre til."

Paa denne Baggrund maa hans Lighedsstræben ses. Fra 1671 havde Schumacher faaet adelige Friheder for sit norske Gods, der blev kaldet *Griffenfeld*, og han tog Navn herefter. I Løbet af samme Aar blev han Gehejmeraad og Ridder af Danebroge. Nogle Maaneder tidligere havde man set Oprettelsen af *Greve- og Friherrestanden*, af Elefant- og Danebrogsordenerne samt Udstedelsen af *Rangforordningen*. Vi har ingen Beviser for, at Griffenfeld (som det saa ofte hedder) skulde være Faderen til disse Nyindretninger, der skulde give Kongemagten „lustre". Men der er heller ingen Anledning til at tro, at han skulde have misbilliget dem. Efter Opløsningen af Forbindelsen mellem Gyldenløve og den danske Adel den foregaaende Sommer, maatte det ligge baade den norske og den holstenske Statholder nær at ønske en ny Overklasse skabt ved Kongens Magtfuldkommenhed og med Adgang for, hvem han udpegede. Den herskende økonomiske Grundsætning, at Storgodsdrift var den mest lønnende Dyrkningsmaade, maatte virke i samme Retning; thi til Oprettelsen af et Grevskab krævedes et Jordkompleks paa 2500 Tdr. Htk., til et Baroni 1000. Denne Jord maatte Besidderen selv erhverve, og han opnaaede derefter, at Staten lagde Majoratsbaand derpaa, saa at det aldrig kunde forlade vedkommende Slægt. Desuden fik Majoratsbesidderen Tiendefrihed og Skattefrihed for Hovedgaardstaksten samt samme Frihed for en Del af Bøndergodset.

Men den ny Overklasse bestod ogsaa af dem, som havde Rang, først og fremmest Embedsstanden, hvori de dygtigste af Adels- og Borgerstanden mødtes. Enevælden, og Schumacher med den, ønskede ikke Lighed i Ordets moderne Betydning; den vilde ikke trykke Adelsstanden ned, men hæve Borgerstanden op ved dens Side.

Som første Mand i denne „noblesse de robe" stod fra 1671 Griffenfeld. Men han var ikke den eneste Borger, som i disse Aar kastede Glans over sin Stand. Som et lige saa stort Navn lever endnu *Niels Stensen*, den berømte Anatom og Geologiens Grundlægger. Det var Griffenfeld, som for Danmark reddede sin Kammerat fra Ungdomsdagene og knyttede ham til vort Universitet paa et Tidspunkt, da han var kommet i Miskredit herhjemme ved at gaa over til Katolocismen. Paa tilsvarende Maade støttede han Digteren *Thomas Kingo* og Korttegneren *Johs. Mejer*. Rundt om ham i Kancelliet flokkede sig en Skare dygtige Elever. Snart vil vi ogsaa møde dem i Udenrigsstyrelsen, men i disse første Aar holdt Griffenfeld sig forsigtigt tilbage fra denne Side af Regeringen og overlod den til Ahlefeldt og Gyldenløve. I Statskollegiet ser man ham i Begyndelsen følge Ahlefeldt ved Afstemningerne, naar denne tilraadede ikke at gaa for voldsomt frem mod de sønderborgske Hertuger eller Hansestæderne, et Vidnesbyrd om Griffenfelds stadigt udprægede Sindsligevægt. Efter Ahlefeldts Afrejse til Hertugdømmerne er det Vennen Gyldenløve, han støtter. Saaledes forstod han endnu paa denne Tid at underordne sig, og han gav den danske Enevælde et Præg af Harmoni, som hidtil havde været savnet. Men paa eet Punkt var han altid rede til at vise Tænder: Naar der var Tale om at beskære den absolute Suverænitet, som Kongemagten havde vundet, og han selv udpenslet i „Kongeloven". Han vilde ikke gaa med til, at de københavnske Borgere 1670 fik Forslagsret ved Besættelsen

Grev Mogens Frijs.
Den første Greve af Frijsenborg.
Buste paa Frederiksborg.

af Assessorstillingerne i Kommercekollegiet, ej heller til, at Provinsstædernes Borgere 1672 fik samme Indflydelse ved de ledige Magistratsembeder. Den samme Mand, som ved Handelskompagniernes Indretning havde kunnet følge et liberalt Princip, og som havde stillet sig demokratisk, naar Talen var om Svendenes Forhold til deres Mestre, kendte ikke til Vaklen, saa snart Staten stod over for de enkelte Borgere, men var her ubetinget paa den førstes Side. At Helheden fortættedes for ham i Kongens Person, og at „Kongens Hjerte hviler i Guds Haand“, som han ofte skriver i sine Privatoptegnelser, bidrog til, at Sagen for ham blev enkel og anskuelig, og at den fyldte ham med Ensidighedens hele Varme. Hvorledes vilde det gaa, hvis den Dag kom, da han sondrede mellem Staten og dens Overhoved og følte sig nærmest knyttet til den første?

10. Griffenfelds Magtperiode.

Begyndelsen af 1670'erne havde været en fredelig Tid for Europa. Efter 1668, da Triplealliancen mellem Nederlandene, England og Sverige havde standset Frankrig i dets Sejrsløb mod Spanien, havde det set ud, som de vigtigste Tvistepunkter mellem Staterne var ryddet af Vejen. Kun faa vidste, at Frankrig imens forberedte den Revanchekrig mod Holland, som Ludvig XIV ønskede af Hævnlyst, og hans Minister Colbert vilde have for at stække den blomstrende nederlandske Handel. I al Hemmelighed var det lykkedes den franske Konge at opløse Treforbundet og drage England og Sverige over paa sin Side. En Periode af fransk Imperialisme var i Virkeligheden ved at udvikle sig.

Herhjemme, som saa mange andre Steder, var man ikke klar over, hvad Fremtiden bar i sit Skød. Hovedinteressen samlede sig om *den oldenborgske Arv*, men den Linje af Forstaaelse med Gottorp, som var indledet af Gabel i Frederik III's senere Aar, blev ikke fortsat af hans Efterfølgere i Udenrigspolitikken efter April 1670, Gyldenløve og Ahlefeldt. Mere og mere blev man nemlig klar over, at der var al Udsigt til, at den Proces med Pløn om Arven, som var begyndt for Rigskammerretten, vilde falde ud til vor og Gottorps Skade, og bag om sidstnævntes Ryg kom man derfor i Udgangen af 1670 til en fredelig Forstaaelse med den unge Johan Adolf af Pløn. Resultatet var, at Hertugen af Pløn foruden en stor Afstaaelsessum for sin Arveret til Oldenborg opnaaede Løfte om senere Lenshylding i Slesvig og Holsten. Ahlefeldt var Hovedmanden for denne kloge Politik; som alle kgl. Statholdere i Hertugdømmerne siden Rantzauernes Dage var han nemlig en født Modstander af Hertugen af Gottorp.

Dette Forlig maatte imidlertid drive Gottorp endeligt over i Sveriges Arme, og det oldenborgske Spørgsmaal tvang os derfor ind i den europæiske Storpolitik, hvor Modsætningen mellem Nederlandene (med Østrig) og Frankrig for hver Dag blev skarpere. At Danmark maatte komme til at staa fjendtligt til Sverige, laa ikke saa meget i vort Ønske om at genvinde de tabte skaanske Landskaber, som i selve den Kendsgerning, at vi i modsat Fald vilde blive en svensk Vasalstat, indkredset af Sverige med dets Forbundsfælle Gottorp og endda udsat for den Fare at blive angrebet af de søfarende Nationer i Vesteuropa, hvis Sverige genoptog sine Planer fra Karl Gustavs Dage om at lukke Øresund og Bælterne. Men skulde vi vælge at stille os paa Nederlandenes eller paa Frankrigs Side? Det første betød Herredømmet for os paa Østersøen og Muligheden for et Angreb paa Skaane. Men Skaanes landfaste Forbindelse med Sverige medførte ganske vist, at vor Genforening dermed altid vilde blive af prekær Varighed. Anderledes derimod, hvis vi fik Frankrig med os, thi saa var der gode Udsigter for os til at kaste Svenskerne ud af deres nordtyske Besiddelser, og det vilde næppe volde Vanskelighed at knytte vundne tyske Landskaber til os gennem Holsten, da en levende tysk Nationalfølelse paa den Tid endnu ikke fandtes.

J. Kielman v. Kielmansegg.
Holsten-gottorpsk Kansler.
Maleri paa Frederiksborg.

Meningerne herhjemme var meget delte. Den unge Konge var krigslysten og tænkte sig altid en Genoplivelse af det gamle Forbund med Holland til Skaanes Genvinding. Gyldenløve og Ahlefeldt synes at have været mere afdæmpede, men ogsaa de hældede mod den samme politiske Side, den norske Statholder dog navnlig af Sympati for Nederlandene, hans Kollega i Hertugdømmerne mere paa Grund af sin Slægts Vedhængen ved den tyske Kejser. Men allerede fra Christian V's første Regeringsaar var der herhjemme en Retning, som tenderede mod Frankrig og i dette Land saa Fremtidens Stormagt. Hvem der er denne politiske Tankes Fader, kan ikke fastslaas, men sikkert er det, at Griffenfeld, da hans Indflydelse steg, i den Grad knæsatte den, at den maa kaldes hans egentlige *Statsmandstanke*. Men en Grundbetin-

gelse for dens Virkeliggørelse var, at Ludvig XIV foretrak Forbindelsen med os fremfor med Sverige. Det var det første Stød, Griffenfeld fik, da Frankrig i April 1672 sluttede Forbund med Sverige under Løfte om store Subsidier, og da det endogsaa lykkedes Svenskerne at faa den Bestemmelse indført i Traktaten, at Danmark ikke maatte optages deri.

Det var fra dette Øjeblik givet, at Danmark maatte indtræde i den modsatte Lejr; thi en Neutralitet uden Subsidier under det almindelige europæiske Opgør vilde have været det farligste af alt. Men Griffenfeld opgav derfor ikke sin Hovedplan. Han mente vel, at man maatte nærme sig Frankrigs Modstandere og modtage Pengehjælp fra dem, men at man ikke ligefrem skulde stille sig aktivt paa deres Side for ikke at støde Kong Ludvig definitivt fra os. Maalet maatte nu være at opløse Forbundet mellem Frankrig og Sverige og vise førstnævnte, hvor værdifuldt vort Venskab var. Da vi efter Ludvig XIV's Indfald i Nederlandene i Efteraaret 1672 tiltraadte *et nordtysk Forbund*, navnlig med Brandenburg og Kejseren, var det derfor kun paa den Betingelse, at man ikke skulde blande sig i den samtidige Strid mellem Generalstaterne og Frankrig, og da Kejseren dog i Begyndelsen af 1673 vilde drive det ny Forbund frem til ligefrem Indgriben til Nederlandenes Fordel, gennemførte den danske Gesandt, at man indskrænkede sig til at sende en *Advarselsskrivelse til den franske Konge*. Saaledes søgte man paa alle Maader at tækkes den mægtige. Men vor samtidige Holdning over for Sverige viste, at vi betragtede dette som vor virkelige Modstander. Paa en Række Punkter i Nordtyskland, som Grevskabet Rantzau, Lauenburg, Hamburg, ja i det fjerne Østfriesland begyndte den danske Regering et Arbejde paa at forøge sin Indflydelse, der tydeligt nok sigtede mod en Flytning fremefter af Grænsepælene.

Men paa dette Tidspunkt blev det heller ikke længere muligt at holde de tre Mænd, der havde været Danmarks Styrere indtil nu, sammen om en saadan Politik paa langt Sigt. Den altid urolige *Gyldenløve* ønskede vor øjeblikkelige Indgriben til Nederlandenes Fordel, mens Ahlefeldt sluttede sig til Griffenfeld, der holdt paa foreløbig Neutralitet. Personlig Misstemning hos Gyldenløve over for Griffenfeld kom til; med Uvilje saa „Alkibiades“ paa sin Vens stadigt stigende Indflydelse og paa de Familjeforbindelser, han knyttede med Landets rigeste og mest ansete Familier. Det kom til voldsomme Opgør, men Kongen stillede sig paa Griffenfelds Side, og efter at have lidt et afgørende diplomatisk Nederlag i en Forhandling med Gottorp, maatte den iltre Kongesøn trække sig tilbage til sit norske Statholderskab. Da ogsaa Ahlefeldt i de følgende Aar som Regel opholdt sig uden for København, var „*Triplealliancen*“ opløst, og Griffenfeld stod alene tilbage paa Magtens Tinde.

Hans Magt beroede paa hans Herredømme over Kongen. Denne tunge, men hæderlige Mand har selv mod sit Vidende afsløret Hemmeligheden derved paa et Tidspunkt, da han begyndte at blive træt af det Aag, han som Konge maatte bære af sin almægtige Minister. Ligesom den store Kardinal Richelieu i Frankrig forstod Griffenfeld over for sin Konge ikke blot at belyse de foreliggende Spørgsmaal fra saa mange forskellige Synspunkter, at han til Slut kunde lede Monarken næsten viljeløst, hvorhen han selv vilde, men han formaaede tillige at bibringe ham den faste Forestilling, næsten hypnotisk, at hvorledes det end ellers vilde gaa, var han, Ministeren, uundværlig. Dette krævede en stadig personlig Paavirkning; det gjaldt, som man har udtrykt det, at kæmpe om de fem Fod Fliser i Fyrstens Forværelse og aldrig slippe ham af Syne. Griffenfeld havde her andre Rivaler end Gyldenløve og Ahlefeldt, Officererne søgte med Held at paavirke Christian V til at følge sin Lyst til at kaste sig ind i Krigen, mens Griffenfeld havde til Valgsprog, at „Pennen styrer Sværdet“. Kun ved at stille sin Herre i Udsigt, at Krigen mod Sverige nok skulde komme, men med Frankrig som Forbundsfælle, lykkedes det Førsteministeren at vinde Tid til sit diplomatiske Spil.

Det lod dog til at have lange Udsigter med en Ændring af Frankrigs nordiske Politik, og det blev derfor nødvendigt for Griffenfeld at tage ny Skridt, der tilsyneladende førte ham længere bort fra hans Maal. I Juni 1674 sluttede vi *en Traktat* med Kejseren, Spanien og Nederlandene, men ganske vist paa den Betingelse, at Danmark ikke skulde træde ind i Krigen, før en ny Magt, d. v. s. Sverige, angreb de allierede. Til Gengæld fik vi straks Fredssubsidier til Rustninger, og det bestemtes, at Pengene skulde forøges betydeligt, saafremt vi kom til at træde aktivt op. At Griffenfeld hermed ikke betragtede sig som bundet til den antifranske Sag, viste sig dog snart, og han har vel ogsaa trøstet sig med, at naar der var Tale om saa daarlige Betalere som Østrig og Spanien, vilde det altid være let at henvise til Traktatbrud fra de øvrige allieredes Side. Men Kongen var foreløbig tilfredsstillet, og det var vel navnlig under Følelsen af, at man styrede i den af ham ønskede Retning, at han allerede i November 1673 havde udnævnt sin Minister til *Rigskansler og Greve* og hængt Elefantordenen, „det blaa Baand“, om hans Hals. Det følgende Aar blev han Præsident i Højesteret og Patron for Universitetet. Samtidig gjorde den tyske Kejser ham til Rigsgreve, og Kurfyrsten af Brandenburg gav ham Øen Wollin til Rigsfyrstendømme. Aldrig i Danmarks Historie havde man set en Borgerlig naa til en saadan Magt og samtidig bære de ydre Tegn derpaa!

Men at man styrede mod Krig, i hvert Fald med Sverige, var nu

aabenbart, og Forberedelserne hertil krævede en ny Organisation, der til en vis Grad stred mod den, som Griffenfeld havde skabt for Fredens Dage. Heri ligger imidlertid ikke, at han skulde have „sønderbrudt sine egne Hænders Værk“, Kollegiestyrelsen; thi allerede tidligere havde han ofte suppleret denne ved at nedsætte særlige Kommissioner eller henvise visse Sager til lokale Embedsmænds Undersøgelse. Det var derfor af rent praktiske Hensyn, at de til Hæren og Flaaden bevilgede Penge 1673 overførtes fra Skatkamret til to særlige *Kommissariater*, og blandt de „fornemme Ministre“, som sattes i Spidsen for Søetatens Kommissariat, lægger man Mærke til hans dygtige Broder Albert Schumacher. De Penge, som den forestaaende Krig krævede, maatte, foruden gennem Subsidierne, tilvejebringes ved *Skatter*. Men disse *fordeltes til Gengæld retfærdigere paa Befolkningen* end tidligere, ud fra det Synspunkt, at Velstanden var steget stærkere i Købstæderne (København) end paa Landet. Konsumtionen (hvorfra Almuen paa Landet fritoges fra 1673), havde i Tresserne hvilet med 84 % paa Landet; dette Tal sank nu til 71 %. De ny Familie- og Folkelønsskatter samt Klasseskatten, som i 1676 kom til, ramte Købstædernes Storborgere haardere end de smaa Haandværksmestre, og drog Husmænd paa Landet og Tjenestefolk inden for alle Klasser ind under Beskatningen. Dette var retfærdigt, da Husmandsklassen var relativt taget nok saa godt stillet som Gaardmændene.

Griffenfeld.
Maleri af Abr. Wuchters. C. 1673.
(Frederiksborg).

I disse finansielle Ændringer havde Griffenfeld ganske vist kun indirekte Del, men i øvrigt medførte den forestaaende Krig ogsaa betydelige Ændringer i hans egen Stilling. I Kancelliet lod han fra 1674 det meste daglige Arbejde gaa over til Hjælpere, i Højesteret fik han en næstkommanderende i det endnu bestaaende Justitiariusembede. Mere og mere samlede han i disse Aar alle sine Kræfter om Udenrigspolitikken, og med god Grund kaldte de udenlandske Gesandter ham med

den meget sigende Titel: *Landets Førsteminister.* Der er ingen Tvivl om, at denne store Magt steg ham til Hovedet og gjorde ham til en ensom og venneløs Mand; paa den anden Side var det utænkeligt, at et saa stort Arbejde og Ansvar i Længden kunde hvile paa eet Par Skuldre, uden at disse blev overanstrengte derved. Desuden maa det desværre indrømmes, at Griffenfeld ingenlunde holdt sin Sti ren; med rette kritiseredes han for Modtagelsen af „Gaver" fra nyudnævnte Embedsmænds Side. Hans Forhold til Kongen skiftede samtidig Karakter, hans Kaadmundethed gik alt for vidt, og ved flere Lejligheder viste han en Overlegenhed over for sin Herre, hvorover denne med Grund maatte føle sig krænket. Navnlig vilde han indblande sig i de militære Forhold og ikke levne Kongens Officerer selvstændig Magt paa deres Poster. Griffenfeld var ved at tabe Respekten for den Konge, der var ham saa afgjort aandelig underlegen; Staten var hos ham ved at fortrænge Fyrstens Person, saa at han betragtede sig selv som Statens Tjener. Men samtidig søgte han med menneskelig Inkonsekvens Tryghed for mulige Modstandere i den Tanke, at Kongen dog aldrig kunde svigte sin klogeste Raadgiver og sandeste Ven.

Begivenhederne tog samtidig en Fart, der rev Grunden bort under Griffenfelds Neutralitetspolitik. I 1675 skete, hvad vore allierede havde forudset, idet Sverige brød Freden og til Støtte for Frankrig rykkede ind i Kurfyrsten af Brandenburgs Land. Forudsætningen var nu opfyldt for, at vi skulde komme til at deltage i Krigen. Men Griffenfeld gik endnu ud fra, at hvis vi kun kæmpede mod Sverige, vilde vi kunne undgaa at bryde med Frankrig og holde Vejen aaben til en Alliance med dette Land. Hvad der foresvævede ham, var, at Christian V skulde spille en Mæglerrolle i de almindelige europæiske Stridigheder, og at hans Mægling skulde blive til Frankrigs Fordel. Dette var aabenbart ikke nogen ganske ærlig Holdning, da vi samtidig modtog Subsidier fra Frankrigs Fjender, og disse satte derfor al Kraft ind paa, at vi ogsaa skulde erklære Frankrig Krig. Men hertil var det naturligvis ikke muligt at bevæge Griffenfeld.

Før man begyndte de egentlige Krigsoperationer, var det dog nødvendigt at sikre sig Sveriges Vasal, den gottorpske Hertug. Efter Griffenfelds Raad indbød Kongen sin fyrstelige Svoger til et *Møde i Rendsborg* i Juni 1675. Hvad der forbandt dem, var den fælles Modsætning til de slesvig-holstenske Stænder, hvis Uafhængighed de var enige om at bekæmpe, og som i dette Aar samledes for sidste Gang. Desuden forhandlede man i tilsyneladende Venskabelighed om et Mageskifte mellem det af Kongen erhvervede Oldenborg og Aabenraa og Tønder Amter i det hertugelige Slesvig. Men midt under Rendsborgforhandlin-

gerne kom der Budskab om, at Svenskerne havde lidt et stort Nederlag ved *Fehrbellin* i Brandenburg af Kurfyrstens Hær. Kongens militære Omgivelser fik nu Overhaand, al Tale om Overenskomst forstummede. Fæstningens Porte lukkedes, Hertug Christian Albrecht var Kongens Fange. „Overbevist“ ved sine Modstanders Grunde gik han ind paa midlertidigt at afstaa sine Tropper og sine Fæstninger til den danske Konge. Desuden maatte han opgive den Suverænitet over sin Del af Sønderjylland, som hans Fader ved Svenskernes Hjælp havde opnaaet i Roskildefreden. Hertugen begav sig straks efter Frigivelsen til Fristaden Hamburg, hvorfra han protesterede mod det skete. Følgen blev kun, at Kongen besatte den hertugelige Del af Slesvig og truede med at erklære den for et forbrudt Len.

Meget var naaet, men ved umoralske Midler. Og samtidig var der Tegn til, at Griffenfelds Indflydelse paa Kongen begyndte at vakle. Samtidig med Mageskifteplanerne i Rendsborg havde han forhandlet med den gottorpske Minister om personlig at købe et holstensk Amt *Steinhorst* til Rigsgrevskab. Ganske vist havde Kongen været vidende herom, men de senere Begivenheder viser, at han saa derpaa med Mishag. Fra Staden Hamburg havde Griffenfeld dernæst modtaget en stor Pengegave, fordi han havde jævnet Tvistepunkter mellem den og Danmark. Ogsaa hertil havde Kongen givet sit Samtykke, men dog næppe med sit fulde Hjerte. Nu modtog Griffenfeld før Opbruddet fra Rendsborg en Advarselsskrivelse fra Christian V, hvori han bl. a. bebrejdede ham, at Førsteministeren ofte „fører mig tvært imod mine Tanker“, i Stedet for at hjælpe ham med Udførelsen deraf; at han anvendte „for vidtløftig Ræsonnement og Veltalenhed“ og stræbte at „overile“ Kongen. Tjenstvillige Sjæle var aabenbart i Færd med at aabne Kongens Øjne for, at han havde mistet Selvstændigheden over for sin første Tjener.

11. Den skaanske Krig.

Det var kun som de allieredes „Hjælpemagt“, og derfor uden Krigserklæring, at Danmark begyndte Krigen. Dette fandt Udtryk i, at man heller ikke vendte sig mod det egentlige Sverige. Men ogsaa militære Grunde anbefalede, at man først angreb de svenske Besiddelser i Nordtyskland for at hindre et nyt Indfald i Jylland herfra som i Torstenssons og Karl Gustavs Dage.

I Septbr. 1675 rykkede derfor en dansk Hær paa 12000 Mand ind i Mecklenburg. I *Gadebusch* fandt et Krigsraad Sted, hvori ogsaa Kurfyrsten af Brandenburg deltog. Griffenfeld og de danske Generaler var

for et øjeblikkeligt Angreb paa det svenske Wismar, som laa uforberedt, mens Kurfyrsten ønskede Hjælp af Danskerne til et Indfald i *det svenske Pommern.* Ved personlig Paavirkning paa Christian V lykkedes det ham at sætte dette igennem, og det var et daarligt Varsel for Griffenfelds fremtidige Indflydelse, at Kongen bag om hans Ryg skrev Breve til Kurfyrsten. Først da Pommern ved fælles Hjælp var erobret og tilfaldet Brandenburg, kunde den danske Hær efter spildte halvanden Maaned vende sig mod *Wismar*, der imens havde faaet Tid til at sætte sig i Forsvarsstand. Paa Grund af den uheldige Aarstid slæbte Belejringen af denne By sig nu saa langsomt frem, at Kongen og Generalerne overvejede at ophæve den og drage hjem. Men Griffenfeld gennemførte i Krigsraadet, at man skulde holde ud, bl. a. fordi han vilde vise Frankrig, at Danmark igen var kommet til Kræfter. Efter en heldig Storm maatte Byen overgive sig kort for Jul, og ved Festmaaltidet den følgende Dag hævede Kongen sit Glas for Ministeren med de Ord, at „uden ham var vi ikke her“. Det var hans sidste lykkelige Stund.

Men samtidig med Wismars Belejring havde Griffenfeld fortsat Forhandlingerne med Frankrig. Han lod den danske Gesandt i Paris forsikre Ludvig XIV, at Danmark ikke kunde betragtes som Krigsdeltager, og at det var villigt til at optræde som den ærlige *Mægler* i Striden mellem Frankrig og dets Fjender. Kong Ludvig begyndte at lytte; de svenske Nederlag ved Fehrbellin, i Pommern og ved Wismar lod Respekten for deres Vaaben svinde. Griffenfeld strakte sig endogsaa saa vidt, at Christian V efter hans Raad gik ind paa, at Brevene mellem den franske Regering og den franske Gesandt i Sverige ligesom hidtil uden Hindring maatte passere gennem Danmark. Dette ordnedes i Praksis saaledes, at begge Parter sendte deres Breve til Griffenfeld, og at han, efter at have omadresseret dem, lod dem gaa videre til den virkelige Modtager. Vore allierede fik intet Nys om Sagen, og den franske Regering blev saa venligt stemt, at den for Alvor syntes at tænke paa Alliance med Danmark, saa snart den indeværende Krig var til Ende.

Men i Virkeligheden var Griffenfelds Stilling nu saa undergravet, at der kun behøvedes et Stød til at kaste ham over Ende. Kongens Sympati havde han mistet, han var isoleret og uden Venner, og hans Embedsførelse, navnlig hans Embedsbesættelser, gav Anledning til megen Omtale. Da skete det, at vore allierede i Hamburg opsnappede et Brev fra den danske Gesandt i Frankrig til den franske Gesandt i København, hvori Brevskriveren hentydede til den Alliance mellem de to Magter, som var under Opsejling. Igennem de fremmede Gesandter spilledes dette Brev i Hænderne paa Griffenfelds Hovedmodstander, Hertug Johan Adolf af Pløn, der var Krigspartiets Fører, og man tilføjede, at man maatte kræve Førsteministerens Afskedigelse, hvis Danmark

ikke skulde staa som Ordbryder i de allieredes Øjne. For Hertugen var Vejen kort til Kongen, der i de sidste Dage var bleven yderligere irriteret paa Griffenfeld, fordi han havde fattet Mistro til hans Paalidelighed.

D. 11. Marts 1676 *fængsledes Griffenfeld* i Drabantsalen foran Kongens Gemak og førtes som Fange over i det kgl. Bibliotek. Da en Husundersøgelse syntes at bestyrke den fattede Mistanke, bragtes han om Aftenen videre ad en Bagtrappe ned til en Baad i Galejhavnen og herfra ud til Kastellet, hvor han indsattes som Fange. Her sad han i over to Maaneder, berøvet alle sine litterære Hjælpemidler, mens de vildeste Rygter om hans Forbrydelser og uværdige Smædeviser løb rundt i Hovedstaden, og kun faa, som Jens Juel, var ham tro i Ulykken.

Ovnplade med Allegori paa Griffenfelds Fald. (Nationalmuseet). Fotografi.

Underskriften lyder:
Da ieg greeb Offuermand ved fod,
Tog hand mig bort med sig,
Thi raader ieg min ven saa god,
hand Speile sig i mig.

Den mægtige var styrtet, men man indskrænkede sig ikke hertil. Nu skulde hele hans Embedsførelse prøves, og navnlig Kongens Mistanke bestyrkes eller fjernes. Sagen kom ikke for Højesteret, men lagdes paa Grund af de særlige Omstændigheder i Hænderne paa en *Kommissionsdomstol*, og en indkaldt tysk Advokat beskikkedes til Aktor, mens Fangen maatte nøjes med sig selv som Defensor. Af nærliggende Grunde blev Udenrigspolitikken næsten ganske holdt ude fra Akterne; dog hævdede Regeringens Advokat, at der var begaaet Forræderi ved Tilladelsen til Brevvekslingen mellem Frankrig og Sverige. Paa dette Punkt kunde man jo ikke prøve Kongen, men heller ikke hos Griffenfelds Hjælper i den udenrigske Korrespondance, Conrad Biermann, der

straks maatte have afvist Beskyldningen, søgte man at komme til Bunds i saa Henseende. Desuden anklagedes Griffenfeld for at have modtaget Penge af fremmede Magter (Hamburg) og for at have staaet i mistænkelige Forhandlinger med Gottorp om Købet af Steinhorst. Han beskyldtes endvidere for at have modtaget Gratialer ved Embedsbesættelser og for at have bøjet Retten for Gunst og Gave. Endelig skulde han til Trods for Kongens Ordre have undladt at tilintetgøre et kgl. Testamente, og han havde i sin Skrivekalender indført de ominøse Ord: „Kongen svarede Gesandten som et Barn."

Griffenfeld søgte at gendrive disse Beskyldninger, og med Hensyn til Forræderiet var han afgjort heldig; det er den Dag i Dag ikke blot ubevist, men ganske usandsynligt. Naar Kongen benægtede at have givet Griffenfeld sit Samtykke til Korrespondancen mellem Frankrig og Sverige, maa det forklares med, at han ikke ret har forstaaet, hvad dette kunde føre til, og senere til sin Harme har set Misbrugene derved. Værre stod det til med Anklagerne over Griffenfelds indre Styre; thi skønt man ikke kunde overbevise ham om at have ladet sine Domme paavirke af personlig Fordel, ja ikke engang om egentlige Embedssalg, var det dog en Kendsgerning, at det ikke nyttede stort at komme til ham som Ansøger, hvis man ikke havde noget med i Lommen. Gaverne fra Udlandet var i hvert Fald Vidnesbyrd om en ufin Tankegang hos Modtageren, og hvad Testamentet og Kalendernotitsen angaar, kunde Kongen virkelig med Grund klage over ikke at have mødt den fornødne Diskretion og Loyalitet hos sin første Tjener.

Dommen faldt i Slutningen af Maj og lød paa Tabet af Ære, Liv og Gods. Men en af Dommerne, Christen Skeel, erklærede ikke at kunne gaa med til at erklære ham skyldig i Landsforræderi, og maaske var det dette, som i nogen Grad kaldte Christian V til Besindelse. Som bekendt blev Griffenfeld benaadet paa Rettersted'et i Kastellet, efter at man havde spillet den oprørende Komedie at lade ham gennemgaa alle Henrettelsens Forstadier. Benaadningen lød endda kun paa evigt Fængsel. Hans levende Begravelse, først fire Aar i Kastellet og derefter atten Aar paa Munkholm i Trondhjem Fjord, er i dobbelt Grad en Skamplet paa den enevældige Regering, ikke blot ved sin Grusomhed, men ogsaa fordi hans Efterfølgere ved at knæsætte hans politiske Grundprincip, Tilnærmelsen til Frankrig, i Virkeligheden gav ham en moralsk Oprejsning. Da man heller ikke kan paastaa, at Bestikkeligheden ophørte med ham, synes det altsaa, som om Peder Schumacher maatte bøde til sine Dages Ende for sine Majestætsfornærmelser, Testamente- og Kalenderspørgsmaalene. Det sidste Punkt havde man ikke en Gang turdet røre ved i Dommen. Skade, at dette 22-aarige Fangenskab ikke blot kom til at ramme Fangen, men ogsaa det Folk, han tilhørte.

Efter Griffenfelds Fængsling havde Christian V erklæret, at han ligesom Ludvig XIV vilde være sin egen Førsteminister. Medens dette naturligvis maatte faa ringe Betydning, traadte Griffenfelds tidligere Forbundsfælle *Frederik Ahlefeldt* i Spidsen for den ny Regering som Storkansler. Heri laa, at han ogsaa forestod Danske Kancelli, hvis kollegiale Raadslagninger genoplivedes efter at have fort et hensygnende Liv i Griffenfelds sidste Aar. Men paa Grund af sit Arbejde med de udenlandske Sager fritoges Ahlefeldt for de daglige Kancelliforretninger, og til at bestride disse stilledes ved hans Side en Vicekansler, hvorimod den af Griffenfeld saa yndede Oversekretærstilling indskrænkedes til, at Oversekretæren skulde referere alle Sager for Kongen i Gehejmeraadet. Dettes Sekretær *Kaspar Schøller* blev derimod Griffenfelds Arvtager. Da han tillige var i Spidsen for „Kongens eget Kammer" og forstod at optræde forsigtigere over for Christian V end sin Forgænger, lykkedes det ham at bevare sin Indflydelse urokket gennem hele denne Konges Tid. At Skatkamret fik større Frihed over for Danske Kancelli end i Griffenfelds Magtperiode, maa betegnes som et Fremskridt, men til Gengæld ophævedes nu med eet Slag Statskollegiet, der havde vist saa megen Livskraft.

Frederik Ahlefeldt. Maleri af Abr. Wuchters. (Frederiksborg).

Hovedsagen var dog *Krigens Fortsættelse*, hvortil man nu rustede sig af al Kraft. Tærningerne var kastede, alt vort Haab stod til vore allierede, især Brandenburg og Nederlandene. I Begyndelsen af 1676 gjaldt det først og fremmest om at gore sig til Herre over Østersøen for at afskære Svenskerne Forbindelsen med deres tyske Besiddelser og til Gengæld gøre det muligt for vor Hær at angribe Skaane. Vor Flaade var bleven reorganiseret af Kort Adeler, der som alle i Datiden havde faaet sin Uddannelse i hollandsk Tjeneste. Da han døde i Novbr. 1675, havde Griffenfeld ikke turdet betro den endnu uprøvede Niels Juel Overledelsen, men havde fra Nederlandene indkaldt den yngre *Tromp*. Da samtidig Hertugen af Pløn sattes i Spidsen for vor Hær, vilde altsaa vor samlede Krigsmagt være under fremmed Kommando.

Der gik imidlertid nogen Tid, inden Tromp kunde være til Stede

i København, og Niels Juel løb d. 1. April 1676 ud i Spidsen for Flaaden. Han erobrede hurtigt *Gotland*, hvis Befolkning med Glæde stillede sig under det gamle danske Herredømme, og han paabegyndte med Held en Søkamp ved Bornholm, som Kongen dog forlangte afbrudt, for at man ikke skulde udsætte sig for unødvendig Risiko, før den nederlandske Undsætningsflaade under Tromp var indtruffet. Da dette var sket, maatte til Gengæld Niels Juel afgive Overkommandoen, og ved *Øland* stødte den forenede dansk-nederlandske Flaade d. 1. Juni sammen med den lidt større svenske. Det blev en Sejr for os; det svenske Admiralskib „Stora Cronan" sprang i Luften, og Svenskerne mistede i alt seks Skibe og 4000 Mand.

Niels Juel.
Maleri paa Frederiksborg.

Havet var nu foreløbig rent. Operationerne til Lands kunde begynde. Fra Norge brød Statholderen Ulrik Frederik Gyldenløve ind i de svenske Grænselandskaber, og d. 29. Juni gjorde Kongen selv Landgang med 14,000 Mand tæt Syd for Helsingborg. „Ret som Kongen stigede i Land, løb Skibsfolkene op udi Taklerne og raabte udi hverandres Mund: „Kongen til Lykke! Kongen til Lykke!" Hans Majestæt vendte sig udi største Hast og blev underlig ved denne store Raaben. Omsider, dèr Kongen hørte, hvad det var, tog han ogsaa sin Hat af og sprang nogle Gange meget glad omkring."

I de Aar, som var gaaet hen siden de skaanske Landskabers Afstaaelse 1658, havde den svenske Regering ikke tilstræbt noget Nationalitetsskifte, men indskrænket sig til at kræve en loyal Holdning af sine ny Undersaatter. Skaane havde i Henhold til Fredstraktaten beholdt sine Privilegier og Friheder og sit Retsvæsen. De øverste Embedsmænd i Provinsen og Militæret var blevet svenske; i øvrigt havde man navnlig bestræbt sig for at faa ny svenske Magistrater i Kyststæderne. „Bornholms Vederlag", der væsentlig tilfaldt den svenske Adel, aabnede Vejen for nogen svensk Indvandring; andre Svenskere havde købt skaanske Adelsgaarde af Ejerne, som ønskede at forlade Landet. Men endnu var Halvdelen af Herregaardene paa den gamle Adels Hænder, og endnu sad danske Præster i de allerfleste Sognekald. Til Stæderne og Lands-

bygderne havde der kun været saare ringe Indvandring fra Sverige. Ganske vist var der i 1668 blevet oprettet et Universitet i Lund for at hindre Studenternes Tilstrømning til København, men Virkningerne deraf var endnu kun ringe. I de sidste Aar var endda Uviljen mod det svenske Herredømme snarest vokset i Befolkningen.

Straks efter Landgangen udstedte Christian V et Manifest til Skaaningerne om, at han som deres Arveherre var kommet for at befri dem for det svenske Aag. Da Karl XI samtidig forlod Landet med sin svage Hær, betragtede Befolkningen dette som et Tegn paa, at han opgav sit Herredømme, og den ansaa sig for løst fra sin Troskabsed. Mens Gejstligheden og Borgerne holdt sig mere tilbage, sluttede Bønderne sig ivrigt til deres gamle Landsmænd. Paa Slettebygden strømmede de til den danske Lejr med Tilførsler, og naar de fik Betaling herfor, kyssede de Kong Christians Billede paa Mønterne og takkede Gud, fordi de havde oplevet denne Dag. I Skovene huggede Bønderne ind paa den svenske Hærs Eftertrav. Hurtigt faldt *Helsingborg*, *Landskrone* og *Christiansstad* i den danske Hærs Hænder, og ved Landgang fra Flaaden erobredes de blekingske Fæstninger. Hele Skaane paa Malmø nær var Kong Christians. Genforeningens Time syntes at være inde. En sælsom Stund, da det største Tab, som Danmark nogen Sinde havde lidt, syntes at skulle genoprettes! Det danske Rige skulde altsaa atter strække sig fra Vesterhavet til Kalmarsund og Gulland, og København var atter i Færd med at blive den naturlige Hovedstad midt i Landet!

Men kort efter sin Landgang havde Christian V sendt en Afdeling af sin Hær med Nord til Halland, for at den skulde forene sig med Gyldenløve ved Göteborg. Karl XI vaagnede af sin Nedtrykthed til Daad og kastede sig d. 17. August tæt Syd for *Halmstad* over den langt underlegne Styrke. Resultatet blev en Sejr, som atter gav den svenske Konge og hans Mænd Mod. Skaane fik derfor kun et Fjerdingaars Hvile under dansk Herredømme. I Slutningen af Oktober brød Karl XI fra Markaryd i Småland ind over Skaanes Grænse, og skønt Bønderne havde spærret Vejene ved at fælde „Braader“, banede han sig Vej til Landets Midte. Det kom til et Efteraarsfelttog i Vestskaane, fuldt af Besværligheder for begge Hære, men værst for den svenske, hvis Forbindelseslinje med Hjemlandet hurtigt afklippedes af de skaanske Friskytter, „Snaphanerne“. Den danske Hær trak sig længere og længere sydpaa for at vælge den gunstigste Stilling, og til sidst stod de to Fjender i tre Uger over for hinanden tæt Nord for Lund, men de adskiltes ved Kævlingeaaen. Mere og mere svandt den svenske Hær ind. Al Tilførsel fra Sverige var ophævet, Priserne i Lejren steg til det utrolige, og de, som hemmelig rømte til Sverige, naaede aldrig derhen, men „caputeredes“ af de blodige Snaphaner. „Iblandt de svenske var ikke alene

CHRISTIAN V VED LANDSKRONAS EROBRING 1676.
Tapet paa Rosenborg, vævet af Berend van der Eichen c. 1690.

en stor Hunger, som sagt er, men endog en meget stor Sygdom, saa at Folket bortdøde udi Mangfoldighed. Vaabenhuse og Klokkehuse omkring Lejren blev opfyldte med døde Legemer. Paa Kirkegaardene laa store Bunker af døde Kroppe sammenkastede oven paa Jorden ligesom store Bunker Brænde. Snedriverne ved Digerne blev stukken helt fulde af døde, foruden de mangfoldige, som blev liggende paa Marken, over hvilke man baade red og kørte, hvilket var saa ynkeligt at se, at kristne Mennesker ikke efter Døden kunde faa Jorden til at skjule sig udi." Saaledes beretter et Øjenvidne, Præsten Sten Jakobsen.

Af denne forfærdelige Stilling reddedes Svenskerne ved Frosten, da Aaen lagde til, saa at Karl XI om Natten til d. 4. Decbr. kunde gaa over, hvorpaa han søgte uden om den danske Hær ned mod Malmø. Men da Danskerne opdagede dette, begyndte der straks et Kapløb mellem de to Hære om, hvem der først kunde naa at besætte Højderne *tæt Nord for Lund.* Heroppe begyndte Kampen ved Daggry mellem den danske venstre og den svenske højre Fløj i begge Kongers Nærværelse. I Spidsen for den danske Hær stod nu ikke længer Hertugen af Pløn, som (vistnok til vor Ulykke) havde trukket sig tilbage nogle Maaneder tidligere. Denne første Kamp endte med Svenskernes Sejr, hvorpaa Kong Karl personlig forfulgte sin Modstander langt mod Nord, bort fra Valpladsen. Imens var de øvrige danske og svenske Afdelinger naaet op til Egnen ved Lund, og en Kamp var ligeledes begyndt mellem dem, men her hældede Sejren afgjort til dansk Side. Den sidste Strid stod endnu tilbage, og den maatte udkæmpes af Svenskerne med Ryggen mod selve Murene af Lund, da pludselig Karl XI vendte tilbage fra sin Forfølgelse og med faa Deltagere slap gennem Danskerne op til sin Hær. Hans Ankomst satte atter Mod i de vaklende; det gik fremad, og Slaget blev endelig afgjort til Svenskernes Fordel, skønt danske Afdelinger, som Fodgarden, fortsatte at kæmpe til Mørkets Frembrud og derpaa marcherede bort uhindrede. I Slaget havde henimod 20,000 Mand deltaget, heraf det største Tal paa dansk Side. Da Aftenen faldt paa, skal omtrent Halvdelen have dækket Valpladsen. Et Vidnesbyrd om, hvor haardnakket og blodigt der var blevet kæmpet.

Slaget ved Lund var ikke, som det ofte er blevet sagt, Vendepunktet i Krigen, men der var i hvert Fald naaet det for Svenskerne, at de fra nu af havde fast Fod i Skaane. For Befolkningen betød dette, at den maatte tjene to Herrer, og da Danskerne foreløbigt maatte holde sig til deres Fæstninger, mens Hæren atter bragtes paa Fode, faldt store Dele af Almuen atter til Ro under det svenske Herredømme. Bønderne i Nordskaane lovede Troskab og overgav deres Vaaben, ligesom de forpligtede sig til at udlevere Snaphanerne i deres Sogne. Men da Christian V i Maj 1677 atter stod i Landet med en ny Hær, begyndte det

gamle Spil. Karl XI, der var underlegen i Styrke, maatte igen trække sig tilbage, denne Gang dog kun til Nordskaane. Christian V vendte sig, i Stedet for at følge ham, mod Malmø, som han begyndte at belejre. Til Søs havde Niels Juel atter Overkommandoen under Cornelis Tromps Fraværelse i Nederlandene, og han havde d. 1. Juni slaaet den svenske Kattegateskadre, der var løbet fra Göteborg gennem

Slaget i Køge Bugt.
Tapet paa Rosenborg, vævet af Berend van der Eichen c. 1690.

Store Bælt til Østersøen, i en sejrrig Kamp ved *Møn*. Stillingen var saaledes igen gunstig for Danskerne. Men da *Malmøs Belejring* trak i Langdrag, og Christian V blev bange for, at den svenske Østersøflaade skulde overvælde den underlegne danske Flaade, før Malmø var faldet i hans Hænder, gav han Ordre til en *Storm paa Byen d. 26. Juni*, før dens Fæstningsværker var tilstrækkeligt medtagne. Med et Tab paa 3000 Mand maatte Kongen hæve Belejringen, da Karl XI nærmede sig til Undsætning. Og dog skulde Niels Juel fem Dage senere vise, at Ængstelsen for hans Skæbne havde været overflødig.

Den 1. Juli 1677 stod *Søslaget i Køge Bugt*, den største og mest betydningsfulde Sejr, som Danskerne har vundet til Søs siden Absalons Dage. Skønt Fjenden havde en Overlegenhed paa en Snes Procent i Materiel og Mandskab, ønskede Niels Juel Kampen for ikke atter at

skulle dele Æren med den hollandske Hjælpeflaade, som var undervejs. Han førte da ogsaa Beviset for, at man ikke behøvede at søge til Udlandet efter en Overadmiral, thi han lokkede et af Svenskernes største Skibe paa Grund, gennembrød deres Slaglinje og tilføjede dem et Tab paa i alt syv store Skibe, 1200 døde og saarede og 3000 Fanger. Fra nu af vovede den svenske Flaade ikke mere at vise sig i Østersøen; den danske Hær i Skaane havde sikker Forbindelse med sin Basis, og for Juels personlige Vedkommende var enhver Tale om atter at berøve ham Overledelsen endelig forstummet. Men den sorgelige Følge af den forhastede Storm paa Malmø, Landhærens Svækkelse, kunde herved ikke afvendes. Fjorten Dage efter Slaget i Køge Bugt stod et nyt Slag mellem de to Konger ved *Landskrone*, der gik lidt bedre for Danskerne end det ved Lund, men dog ogsaa maatte kaldes tabt. Følgen var, at der ved Aarets Slutning ikke var mere skaansk Jord paa danske Hænder end ved Begyndelsen, nemlig Fæstningerne. Derimod var i Norge hele *Bohuslen* erobret af Gyldenløve. I Skaane gik Svenskerne nu haardt frem mod Befolkningen, der gentagne Gange havde vist Tegn til Upaalidelighed. Der indlagdes Garnisoner paa de skaanske Herregaarde, hvis Ejere „bragtes i Sikkerhed" til Sverige, mens Adelens Førstemand Jørgen Krabbe — vistnok uskyldig — blev skudt paa Torvet i Malmø. Inden for Almuen vendte man sig med Voldsomhed mod *Snaphanerne*, saa at hele Sogne i Gøngeherred afbrændtes, og Snaphanekaptejnerne blev sat paa Spyd langs Kanten af de mest befærdede Landeveje til Skræk og Advarsel for ligesindede. Men herved øgedes Kampens Hadskhed, og den fredelige Befolkning, der nu blev Genstand for Mishandling fra begge Sider, maatte sukke efter Fred for enhver Pris.

Saaledes var et Omslag inden for Befolkningens Stemning i Udsigt, da Skaane blev Genstand for *det tredje Krigsaar 1678*. Det rummer intet Feltslag, men en Begivenhed af stor Rækkevidde: *Christiansstads Tab*. Fæstningen havde været belejret af Svenskerne paa tolvte Maaned, og et dansk Undsætningsforsøg var strandet, fordi General Frederik Arensdorff havde forsømt i Tide at besætte nogle Højder, der beherskede Vejen ind til Byen, saa at Svenskerne kom ham i Forkøbet. „Den havde altid haft en Fjende uden for Volden, men nu havde den desforuden tvende Fjender inden Volden, som var Pestilense og Hunger. De to Parter af Borgerskabet og mere end Halvdelen af Garnisonen var bortdød.... Alle var standhaftige, (saa) at man ikke fornam nogen Knur eller Mytteri, som ellers gerne sker udi saadan Nød.... Hver Morgen gav de belejrede deres Løsen, dermed at lade de danske ved Ønnested høre, at Christiansstad endnu var dansk. Hvad ringe Kvæg eller Heste de havde tilbage, dem lod de om Dagen gaa paa Volden, at de svenske skulde det se og tænke, at de ikke endnu var udi saa stor

Nød. Men endelig, der Kongen af Danmark saa, at hans General havde forslaget Kortet, da gav Hs. Mt. Ordre til Guvernøren, at han nok maatte bekvemme sig til en honorabel Composition" (Sten Jakobsen). — Dette betød det danske Herredømmes endelige Undergang Øst for Sundet. Det var kun en svag Trøst, at *Øen Rügen* en Maaned senere (i Septbr.) ved Flaadens Hjælp faldt i vore Hænder.

Krigen stundede nu mod sin Ende. Danmark kunde ganske vist pege paa, at det sad inde med Helsingborg, Landskrone, Bohuslen, Gotland og Rügen, men nok saa meget som det uheldige Udfald af Slagene til Lands bidrog den politiske Konstellation til at berøve os enhver Frugt af Krigen. Vore allierede var krigstrætte, og Kong Ludvig gjorde det til et Æresspørgsmaal for sig, at hans Forbundsfælle Sverige slap ud af Fejden uden Landetab. Nu maatte enhver indse, at Griffenfeld havde set rigtigt, naar han gjorde Venskabet med Frankrig til Alfa og Omega i dansk Udenrigspolitik. Da Frankrig endog truede med at angribe vore nordtyske Besiddelser (Oldenborg), mente Christian V at maatte opgive sin Modstand mod en Fred, der gav Sverige alle dets Besiddelser tilbage. Det eneste, han opnaaede, var, at Frankrig forpligtede sig mundtligt til ikke i Fremtiden at støtte Hertugen af Gottorp i hans danskfjendtlige Politik.

Freden mellem Danmark og Frankrig sluttedes d. 23. Aug. 1679 i *Fontainebleau*, og mellem Danmark og Sverige en Maaned senere, d. 26. Septbr., i *Lund* i Skaane. Det bedste, som her naaedes, var en Tilnærmelse mellem Sverige og Danmark, der fandt Udtryk i et Ægteskab mellem Karl XI og den danske Prinsesse Ulrikke Eleonora og i forskellige Forbundstraktater. Man sluttede saaledes et Forsvarsforbund paa 10 Aar, der under visse Forhold endog kunde føre til fælles Angrebskrig, og man traf forskellige Handelsaftaler. Hovedtalsmanden for denne Enhedsfront var den svenske Statsmand Johan Gyllenstjerna, og hvad der baade paa dansk og svensk Side laa bag den, var Ønsket om at frigøre sig for det trykkende franske Formynderskab. Desværre skulde Johan Gyllenstjernas pludselige Død allerede tre Fjerdingaar senere berøve denne skandinaviske Udenrigspolitik sin bedste Støtte.

12. Den trediveaarige Fredsperiode 1679—1709.

Efter den skaanske Krig indtræder en Fredsperiode af ukendt Varighed. Naar bortses fra det kortvarige og betydningsløse Felttog i Sommeren 1700, strakte den sig over fulde 30 Aar, altsaa dobbelt saa længe som nogen tidligere Fredstid i Aarhundredet. Det er i denne

Tid, Enevælden rigtig fæstner sig herhjemme, og da den derfor kan studeres med Udbytte. Dog maa man, for at være retfærdig, fra første Færd være klar over, at Perioden i sin Helhed var en økonomisk Nedgangstid for Nordeuropa, især Østersølandene.

For første Gang i umindelige Tider stod man efter en Fred, der om den end ikke havde bragt Fremgang i politisk Henseende, i hvert Fald ikke havde formindsket Statens Omraade yderligere. Allerede dette viste, at Enevælden havde styrket Riget. Men Krigen havde medført et Skattetryk, der bydende krævede, at man slog ind paa Reformer.

Først og fremmest gjaldt dette om *Administrationen.* Et vigtigt Skridt her var det, at hele Kassevæsenet skiltes ud fra Rentekammeret og stilledes under „Oberzahlmeister" Peter Brandt, hvilket betød Grundlæggelsen af den endnu bestaaende Finanshovedkasse. Dette *Zahlkammer* modtog fra Rentekamret Udtog af alle Indtægter og foretog Udbetalingerne til alle Etater. Først herved fik det af Hannibal Sehested grundlagte Bogholderi sin endelige Form. Selve *Rentekamret,* der bevarede de egentlige indenrigs- og finansministerielle Opgaver samt Regnskabsrevisionen, kom under Ledelse af Rentemester Henrik v. Stöcken. Kammerkollegiet genoprettedes og havde Referatet til Kongen, saaledes at den betydningsfulde Stilling, som Griffenfeld havde tildelt Sekretæren, bortfaldt. I det hele gennemførtes Kollegietanken i Renkultur, og Kammerraaderne var saa godt som alle borgerlige. En anden betydningsfuld Nyordning var, at de otte Renteskrivere hver fik sit Kontor, og at der henlagdes bestemte Distrikter under dem. Denne Inddeling bevaredes helt ned i d. 19. Aarhundrede. Fra 1692 til 1700 var Plessen Direktør for Finanserne, og herefter overdroges hans Virksomhed til tre Deputerede.

For Kancelliet vedblev Storkansleren Frederik Ahlefeldt at staa i Spidsen til sin Død 1686; men han fik ingen Efterfølger, da Kongen frygtede for, at Stillingen skulde skabe en ny Griffenfeld. Under Conrad Reventlows Overtilsyn vedblev Vicekansleren *Mikael Vibe* at lede Kancelliet til sin Død 1690, dog med Bistand af to Oversekretærer, hvoraf den ene, *Mathias Moth,* arvede hans Magt (men ikke Titlen) og beholdt den til Kongens Død. Da genskabtes Storkanslerstillingen af Efterfølgeren Frederik IV og beklædtes med Conrad Reventlow (til 1708), under hvem Kongens Barndomsven Ditlev Vibe, en Søn af Mikael, var den altformaaende Oversekretær. Det var altsaa i denne Periode Borgerlige — de to Viber og Moth — som havde den virkelige Indflydelse; af Kancellikollegiets ti Medlemmer var kun de tre adelige. Blandt Medlemmerne møder man ogsaa Kammersekretær Kaspar Schøller, som her altsaa fik sin tredje Stilling. Schøller synes at have fortjent sin Indflydelse; thi han roses for den Orden, han fik tilvejebragt

i Kancelliets Ekspeditioner. Efter Frederik IV's Tronbestigelse indtraf 1703 den radikale Ændring, at Kancellikollegiets Møder helt afskaffedes, og en ny Embedsmand, „maître des requêtes“, indførtes, som overtog Kammersekretærens Beskæftigelse at gøre Uddrag af de indkomne Skrivelser, mens Oversekretærens Betydning fornyedes ved at blive som paa Griffenfelds Tid.

Af de militære Institutioner var det hensygnende *Krigskollegium* helt forsvundet under Skaanske Krig, og Krigssekretæren Herman Meier havde, da Generalerne fik Uheld med sig i de skaanske Slag, vundet en saadan Indflydelse hos Christian V, at han efterhaanden blev dennes højre Haand og en Slags Krigsminister. Dette Forhold fortsattes efter Krigen under Meiers Efterfølger Jens Harboe, der som Chef for *Krigskancelliet* bar Titel af Overkrigssekretær; thi Kongen, der var Militær til Fingerspidserne, vilde ikke længer taale noget Krigskollegium. Paa samme Maade indskrænkedes *Admiralitetet* til kun at maatte fremføre Forslag til „Navigationens Forbedring“ og at tjene som Overret for Marinen. Kun paa det økonomiske Omraade havde Hær og Flaade et vist Selvstyre, idet *Generalkommissariatet* fortsatte efter Krigen, indtil det i 1694 blev til et Kollegium: *„De deputerede ved Søetaten og ved Landmilitiens Etat“*, som dog ikke opnaaede at faa bestemte Indtægter henlagte til Hærens og Flaadens Kasser. Ogsaa paa dette Omraade kørte den enevældige Konge sine underordnede i stramme Tøjler. Frederik IV's Tronbestigelse medførte ingen Forandring i denne Ordning. Ogsaa *Kommercekollegiet* traadte efter 1680 paa ny i Virksomhed.

Storkansler Conrad Reventlow.
Maleri af Nic. Wichmann.
(Frederiksborg).

Kollegiestyrelse, suppleret med Kabinetsstyrelse paa det militære Omraade, var altsaa Enevældens Løsen. Dog fandt man det ligesom tidligere nødvendigt at udfylde de faste Kollegiers Virksomhed med friere Institutioner. Bekendte er navnlig *Kommissionerne i Raadstuen for Københavns Slot*, der virkede fra 1690 til 1705 og beskæftigede sig

med meget betydningsfulde Sager, navnlig til Handelens Fremme. Heri deltog foruden Administrationens Spidser en Række Mænd fra de højere Klasser, ogsaa københavnske Handelsmænd.

De sidste tyve Aar af Christian V's Tid kan betegnes som *de borgerlige Embedsmænds Tid*, og det gør ingen Forandring heri, at flere af dem ophøjedes i Adelsstanden. For øvrigt indskrænkede man sig ofte til at give dem Vaabenbreve, og naar Rangforordningen af 1693 bestemmer, at de, som tilhører de tre øverste Rangklasser, skal regnes for Arveadel, fik dette ikke varig Betydning. Herigennem skabtes en „*noblesse de robe*“ mellem Adelen og den almindelige Befolkning, ligesom Greverne og Friherrerne stod over den egentlige Adel, og den enevældige Konge fandt det stemmende med sin Interesse at fremkalde saadanne ny Lag. Imellem disse borgerlige Embedsmænd møder vi en Række dygtige Mænd som v. Stocken, Th. Balthasar v. Jessen, Moth, Viberne og Schøller, der har fælles Karaktertræk; de er højtstræbende, arbejdsomme og oftest egennyttige. Men det maa, som ved Griffenfeld, erindres, at Bestikkelighed, eller rettere: Modtagelsen af Gratialer laa i Tidens Væsen, begrundet med de daarlige Embedslønninger, som tit ikke en Gang udbetaltes. Om disse Embedsmænds Intrigelyst og indbyrdes Kamp hører vi meget i de fremmede Gesandters Indberetninger, men dette er en temmelig plumret Kilde. En Forsamling vedblev dog at være højfornem, *Gehejmeraadet*, men her var i Christian V's Dage Jens Juel næsten den eneste Repræsentant for den gamle Adel. Efter Tronskiftet træder en Række Danske som Knud Thott, Otto Krabbe og Christian Sehested ind deri og giver det et nyt Præg. Ogsaa blandt „de deputerede for Finanserne“ ser man da en delvis Fremdragning af danske Adelige, et nyt Vidnesbyrd om, at de ikke mere betragtedes med den tidligere Mistro.

Det første Spørgsmaal, som Regeringen efter Freden i Lund maatte rette Øjet paa, var naturligvis *Finanserne*. Foruden den Forhøjelse af Hartkornsskatterne og Indførelse af ekstraordinære Byrder, som Krigen havde ført med sig til Folkets Ulykke, havde man ogsaa maattet optage indenlandske Tvangslaan, hvorved Statens Gæld var steget til næsten det dobbelte, ca. 2 Mill. Rd. De aarlige Indtægter var 4 Mill., men Udgifterne 4,350,000 Rd. En Lettelse var lige nødvendig for Stat og Folk. Der var dog ikke Tale om, at Kongen vilde gaa med til at formindske det militære Budget af Hensyn til den udenrigspolitiske Stilling. For at lindre Bøndernes Stilling nedsattes da Matrikelskatterne, og Landmilitsen sammen med Rostjenesten ophævedes. Hæren skulde for Fremtiden kun være hvervet. Til Gengæld for Rostjenestefritagelsen berøvede man dog de Sædegaarde, som ikke havde 200 Tdr. Htk. inden

for 2 Mils Afstand, deres Skattefrihed, og en „Revisionskommission“ efter svensk Mønster arbejdede paa en Geninddragning af en Del af det udlagte Krongods. Desuden forbød en Forordning af 1682 Nedlæggelsen af Bondergaarde, saaledes at deres Jord blev Hovedgaardstilliggende. Samme Aar faldt ogsaa det gamle Adelsprivilegium, at privilegeret Ejendom, der var kommet paa uprivilegeredes Hænder, skulde sælges inden Aar og Dag. Alle de nævnte Foranstaltninger maa siges at være i Bondernes og mod Godsejernes Interesse.

Det vigtigste Skridt, som Regeringen foretog sig for Landboerne, var dog *den ny Matrikulering af 1688.* Matriklen af 1664 var et alt for foreløbigt Arbejde, til at den i Længden kunde tilfredsstille. Et ligeligere og retfærdigere Grundlag for Beskatningen maatte findes. Hvem der er Tankens Fader, kan ikke oplyses; om det er v. Stocken, Knud Thott eller Ole Rømer, som man alle har gættet paa. Derimod er det sikkert, at det er Landmaaleren Jørgen Dinesen Oxendorph, som har Æren for Gennemførelsen. Thi det ny ved denne Matrikel er den virkelige Opmaaling af al Agerjord, som fandt Sted. Dette Omraade deltes i Normalarealer paa 14,000 Kvadratalen, der kaldtes „Tønder Land“, idet man gik ud fra, at der til Besaaningen af hvert af disse krævedes en Td. Korn. Men samtidig med Maalingen foregik en skonsmæssig Taksering af Jorden i de saakaldte „Tønder Hartkorn“, saaledes at den bedste Jord regnedes til 2 Tdr. Land pr. Td. Hartk., den daarligste paa Øerne til 6 Tdr. Land og i Jylland til 16 Tdr. L. pr Td. Htk. For Enge, Heder, Skove og Moser fandt en anden Vurdering Sted (efter Græsning, Høafgrøde eller Svins Olden).

Med stor Energi og derfor planmæssigt gennemførtes dette Kæmpeværk, og naar senere Tider har vidst at fortælle om Landmaaleres Uredelighed eller Overfladiskhed — Folkesagnene beretter om Landmaalere, som efter Døden maa gaa igen og maale Grænseskellene med gloende Kæder og Stænger, — kan dette kun betegnes som løs Tradition. Matriklen af 1688 staar med alle sine Mangler som et Æresminde for den ældre Enevælde, og dens Værdi belyses af, at den kunde tjene som Grundlag for den danske Beskatning indtil 1840. Den kostede Staten i sin Udførelse 200,000 Rd., men ingen Nedgang i Hartkornsskatterne, skønt det samlede Hartkorn gik ned fra 440,000 til o. 358,000 Tdr. Thi mens de *ordentlige Skatter* for hele Monarkiet under Krigen havde udgjort 1¾ Mill. om Aaret (Danmark 660,000 Rd.), og dette Beløb i det følgende Tiaar var gaaet ned til 1¼ Mill. (Danmark 510,000 Rd.), blev Summen ikke væsentlig formindsket i Tiden 1692—99. Men alligevel var Matriklen en Fordel for Landbostanden, da dennes Byrder fordeltes langt retfærdigere end tidligere.

Men ogsaa ved Ydelsen af *overordentlige Skatter* søgte man at lette

Landbefolkningen. Mens disse under Krigen for hele Riget havde udgjort 680,000 Rd. om Aaret (heraf Danmark 445,000 Rd.), sank de i Tiden 1680—91 til 230,000 (Danmark 160,000). For det herved forvoldte Tab fik Statskassen nogen Erstatning ved *Konsumtionen og Familie- og Folkeskatten*, der navnlig ramte Købstæderne; thi her medførte Københavns Vækst, at denne Indtægtspost samtidig steg med ca. 40,000 Rd. aarligt. Derimod var *Toldindtægterne* stillestaaende i 1680'erne, dels paa Grund af slet Administration, dels fordi vi var kommet i Strid med Nederlænderne om en ny Toldrulle af 1683. Men ogsaa paa dette Punkt viser København for sig alene taget en Opgang. En Fremgang viser ogsaa Øresundstolden, i hvert Fald saa længe, indtil den pfalziske Arvefølgekrig mellem Frankrig og England-Holland udbrød 1688. Ligeledes betød Subsidierne, navnlig fra Frankrig i Følge en Traktat af 1683, en væsentlig Indtægtskilde for den danske Statskasse. Lægges hertil en Række andre mindre væsentlige Poster, faar man en aarlig Indtægt for Monarkiet i 1680'erne paa godt 3 Mill. Rd. og en Udgift paa knapt 3 Mill. Der var altsaa herigennem naaet Balance. Det skulde dog snart vise sig, at denne ikke var af stabil Karakter.

Før vi gaar over til at se paa de ny Vanskeligheder, som Finanserne mødte omtrent fra 1690 at regne, skal de øvrige Fremskridt, som Enevælden skabte for Indbyggerne, betragtes. I første Række staar her *Danske Lov*. Efter at den første Lovkommission var bleven nedsat 1661, var en hel Række Kommissioner fulgt efter hinanden, og det var 1666 blevet bestemt, at Arbejdet skulde udvides til at omfatte en fuldstændig Lovkodifikation. Samtidig var Rasmus Vinding blevet optaget i Lovarbejdet, og maaske ved Støtte af sin Ven, den opgaaende Stjerne Peder Schumacher, lykkedes det ham at overflyve Peder Lassen og af Kongen at faa overdraget Udarbejdelsen af Lovbogen. Vindings Udkast blev i Virkeligheden Grundlaget for den endelige Lov, selv om fire forskellige Revisionskommissioner i 1670erne og 1680erne arbejdede videre paa at forbedre det. Endelig udkom den færdige Lov i Begyndelsen af 1683.

„Christian V's danske Lov“ bygger væsentlig paa ældre dansk Lovgivning og er saaledes et nationalt Værk. Den maa ogsaa betegnes som et humant Arbejde — efter Tidens Lejlighed; thi den Købstadmand, der fremturede i Banden og Sværgen, straffedes med Gabestok, Barnemordersker med at miste deres Hals og faa Hovedet sat paa Stage, og Straffen for at „laste Kongen eller Dronningen til Beskæmmelse“ var at miste Ære, Liv og Gods, saa at „den højre Haand af hannem levendis afhugges, Kroppen parteris og leggis paa Stægle og Hjul, og Hovedet med Haanden settis paa en Stage“. (Den sidste skrappe Bestem-

melse er dog laant fra Romerretten). Men slige Udvækster bør ikke lade os glemme dens Hovedpræg, der er i stærk Modsætning til andre europæiske Landes. Indtil 1825 havde man t. Eks. i England Dødsstraf for 100 forskellige Forbrydelser, deriblandt for at stjæle Fisk fra en Dam. „Danske Lov“ viser dernæst Omsorg for den personlige Frihed, — Salg af Vornede var saaledes forbudt, — og stillede alle Befolkningsklasser lige for Loven. Selv de skarpeste Kritikere af danske Forhold, som den engelske Gesandt Molesworth, fandt i Lov og Ret et Omraade, der var hævet over al Kritik. Endelig er Loven affattet paa et godt og klart Dansk og derved almenforstaaelig. Desværre lader dens Systematisering noget tilbage at ønske, saa at den ikke er ganske overskuelig, og især maa det beklages, at den udprægede monarkiske og centraliserende Aand, som gaar igennem den, lod vigtige Dele af det tilbagestaaende Selvstyre forsvinde, idet Nævninger og Mededsmænd ophæves, og Befolkningen fuldstændigt mistede Retten til at vælge Præster og kommunale Embedsmænd. Fire Aar efter „Danske Lov“ fulgte 1687 den tilsvarende norske.

Ole Rømer.
Maleri paa Politigaarden.

Endnu en Reform, som var af Betydning for hele Landet, var Indforelsen af *ensartet Maal* og Vægt ved en Forordning 1683. Hovedmanden herfor var Astronomen *Ole Rømer*, som fik det forvirrede Maal- og Vægtsystem bragt i Orden. Som Længdemaal autoriseredes den sjællandske Alen, mens man til Rummaal valgte Aabotønden, der deltes i otte Skæpper; en Pot blev $^1/_{32}$ Kubikfod, og et Pund $^1/_{62}$ Kubikfod fersk Vand. I den følgende Tid lod Rømer Landevejene opmaale og forsyne med Milepæle.

I sit første Testamente, som er skrevet 1683, udtaler Christian V, at der findes tre Kilder til Velstand: „Først at Agriculturen og Jordens Dyrkning paa Landet vel i Agt tages, i Henseende at det fornemste, som Landet til fremmede udgiver, bestaar udi Kvæg, Heste og Korn.“ Først i anden og tredje Række sætter han Industri og Handel. Baade

i Teori og Praksis viste altsaa den enevældige Regering, at den havde Forstaaelse af, at Landbruget var Danmarks bærende Erhverv, og det er derfor ikke rigtigt, naar man almindeligt bebrejder den kun at have interesseret sig for Byerhvervene. Man kan alene beklage, at det ikke laa inden for Datidens Synskreds at supplere de nævnte Lovbud med et positivt Arbejde paa Landbrugets tekniske Højnelse. Men ogsaa Manufakturerne og Kommercierne laa Datidens Statsmænd stærkt paa Sinde, og paa dette Omraade herskede unægteligt en merkantilistisk Tankegang, som Kongen i sit Testamente udtrykker i Ordene: „Paa det raa og uforarbejdede Varer, som i Landet falder, dèr kunde forarbejdes og forbruges, og Penge derimod, som ellers — en stor Del til Pragt og Overdaadighed — til fremmede udføres, kunde i Landet forblive.“ 1680erne viser tydeligt Regeringens Omsorg for Industri og Søfart.

En yndet Vej var som tidligere Oprettelsen af *monopoliserede Handelsselskaber.* Et nyt Handelskompagni fik ikke blot Eneret paa Handelen paa Island og Færøerne og Fiskeriet i de omliggende Have, men overtog ogsaa Forpagtningen af Jordebogsindtægterne af disse Lande. Det vestindiske Handelsselskab var under Krigen gaaet stærkt tilbage, nu søgte man at skaffe det ny Kapital ved at paabyde alle Embedsmænd („kgl. Betjente“) at tegne Indskud i Kompagniet. Tilsvarende søgte man at puste Liv i det ostindiske Kompagni. For Salthandelens Vedkommende fornyede man Defensionsskibenes Privilegier for fra Sydvesteuropa at tilvejebringe dette for Fiskerierne saa nødvendige Produkt. Ganske vist var Resultatet af alle disse Anstrengelser i Begyndelsen ikke stort. Det vestindiske Kompagni maatte allerede 1684 overlade Handelen til andre, deriblandt til et Selskab af Brandenburgere („Brandenborgerne paa St. Thomas“), og af Defensions- (og Exemtions-) skibe[1]) fandtes der 1687 vel 7 paa over 34 Kanoner (deraf tre i København, et i Aarhus og tre i Norge), samt i alt 106 paa 6 Kanoner og derover (heraf 39 fra København, 9 fra Aarhus, Kalundborg og Korsør, og Resten fra Norge, særlig fra Bergen), men de færreste af disse Skibe var Defensionsskibe. Handelen paa Ostindien blomstrede først rigtigt op i 1690erne under den store europæiske Krig, saa at den fra 1688—1697 gav et Nettooverskud paa 218,000 Rd., men Aktionærerne var dog ikke tilfredse, fordi de fandt, at Direktørerne beregnede sig for høje Lønninger forud for Udbytteuddelingen.

Paa *Industriens* Omraade blev det store Problem Indvandringen af reformerte Haandværkere, som skulde ophjælpe de indenlandske Manufakturer. Kommercekollegiet vedtog 1680, at Hærens Forsyning med

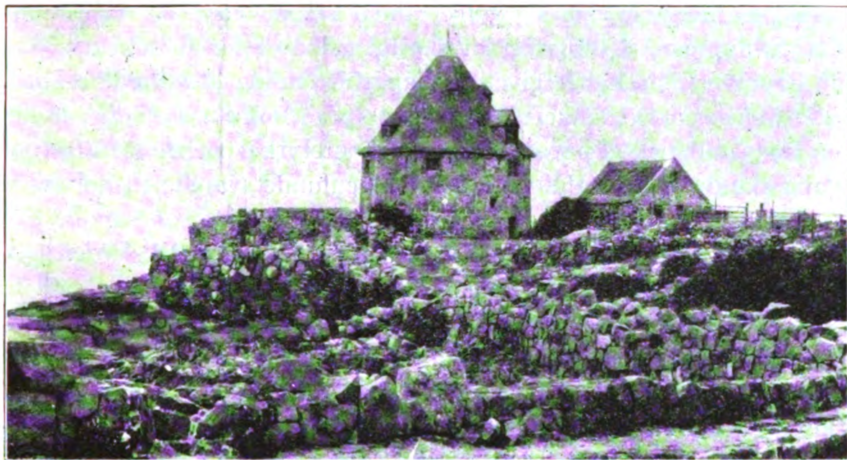
[1]) Ved Exemtionsskibe forstaas udlejede kongelige Skibe, som fik Toldlettelser ved Saltindførsel.

Klæde skulde forbeholdes den indenlandske Fabrikation. Ved Uld- og Lærredsindustrien drejede det sig om en Produktion, hvortil man dog for en stor Del havde Raaprodukterne i Landet, men man søgte ogsaa at fremkalde en Tilvirkning af Silke, Fløjl og Gyldenstykke, hvortil Materialerne maatte indføres. Alligevel forbød Regeringen straks Indførslen af fremmed Silketøj og paabød, at Embedsmændene og Københavns Borgere kun maatte bære Silkestoffer, der var tilvirkede i Indlandet. Den strakte sig saa vidt, at den gav reformerte indvandrede Samvittighedsfrihed, dels fordi man herved haabede at tilføre Landet en Sum af Dygtighed og Intelligens, dels fordi Dronning Charlotte Amalie, der selv tilhørte denne Lære, støttede sine Trosfæller. Især knyttede man sine Forhaabninger til Huguenotternes Fordrivelse fra Frankrig 1685, der syntes at aabne Muligheden for en Indvandring af dem til København. Derfor udvidedes nu deres Privilegier, og de fik 1688 en særlig Kirke i Gothersgade. Hvis man kan stole paa den svenske Gesandts Beretning, var der ved franske og nederlandske Haandværkere samme Aar 160 Væyestole i Gang i København. Glæden blev imidlertid kort. Hurtigt viste den religiøse Modsætning sig, da de danske Gejstlige stillede sig meget uvenligt over for dem og henledte Kongens Opmærksomhed paa, at de Reformerte i Virkeligheden nærede republikanske Anskuelser. Men ogsaa mellem de københavnske Købmænd og Manufakturernes Direktører optraadte der snart Spænding. Priserne ansaas for for høje, saa at kun Aktionærerne i disse monopoliserede Selskaber høstede Fordelen af Nyindretningerne. Allerede i 1690 var de misfornøjede Reformerte draget videre til Brandenburg og Sverige; af de 160 Vævestole var kun 10 i Gang, og Aktionærerne maatte dele Varerne mellem sig som Erstatning for deres Tilgodehavende. Først i Slutningen af 1690erne kunde man igen forsøge paa at arbejde Klædemanufakturer i Vejret.

Ved Siden af Tekstilvarer arbejdedes der ogsaa paa at skabe en Produktion af Metalvarer, og i disse Aar genoplivedes t. Eks. Hammermøllen ved Helsingør, Brede Mølle ved Lyngby og Kobbermøllen ved Flensborg. Ligeledes gaves der Privilegier paa Fabrikationen af Møbler, Glas og Spejle, og indvandrede Jøder beskæftigede sig med Tobaksfabrikation. Store Resultater medførte alt dette dog ikke, og for Statskassen var Udbyttet lig Nul.

Derimod havde den opblomstrende Handel den Betydning for Riget, at der gennem Søfarten skabtes en Reserve for *Marinen*. Paa vor Flaade lagde man nu efter Krigens Erfaringer Hovedvægten. Den danske Flaade var under Krigen blevet forøget med 24 tagne svenske Skibe, og under Freden udvikledes den videre, efter nogles Mening over Landets Evne. „Af deres Flaade er de meget stolte," siger den svenske Gesandt

om Danskerne. Dens Styrelse var nu udelukkende paa danske Hænder, og som Præsident for Admiralitetet var *Niels Juel* dens højtansete Chef lige til sin Død 1697. „En meget from og redelig Mand,“ kalder den svenske Gesandt ham; „ligefrem og uden nogle Façoner.“ Han indførte mange Forbedringer i Søvæsenet. Allerede før Krigen havde man begyndt at opdrage „Lærlinge“ paa Holmen; fra 1683 forøgedes deres Tal til 60, og man fik en virkelig Navigationsskole til deres Uddannelse.

Fra Fæstningsanlæggene paa Erteholmene.
Lilletaarn paa Frederiksø.
Fotografi.

Ogsaa Søkvæsthuset, som fandtes i Forvejen, fik en videre Udvikling. For første Gang blev Matematiken taget i Brug ved Skibsbygningen, og de første danske Søkort udgaves. Københavns Havn opmudredes, og ved Opfyldning skabtes Nyholm til Orlogsværft. Volden fortsattes fra Christianshavn mod Nord i en Bue over opfyldt Terræn, saa at Skibene kunde ligge fuldt værnede paa alle Sider. I mange Aar arbejdede Niels Juel paa at skabe en Dok, men Forsøget mislykkedes bestandigt, da Vandet strømmede ind i Udgravningen. Derimod fik man oprettet et nyt Støttepunkt for Flaaden i Østersøen, da der paa Bornholm ikke viste sig at være nogen brugbar Havn, og Svenskerne havde anlagt den store Krigshavn Karlskrona i det tidligere danske Landskab Blekinge. Som et Modtræk herimod byggede vi 1684 Havnen og Fæstningen Christiansø paa Erteholmene ved Bornholm, men det blev snart klart, at dens Betydning kom til at staa i ligefremt Forhold til dens Størrelse.

Saaledes var der unægtelig i 1680erne gjort et ikke ringe Arbejde paa at fremme Statens og Folkets Interesser. Naar Resultatet blev saa

meget mindre end beregnet, skyldtes dette en Række forskellige Omstændigheder. Regeringen selv kan ikke frikendes for Misgreb, navnlig i sin merkantilistiske Politik, og i Landbospørgsmaalene viste den en skadelig Vaklen, saa at den i Praksis fandt sig i Nedlæggelser af Bøndergaarde og Salg af vornede. Værre var det vel, at den indviklede sig i en ligefrem Toldkrig med Nederlandene i Anledning af sin beskyttelsesvenlige Toldrulle af 1683; thi det viste sig hurtigt, at Danmark trak det korteste Straa, naar Holland som Repressalier forhøjede sin Indførselstold paa norsk Trælast og jyske Stude. Meget skadeligt var det ogsaa, at Slutningen af 1680erne var særligt usle Aar for Landbruget, saa at de Lettelser, man havde givet det, langtfra forslog til at bøde herpaa. Men Hovedsagen var sikkert Regeringens ydre Politik. Den gjorde det til en Nødvendighed at bevare en stor Militærstyrke, og netop 1680'ernes Udgang skulde vise, at Udbyttet heraf ingenlunde svarede til de ofrede Midler.

Det havde et Øjeblik i Efteraaret set ud til, at Danmarks *Udenrigspolitik* skulde drejes ind i en helt ny Bane ved den Tilnærmelse mellem de skandinaviske Magter, som Johan Gyllenstierna havde gjort sig til Talsmand for. Det kan betvivles, om han vilde have kunnet fortsætte denne Linje, hvis han havde faaet Indflydelse herpaa, men i hvert Fald afgjorde hans Død Spørgsmaalet i negativ Retning. De to gamle Modstandere gik nu atter hver sin Vej. Sverige, der var krænket over Frankrigs Formynderskab under Fredsforhandlingerne 1679, nærmede sig dets Fjender, England og Nederlandene, og vi fik saaledes endelig vort gamle Ønske opfyldt, at komme paa Frankrigs Side, hvilket ogsaa kom til at gælde for Brandenburg. Ved en Traktat af 1682 opnaaede vi Løfte om 200,000 Rd. Specier i aarlige Subsidier fra Ludvig XIV, og Resultatet blev virkelig, at der i Aarene 1682—88 udbetaltes os 1,600,000 Rd., en saare velkommen Erstatning for de nedsatte Hartkornsskatter. Til Gengæld trak det atter op til Krig med Sverige, og da Hollænderne 1683 sendte en Flaade til Østersøen for at støtte sin ny allierede, indfandt der sig ligeledes en fransk Flaade, hvis øverstkommanderende erklærede sig villig til at stille sig under den navnkundige Niels Juels Overkommando. Det kom dog ikke til Krig denne Gang, og i den følgende Tid samlede Opmærksomheden sig særlig om det gottorpske Spørgsmaal, der atter stod paa Dagsordenen. Efter Fredsbestemmelserne var Hertug Christian Albrecht blevet genindsat i sine Lande og Rettigheder, men der opstod straks Strid mellem ham og Kongen om Fællesregeringen over Slesvig og Holsten, idet man fra dansk Side navnlig hævdede, at Hertugens Suverænitet begrænsedes ved den fra 1533 bestaaende Union mellem Kongeriget og Hertugdømmerne, saa at han ikke havde Ret til at slutte Forbund med udenlandske Magter. Da den danske Rege-

ring havde sikret sig, at Frankrig ikke længer vilde støtte Gottorp, tog man Tyren ved Hornene, og i Maj 1684 *erklærede man den gottorpske Del af Slesvig for inddraget* og forenet med den kongelige Del. Dette Skridt motiveredes ikke med Slesvigs Stilling som dansk Len, men med, at Hertugen havde handlet mod Folkeretten.

Om Inkorporationens nærmere Udførelse skal senere blive talt; her maa det være tilstrækkeligt at pege paa, at Slesvigs Samling under den danske Krone, ligesom 1675, kun skyldtes en øjeblikkelig gunstig Stilling for os i Europa, som let kunde forandres. Snart skulde det da ogsaa vise sig, at vi først havde naaet at faa Frankrig til Ven, da dette Land var i Tilbagegang, og at vi altsaa havde holdt paa den forkerte Hest. Hertug Christian Albrecht nægtede haardnakket at gaa paa Forlig, selv da vi tilbød ham til Erstatning for det hertugelige Slesvig at afstaa Oldenborg og Delmenhorst, og Svenskerne, som endnu ikke turde lade det komme til Krig paa dette Spørgsmaal, opfordrede ham stadig til at gøre Modstand. Hertil kom, at Danmark forværrede sin Sag ved 1686 at udstrække Haanden efter Hamburg, hvorover den danske Konge som Hertug af Holsten fra gammel Td gjorde Krav paa Højhed. Derved vakte man ogsaa det braunschweig-lüneburgske Hus's Uvilje, der var ængsteligt for, at Danmark skulde faa Herredommet over Elben, ja selv Kurfyrsten af Brandenburg sluttede sig til disse Protester. I Virkeligheden var Situationen saa tilspidset, at alt afhang af den europæiske Situations Udvikling, hvor vor Skæbne var kædet sammen med Frankrigs og Englands. Da skete Udslaget 1688 ved Vilhelm af Oraniens Landgang i England og den katolske Kong Jakob II's Fordrivelse, som førte England over paa de protestantiske Magters Side. Forladt af alle maatte Christian V 1689 gaa ind paa *Forliget i Altona*, hvorved Hertugen fik sin Del af Slesvig tilbage. Alt det vundne var tabt, og Kongen kunde kun, som han skrev paa Foden af sit Testamente, befale denne Sag til Gud og Tiden.

Det politiske Sammenbrud i 1689 fik vidtrækkende Følger, særlig da det faldt sammen med Undersaatternes Jammerklager over Skattetrykket. I Spidsen for Finanserne traadte fra 1692 Mecklenburgeren *Chr. Sigfr. v. Plessen*, der havde gjort sig bekendt ved sin ypperlige Styrelse af Prins Jørgens (Kongens Broders) Ejendomme. Det var ikke med Lyst, han gik ind til sin brydsomme Gerning. „I henved to Maaneder,“ skrev han, „har jeg Dag og Nat kæmpet for at afværge det mest skæbnesvangre Slag, som kan ramme nogen, og som vil gøre mig ulykkelig og utilfreds for mit hele øvrige Liv.“ Men i Plessen havde man fundet Øjeblikkets Mand; han var i Besiddelse af stor Forretningsdygtighed og skarp Forstand, saa at han trods sit tungsindige Temperament, der gav sig Udtryk i Stivhed og Utilgængelighed, hurtigt blev

højt vurderet baade i Ind- og Udland. Han var saaledes i Stand til i England og Nederlandene bestandig at rejse de Statslaan, der var nødvendige for at gennemføre den ny Finanspolitik, som byggede paa Skattenedsættelser. Desuden udlejedes i disse Aar Afdelinger af den hvervede Hær til de krigsførende nordtyske Magter, navnlig Brandenburg. Under Plessens Styre paalagdes der fra 1692 til 1699 ingen ekstraordinære Skatter; de ordentlige Købstadskatter nedsattes, og Landbefolkningens Byrder samledes til een Skat, den til 1901 bestaaende „Gammelskat", ligesom Skatterestancerne eftergaves. Følgen blev, at Danmarks Kredit paa udenlandske Børser, navnlig Amsterdams, steg, og i det hele indgik det i Plessens System at foretage en politisk Kursændring, saaledes at Danmark nærmede sig til Sømagterne og deres Ven Sverige. Plessen maatte herved stadig kæmpe med et fransksindet Parti i Gehejmeraadet, repræsenteret af Reventlow og Jessen. Men foreløbig havde han Overhaand, og navnlig mellem Sverige og Danmark bedredes Forholdet i disse Aar paa Grund af den europæiske Søkrig, hvorunder England stadig krænkede de neutrale Magters Søfart. I 1691 sluttedes ved Jens Juels Anstrengelser en Handelstraktat og et væbnet Neutralitetsforbund mellem de to Stater, som paa Folkerettens Omraade har europæisk Betydning. Man lod Handelsskibene konvoyere i de nærmeste Farvande af en forenet dansk-svensk Eskadre.

Chr. Sigfr. v. Plessen.
Samtidigt Stik.

Plessens Finansstyrelse viste snart sin heldbringende Virkning for Landet, navnlig da den faldt sammen med noget bedre Aar for Landbruget. Det hedder hos den engelske Gesandt, at Landejendommenes Værdi steg til det dobbelte eller tredobbelte af, hvad den før var, saa at ikke alene Adelen, men ogsaa Bønderne og Embedsmændene var overordentlig tilfredse med hans Styrelse. Dog danner Sjælland vistnok som sædvanlig en beklagelig Undtagelse. Ogsaa paa at rejse Haandværk og Handel arbejdedes der nu atter med Held. Toldforordningen af 1691 ophævede alle Ind- og Udførselsforbud, og i Christian V's sidste Aar ser man Tekstil- og Spejlglasmanufakturer atter skyde op af Jorden i København. For den udenrigske Handel og Skibsfart frembød vor Neutralitetspolitik i 1690'erne lykkelige Kaar, og det ostindiske

Kompagnis Udvikling viser, at de blev udnyttede. Navnlig Hovedstaden var i denne Tid i stærk Udvikling, og dette skyldtes for en Del en enkelt Mand, *Ole Rømer.* Efter at være vendt hjem fra Frankrig, hvor han havde gjort sin store videnskabelige Indsats ved Opdagelsen af Lysets Hastighed, virkede han som Politimester i København til sin Død 1710. Hans Betydning for Landet i dets Helhed er allerede nævnt; i København fik han indrettet en forbedret Vandforsyning, et ordentligt Nattepoliti og en Gadebelysning ved Lygter, der ganske vist kun var tændte, naar det ikke var Maaneskin. En ny Matrikulering fandt Sted, Brolægning og Brandvæsen forbedredes, og Assistentshuset oprettedes til Understøttelse for fattige. 1691 anlagde Kongen i København „Det ridderlige Akademi“, der som en Afløser for det ophævede Akademi i Sorø skulde give unge Mænd af de højere Klasser den fornødne Foruddannelse til Udenlandsrejser.

Desværre blev Plessens heldbringende Virksomhed ikke langvarig. Grunden hertil var atter Forholdet til Udlandet. Altonaforliget havde ikke stillet Danmark paa en bedre Fod til Hertugen af Gottorp. Da Hertug *Frederik IV* ved sin Fader Christian Albrechts Død 1694 havde tiltraadt Regeringen, kastede han sig helt i Armene paa Sverige, ægtede Karl XI's Datter *Hedvig Sofie,* sluttede Forbund med Sverige, tog svenske Tropper i sin Tjeneste og opførte Fæstningsværker i Sydslesvig. Over for denne udæskende Optræden gik man fra dansk Side frem med Bestemthed. Man lod Tropper rykke ind paa gottorpsk Omraade og sløjfe de ny Skanser, og man søgte Tilslutning hos Christian V's Søstersøn, Kong *August* af Sachsen-Polen samt hos den i Østeuropa fremvoksende Stormagt Rusland, hvis unge Zar *Peter* ligesom August var en født Fjende af Sverige. (Forbund med Rusland $^{24}/_{8}$ 1699 og med Polen-Sachsen $^{25}/_{9}$ 1699). Spændingen var saaledes paa sit højeste, og Krigen med Sverige uafvendelig, da Tronskiftet indtraadte 1699.

Denne Udvikling i det ydre gav hurtigt Tilbageslag paa Statens indre Stilling. De forøgede Hærudgifter tvang Plessen til paa ny at gribe til overordentlige Skatter paa Landbruget, og da Misvækst slog sig til, kunde man forudse et uheldigt Resultat for Landet. Mens Danmarks Finanser i Aarene 1692—1699 havde balanceret med et aarligt Budget paa under 3 Mill., hvortil der paa Grund af Laanene ganske vist kom en stigende Statsgæld, der til sidst var oppe paa $1^{2}/_{3}$ Mill., naaede man i det følgende Aar 1700 ved Krigsudgifterne en Udgift af ca. 4,200,000 Rd. Men Christian V naaede ikke at se dette Resultat; han var forinden gaaet bort i Aug. 1699.

Han havde været en pligttro Arbejder med virkelig Kærlighed til sin Stat og sit Folk. Ved sine tiltalende personlige Egenskaber havde han formaaet at samle alle Befolkningsklasser, saa at den ny Rege-

ringsform ved hans Død stod fast. Men hans aandelige Evner var ikke saa store, at han kunde blive den virkelige Leder, og da han selv var klar herover, gav dette sig Udtryk i en beklagelig Mistænksomhed, ikke blot over for den gamle Adel, men ogsaa over for Kollegierne, som han i Bunden af sin Sjæl betragtede som Hæmsko paa Enevælden. Kongens svage Karakter gjorde desuden, at han let faldt under personlige Yndlinges Indflydelse, som V. J. Hahns og P. Brandts. Heller ikke i sit Privatliv formaaede Christian V at holde sin Sti ren; han krænkede sin Dronning ved sit Forhold til Sofie Amalie Moth, der efter Griffenfelds Fald ophøjedes til Grevinde af Samsø, og som lønnedes med en betydelig Appanage. Derimod er det ikke fuldt retfærdigt, naar man har anket over de stigende Hofudgifter; thi naar der henses til Pengenes synkende Værdi og det store Antal Medlemmer i Kongefamilien, kan denne Stigning ikke betegnes som betydelig (fra 1661 til 1675 aarlig 320,000 Rd., fra 1676 til 1699 367,000). Derimod var Hærudgifterne en økonomisk Byrde, en virkelig Hindring for Statens og Samfundets Opkomst, og naar det ikke var muligt at bringe dem væsentligt ned, hang dette ikke blot sammen med Kongens militære Interesser, men skyldtes først og fremmest Rigets politiske Stilling, indklamret, som det endnu laa, mellem den mægtige Arvefjende Sverige og dettes Vasalstat, Holsten-Gottorp.

Hans Søn og Efterfølger *Frederik IV* var næsten 28 Aar gammel ved sin Tronbestigelse. Hans Opdragelse til sit Kongekald havde været mangelfuld, først kort for Christian V's Død var han blevet optaget i Statsraadet, og man havde i de foregaaende Aar trøstet ham for denne Tilsidesættelse ved at sende ham paa Udenlandsrejser til Italien og Frankrig 1692—93 og ved at tillade ham at tage en Gemalinde efter sit Hjertes Valg. Det blev den noget ældre Prinsesse Louise af Mecklenburg-Güstrow, og muligvis har dette bidraget til, at han allerede efter nogle Aars Forløb blev træt af hende og knyttede andre Forbindelser. Frederik IV stod altsaa slet rustet til sin Kongegerning, men med en beundringsværdig Energi tog han sig sammen og bødede ved Selvstudium paa sin Opdragelses Mangler. I det hele slægtede han sin Moder langt mere paa end Faderen; han havde ganske vist en Arbejdsomhed, der lignede Christian V's, og en Følelse af sit Kongekald, en Retfærdighedssans og en Mildhed, der stod paa Højde med Faderens, men han ragede betydeligt op over ham i Intelligens, Hukommelse, Nøgternhed og Karakterstyrke og mindede paa disse Punkter langt mere om Charlotte Amalie. Han var ikke Friluftsmenneske som Christian V, mere afdæmpet og maadeholden i sin Livsforelse, men ogsaa mere kølig af Væsen, — hvilket ikke udelukkede en ret stærk Sanselighed, — og i endnu højere Grad end han mistænksom over for sine Ministre. Det er

i visse Henseender en ny Kongetype, som fremtræder med Frederik IV, mindre folkelig og mindre nationalt præget, men med en Herskerevne, som man ikke havde set hos Kongen siden Christian IV's bedste Regeringstid.

Frederik IV arvede sin *Udenrigspolitik* fra sin Fader. Det gottorpske Spørgsmaal havde medført en saadan Spænding, at han faa Maaneder efter sin Tronbestigelse i Marts 1700 lod danske Tropper rykke ind i de gottorpske Lande og begynde en Belejring af Hertugens ny Fæstning Tønning. Han haabede paa sit Forbund med Polen og Rusland, men Modstanderne viste sig overlegne. Bag Gottorp og Sverige stillede ikke blot Lüneburg, men ogsaa Sømagterne England og Nederlandene sig. Mens en svensk og lüneburgsk Tropeafdeling tvang Danskerne til at ophæve Tønnings Belejring, viste en engelsk-hollandsk Flaade sig i Øresund, hvor den danske Flaade mente at kunne hindre dens Forening med Svenskerne ved at spærre Farvandet mellem Saltholm og Amager, da Flinterenden (mellem Saltholm og Skaane) ansaas for usejlbar. Med stor Dristighed løb imidlertid de svenske Skibe gennem dette Sejlløb og forenede sig Nord for København med Vestmagternes Flaade, hvad der tvang den danske Flaade tilbage til Københavns Red. Følgen blev, at den unge svenske Heltekonge Karl XII i Læ af den engelsk-hollandske Flaade kunde gaa i Land paa Sjællands Kyst ved Humlebæk tæt Syd for Espergærde og med sin Hær rykke

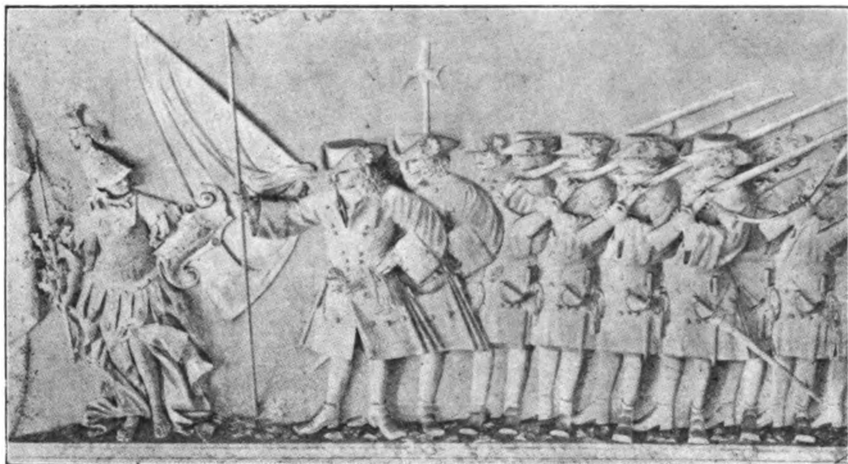
Frederik IV.
Pastel af Rosalba Carriera. c. 1709.
(Frederiksborg).

frem mod København, der ikke var belavet paa at tage imod en ny svensk Belejring. Hovedstadens Kommandant viste stærk Ængstelighed herover, mens Borgerne og Studenterne, der i Kongens Fraværelse opmuntredes af Enkedronning Charlotte Amalie, var besjælede af den bedste Aand og forlangte at føres mod Fjenden.

Frederik IV indsaa, at en hurtig Fred var nødvendig for at redde København. Den var heller ikke dyr at opnaa, da de fleste af vore Modstandere ønskede Fred i Norden snarest muligt af Hensyn til de truende europæiske Forhold. Ved at give efter over for Hertugen af Gottorp og indrømme ham fuld Ret til at anlægge Fæstninger og holde Tropper, ja ved at bøje sig saa dybt som til at give ham en mindre Skadeserstatning opnaaede man fra dansk Side at isolere vor farligste Modstander Sverige, der ikke havde villet lade Danmark slippe saa billigt. Freden sluttedes d. 18. Aug. 1700 i *Travendal* i Holsten, fjorten Dage efter Karl XII's Landgang, og da den engelsk-hollandske Flaade herefter truede med at sejle bort og overlade ham til sin Skæbne mod en overlegen dansk Styrke paa Sjælland, maatte den unge svenske Konge til sin Misfornøjelse i Begyndelsen af September bøje sig for den trufne Overenskomst og atter indskibe sine Tropper til Skaane.

Det maanedlange Felttog var endt. Ligesom hundrede Aar senere havde en mørk Sky for en kort Stund truet Statens Ro, men var atter hurtigt forsvundet for at give Plads for fortsat fredeligt Solskin. Krigen havde imidlertid vist Kongen, hvor utilstrækkelig den hvervede Hær var til paa samme Tid at forsvare Hovedstaden og Sydgrænsen, og han besluttede derfor ved Siden af den at genoprette den nationale Væbning, der havde været ophævet siden Skaanske Krig. Den 22. Februar 1701 oprettedes derfor *Landeværnet* eller *Landmilitsen*. Alt Bøndergods deltes i Lægder paa 20 Td. Htk., som hvert skulde stille en Soldat, ialt 15,000 Mand. Hertil føjedes 17—1800 Mand Dragoner, der udskreves paa den Del af Kronens Gods, der under Christian V var henlagt til Underhold for Rytteriet. Tjenesten strakte sig over seks Aar, men var saare lempelig, da det var Meningen, at Bønderkarlene samtidig skulde arbejde ved Landbruget. Den bestod derfor kun i et Par Timers Eksercits om Søndagen bag Kirken efter Gudstjenesten. Derimod var det uheldigt, at man havde gjort Lægderne saa smaa, at det blev vanskeligt for disse at skaffe Soldaterne til Veje, og endnu mere blev dette Tilfældet, da man under Den store nordiske Krig forøgede Troppeantallet til 22,000 Mand. Endnu værre var det dog, at Herremændene skulde sørge for, at der paa deres Godser fandtes det fornødne Antal Soldater; thi da der samtidig blev udstedt en anden Forordning, hvorefter Tjenestefolk skulde have Pas til at forlade Herremandens Gods, for at man herved kunde hindre dem i at flytte uden for Skiftetid, blev

Herremændene fristede til at udvide denne Ret til ogsaa at gælde for Bønderne. Man søgte saaledes — navnlig efter Frederik IV's Tid — ulovligt ad privat Vej at binde dem til Jorden, og Herremandens Hensigt hermed var en dobbelt, dels at kunne have det fornødne Soldatermateriale ved Haanden, dels at kunne faa sine øde Gaarde besatte. Paa denne Maade opstod Begyndelsen til et Stavnsbaand, og Pastvangen bidrog til at gøre Landmilitsen dobbelt upopulær. Man tænkte ikke paa, hvor ringe en Tjeneste den egentlig betod, og den barbariske Maade, hvor-

Landmilitsens Oprettelse.
Stukrelief i Riddersalen paa Rosenborg.
Efter Bering Liisberg: »Rosenborg«.

paa Disciplinen haandhævedes, førte til, at mange Karle rømte bort fra Landet for at undgaa Udskrivningen. Dog er der ingen Tvivl om, at Landmilitsens Indretning var en Vinding for Staten, og at den opfyldte sin Hensigt. Kongen var idelig paa Rejse for at overvaage Øvelserne, og baade Dragoner og Fodfolk lagde under den paafølgende Krig stor Tapperhed for Dagen, da de, som en samtidig Forfatter siger, „viste sig som Løver“.

Landmilitsens Indretning betød vel en ny Byrde for Bonden, men den opvejedes paa den sjællandske Øgruppe langt ved den samtidige Lettelse, som *Vornedskabets Ophævelse* betød. Ved Forordningen af 1702 lovedes der alle Bønder, som var født efter Regeringsskiftet, eller som blev født senere, Frihed for Vornedskabet, mens de øvrige vornede kunde købe sig fri for en maadeholden Betaling eller, hvis de forblev i deres Stilling, opnaa Lettelser paa forskellig Maade.

Saaledes gennemførtes endelig den Reform, som allerede Christian IV og Hannibal Sehested havde indset Nytten af, og den bidrog sikkert mere end noget andet til at gøre Frederik IV til den folkekære Konge, som han vedblev at være hele sit Liv igennem.

Landmilitsens Oprettelse gjorde det muligt at indskrænke den hvervede Hær, og Kongen mente at finde en heldig Vej hertil, der tillige kunde bringe ham i et bedre Forhold til Sømagterne, som baade i 1689 og 1700 havde vist sig som vore farligste Modstandere. I Stedet for at

Vornedskabets Ophævelse.
Stukrelief i Riddersalen paa Rosenborg.
Efter Bering Liisberg: »Rosenborg«.

afskedige de hvervede Tropper *udlejede* man 20,000 Mand af dem til Kejseren, England og Nederlandene til Kampen mod Ludvig XIV. Herved opnaaede man at skaffe en Del af Hæren Krigsøvelse, uden at det kostede Danmark noget, og man beroligede sin Samvittighed over for det efter vor Tankegang saa anstødelige i denne Fremgangsmaade med, at det ikke blot drejede sig om Lejetropper, der havde gjort Krigen til et Haandværk, men tillige for største Delen om Udlændinge. Man glemte ganske vist, at man heller ikke kunde disponere over denne Krigsstyrke uden efter langt Varsel, hvilket føltes smerteligt, da vi 1709 atter kom i Krigen; thi først efter den europæiske Fred i Utrecht 1713 vendte disse Tropper tilbage til Danmark, og det var en ringe Trøst, at de da havde udmærket sig hæderligt paa de fremmede Valpladser i Nederlandene, Nordfrankrig og Italien.

Udlejningen af de hvervede Tropper forbedrede i væsentlig Grad

Finanserne, saaledes at det i Løbet af de følgende Aar lykkedes at bringe Gælden ned fra $1^2/_3$ Mill. til 5—600,000 Rd. Men hertil kom en Kassebeholdning, der sammen med de udestaaende Fordringer gik op til 2—3 Mill. Frederik IV havde straks efter sin Tronbestigelse afskediget Plessen som Direktør for Rentekamret og i Stedet lagt Bestyrelsen i Hænderne paa tre Deputerede, blandt hvilke *Hans Rosenkreutz* synes at have været den betydeligste; ogsaa Overkammersekretær *E. U. Dose* havde Kongens Øre i finansielle Spørgsmaal, men den virkelige Præsident for Rentekamret var vistnok Kongen selv. Derimod styredes Danske Kancelli forholdsvis selvstændigt af Kongens Ungdomsven *Ditlev Vibe*, en velbegavet Mand, men dog ikke den overlegne Statsmand, hvortil Landet trængte. Alt i alt taget synes dog disse første Aar af 1700'erne at have været ret lykkelige; som altid, naar der har været Stormagtskrig i Europa, florerede den danske Handel; i Hovedstaden ser man atter en Del Industri, særlig af Tekstilvarer, skyde frem. Hvad Bondestanden angaar, lettede Kongen Skattetrykket for den i ganske væsentlig Grad, samtidig med at Krigsaarene bragte en temporær Stigning i Kornpriserne, der ogsaa kom den til Nytte.

De ydre Forhold var dog ikke tillidvækkende i denne Fredsperiode, og de lod en opmærksom Tilskuer ane, at Freden ikke vilde vare længe. Urocentret var som sædvanlig Gottorp. Ganske vist var Hertug *Frederik IV* faldet paa sin Svoger Karl XII's Side i det polske Felttog 1702, og hans Efterfølger *Carl Frederik* var da kun to Aar gammel, men den afdøde Hertugs Broder *Christian August* traadte i Spidsen for hans Formynderregering og fortsatte i det sædvanlige danskfjendtlige Spor. Særlig virksom i denne Retning var hans Medhjælper Baron *Görtz*, et Eksempel paa Datidens kløgtige og underfundige Gehejmeraadstype. Det kom i denne Tid til ustandselige Rivninger mellem Danmark og Gottorp, tit om de ynkeligste Spørgsmaal; saaledes gik „Frakturstriden" ud paa, om Hertugens Navn og Titel skulde trykkes med lige saa store Bogstaver som Kongens i de to Parters Fællesforordninger. Følgen heraf blev, at der i otte Aar ikke kunde holdes nogen Landdag i Hertugdømmerne. Hertugen stræbte desuden efter at faa Fællesregeringen ophævet, mens Kongen og Ridderskabet ønskede den bevaret. Efterhaanden som det gik tilbage med Sveriges Magt, blev Gottorp dog mere føjelig over for Danmark, og da Karl XII havde lidt sit Livs store Nederlag ved Poltava i Sydrusland i Juli 1709, kom det til Forlig mellem Danmark og Gottorp i Altona, hvor det bl. a. hemmeligt aftaltes mellem de to Parter, at de slesvig-holstenske Landdage skulde ophæves, og det Udvalg af Ridderskabet, som i Fremtiden sammenkaldtes, kun have raadgivende Stemme. Holsten-Gottorp lovede desuden i den følgende

Tid at bevare den strengeste Neutralitet under Danmarks Stridigheder med Sverige. Men det skulde snart vise sig, at dets Interesser var altfor tæt sammenkædede hermed, til at det kunde bekvemme sig til at holde sine Løfter.

13. Den store nordiske Krig 1709—20.

Nederlaget ved Poltava kaldte alle Sveriges Fjender frem. Frederik IV var paa dette Tidspunkt paa en ny stor og kostbar Udenlandsrejse til Italien; den kostede ham 200,000 Rd., som kunde have fundet en bedre Anvendelse. Endnu værre var det, at han rejste bort fra sit Land paa et Tidspunkt, da Sveriges Magt øjensynlig stundede mod sit Ophør; thi før Poltavaslaget kunde han have opnaaet Subsidier af Rusland for at slutte sig til det, men efter at have vundet denne Sejr vilde Zar Peter naturligvis ikke betale Penge for at faa den danske Konge med i Krigen. Saaledes blev Italiensrejsen i dobbelt Henseende kostbar. Paa Tilbagevejen herfra mødtes Frederik IV i Berlin med Kong Frederik I af Preussen og Kong August af Polen, og ved dette „Trekongemøde“ aftaltes et fælles Forbund mod Sverige. Kort efter tiltraadte ogsaa Rusland Alliancen.

Hermed begyndte for Danmark i Oktbr. 1709 den mest langvarige og udslidende Krig, som det gennem mange Aarhundreder har ført. Den lagde de tungeste Byrder paa det danske Folk og medførte en økonomisk Tilbagegang, som det tog Menneskealdre at overvinde. Men det blev ogsaa gennem mange Aarhundreder den eneste Krig, som bragte gunstige Resultater for Landet. Det skyldes ikke, at Danmark besad store Strateger til Søs og Lands. Det er derimod Kongens Fasthed, som først og fremmest har Æren for, at man ikke gav op, før Maalet var naaet.

Hvorledes Folkestemningen herhjemme var ved Krigens Udbrud, ved vi intet sikkert om. Ingen Aviser fra Datiden melder herom; thi Trykkefrihed kendtes ikke i Datidens Europa, i hvert Fald ikke uden for England og Nederlandene. Men en Erstatning herfor yder Præsternes politiserende Prækener; thi paa Prækestolen var der til en vis Grad Frisprog, og man kan heraf skønne, at Meningerne har været noget delte om Krigens Formaalstjenlighed. De første Begivenheder skulde give Pessimisterne Ret. I November 1709 gik, efter forud udsendt Krigserklæring, en dansk Hær paa 15,000 Mand over til Skaane paa samme Sted, hvor Landgangen havde fundet Sted i 1676. Paa dens Rustvogne stod skrevet Ordene „Nu eller aldrig“, Ord, som skulde gaa sørgeligt i Opfyldelse. Modtagelsen fra den indfødte Befolknings Side var, lige-

som forrige Gang, venlig, men dog betydelig mere afdæmpet end 1676, og det viste sig hurtigt, at Hæren var for daarligt udrustet til at kunne indtage Fæstningerne, navnlig Karlskrona i Blekinge, der var Krigshavn for den svenske Flaade. Alligevel faldt hele det aabne Land i Skaane og en stor Del af Blekinge i Danskernes Hænder. Glæden blev dog kun kort. Skaanes Generalguvernør *Magnus Stenbock* havde trukket sig tilbage til Småland, hvor han organiserede en svensk Hær, der for en stor Del bestod af gammelt øvet Mandskab, saa at Folkesagnet har Uret, naar det taler om „Stenbock og hans Gedepoge". I Begyndelsen af 1710 trængte han ind i Skaane og manøvrerede med sikker Haand Danskerne tilbage til deres faste Basis, *Helsingborg*. Her kom det d. 10. Marts til et Slag, der faldt meget uheldigt ud for Danskerne. Den øverstkommanderende, Jørgen Rantzau, viste sig ikke i Besiddelse af den fornødne Overlegenhed, men førte uforsigtigt Rytteriet frem til et Angreb, der opløste den danske Hærs Sammenhæng. Resultatet blev, at kun Halvdelen af Hæren slap inden for Helsingborgs Mure og herfra efter faa Dages Ophold over til Sjælland. For sidste Gang var Danskerne som Fjender gaaet over Øresund.

Begyndelsen til Felttoget havde saaledes været slet, og den nærmeste Fortsættelse blev kun lidet bedre. I 1710 var det ikke muligt at genoptage Kampen til Lands, og Aarets eneste Begivenhed til Søs var den kortvarige Kamp i *Køge Bugt* i Begyndelsen af Oktbr., hvorunder Iver Hvitfeld paa den bekendte Maade ofrede sit Skib „Dannebrog" med hele dets Besætning for at redde den bagved liggende Transportflaade. I det følgende Aar 1711 lammede en frygtelig Pest, der bortrev en Tredjedel af Københavns Befolkning, al Krigsførelse fra dansk Side. Samtidig forbedredes dog den politiske Situation for Danmark paa Grund af Karl XII's store Stædighed. Ved at pantsætte Delmenhorst til Hannover, hvis Kurfyrste havde Arveret til Englands Trone, vandt Frederik IV en ny Ven, der faa Aar senere, da Kongen ogsaa havde solgt ham de erobrede svenske Landskaber Bremen og Verden, ligefrem sluttede sig til Alliancen mod Sverige. De allierede Magter var nu i det hele enige om at vende Kampen mod de svenske Besiddelser i Nordtyskland. Da Karl XII stadig opholdt sig i Tyrkiet, saa det svenske Riges første Hærfører Magnus Stenbock sig tvunget til at gaa over Østersøen for om muligt at redde de svenske Besiddelser. Med stor Dygtighed lykkedes det ham at kaste sig ind mellem vore Allierede og den danske Hær, som 12,000 Mand stærk stod ved *Gadebusch* i Mecklenburg (Decbr. 1712). Følgen blev et nyt dansk Nederlag, dels paa Grund af vor talmæssige Underlegenhed, dels fordi vi stod over for et overlegent Hærførersnilde. Men Kampen var langt mere ærefuld for de danske Sol-

dater end den ved Helsingborg, og det er tvivlsomt, om ikke Slaget i sine Virkninger blev mere fordærveligt for Sejrherren end de overvundne. Derfor havde Frederik IV Ret i sin Sindsro, da han efter Nederlaget udbrød: „Tærningerne ligger paa Bordet; Gud kan gøre alt godt igen.“ Sejren forledte Stenbock til at vende sig mod Holsten og forsøge paa at gøre Torstenssons og Karl Gustavs Erobring af den jyske Halvø om igen. Men han fjernede sig herved mere og mere fra sine Støttepunkter, og da den russisk-sachsiske Hær fulgte efter ham, udsatte han sig for at blive klemt inde mellem denne og den danske Hær.

Medalje i Anledning af Tønnings Erobring.
Elefanten symboliserende Danmark stikker Faklen til en Tønde, af hvilken en *Stenbuk* kigger ud
Fotografi.

Nytaarsdag 1713 gik den svenske Armé over Holstens Grænse, og Stenbock begik straks den grusomme og taabelige Handling at afbrænde Byen Altona, fordi dens Indbyggere ikke havde formaaet at udrede en uhyre Kontribution til hans Hær. Herved forbitredes blot hans Modstandere saa meget mere, og snart saa han sig udsat for den Fare at blive omringet fra alle Sider. I sin Nød begyndte han Underhandlinger med den gottorpske Regering, der dog ikke turde tone aabenlyst svensk Flag. Samtidig med at Christian August og Görtz forsikrede Kong Frederik om ubrødelig Neutralitet, sluttede man en hemmelig Traktat med Stenbock, hvorefter Fæstningen *Tønning* skulde aabnes for hans Hær, men Sverige til Gengæld forpligtede sig til at staa Last og Brast med Gottorp i alle Ubehageligheder, som kunde følge heraf for denne Stat. For at dække sig i paakommende Tilfælde udfærdigede den gottorpske Regering til Kommandanten i Tønning en falsk Ordre, der gav sig ud for at være udstedt af den unge Hertug Carl Frederik, der opholdt sig i Sverige, og lød paa, at Kommandanten skulde indlade Stenbock i Fæstningen, naar han begærede det. Men Kommandanten, Zacharias Wolf, var en forsigtig Mand, der ikke vilde nøjes med den umyndige Hertugs Befaling; han forlangte en ny skriftlig Ordre fra Administratoren. Nødtvungen maatte denne gaa ind herpaa.

Fals skulde dog snart slaa sin Herre paa Hals. Da Svenskerne var blevet optaget i Tønning, besvarede Kong Frederik dette Skridt ved

at besætte alle de hertugelige Lande og lade Skatterne indbetale i den kongelige Kasse. Forgæves bedyrede den gottorpske Regering sin Uskyldighed, og heller ikke for Svenskerne viste Opholdet i Fæstningen sig lykkebringende. Da de var bleven indespærret af en dansk-sachsisk-russisk Styrke, og Sulten begyndte at rase blandt de belejrede, maatte Stenbock efter en tre Maaneders Belejring overgive sig med hele sin Hær. Det var aftalt, at Svenskerne skulde udløses af Fangenskabet mod fangne Russere i Sverige, men da man ikke kunde blive enig om den videre Udførelse af Kapitulationen, blev Resultatet, at Svenskerne forblev i Danmark, og Stenbock selv, som overbevistes om hemmelig Brevveksling med sit Fædreland, blev 1714 indsat som Fange i Kastellet i København, hvor han døde tre Aar senere. Ogsaa for den gottorpske Regering blev de tonningske Makinationer uheldige; thi Frederik IV lod efter Stenbocks Overgivelse Belejringen af Tønning fortsætte, indtil den gottorpske Kommandant 1714 maatte overgive Fæstningen og dens Besætning. Ved denne Lejlighed fandt Danskerne de hemmelige Ordrer til Wolf, og da man nogle Maaneder senere konfiskerede Stenbocks hemmelige Korrespondance, viste den sig ogsaa at indeholde Originalen til Traktaten mellem ham og Gottorperne. Den gottorpske Regerings Troløshed var hermed traadt klart for Dagen, og Frederik IV nølede nu ikke med „i Følge Krigens Ret“ at *besætte Hertugens Del af Sønderjylland og Holsten.*

Der er i disse Aar en særlig Handlekraft og Fasthed over Frederik IV, som man har søgt at forklare ved, at en ny personlig Indflydelse gjorde sig gældende hos ham. Vist er det, at da han efter Stenbocks Overgivelse tog Bolig paa Gottorp Slot, var det „Fyrstinden af Slesvig“, *Anna Sofie Reventlow,* der havde gennemført denne Beslutning. Kongen, der nu var i den kritiske Alder og forlængst træt af sin Dronning, havde det næst foregaaende Aar 1711 truffet Storkanslerens 18aarige Datter paa en Maskerade i Kolding, hvor hendes „mørke, ildfulde Øjne“ havde gjort Indtryk paa ham, og denne Tilbøjelighed besvaredes. Til Trods for hendes Moders Modstand lykkedes det ham derfor at bortføre hende fra Familiegaarden Clausholm ved Randers, hvorpaa han lod sig vie til hende til venstre Haand, og altsaa — for øvrigt ikke for forste Gang i sit Liv — gjorde sig skyldig i Bigami. Selv om Danmark ikke fik to Dronninger, havde Kongen dog to Hustruer, og dette Forhold fortsattes til Dronning Louises Død 1721, da Kongen umiddelbart efter Bisættelsen lod sin Vielse til Anna Sophie gentage, og i den følgende Maaned personlig satte Kronen paa hendes Hoved. Det dobbelte Ægteskab vakte megen Forargelse i Folket, og det ødelagde Kongens Familieliv, navnlig Forholdet til hans ældste Søn Kronprins Christian, men paa

den anden Side blev Forbindelsen mellem Kongen og Anna Sofie til gensidig Lykke for begge Parter og har muligt ogsaa virket sporende paa Frederik IV i Udøvelsen af hans Regentpligter. Vist er det, at han vokser aandeligt med Aarene og bliver det naturlige Centrum i hele Statsstyrelsen.

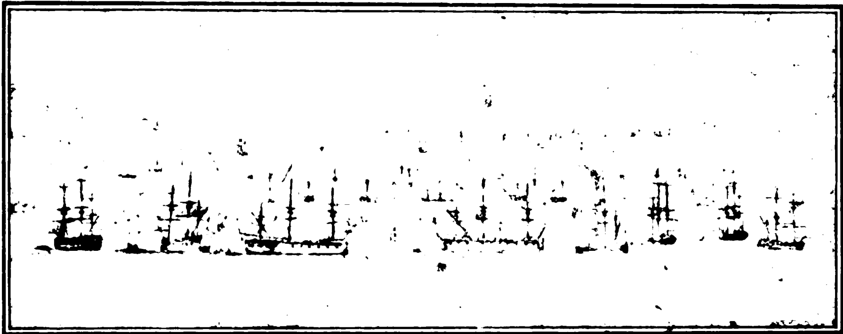
Krigen fortsattes imidlertid, efter at det første store Resultat, Stenbocks Overgivelse og Holsten-Gottorps Beslaglæggelse, var naaet. Sverige vilde ingenlunde opgive Kampen, saa meget mindre som Karl XII i Novbr. 1714 endelig vendte tilbage fra Tyrkiet og ikke ænsede, at hans Fjenders Tal stadig forøgedes. Til disse sluttede sig nu ikke blot Georg I, der foruden Kurfyrste af Hannover var bleven Konge af England, og han lovede Danmark til Tak for Erhvervelsen af Bremen og Verden at garantere det Besiddelsen af det gottorpske Slesvig. En anden Modstander fik Sverige i Preussen, der ønskede at bemægtige sig Forpommern og Odermundingerne, og som enedes med Danmark om en Deling af de svenske Besiddelser, foruden at det, ligesom tidligere England, garanterede Frederik IV Besiddelsen af det gottorpske Slesvig. Kampen stod i 1715 om *Rügen og Stralsund*, hvor Kong Karl selv ledede det svenske Forsvar; den førtes i Modsætning til tidligere ikke med store Feltslag i aaben Mark, men udviklede sig til en Belejringskrig, og i denne trak Svenskerne snart det korteste Straa, da den danske Flaade hindrede dem i at faa Tilførsler fra Hjemmet. Navnlig udmærkede Admiral *Christen Thomesen Sehested* sig ved i September Maaned at fordrive den svenske Flaade, saa at de allierede kunde sætte Tropper i Land paa Rügen og erobre denne Ø, hvorpaa Stralsunds Skæbne hvilede. Kong Karl maatte da i Aarets Slutning forlade Fæstningen og

Anna Sofie Reventlow.
Maleri af Balth. Denner. (Frederiksborg).

vende tilbage til Sverige, hvorpaa Overgivelsen fandt Sted, og Rügen og Forpommern kom under dansk Styre. Da Wismar samtidig erobredes af Danskerne, havde Sverige hermed mistet ethvert Fodfæste Syd for Østersøen, og Kampen var fra nu af indskrænket til den skandinaviske Halvø og Finland.

Det følger heraf, at fra og med 1716 blev Krigen mellem de nordiske Magter en Søkrig, bortset fra Kampene paa den norske Grænse. Karl XII havde vel ved Nytaarstid 1716 Planer om at gaa over Isen til Sjælland, men da der i Begyndelsen af Februar indtraadte Tøvejr, fik dette hans Planer til at strande. Lige saa ringe Betydning fik de Planer, som

Søslag ved Rügen d. 24. Septbr. 1715.
Samtidig Tegning af Benstrup paa Frederiksborg.

senere paa Aaret var fremme hos de allierede Danskere og Russere om en Landgang i Skaane; thi gensidig Mistænksomhed førte til, at den store russiske Troppestyrke, der under Zarens Overbefaling var samlet ved København i Eftersommeren, atter sejlede bort. Det strandede Foretagende medførte naturligvis en forøget Kølighed mellem de to allierede, og et Held for os var det da, at England samtidig fjernede sig fra Rusland af Frygt for dets Indblanding i Vesteuropas Politik.

Derimod blev Krigen til Alvor i Norge, hvor Karl XII haabede paa at finde Erstatning for de tabte Østersølandskaber. Allerede i Begyndelsen af Marts trængte han ind i dette Land, som var i daarlig Forsvarsstand, og besatte Christiania, men da han ikke var i Stand til at holde sig her (Affæren i Norderhov Præstegaard), vendte han tilbage til Grænsebyen *Frederikshald* (Halden), der forsvaredes af den højtliggende Fæstning Frederiksten. Det lykkedes ham vel trods den tapreste Modstand fra Borgerskabets Side at trænge ind i Byen (Brødrene Peder og Hans Colbjørnsen vandt deres Ry for Tapperhed under Forsvaret), men Ilden fra Fæstningen gjorde alt Ophold umuligt, saa at

han atter maatte forlade den. Til Trods herfor havde han dog ikke i Sinde at opgive Belejringen, men han blev tvunget dertil, da Tordenskjold d. 8. Juli i *Dynekilen* erobrede hele den Flaade, der skulde bringe ham Belejringsskyts og Levnedsmidler. Denne Bedrift, der hører til de djærveste i den dansk-norske Søkrigshistorie, medførte, at Karl XII allerede den følgende Dag brød op med sin Hær og forlod Norge.

Tordenskjold.
Maleri af Balth. Denner 1719.
Frederiksborg.

Paa Grund af Spændingen til Rusland gik Aaret 1717 hen uden alvorlige Forsøg fra dansk Side, mens Karl XII rustede sig til at gentage sit Angreb paa Norge. Tordenskjold, der havde den rigtige Opfattelse, at det gjaldt om at komme Svenskerne i Forkøbet, opnaaede Tilladelse til at forsøge Angreb paa Göteborg og Strömstad for at ødelægge de derliggende svenske Flaader, men da han var uheldig begge Steder, blev Følgen, at han stilledes for en Undersøgelse i København, hvor han dog blev fuldstændig frikendt for sin Handlemaade. Endelig var Karl XII i Sept. 1718 færdig med sine Forberedelser og trængte med sine Hære ind i Norge. Mens en Afdeling gik mod Trondhjem, vendte Kongen sig med Hovedhæren mod Frederikssten. Hurtigt blev det fremskudte Fort „Gyldenløve“ erobret, og Søndag Aften d. 30. November begav Kong Karl sig ud i de Løbegrave, der under hans Overopsyn blev anlagt mellem Gyldenløve og selve Fæstningen. Han tog Stilling med en Del af Legemet over Brystværnet i en Afstand af kun 160 Meter fra den nærmeste norske Linje for at at inspicere Foretagendet. Blandt de svenske arbejdende Soldater faldt mange for Ilden fra Fæstningen, der lettedes ved, at brændende Begkranse var ophængt paa Værkerne og oplyste Terrænet. Pludselig saa Kongens Omgivelser i Løbegraven hans Haand glide bort fra Kinden og Hovedet „sagte synke ned i Kappen“. En Kugle var gaaet ind gennem venstre Tinding, og Døden var øjeblikkelig indtraadt.

Hermed var i Virkeligheden den store Krig til Ende, selv om der endnu gik en rum Tid, før Freden blev sluttet. De to svenske Hære trak sig straks ud af Norge, men for det mod Trondhjem sendte Korps blev Tilbagetoget paa Grund af Vinterkulden saa frygteligt, at en Snestorm paa Tydalsfjældene bortrev 3500 Mand. England, Sachsen-Polen og Preussen var tilbøjelige til Fred, men Rusland fortsatte med frygtelige Plyndringer af de svenske Kyster for at opnaa det største Udbytte ved Freden. Ogsaa Danmark søgte ved et Indfald i Bohuslen, der støttedes ved Angreb af Tordenskjold fra Søsiden, at forbedre sine Udsigter. Det var ved denne Lejlighed, den berømte Søhelt i Juli 1719 erobrede Fæstningen *Marstrand*, hvilket skaffede ham Udnævnelsen til Viceadmiral, og nogle Maaneder senere brændte han ved *Gamle Elvsborg* de der liggende Skibe. Straks efter sluttedes dog under engelsk Mægling en Vaabenstilstand paa seks Maaneder, som førte til *Freden i Frederiksborg* d. 3. Juli 1720. Danmark gav de erobrede Landskaber tilbage mod en Krigsskadeserstatning og Ophævelsen af Svenskernes Øresundstoldfrihed. Men Hovedsagen var, at Sverige opgav for Fremtiden at understøtte den holsten-gottorpske Hertug, og at Frankrig og England gik i Borgen for Danmarks Besiddelse af den hertugelige Del af Slesvig „til evig Tid". Intet Under, at Kongen forherligede Sejren ved at give det beskedne Lystslot, som var under Opførelse, Navnet „Fredensborg".

»Ejderbægeret« paa Rosenborg.
Indskriften lyder:
Fra Kong Fridrichs Arve Rige,
Eyder Strømmen ej vil vige.
Fotografi.

Krigen var endt. Den havde kostet Landet uhyre Ofre. Allerede i 1710 havde de overordentlige Skatter udgjort 1 Mill. 121,000 Rd. mod 75,000 Rd. i Perioden 1692—99, og Konsumtionen var steget fra 40,000 til 370,000 Rd. Rigets samlede Udgifter var i dette Aar 5¾ Mill. mod 2,620,000 Rd. ti Aar tidligere. I de følgende Aar blev det endda meget værre. Alle Kræfter anspændtes, Tolden — ogsaa Øksnetolden — forhøjedes betydeligt, og Mønten forværredes. Kongens Jernvilje, og den alene,

holdt sammen paa det hele, og til sidst maatte selv han sige: „Min Sundhed og Legemskræfter viser sig altfor svage til længer at bære Krigens Uro, Møje og Omsorg.“ Men da var ogsaa Maalet naaet. Ganske vist ikke Skaane, der nu maatte opgives for bestandigt. Men paa den anden Kant af Riget var „Ledet hængt i Lave“. Paa det tyske Sprog — hvilket er karakteristisk for Tidsforholdene — tolker Slesvigeren Andreas Højer Stemningen i disse Vers:

»Das, was der Väter Wunsch, der grossen Väter Hoffen
vergeblich hat gesucht, durch Dich ist eingetroffen.*)
Die Krohne ist ergänzt, das treue Volk erfreut,
der Schley verjährter Bund mit Belt und Sund verneut;
des Vaterlandes Riss und eingefaulte Wunden
durch Dich, Grossmächtigster, vernarbet und verbunden«.

14. Frederik IV's sidste Tiaar.

Frederik IV's sidste Aar blev fredelige. Dette skyldtes dog ikke alene Kongens Ønske om at undgaa Krig; thi det varede længe, før Danmark kunde siges at være i uforstyrret Besiddelse af Fredens Udbytte. En væsentlig Del af Aarsagen maa tilskrives hele den europæiske Situation. Den unge gottorpske Hertug *Carl Frederik* havde vel ved den tyske Kejsers Indflydelse faaet sin Halvdel af Holsten tilbage 1720, men i Stedet for at tage Bolig her begav han sig til Rusland, hvor han fandt en god Modtagelse. Peter den Store stod i et daarligt Forhold til Danmark siden den mislykkede Samvirken 1716, men ogsaa nylig havde han faaet Anledning til Vrede mod Frederik IV. Den danske Konge afslog nemlig ikke blot Zarens Krav om Øresundstoldfrihed, hvad der var meget forstaaeligt, men han krænkede ham særligt ved at afvise et Tilbud om Ægteskab mellem Zarens Datter Anna og Kronprins Christian, ja han vægrede sig endogsaa ved at anerkende den Kejsertitel, som Ruslands Hersker havde antaget efter sine imponerende Sejrvindinger. Da nu Hertugen efter Peter den Stores Død med Glæde modtog den vragede Kejserdatters Haand, kunde han naturligvis gøre Regning paa russisk Støtte til at genvinde sit Land. Men i det hele var det Ruslands Lyst til at spille en Hovedrolle ved Østersøen og afløse Sverige som dette Havs Behersker, der maatte ængste Danmark og føre

*) Jævnfør: Bjørnsons »Alt, hvad Fædrene har kæmpet, Mødrene har grædt« o. s. v.

Kong Frederik IV.
Maleri af B. Coffre paa Frederiksborg.

det sammen med Sverige, der havde fælles Interesse med det i denne Sag.

Danmark maatte naturligt se sig om i Europa efter Støtte i denne vanskelige Stilling. Hos Preussen kunde man i heldigste Tilfælde regne med Neutralitet, og Kejseren i Wien var nærmest uvenligt stemt af Hensyn til Gottorperen. Ydermere nærmede Rusland sig paa denne Tid til Østrig, og den saakaldte *„wienske Alliance"* kom til at omfatte de to Stater og Spanien. Men som Modvægt herimod dannede sig samtidig paa den modsatte Kant af Europa *„den hannoveranske Allianc"* mellem Frankrig og England-Hannover, og det blev naturligt nok her, de to nordiske Magter sogte deres Tilflugt. Forholdene havde saaledes medført det lykkelige Resultat, at Skandinavien stod samlet over for Omverdenen, og endnu lykkeligere blev det ved, at det viste sig, at man havde valgt det rette Parti. Ganske vist maatte Danmark, saa længe Peters Enke Catharina var regerende Kejserinde (1725—27), holde en Flaade i Østersøen, men Freden bevaredes dog, og efter hendes Død genoprettedes det venskabelige Forhold til Rusland, ja 1732 bekræftede Kejserinde Anna endog Danmarks Besiddelse af dets samlede Omraade, herunder altsaa ogsaa Slesvig.

Paa dette Tidspunkt havde den danske Regering ogsaa forlængst sogt at sikre sig indadtil ved at kræve *Troskabsed af sine ny Undersaatter.* Det var denne Handling, som man i det følgende Aarhundrede tillagde en særlig Betydning: at have stillet hele Hertugdømmet Slesvig i et nyt Forhold til Kongeriget Danmark. Begivenhedernes Indhold var imidlertid simpelthen følgende: Ved Patentet af 22. August 1721 løste Frederik IV Indbyggerne i den hertugelige Del fra deres Troskabsed til Hertugen af Gottorp og indkaldte Hertugerne af Glücksborg og Augustenborg, Ridderskabet, Godsejerne og Provsterne til at aflægge Hyldingsed til Kongen som deres eneste souveræne Landsherre, mens de øvrige Undersaatter paa det tidligere fyrstelige Omraade skulde tages i Ed paa særlige Steder. Denne Handling motiveredes med, at Kongen havde besluttet at tage den hertugelige Del af Slesvig i Besiddelse paa ny „som en i onde Tider paa ulovlig Maade fra Kronen Danmark løsreven Pertinens" (d. v. s. tilhørende Del). Da nu ved Fredsslutningen med Sverige og ved de mæglende Magters Garantier den evige og uforstyrrede Besiddelse af hele Slesvig*), følgelig ogsaa af den tidligere hertugelige Del, var sikret ham, havde han besluttet „at forene og inkorporere samme Andel med *Vor egen*". I dette Patent er altsaa kun Tale om en Handling, som angaar den hertugelige Del, thi naar Ridderskabet, Godsejerne og Provsterne for hele Landet op-

*) Denne Paastand er, som ovenfor paavist, ukorrekt.

fordredes til at aflægge Eden, skyldtes dette, at de repræsenterede det uskiftede Fællesherredømme, hvori Hertugen ogsaa havde haft Andel.

I Henhold til denne Befaling indfandt da de paagældende Personer sig paa Gottorp Slot d. 4. Septbr. Den her aflagte Edsformular stemmer dog ikke ganske med Patentet, da det søger sin Motivering i, at Kongen vil „inkorporere den [hertugelige Del af Slesvig] i *sin Krone* som et gammelt ved Tidernes Ugunst afrevet Stykke“. Her tales altsaa ikke om Indlemmelse i Kongedelen, men i Kronen. Ved „Kronen“ forstod man i Datiden et videre Begreb end Kongeriget Danmark, som omfattede Landet fra Skagen til Kongeaaen samt Øerne. „Kronen“ var alle den danske Konges direkte Besiddelser, altsaa ogsaa den kongelige Del af Slesvig. Selve Eden lød saaledes: „Jeg lover for mig, mine Arvinger og Efterkommere at erkende og holde Hs. kgl. Majestæt.... for vor eneste souveraine Landsherre, være samme ligesom ogsaa hans kgl. Arvesuccessorer i Regeringen *efter Kongelovens Lydende* tro, huld og underdanig“. Men denne Erklæring om at ville lyde den Hersker, som ifølge Kongelovens Arvefølge tiltraadte Regeringen i Danmark, altsaa eventuelt ogsaa en kvindelig Efterkommer af Frederik III, stillede den hertugelige Andel i en vis Modsætning til den kgl. Del, i samme Øjeblik som den indlemmedes deri; thi i Kongedelen herskede kun mandlig Arvefølge. Denne Modsætning har aabenbart ikke foreligget for Frederik IV og hans Raadgivere, simpelthen fordi disse — fejlagtigt — mente, at Kongelovens Arvefølge allerede var indført i den kongelige Del af Sønderjylland ved Kongelovens § 19, hvorefter Danmark og Norge med alle dertil hørende Provinser og Lande, som Danmarks Konge enten allerede besad „med Særejers Ret“ eller herefter erhvervede ved Sværdet eller Arv, „altsammen, intet undtaget, skal uskiftet

»Hyldingsbægeret« paa Rosenborg.
Underskriften under Relieffet, der forestiller Stændernes Hylding, lyder:
At anden halve part
At Schlesvig Danmarks blev,
Den fierde Friderich
Med fliid igiennem drev.
Fotografi.

og udelt være og blive under een Danmarks og Norges Enevolds Arvekonge". Men Kongeloven kunde ikke ensidigt ophæve en Arveret, som Medlemmer af den oldenborgske Kongefamilie, der ikke var Descendenter af Frederik III, eventuelt sad inde med til Dele af den danske Krone. Derimod maatte selve Befolkningen i den tidligere hertugelige Del efter Edsaflæggelsen d. 4. Septbr. 1721 være forpligtet til at følge Kongelovens Arvefølge, og hvilke Følger dette maatte faa for den hermed forbundne kongelige Del, var ingenlunde klart. Man ser tydeligt heraf, hvor lidet gennemtænkt Inkorporationen i saa Henseende var fra Regeringens Side; og Aarsagen er simpelthen den allerede anførte, at hvad der væsentlig interesserede den, var det praktiske og foreliggende, selve Troskabseden.

Der vil senere blive Lejlighed til at vende tilbage til Spørgsmaalet om det samlede Sønderjyllands Styrelse og nationale Forhold efter 1721. Her maa det være nok at bemærke, at disse — ligesom de stærkt begrænsede Anstrengelser under den nordiske Krig for at genvinde Skaane — viser, at Frederik IV havde en mindre levende national Følelse end sin Fader. Vistnok kan man til en vis Grad udlæse det samme af det *Systemskifte*, som fandt Sted i Rigets Styrelse kort efter Indlemmelsen 1721. Det var paa denne Tid, Vibe og Chr. Sehested fjernedes fra deres Pladser, henholdsvis som Leder af Danske og Tyske Kancelli; de erstattedes med Dronning Anna Sofies Svoger, Mecklenburgeren *Ulr. Adolf Holstein*, der som Storkansler fik begge Kancellier under sig, en Stilling, som ikke havde været besat siden hans Svigerfader Conrad Reventlows Død 1708. Paa samme Tid fik *Fr. Rostgaard*, der var gift med Dronningens Halvsøster, Stillingen som Oversekretær i Kancelliet, og en Række andre Medlemmer af samme Familiekreds fik indflydelsesrige Hof-Stillinger. Konseillet kom til at bestaa af Storkansleren, hans Navne *Joh. Georg Holstein*, ligeledes en Mecklenburger, som i sin Tid havde været Kongens Hofmester, samt den tidligere Overkrigssekretær *Christian Lente*. I en fremmed Gesandts Beretning fra denne Tid hedder det: „Dronningens Familie søger paa enhver Maade at drage Regeringen til sig, saa fra nu af ingen indfødt Dansk findes i Konseillet eller ved Hoffet, men alene Holstenere og andre fremmede, som er i Slægt med den Reventlowske Familie." Der er næppe Tvivl om, at det har været Kongen om at gøre at skabe en Regering og et Hof, som var hans unge Dronning tiltalende, og at de ny Ministre i Modsætning til de afgaaede søgte politisk Støtte hos Vesteuropas Sømagter, gjorde ogsaa Omvekslingen naturlig. Men det tredje Hensyn, at det for en stor Del drejede sig om Udlændinge, har sikkert ogsaa virket med, og vi staar her over for en af Frederik IV's mindst til-

talende Egenskaber, hans næsten *sygelige Mistænksomhed* over for højtstaaende Embedsmænd, der gennem mange Aars Tjeneste havde sat sig fast i Sædet, navnlig da naar de tilhørte den gamle danske Adel. I sit Testamente („Regeringsreglerne“ 1723), der svarer til Faderens, fremkommer han med uhyggelige Udfald mod denne Adel, som han altid mistænkte for at spekulere paa at genvinde sin politiske Magtstilling fra før 1660, og det virker ganske absurd at se ham heri endog angribe den udmærkede Søhelt Christen Thomesen Sehested, hvem den store Sejr ved Rügen 1715 skyldtes.

Det viste sig da ogsaa snart, at de ny Mænd, som Frederik IV havde stillet ved sin Side 1721, ikke formaaede at bevare deres Indflydelse gennem hele hans Regeringstid. Allerede i de første Aar, da Magten var samlet i det ny Konseil, unddrog Kongen det alle *Militærsager*, der afgjordes af ham selv i Forbindelse med Admiral Gabel, og i det hele greb Kongen stærkt ind paa mange Omraader, navnlig i Udenrigspolitikken, der altid maatte ligge en enevældig Konge nærmest i Interesse. Frederik IV var en *meget pligtopfyldende og arbejdsom Regent*, der aldrig skaanede sig selv, og et Udtryk herfor har man i den bekendte, noget kejtet formulerede Optegnelse fra hans senere Leveaar: „Vi kan næsten ikke tage en Dag, ja vel næppe en Times Tid til overs, uden at Vi derved maa forsømme noget; saa at Vi til vor Rekreation ikke kan afbryde en Time, ja meget mindre en Dag for at trække frisk Luft, ja naar Vi endelig har afbrudt en Dag, saa maa Vi for at genvinde Tiden tage den fra Vor Nattero, fordi Arbejdet dog maa gøres; men om dette kan gaa i Længden, vil jeg lade andre dømme om.“ Denne Omsorg strakte sig til alle hans Undersaatter, saa at han betragtede Nordmænd og Holstenere med samme Øjne som Danskere, og med sit *folkelige Sindelag* tillod han Folk af alle Klasser at henvende sig til ham i Stalden og lod opstille en Kasse i Audiensgemakket, hvori enhver i hans Nærværelse kunde nedlægge Bonskrifter til ham. Naturligvis var dette ogsaa et Udtryk for hans stadig vaagne Mistro til Embedsstanden, og netop i denne Periode skulde der indtræffe beklagelige Begivenheder, som viste, at denne Mistro ikke var uberettiget. Da mange højtstaaende Embedsmænd havde Ry for at være bestikkelige, og Dronningens Navn oven i Købet paa en skamløs Maade var sat i Forbindelse hermed, som om Gaverne skulde tilfalde hende, lod Kongen efter Raad af Biskop Deichmann i Christiania 1725 nedsætte en *„hemmelig Kommission“* for at komme til Bunds i Sagen. Mærkeligt nok sattes Bispen selv i Spidsen for Kommissionen, og den gik frem med stor Haardhed, navnlig mod Frederik Rostgaard, der var Deichmanns personlige Uven. Han blev afsat, og ogsaa Gabel mistede sin Stilling som Hærens og Flaadens øverste, ganske vist under den mildere Form, at

han udnævntes til Stiftamtmand i Ribe. Der hviler i det hele et uhyggeligt retsløst Præg over den hemmelige Kommissions Virksomhed, og det tjener til Christian VI's Ære, at han straks efter sin Tronbestigelse lod dens Papirer tilintetgøre. Glemmes maa det heller ikke, at der dog ligger en Slags Forklaring for Embedsmændenes Bestikkelighed i den Kendsgerning, at det var mer end vanskeligt for dem at faa deres retmæssige Løn af Statskassen.

Det var et ikke ringe Arbejde, som blev udført i Tiaaret 1720—30 af Kongen og Administrationen, navnlig til Statens økonomiske Sikring. Alle Traadene løb sammen i den statelige ny *Kancellibygning* paa Slotsholmen, som Kongen lod rejse 1721, og hvori alle de hidtil spredte Grene af Centraladministrationen samledes. Desværre blev Resultaterne ikke saa store som tilsigtet, og dette hang sammen med de fortvivlede Vilkaar, hvorunder Folket levede. Var hele Perioden 1660—1730 en *Depressionsperiode*, særlig for Landbruget, gælder dette i ganske særlig Grad om de sidste ti Aar deraf, der maa betegnes som rent ud jammerlige. Derfor kunde man ganske vist forbedre Statens Finanser, især ved *Salg af Krongodset*, og ved Kongens Død synes Aktiverne at have oversteget Passiverne, men dette betød ikke en tilsvarende Forbedring paa det nationaløkonomiske Omraade. Selv om man ganske sikkert har overdrevet Betydningen af Nederlændernes Forhøjelse af Studetolden, maa Landbruget i denne Periode betegnes som urentabelt.

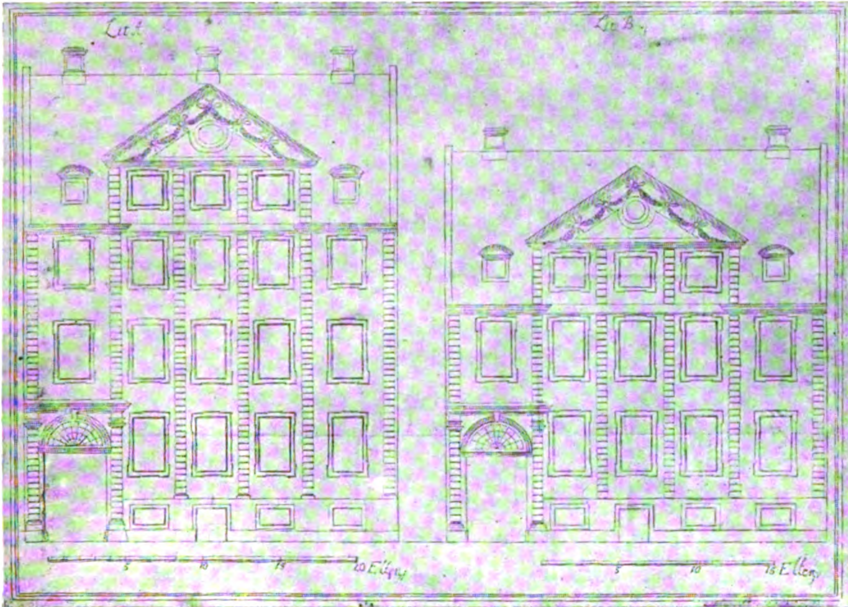
Hans Egede.
Maleri paa Frederiksborg.

Men heller ikke med *Handelen og Industrien* stod det godt til. Kongen viste sin Interesse ved 1721 at oprette et *grønlandsk Kompagni*, der tillige skulde støtte den ny Missionsvirksomhed, saaledes at Religion og Handelsinteresser her gik Haand i Haand. Det var den fromme Præst i Nordlandene *Hans Egede*, som havde givet Stødet dertil, da han higede efter at komme ud og virke blandt de Efterkommere af de gamle Nordboer, som efter hans Mening endnu maatte leve i Grønland. Han har Æren for at have lagt Grunden til et Trosliv og en Kultur

blandt Eskimoerne, som aldrig siden er gaaet til Grunde, men fra et Handelssynspunkt set var Kompagniet ikke heldigt, og det maatte derfor ophøre 1727. Det samme var to Aar efter Tilfældet med *Det østindiske Kompagni*, der dog kunde se tilbage paa en saa straalende Fortid. Noget bedre gik det med *Det vestindiske Handelsselskab*, ligesom *Handelen paa Færøerne* og Island, men disse sidste Steder rigtignok til ringe Glæde for den indfødte Befolkning, da Kronen og de københavnske Købmænd skar det bedste Stykke af Fortjenesten. I det hele tog Regeringen sig varmt af Hovedstaden og gav den saaledes Eneret paa Indførelsen af „*de fire Species*" (d. v. s. Salt, Vin, Druebrændevin og Tobak), paa Betingelse af, at Varerne indførtes direkte fra Produktionsstedet. Meningen hermed var naturligvis at søge at fremkalde en Vækst i Københavns Handelsflaade. Ogsaa for Udviklingen af *Manufakturerne* i Hovedstaden arbejdede Styrelsen med Kraft, og selv om Resultatet ikke blev stort, er der ikke Tvivl om, at Forholdene her før 1727 var lysere end i nogen anden dansk Købstad. Det er jo ogsaa i disse Aar, at et dansk Aandsliv begynder at spire frem her, knyttet til „den danske Skueplads", og om den aandelige Frihed og det derved fremkaldte friere Livssyn, som da herskede, vidner Holberg, naar han senere siger: „Vi talte som i en fri Stat, vi spøgte, vi morede os og kappedes indbyrdes i lystig Vittighed uden Frygt." Ogsaa i enkelte andre Byer i Danmark kunde Beboerne vel have Grund til at se ret lyst paa Livet; saaledes florerede *Aalborg* ved sit Limfjordsfiskeri og sin Udførsel til Norge, og *Aarhus* havde nogen Søfart, ligesom i Norge *Bergen* og i Hertugdømmerne *Flensborg* og *Altona* udmærkede sig ved deres Driftighed. Men i de fleste danske Provinsstæder, hvor man væsentlig maatte leve af Bymarken, var Forholdene temmelig ynkelige og svarede kun alt for godt til, hvad man mødte hos Landbefolkningen i det tilstødende Opland.

Slutningen af Tyverne skulde endda forværre Tilstanden, og en Hovedgrund var den Række Købstadbrande, som fandt saa let Næring i de som oftest straatækte Bindingsværkshuse. Da *Viborgs* Købmænd en Sommeraften 1726 vendte hjem fra Marked i Skive, spejdede de fra Bakkerne mod Nord forgæves efter deres By; den var sammen med Domkirken, Sortebrødrekirken og alle offentlige Bygninger gaaet op i Luer, og fem Gaarde var foruden nogle Smaahuse alt, hvad der var levnet. I disse Aar ramtes paa tilsvarende Maade *Slangerup, Skive, Tønder, Faaborg, Nysted* og *Vordingborg*, men mere fordærvelig end alle disse Brande tilsammen tagne var den forfærdelige Ildsvaade, som den 20. Okt. 1728 brød ud i *København*. Den fortærede to Femtedele af Byen, d. v. s. af den gamle Stadsdel alt, hvad der laa Nordvest for Regnegade, Sværtegade, Silkegade, Amagertorv, Brolæggerstræde, Ka-

nalen, Raadhusstræde, Gammeltorv og St. Clementsstræderne (nuv. Frederiksberggade), inden for dette Omraade bl. a. Frue, Petri, Helligaands, Trinitatis og den reformerte Kirke, Universitetet med Kollegierne, Raadhuset samt 16—1700 Huse, og den gjorde 3700 Familier husvilde. Med stor Iver tog Regeringen fat paa Byens Genopførelse, men det er Vidnesbyrd om Tidens Fattigdom, at man maatte slaa af paa Ønskerne om at benytte Lejligheden til at gøre Gaderne bredere,

Kgl. approberede Modeltegninger til Opførelse af grundmurede Borgerhuse i København (1728). Efter samtidigt Stik.

og at de ny Huse gennemgaaende fik et meget enkelt Udseende. Først langt hen i Christian VI's Tid lykkedes det derfor at faa alle Huller udfyldte, deriblandt ogsaa de afbrændte offentlige Bygninger.

„Københavns store Ildebrand" blev den sørgelige Indledning til Frederik IV's sidste Dage. Den har bidraget sit til at mørkne Livssynet hos ham og Samtidens øvrige Mennesker. Allerede længe havde Kongens Sind været indstillet i denne Retning. Til Trods for den personlige Lykke, han havde fundet i Ægteskabet med Dronning Anna Sofie, syntes en ulykkelig Stjerne at lyse over Forbindelsen; alle deres Børn døde i spæd Alder, og med Kongens Søskende, Prins Carl og Prinsesse Hedvig, havde Dronningens Kroning medført et afgjort Brud. Under

disse Forhold vendte Kongens Tanker sig mere og mere i religiøs Retning. Som vi saa af Hans Egedes Mission, var han forlængst indstillet herpaa; andre Vidnesbyrd i samme Retning er Missionsvirksomhederne i Finmarken og det fjerne Trankebar, som Kongen ligeledes støttede. Oprettelsen af *Waisenhuset i København* og af de 240 Almueskoler paa *Ryttergodset* over hele Landet har sikkert ogsaa denne Baggrund, selv om de tillige er Udtryk for Kongens humane og folkelige Tankegang. Alt som Aarene gik, blev han dog stærkere paavirket af det religiøse Røre i Tiden, der betegnes med Ordet „*Pietismen*". Bevægelsen, der havde sit Udspring fra Tyskland i Aarene efter Trediveaarskrigen, vendte sig kritisk mod den herskende dogmatiske Retning inden for den lutherske Kirke og opstillede herimod Kravet om personlig Fromhed, som skulde give sig Udtryk i den enkeltes Liv og Levnet. Tilhængerne betragtede sig som „de hellige" og samlede sig til et frit Bibelstudium i Lægmandsforsamlinger, der i deres Øjne dannede den virkelige Kirke. Selv om Kongen naturligvis ikke kunde slutte sig til denne Tankegang, der maatte virke opløsende paa Statskirken, havde han Sympati for Pietisternes Stræben efter at vække et mere intensivt religiøst Liv og forbedre Sæderne. Dette drev ham til kort før sin Død at udstede en skrap *Sabbatsforordning* (April 1730), der ved Paalæggelsen af Mulkter skulde gennemtvinge en almindelig Kirkegang, og som ikke blot lagde Baand paa Arbejdet paa Søn- og Helligdage, men som ogsaa hæmmede eller helt forbød Selskabelighed, Komediespil og Maskerader paa saadanne Dage. Hermed var den Tone anslaaet, der skulde klinge langt kraftigere under hans Søns Styrelse.

Kong Frederik skulde dog ikke naa at se, hvilke uheldige Følger en saadan aandelig Tvang maatte medføre. Efter en fleraarig Svagelighed døde han under en Rejse d. 11. Okt. 1730 paa Odense Slot, sikkert til almindelig Sorg for sit Folk. Thi med ham gik den betydeligste af den danske Enevældes Konger bort.

15. **De adskilte Folkegrene.**

Det danske Folk var under den ældre Enevælde ikke samlet inden for den dansk-norske Helstats Ramme. Uden for denne skød to Grene frem, hvis Udvikling vi til Slutning vil følge.

Skaane var anden Gang gaaet tabt ved Freden i Lund 1679. Tabet blev denne Gang definitivt. Baade paa dansk og skaansk Side havde man saa sikkert haabet paa Genforeningen under Skaanske Krig, og Skuffelsen blev derfor saa meget større. Skaane havde under Fejden gennemgaaet lignende Lidelser som det øvrige Danmark under Sven-

skernes Indfald 1657—60. Egnene omkring Fæstningerne Landskrone og Kristianstad samt de særligt oprørske Egne som Gøngeherred og „Søndersletten“ ved Malmø var bleven til Bunds udplyndrede, mens fjernere liggende Dele af Landet tit var sluppet for bedre Køb. De almindelige Skildringer af Tilstanden er derfor noget overdrevne. Men til den materielle Ulykke kom der som i Danmark 1660 en aandelig Afslappelse og indbyrdes Splittelse blandt Befolkningen. Snaphanernes Optræden i de sidste Krigsaar havde jo ikke alene været vendt mod Svenskerne. Disse Forhold gjorde det let for den svenske Regering at virkeliggøre sine Planer.

Biskop Knut Hahn.
Maleri i Universitetsbiblioteket i Lund.

Med eet Ord kan disse betegnes som *Uniformitet*. Heri laa ikke Ønsket om, at Skaanes Beboere skulde skifte Folkesprog, men kun, at de i alle Statsindretninger, herunder ogsaa Rigssproget, skulde stilles lige med de egentlige Svenskere. Med fælles Kirke- og Retsvæsen maatte ogsaa følge svensk Sprog i Kirken, Skolen og Retslokalet. Tanken herom var international; man møder den saaledes baade i Østrig og Frankrig. Det mærkelige er derimod, at medens den til vor Skade sejrede i Skaane, blev det samme ikke Tilfældet under det danske Styre af Sønderjylland, hvad der blev til ny Skade for os.

Tanken udtaltes første Gang af Kong Karl XI, da han efter Kristianstads Erobring i Aug. 1678 paabød svensk Salmesangs og svenske Præsters Indførelse i Byen. Sikkert var det paa denne Tid hans og hans Omgivelsers Mening, at svensk Kirke- og Retsvæsen skulde gennemtvinges i hele Provinsen efter Sejren. Naar det kom noget anderledes, skyldtes det mere Klogskab end Humanitet samt den Mand, der 1680 af den svenske Konge udnævntes til Biskop over Lunds Stift (Skaane og Blekinge). Smaalændingen *Knut Hahn* var nemlig en sindig Mand, om end „en politisk Biskop“, og da Fredstraktaten havde garanteret Befolkningen dens gamle Rettigheder, tilraadede baade han og den ny Generalguvernør *Rutger v. Ascheberg* Kongen, hellere at vinde Skaaningerne med Lempe for den ønskede Forandring. Svensksindede Landsbypræster agiterede nu efter Bispens Opfordring blandt

deres Kaldsfæller for, at man af sig selv skulde ansøge om Uniformitet mod at opnaa de svenske Præsters Privilegier. Paa et Repræsentantmøde i Malmø i Maj 1681 fremsatte først Gønge Herreds svensksindede Præster og derefter de fleste af den øvrige Gejstlighed dette Ønske. Nogle Dage senere holdt Ascheberg sammesteds Møde med Stædernes Afsendinge, og Borgmesteren fra Landskrone fik dem da til at ansøge om Uniformitet i Retsvæsenet, idet han stillede dem i Udsigt, at de til Gengæld skulde blive fri for Udskrivning af Matroser („Baadsmandshold") til Flaaden. De opnaaede ganske vist det første, men derfor ikke det sidste.

Begge Stænders Repræsentanter havde fremsat deres Ønsker i ganske almindelige Ord, saaledes at den nærmere Udførelse maatte tilfalde Regeringen. Efter deres Hjemkomst blev den øvrige Gejstlighed opfordret til at bekræfte Beslutningen, hvilket skete. Ogsaa Adelen sluttede sig dertil, mens det er uvist, om Borgerstanden blev spurgt. Sikkert er det i hvert Fald, at man ikke brød sig om at høre Bønderne, og det skønt man i Sverige var vant til at kalde Bonden til Rigsdagene og forhandle med ham paa lige Fod med de øvrige Stænder.

Regeringen tog nu Sagen i sin Haand. Man vovede ikke straks at gaa angrebsvis til Værks mod den danske Præken, men der indførtes en svensk Bøn, svensk Epistel, svensk Evangelium og svenske Salmer. Desuden skulde Børneundervisning i svensk A B C knyttes til Gudstjenestens Slutning. Kun i de faa Sogne, hvor der fandtes svenskfødte Præster, gik man et Skridt videre og gjorde straks alt svensk.

Disse Sogne blev i det hele en Slags Forsøgsmarker, og til dem hørte foruden Købstæderne det vanskelige Gonge Herred. Heroppe var Provst Mølensted en Foregangsmand, og han formulerede sin Opfattelse af Befolkningen i disse rammende Ord: „Her er et underligt (d. v. s. genstridigt) Folk, som man dog med Lemfældighed i Tiden driver, hvorhen man vil". Ord, som desværre har Gyldighed for videre Kredse end Gøngeboerne! Til at begynde med var det dog mest *Præsterne* selv, som viste deres Misfornøjelse ved at øve passiv Modstand. Ogsaa rent ydre Ting stødte dem, som at de skulde aflægge den gamle Præstedragt, der stammede fra Reformationstiden, og som bekendt endnu benyttes her i Landet. Det var derfor med ikke ringe Triumf, at Provsten i Ysted allerede en Maaned efter Malmømødet kunde indberette, at „vor Broder, Hr. Lars Boropius er nu vorden os lig, idet han forleden Fredag aflagde sin store Pibekrave og gik i Prækestolen med en slet (d. v. s. simpel, svensk) Krave". Hvilken Nidkærhed man viste over for saadanne rent ydre Ting, fremgaar af, at en anden svensk Provst ikke engang vilde taale gamle Billeder i Kirkerne, hvorpaa Præster var afmalede med den danske Præstekrave. Ogsaa de danske

Alterlys stak den svenske Øvrighed stærkt i Øjnene. Vigtigere var det, at de danskfødte Præster af rent praktiske Grunde strittede imod al Anvendelse af det svenske Sprog, og da samtidig Faren for et nyt dansk Fredsbrud truede, mente Regeringen allerede det følgende Aar 1682 at maatte gaa skrappere til Værks.

Man paabød nu ogsaa svensk Prækens Indførelse og truede de genstridige Præster med Suspension fra Embederne. Man indførte en ny Præsteed med Løfte om at fremme Uniformiteten i Kirke og Skole. Som Støtte for Arbejdet tryktes i Stockholm et større Oplag af svenske Bibler, Haand- og Salmebøger, som sendtes ned til de skaanske Landskaber. Præsterne indkaldtes af Biskop Hahn til Lund for at aflægge Prøver paa svensk Præken, og de, som viste sig uforbederlige, fik svenskfødte Kapellaner stillet ved deres Side. Ja, der findes Eksempler paa, at Provsterne sneg sig ind i Landsbykirkerne under Gudstjenesten for personlig at forvisse sig om, at Prækenen holdtes paa den befalede Maade. Under disse Forhold formaaede de dansktalende Præster kun at mande sig op til spredt Modstand, særlig mod Syd og Nordvest, hvor „de kullenske Præster“ endnu i 1685 betegnes som „aldeles inexcusable“. Men nogle af dem udvandrede til Danmark, og de øvriges Modstand blev brudt ved Løftet om Belønninger. Fra 1687 kunde derfor den ny svenske Kirkelov indføres i Skaane.

Men da Præsterne opgav den passive Modstand, tog *Almuen* fat. Den ønskede ikke blot at beholde Begravelserne paa god gammel Vis, men ved selve Gudstjenesten var det navnlig de svenske Salmer, der faldt den for Brystet, skønt man til en Begyndelse klogeligt anvendte dem, der gik paa samme Melodi som de tilsvarende danske. Et snurrigt Træk indberettede en Præst til Biskoppen: Paa Juledag havde Klokkeren begyndt at synge for med Salmen „En jungfru födde ett barn i dag“, da Mølleren stemte i med „Et lidet Barn saa lysteligt“ og ved sin stærke Røst aldeles tog Tonen fra Degnen, saa at Præsten efter egen Opgivelse fik sig „en alvorlig Alteration“ (Forskrækkelse). Alvorligere var det dog, at Befolkningen truede med at høre op med at ofre til Præsterne, naar de blev behandlet „som Tyrker og Hedninger“ og maatte deltage i en for dem uforstaaelig Gudstjeneste. Men nu greb Regeringen kraftigt ind og brød Modstanden med en skrap Kirketugt. Vigtigst var dog den opvoksende Slægts Holdning, og Øvrigheden havde klart Blik for dette Spørgsmaals Betydning. Jævnsides med Præsteeden indførtes derfor ogsaa en Klokkered, hvorved Degnene forpligtede sig til at indøve Ungdommen i svensk ABC, Katekismus og Salmer. Fra 1682 paabødes der Læsemøder, som skulde holdes oppe i Koret efter Gudstjenesten, og der fastsattes lidt senere Bøder for Forsømmelse heraf.

Hermed var Sagen dog ikke afgjort. Kunde Præsterne ikke præ-

dike paa Svensk, kunde *Klokkerne* naturligvis endnu mindre læse Svensk med Børnene. Et ejendommeligt Eksempel frembyder den berømte Præst Sten Jakobsens Sogn Kaagerød, hvor Klokkeren paa alle Maader søgte at sno sig fri fra det ny Baand. „Og som det var den første Gang, saa lod vores kære Sjælesørger hannem levere den ny ABC-Bog til at læse deraf. Men Hr. Sten havde stor Handel (ɔ: Strid) med hannem, inden han vilde tage Bogen af sin Lomme og læse, hvilket gik meget ynkeligt af, som vi alle saa og hørte, af den Aarsag, han kan ikke læse i nogen Bog uden det, som han kan udenad." Der havde altsaa den gode Degn i mange Aar klaret sig godt som Analfabet ved at kunne sin ABC, sin Katekismus og sin Salmebog udenad, mens han kun paa Skrømt saa i Bøgerne, og hans Kneb blev først opdaget, da han kom til at staa over for ny, ukendte Bøger. Saa galt var det vel ikke fat alle Steder, men overalt var sikkert baade Klokkerne og Almuen lige ilde stedt ved det ny Paabud om svenske Læsetimer. Imidlertid, Bødesystemet virkede. Man har mange Eksempler paa Bøder for een Forsømmelse, nogle for to Gange, men saa godt som aldrig var det nødvendigt at ikende Bøde tredje Gang. Dog maa det sikkert betegnes som en mild Overdrivelse, naar det ved Hahns Afgang 1687 oplystes, at ikke mindre end 7000 Børn allerede kunde læse, samt at 18,000 kunde Katekismen udenad.

Dette fremgaar nemlig af, at det endnu ved 1700 paa flere Steder kneb med de svenske Prækener og den svenske Undervisning. Maaske hang det sammen med, at Hahns Efterfølger, *Biskop Papke*, var en humanere Natur, der ikke vilde gennemtvinge Uniformiteten med saa kraftige Midler. Nu begyndte imidlertid Fornyelsen af Præstestanden at arbejde i en for Svenskheden gunstig Retning. Lunds Universitet var blevet genoprettet 1682 med Studiepligt for skaanske Studenter. Her virkede fra 1689 Inspektøren for „skånska nationen" Linnerius med Læseøvelser. Den gamle Præstestamme omformedes. Af Præsterne under Skaanske Krig var de, der var ansat i Havnestæderne og Egnen om Helsingborg til Dels udvandret til Danmark efter Freden; nogle faa fik desuden deres Afsked for Brud paa Troskabseden til Sverige. I Stedet anbragte man svenske Feltpræster, og saa snart de øvrige Embeder blev ledige, besatte Hahn dem gerne med sine Landsmænd, Smaalændinger. Omkring 1710 var der paa denne Maade anbragt ca. 50 Svenskere i Skaane, d .v. s. i omtrent 20 % af Embederne. Den øvrige Præstestand var ganske vist endnu dansk-skaansk, men i den fandtes der kun faa fremragende Mænd og ingen Leder mod Forsvenskningen. Et virkeligt Sprogskifte fandt derfor Sted hos Præsterne i de sidste tyve Aar af d. 17. Aarh. Povl Ennertsøn i Glimaker (i den vildeste Gøngebygd), som

endnu prækede Dansk i 1711, var en enlig Fugl og vist nok den sidste af sin Slags.

Ligesom Uniformiteten saaledes vandt en utvetydig Sejr i Kirke og Skole i den første Menneskealder efter Lundefreden, skete dette ogsaa i *Retsvæsenet*. I Stæderne afløstes efter Malmømødet 1681 Bytinget af Kämnärsrätten, og svensk Lov indførtes Aaret efter. Paa Landet, som ikke var blevet spurgt, ydede Adelen i de første Aar nogen Modstand; Bønderne holdt sig derimod stille. 1683 ophørte det aarhundredgamle og berømte Landsting i Lund og afløstes af et Lagmansting. Herredstingene omformedes og fik i Stedet for Herredsfogder Häradshöfdinger i Spidsen for sig, og det folkelige Element trængtes tilbage i Udøvelsen af Retsplejen.

Saaledes havde de skaanske Landskaber ved Aar 1700 faaet et nyt Ansigt. Men Uniformiteten betød ikke folkelig Forsvenskning, og det er derfor nødvendigt at søge dybere til Bunds og spørge, om det skaanske *Folkesprog* ogsaa veg for Svensk, ja, om den gamle Befolkning ligefrem fortrængtes fra Jordbesiddelsen ved en Indvandring fra Sverige. I nogen Grad er dette sidste virkelig Tilfældet. Det gælder saaledes Adelen, hvis Gaardsalg jo forøvrigt var i fuld Gang før Krigen, men som i denne Periode mistede Majoriteten af de skaanske Herregaarde. Der ryddedes ved Salg eller Arv stærkt op i den gamle Besiddelse i de Egne, hvor den hidtil havde staaet stærkest, som Sundherrederne (Knudstrup, Akselvold, Borreby m. fl.) og paa Kristianstadsletten (Ebbe Ulfelds Ejendomme). I Ystedegnen grundede ikke blot Generalguvernør Ascheberg et helt Herregaardskompleks, ligesom andre Ejendomme her gik over til fornemme svenske Familier som Kønigsmarck og Piper, men endnu flere købtes af Karl XI's ny Embedsadel. Følgen var, at i 1715 tilhørte kun 26 af 115 skaanske Herregaarde, altsaa 22—23 %, den indfødte Adel. Af den tiloversblevne Adel indgik desuden flere ægteskabelige Forbindelser med Medlemmer af den svenske Adel.

Ogsaa i Byerne fandt nogen Indvandring Sted, hvad der fremgaar af, at Regeringen kunde besætte Byraadspladserne med lutter Svenskere, og længst mod Øst fik man desuden i den store ny Flaadestation Karlskrona en Konkurrent, som knuste al anden Handel i Blekinge. Hovedmassen af Stædernes Indbyggere vedblev dog sikkert at være den gamle. I endnu højere Grad gjaldt dette om Bønderne, selv om Udvandringen herfra til Danmark var overordentlig stærk til langt ned i d. 18. Aarh., og Regeringen søgte at fylde de tomme Huller ved en Indvandring af smaalandske Bønder. Store Resultater synes den dog ikke at have naaet; derimod var det af Betydning, at en Del svenske Soldater opdyrkede skaanske Ødegaarde og herved traadte ind i Bondestandens Rækker. Men det maa som Hovedresultat siges, at der inden for de to talrigste

Stænder ikke fandt nogen Folkeforskydning Sted, som kunde virke til en virkelig Forsvenskning.

Naar en saadan imidlertid vitterligt nok skete, nærmere bestemt i Form af et *Sindelagsskifte,* skyldtes dette forskellige Omstændigheder. Hos Adelen og Gejstligheden var det bl. a. grundet paa en Fællesskabsfølelse med de tilsvarende Klasser i Sverige, som de efterhaanden blev stillet paa lige Fod med i Rettigheder og Pligter. I Købstæderne og paa Landet var de økonomiske Forhold i en Aarrække efter Krigen meget daarlige, og de blev endnu værre ved det forøgede Skattetryk og de tyngende Garnisoner. En Følelse af Mistvivl til Danmarks politiske Fremtidsudsigter maatte drive Befolkningen til at vende sit gamle Fædreland Ryggen og kun tænke paa Erhvervelsen af det daglige Brød. Heri laa imidlertid endnu ikke nogen stærk Dragning til Sverige. Muligvis har de Ret, som hævder, at de store Sejre under Karl XII's Faner over Polakker og Moskoviter har vakt en saadan positiv Svenskhedsfølelse i den brede skaanske Befolkning. I hvert Fald synes Magnus Stenbocks lette Sejr ved Helsingborg 1710 at have skabt en god Del Ringeagt i Skaane over dansk Krigsførelse og en tilsvarende Stolthed over at tilhøre det sejrende Folk. Om Hovedmassen gjaldt det dog sikkert, at den under de stadigt daarligere Kaar stedse mere lukkede Øjnene for andet end personlige og lokale Interesser. Skønt den skaanske Befolkning i hele d. 18. Aarh. kaldtes regelmæssigt til svenske Rigsdage, gjorde man fra Regeringens Side kun lidt for at forbedre Bondens Stilling, og Landboreformerne kom her endnu senere end i Danmark. Sproget og den gamle Bondekultur i Jorddyrknings- og Bygningsformer, Dragter, Sæder og Skikke, kort sagt det aandelige Liv vedblev at være uforandret til moderne Tid. Men igennem Udtrykkene i det svenske Kirke-, Skole-, Rets og Militærsprog fik Skaaningerne en Berigelse af deres Folkemaal, og det ny Rigssprog blev i deres Tanker det, som naturligt svarede til deres Dialekt.

Saaledes mistede vi Skaane.

Sønderjylland omfatter et Omraade omtrent af Størrelse som Sjælland med Laaland-Falster. Dets Befolkning var i d. 17. Aarh. ca. 200,000 i Tallet. Af Stæderne var de to Centrer i Kongens og Hertugens Dele, Slesvig og Flensborg, omtrent lige store og kan anslaas til ca. 6000 Indbyggere hver, altsaa en hel Del mere end Kongerigets næststørste By Aalborg. Derefter fulgte Husum og Haderslev, der var paa Størrelse med Aarhus, og Aabenraa, Sønderborg og Tønder, der kunde stilles

paa Række med Byer som Viborg og Roskilde.*) Den hertugelige Del af Slesvig udgjorde den større og bedre Halvdel, navnlig fordi den omfattede den største Del af Marsken med det frugtbare Ejdersted.

Ogsaa hernede havde man mærket de daarlige Tider, især da Krigens Ulykker under Svenskernes Indfald kom til. Befolkningstallet sank fra „den gyldne Tidsalder“s Afslutning omkring 1620 til i 1660'erne og naaede først ved Aarhundredets Ende samme Højde som 80 Aar tidligere. Stæder som Flensborg og Slesvig led overordentligt, og paa Landet var det navnlig i Haderslev Amt, at Polakkernes Indkvartering medførte lignende Ødelæggelser som i Koldingegnen. Smitsomme Sygdomme fulgte som i Kongeriget i Hærenes Spor, og her som der gik det frygteligt ud over Skovene.

Der er Tegn til, at den brede Befolknings Uvilje i nogen Grad har vendt sig mod den gottorpske Hertug, der ansaas for den, der ved sin Forbindelse med Svenskerne havde draget Ulykkerne ned over Landet. Ogsaa hos Adelen var der fra gammel Tid større Sympati for Kongen end for den lille Territorialfyrste i Slesvig By. Denne Stemning udvikledes videre i den sidste Del af Aarhundredet, da den holsten-gottorpske Stats Forvaltning nærmere udbyggedes og navnlig støttede sig paa borgerlige Embedsmænd, til Dels indkaldte fra Tyskland. Ved Enevældehoffet i København blev der derimod aabnet rigelig Plads for Ridderskabets Medlemmer med Frederik Ahlefeldt som øverste Leder af den dansk-norsk-holstenske Helstat.

I een Henseende havde dog Hertugdømmets Befolkning været bedre stilet under Svenskekrigen end Kongerigets, nemlig *militært*. I 1657 „præsterede Hertugdømmerne [kun] nogle hundrede slet bevæbnede og næsten fuldstændigt uøvede Infanterister“. Efter Krigen blev det anderledes paa Enevoldskongens Omraade, mens Hertugen lige til Begyndelsen af d. 18. Aarh. indskrænkede sig til at holde en lille hvervet Styrke ved Siden af det ganske løst organiserede Landeværn. Han opnaaede herved ikke blot at lette Udgiftssiden paa sit Budget, men ogsaa at komme til at staa i Borgeres og Bønders Øjne som den mildere Herre. Kongen oprettede derimod 1663 i sin Del et Landregiment, hvad der straks vakte Uvilje, og efter Tronskiftet 1670 føjedes som i Danmark hertil Rytterhold af Bøndergaardene. Det var ikke let at faa en hidtil militærfri Befolkning til straks at forstaa Nødvendigheden af den ny Statsbyrde; ved Mønstringerne udeblev indtil Halvdelen af den udskrevne Styrke, og de sønderjyske Soldater viste sig ringere end de nørrejyske, om end bedre end Holstenerne. Efterhaanden gik det dog fremad, og

*) For Købstædernes Vedkommende maa man dog sammenholde Folketællingen 1769 med den tilsvarende i Danmark fra 1672, da Tal fra dette Aar ikke foreligger Syd for Kongeaaen.

det skal nævnes, at Slesvigerne deltog med Bravour i Slaget ved Lund, hvor de for øvrigt led meget. Det er ogsaa karakteristisk, at man havde givet det slesvigske Regiment (ligesom det holstenske) Danebrogsfane, hvad der ellers ikke var almindeligt i Hæren, og at Slesvigerne til en Begyndelse fik samme blaa Uniformer som Nørrejyderne, mens Holstenernes Farve var rød. Det er den samme Tilbøjelighed til at fremdrage nationale Minder, som man overhovedet møder i den danske Hær i Griffenfelds første Aar.

Men samtidig med at Befolkningen i den kongelige Del saaledes droges nærmere til Danmark, er der Tegn til, at den gottorpske Dels Beboere gled den modsatte Vej. Da Kongen havde besat Hertugens Lande 1675, gjorde Bønderne her passiv Modstand mod Soldaterudskrivning. Man tillod derfor snart Aabenraa og Tønder Amter at købe sig fri, ja i Krigens senere Aar slap de baade for Mandskab og Penge. Af Betydning var det desuden for det gottorpske Fyrstendømme, at der 1665 blev oprettet et Universitet i Kiel i Stedet for det tilsvarende Akademi i Kongens By Flensborg, som havde været paa Tale under Christian IV. Allerede tidligere var der om Gottorphoffet samlet en Kreds af lærde Mænd, som planmæssigt arbejdede mod Kongeriget, saaledes Forfatteren af den slesvig-holstenske „Landesbeschreibung“ (1652) *Caspar Dankwerth*. Nu fik disse Mænd et Sted, hvor de kunde paavirke de unge, som skulde blive Embedsmænd i det gottorpske Sønderjylland. Der var Studietvang her for Studenterne fra den hertugelige Del, og dette medførte, at der straks indskreves 140 studerende. Til Gengæld kom naturligvis ingen Studenter fra Kongens Del til Kiel, saa meget mindre, som der var kirkelig Uoverensstemmelse mellem de to Deles Superintendenter. Derimod gik mange sønderjyske Studenter, især fra Nordslesvig, til København, skønt det var en ganske frivillig Sag; i Tiden 1611—89 var Tallet saaledes mindst 200.

Man skimter altsaa en Udviklingslinje, der kunde have ført til en bevidst Modsætning mellem Kongens og Hertugens Undersaatter. Under det kortvarige Felttog 1700 deltog Kongens Borgere og Bønder ivrigt paa hans Troppers Side i Smaakampe ved Valsbøl og Bredsted; til Gengæld slog Gottorperne ned for Fode i sidstnævnte By, da de havde indtaget den. Naar Resultatet imidlertid ikke blev en politisk Deling af den sønderjyske Befolkning, hang dette ikke blot sammen med, at Danmark efter 55 Aars Forløb (1658—1713) tog hele Landet til sig, men skyldes ogsaa, at dette Tidsrum var afbrudt af to Perioder med kongeligt Eneherredømme. Efter Besættelsen 1675—79 fulgte Inddragningen 1684—89, der i mere end een Henseende fortjener særlig Interesse.

Ikke blot forlangte Christian V 1684 Troskabsed af Borgere, Bøn-

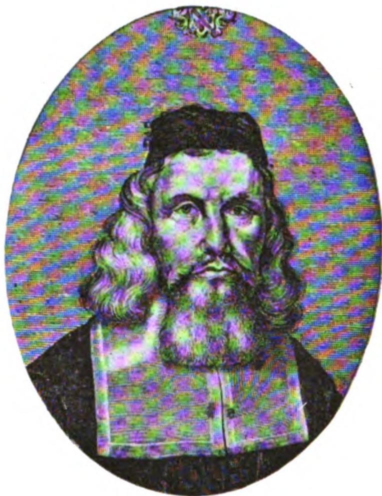
der og Præster i den hertugelige Del, men dette Krav stilledes ogsaa til Ridderskabet og Prælaterne paa det fælles Omraade. Kravet mødte en lignende Modstand som i 1675; Provst *Arnkiel*, „Førstegrøden af Kieler-Universitetets fordærvelige Virksomhed over for Sønderjyllands Danskhed“ (A. D. Jørgensen), fik saaledes sin Afsked som Edsnægter, og Ridderskabet søgte, om end forgæves, at knytte Fordringen om Frihedsbekræftelse til sin Edsaflæggelse. Saa flyttedes Toldgrænsen fra Kongeaaen til Ejderen, og alle Handelsskibe fik Paabud om at sejle under Danebrog. Romerretten afskaffedes i Retsplejen. Men om nogen Indlemmelse i Danmark var der ikke Tale, kun om Skabelsen af et fra Holsten adskilt Slesvig. I Spidsen for Hertugdømmet sattes en særlig *Generalsuperintendent;* paa Gottorp oprettedes et særligt Justitskancelli som øverste Domstol; en ny Lovbog forberedtes, og paalidelige Mænd stilledes i Spidsen for de enkelte Dele som Amtmænd. Heller ikke i sproglig Henseende gjordes der noget for at nærme Hertugdømmet til Danmark.

Om de *sproglige Forhold* i Sønderjylland har Dankwerth udtalt sig tydeligt i sin „Landesbeschreibung“: „Jyderne besidder den største Del deraf, eftersom alt fra Kolding indtil Slien og Byen Slesvig er jysk eller dansk Befolkning, som bruger dansk Sprog, maaske med Undtagelse af Byen Flensborg, som er blandet af Danskere og Tyskere.... Paa Vestsiden fra Grænsen, eller Skodborg Aa, indtil Tønder boer atter lutter Jyder; men derefter kommer Nordfriserne“. Halvøen Svansen var hele den Erobring, som det tyske Talesprog gennem Aarhundrederne havde gjort. Men Rigssprogets Anvendelse fulgte ingenlunde med Folkesprogets Udbredelse. Kun i Nordslesvig indtil den nuværende Grænse (dog Bov Sogn undtaget), altsaa i Kongens og Hertugens to nordligste Landstrimler, herskede der dansk Rigssprog i Kirke og Skole samt til Dels for Retten; Købstæderne dannede til en vis Grad Undtagelser. Men Syd herfor var Tysk fra Reformationstiden fremherskende i baade den højere og lavere Administration*), og her afløstes i Løbet af d. 17. Aarhundrede Plattysk af Højtysk, der begunstigedes fra oven af Regeringerne, baade den kongelige og den gottorpske.

Anvendelsen af tysk Kirkesprog skyldtes ingenlunde alene Indkaldelsen af Præster fra Tyskland. En saadan fandt ganske vist Sted, men karakteristisk nok lige saa stærkt i Flensborg og Bredsted Amter, der var kongelige, som i det hertugelige Sydslesvig. Navnlig var de kongelige Generalsuperintendenter *Stephan Klotz* og *Josua Schwartz* af ortodokse

*) I Nørreangel og i Hedesognene Vest for Flensborg er de sproglige Forhold i Kirken dog ikke fuldt oplyst for det nærmeste hundrede Aar før 1650.

Hensyn ivrige for at tilkalde Kristendomslærere fra det renlivede Tyskland. Hovedmængden af Præster var dog i Mellem- og Sydslesvig Sønderjyder. Tilsvarende udnævnte Hertugen udelukkende indfødte Slesvigere til Præsteembederne i Aabenraa Amt og i de dansktalende Sogne i Tønder Amt, mens Kongen i Haderslev Amt (særlig Tørninglen, der laa under Ribe Bisp) ved Siden af indfødte anbragte en Masse Kandidater fra Kongeriget. Det samme var, om end i svagere Grad, Tilfældet paa Als, der hørte under Fyns Bispestol. En anden Sag var det, at tyskfødte Præster jævnlig fandt Ansættelse i Købstæderne, lige fra Haderslev i Nord til Slesvig mod Syd.

Stephan Klotz.
Samtidigt Stik.

Den tyske Prædiken i de mellem- og sydslesvigske Sogne er altsaa for en stor Del baaret frem af indfødte Præster, og det følger allerede heraf, at den i høj Grad maa have været lempet efter Tilhorernes Fatteevne ved Tilnærmelse til det almindelige Talesprog. Kongens Holdning til Indkaldelserne fra Tyskland viser klart, at han ikke tillagde Sprogspørgsmaalet politisk eller national Betydning. At det skulde have været anderledes med den gottorpske Hertug, ved vi intet sikkert om; først mange Aar efter, ved Midten af d. 18. Aarh., optegnede den bekendte Erik Pontoppidan en Tradition om, at Hertug Frederik IV, der faldt i Slaget ved Klissow 1702, skulde have haft den Plan, at hvis han var kommen hjem til en rolig Regering, vilde han „med Rod udrydde det danske Sprog af alle sine Kirker". Er der noget rigtigt heri, kan man tænke sig, at hans Svigerfader, Kong Karl XI's Handlemaade i Skaane har staaet for ham som et Forbillede. Om selve Befolkningens Holdning til den tyske Præken véd vi meget lidt.

En stigende Vanskelighed indtraadte dog, da *Højtysk* afløste Plattysk som officielt Kirkesprog, hvad der betingedes af, at de ny Præster havde studeret i Kiel eller ved egentlig tyske Universiteter. Den dansktalende Befolkning kom nu til at staa over for et langt mere uforstaaeligt Sprog. Dog maa det erindres, at i Angel var den mandlige voksne Befolkning gennem Øksnehandelen vant til at omgaas de tyske Kunder, der kom sydfra, og saaledes forstaaende over for al Slags Tysk. Bevægelsens Udvikling kan følges gennem spredte Oplysninger.

Om Præsten *Paulus Fabricius* i Fjolde (i Kongens Del), der levede her fra 1648 til 1703, hedder det: „Har først præket Højtysk og gjort meget godt.“ Er den sidste Del af Sætningen rigtig, har den vel kunnet bode paa den første Del i Beboernes Øjne. At de af Klotz indkaldte Præster alle prækede Højtysk, er en Selvfølge. Fra Hanved Sogn ved Flensborg foreligger der 1661 en Klage over, at Generalsuperintendent Klotz har skaffet dem en Rostocker paa Halsen som Præst, hvis højtyske Præken de aldeles ikke forstaar, og som „slet ikke kan vort danske Sprog“. Omvendt satte en Præst i Haderslev By sig senere i Aarhundredet op imod Paabudet om, at han alene skulde benytte det tyske Sprog. Disse faa Eksempler tyder ikke paa, at Købstadbefolkningen i Nordslesvig eller Landbefolkningen i Mellem- og Sydslesvig har følt den bestaaende Tilstand som uudholdelig, hvilket godt forstaas, naar man forudsætter, at den „tyske“ Præken ikke har været saa helt tysk. Inden 1684 maa Forandringen tænkes gennemført i hele Mellemslesvig. Man var ligesom i Skaane i Færd med at bibringe Befolkningen den Tro, at et andet Rigssprog end det danske hørte naturligt sammen med dens Folkesprog.

En vigtig Afgørelse laa nu i den danske Regerings Haand 1684; ligesom senere under Frederik IV efter 1713. Man kunde have indsat *det danske Rigssprog* i dets naturlige Stilling i Kirken, for Retten og i Administrationen. Dette skete hverken da eller senere, skønt det svenske Eksempel fra Skaane skulde synes at indbyde dertil. Grunden ses let. Den dansk-norske Helstat var i Forvejen tvesproget, Hensynet til den kongelige Del af Holsten førte det med sig. Ridderskabet dannede et Bindeled mellem Sønderjylland og Holsten, ja mellem Hertugdømmerne og Danmark. Den Uvilje mellem Dansk og Tysk, som endnu i det foregaaende Aarhundrede havde fremtraadt under Syvaarskrigen, var nu forsvundet; i d. 17. Aarhundrede havde Nationalhadet mod Sverige ganske udvisket den i Danmark. I Danmark selv var der fuldt af Tyskere i Styrelsen, i Hæren og i Købstædernes Borgerskab; de ansaas for fuldt paalidelige og for statsligt ufarlige. Tyskland dannede en sproglig og kulturel, men næppe længer nogen statslig Enhed. Og Staten betød saa meget, Nationen saa lidt for Datidens Mennesker. Ingen kunde ane den Udvikling, som ikke det næste, men først det næstpaafølgende Aarhundrede skulde bringe.

Saaledes blev Resultatet det velkendte. Da Christian V indlemmede den hertugelige Del af Sønderjylland, skete der ingen Forandring med Kirkesproget i Mellem- og Sydslesvig. Den kgl. Generalsuperintendent *Schwarz* fortsatte endog i sin Forgænger Klotz' Spor med at indkalde højtyske Præster. Den kongelige Besættelse varede dog kun til 1689, og de gamle Besiddelsesforhold indtraadte atter. Efter 24 Aars Forløb ind-

droges den hertugelige Del igen og nu for bestandig, selv om det først var ved Hyldingen paa Gottorp Slot d. 4. Septbr. 1721, at Forholdet formeligt bragtes i Orden.

I national Henseende gik det imidlertid som i 1684, snarest ringere, da Frederik IV som sagt synes at have været endnu mindre interesseret herfor end hans Fader. Denne Gang fandt der ingen Flytning af Toldgrænsen Sted, og man stræbte ikke efter at tilvejebringe en særlig slesvigsk Lovbog. De sproglige Forhold forblev ogsaa uforandrede. Om nogen virkelig Indlemmelse i Danmark var der altsaa ikke Tale, kun om en Indlemmelse i „Kronen“.

Saaledes frembyder Sønderjyllands Forhold efter 1721 en afgjort Modsætning til Skaanes. Om „Uniformitet“ med Hovedlandet var der ingen Tale. Heller ikke fandt der nogen Indvandring af dansk Adel Sted; den var tværtimod fordrevet for Aarhundreder siden og vendte ikke tilbage, hvis man da ikke vil regne med Hans Schacks Efterkommere paa Gram og Schackenborg og Reventlowerne paa Sandbjerg. Det slesvig-holstenske Ridderskab sad ganske fast i Sadlen. Derimod var der Tradition for, at Jyder fra Underklasserne af Vandrelyst søgte til det rigere Hertugdømme som Arbejdskraft; helt ned i Mellemslesvig fandt man dem som Tjenestekarle paa Landet, hvor de bidrog til at holde Liv i Folkesproget, og i de nordslesvigske Købstæder slog de sig ned som Haandværkere, hvorved de berøvede disse Byer det plattyske Præg, som Indvandring sydfra i Middelalderens Slutning havde givet dem. Ogsaa fra Holsten fandt der i d. 17. og 18. Aarh. nogen Emigration til Slesvig Sted, men ikke stærkere, end at det kun var i St. Mikkels og Nybøl Sogne, at Flertallet af Gaardmandsnavne i Tiden mellem 1550 og 1840 gik over fra at være dansk til sachsisk. Hovedmassen af Befolkningen vedblev altsaa at være uforandret.

Der er ingen Tvivl om, at det efter 1713 voldte nogen Vanskelighed at sammensmelte de tidligere gottorpske Dele med de kongelige. Ganske vist ydede Ridderskabet ikke længer Modstand, men de gottorpske Embedsmænd viste tydelig Modvilje mod at skifte Herre, ikke blot i Slesvig og dets nærmeste Omegn, men ogsaa i Tønder og Aabenraa Amter. Troels Arnkiels Svigersøn, Provst Koch i Aabenraa, hører saaledes til dem, der ydede passiv Modstand. Det samme var Tilfældet med den almindelige Befolkning paa Femern, og det fremgaar af Erik Pontoppidans Roman „Menoza“ (1742), at der dengang endnu fandtes en vis Misfornøjelse i Bæltet mellem Aabenraa og Tønder. Der er dem, som mener, at vi her har en af Grundene til den endnu bestaaende Hjemmetyskhed i Slogs Herred.

Hovedsagen var dog, at Sønderjylland efter 1713 dannede en sluttet

Helhed. For den overfladiske rejsende teede det sig let, som om dets Præg var tysk. Han kom i Berøring med tysktalende Embedsmænd, hvad enten det drejede sig om Jurister eller Toldere, Trafikmidlerne ledes af tysktalende, i Gæstgivergaardene i Købstæderne herskede Tysk, og ofte lød det samme Sprog paa Gaderne fra Overklassens Mund. Men under det tynde Lag begyndte det danske Grundfjeld. Ikke blot talte den overvejende Del af den brede Befolkning Dansk, men Bondekulturen var i sit Præg dansk. Paa Dansk nedskreves „Bondevider og Vedtægter“ til ned i Mellemslesvig, og danske Folke- og Almueviser lød ikke blot i Hanved og Valsbøl Sogne, men helt nede i Angel. Nogen national Bevidsthed medførte dette dog ikke. De økonomiske Forbindelser var nok saa stærke mod Syd, som mod Nord. Efter de to Halvdeles Sammensmeltning var det derfor kun en snævrere Fællesfølelse, som voksede frem; man følte sig som Kongens „Slesvigere“. En vis Fornemmelse af Overlegenhed over for de fattige „Jyder“ med deres Træsko og Jydepotter bidrog til at styrke Isolationen.

Saaledes var Sønderjylland nationalt set et „sovende“ Landskab, der ventede paa sin Vækkelse.

Ved Parallelstudium af det danske og det svenske Folks Historie i d. 17. Aarhundrede viser der sig mange Lighedspunkter, men ogsaa store Forskelligheder. Indtil Christian IV's og Gustav Adolfs Tid gaar Udviklingen ret jævnsides, men derpaa skilles Linjerne. Da begynder i Danmark Adelens Forfald, som Kongerne i Begyndelsen stiller sig ligegyldige overfor, senere ligefrem fremskynder, mens de svenske Konger indgaar et tæt Forbund med den svenske Adel, der organiseres paa Riddarhuset og bliver den Stand, hvorfra Kongerne henter deres vigtigste Hjælpere. Da Enevælden er indført i Danmark, staar derfor Frederik III og hans Efterfølgere ene over for de lavere, politisk betydningsløse Stænder, mens Adelsstanden vedbliver at være det bærende politiske Lag i Sverige, som, efter den kortvarige Enevælde her fra 1680 til 1720, i det 18. Aarhundrede fremtræder som Skaberen af et parlamentarisk Styrelsessæt, samtidig med at vi i Danmark faar et maskeret Embedsmandsstyre. I dette Forhold maa vi søge en væsentlig Aarsag til, at det i Danmark mere bliver Ligheden, i Sverige derimod den politiske Frihed, som kommer til at staa for Folket som det vigtigste Klenodie; men tillige fik Sverige i sin Adel en politisk Reserve, hvorfra det i Aarhundredernes Løb har kunnet hente en Række fremragende ledende Personligheder, indtil det Tidspunkt kom, da de lavere Stænder havde udviklet sig til at kunne overtage Adelens politiske Rolle.

16. Næringsvejene.

Danmark frembød ved det 17. Aarhundredes Slutning i Hovedtrækkene det samme Billede, som et Halvthundrede Aar tidligere. Om nogen afgjort Fremgang var der ikke Tale, snarest er Farverne lidt blegere. Man levede i hele Europa i „daarlige Tider“, Resultatet maatte blive Stagnation for et agerbrugende Land, og det er symbolsk, at der i Eneværdens to første Menneskealdre rejses saa faa Slots- og Herregaardsbygninger i den hollandske Klassicismes Stil.

Hvad der var sunket i Grus under Krigene, blev derfor ikke erstattet, og i de følgende Tiaar tærede man endda paa Landets uerstattelige Kapitaler. Til Trods for alle Skovforordninger var Bønderne enige om at mishandle *Skovene* for at skaffe sig en øjeblikkelig Indtægt ved Salg, og mangen Godsspekulant gjorde det samme for at producere Kapital til sine trykkende Udbetalinger. Saaledes forhuggedes Skovene ved Mariager mellem 1683 og 1713 for en Værdi af 28,000 Rd., og paa Møn fældedes der under Hestgardens Indkvartering 218,000 Træer. Større Betydning end Danske Lovs Paabud om, at enhver Bonde aarligt skulde plante tre Æble- eller Pæretræer og ti Piletræer samt seks ny Skovtræer, for hvert som han huggede, havde vel Kongens Eksempel, som naar Christian V lod Dyrehaven indhegne — ganske vist for Parforcejagtens Skyld — og nedlagde Landsbyen Stokkerup (tæt ved den senere Eremitage). Den ny Adel efterlignede gerne sligt. I det hele gik det dog i Tiden 1660—1730 stærkt tilbage med Skovene, og det var en fattig Trøst, at samtidig hermed ogsaa Ulvene forsvandt, og at Vildsvinene decimeredes. Christian V nedlagde saaledes paa en enkelt Jagt 33 Stk. Derimod fremvoksede der til Erstatning for det aftagende Skovomraade et stigende Antal *Bønderhaver* med Frugtavl; Plessen arbejdede saaledes under sin Bestyrelse af Vordingborg Len i 1680—90'erne med Held paa at lære Bønderne at pode, mens den barske Oberst Niels Juel paa Taasinge paa den store nordiske Krigs Tid anvendte Prygl for at drive sine Bønder til at plante Frugttræer; de havde nemlig øvet passiv Modstand ved at skære Rødderne af det først plantede Sæt Træer. Paa Middelfartegnen indlagde Fru Anna Trolle til Kærsgaard sig Fortjeneste ved at indføre Humleavlen hos sine Bønder, hvorfra den bredte sig til store Dele af Fyn.

Desværre er vi ikke i Stand til at angive Værdien af Danmarks *Handelsomsætning* med Udlandet i Slutningen af d. 17. Aarh., saaledes som det var Tilfældet i Christian IV's senere Aar (se Side 69). Først fra Perioden 1730-35 kender vi Udførslen af *Korn*, som da beløb sig til 206,000 Tdr. aarligt. Hvis Læsten her skal regnes til 40 Tdr., er dette altsaa kun godt Halvdelen af Tallet for 1642, hvortil endda

kommer, at Udførslen 1642 fandt Sted til Udlandet, men i 1730 for den overvejende Mængdes Vedkommende til Norge. Tallet maa overraske og virke forstemmende; det finder vel sin Forklaring i, at København i stigende Grad var bleven Aftager af Landets Korn, men for Handelsbalancen blev Forholdet ikke heldigt. Formodentlig var *Kornudførselen noget større ved Aar 1700;* vi ved saaledes, at der stadig udførtes en Del fra vore sydlige Øer til Nederlandene. Har Pontoppidan Ret i, at Pløjelandet i de 100 Aar mellem 1660 og 1760 forøgedes med en Ottendedel, er der heller næppe Tvivl om, at Fremskridtet faldt forud for 1730. Endelig kan tilføjes, at Foldudbyttet i det 18. Aarhundrede paa vore Herregaarde var 5-7, altsaa noget lignende, som i Christian IV's Tid paa de bedst drevne kongelige Ladegaarde (Side 71). Derimod var det lavere paa Bøndergaardene, hvilket viser, at man i d. 17. Aarh. med rette pegede paa Storgodsdrift som den mest rentable. Men selv denne lammedes ved, at Dyrkningsredskaberne var de gamle og primitive, og at Driftsmaaderne (Trevangsbrug paa Øerne og i Østjylland, Alsædsbrug andet Steds) virkede stærkt til at udpine Jorden. Det var først efter 1730, at Mergling fra Thyholm begyndte at sprede sig til visse Dele af Jylland, og man skal langt længere ned i Aarhundredet, før Kløverdyrkningen forener sig med den om at bidrage til en rationel Forbedring af Jorden. Hertil kom saa samtidig forbedrede Driftsmaader, først det holstenske Kobbelbrug, senere moderne Metoder. Men i d. 17. og Begyndelsen af d. 18. Aarh. laa sligt fjernt, og Udbyttet maatte derfor, selv paa de bedst drevne Jorder, blive beskedent. Hertil kom, at Kornpriserne ikke alene var lave, men ogsaa synkende gennem hele Perioden 1660—1730. Ganske vist kan bortses fra Tiaaret 1691—1700, inden for hvilket der dog i fire Aar var Misvækst, som kunstigt drev Prisen i Vejret, samt fra Perioden 1711—20, der som en Krigstid heller ikke kan sammenlignes med de øvrige Tidsafsnit. Disse daarlige Kornpriser dikteredes naturligvis af det europæiske Marked; Englands Korneksport var fra 1688 stigende og lammede ved sin Konkurrence al Udførsel fra Østersølandene.

Noget bedre end Kornudførslen holdt Udførslen af *Stude* sig, men ogsaa her maa vi beklage, at vi mangler samlede Tal fra hele Landet som i 1642. Om de to vigtigste Udførselspladser, Ribe og Kolding, gælder det, at den førstes Betydning nu atter var stigende; man var her i Begyndelsen af d. 18. Aarh. oppe paa et aarligt Udførselstal af 9—10,000, i enkelte Aar (som 1715) endog paa 12,000, mens Kolding samtidig synker til 6000. Desuden udskibedes der fra Varde og Ringkøbing tilsammen ca. 5000, altsaa en samlet jysk Eksport paa 20—25,000. Der er langt herfra til de 37,646 Stk. i 1642; men det maa ikke glem-

mes, at de skaanske Landskaber siden da var gaaet tabt. Et alvorligt Stød fik imidlertid Øksneeksporten ved det nederlandske Toldpaalæg 1718 af 20 Gylden pr. Stud, og man har tidligere tillagt dette Skridt en katastrofal Betydning for Danmarks hele Kvægeksport. Dette er dog overdrevent, i Ribe ses Udførslen vel herefter at være sunket meget stærkt, men i Kolding var Tallet snarest stigende i 1720'erne, aabenbart fordi det nordtyske Marked her er traadt i Stedet for det nederlandske. Dertil kom, at Forbruget i Hjemmet ogsaa var voksende, saa at det maa formodes, at det nogenlunde er lykkedes at holde denne Indtægtskilde flydende for Jyllands Vedkommende indtil den store Kvægpest i 1740'erne. Men paa Øerne var den i det væsentlige standset forinden.

Studefodringen ansaas af mange for urentabel, men den medførte Fordele paa andre Omraader, da Driften paa en Studegaard var billigere, og den stærke Fodring medførte mere Gødning, saa at Foldudbyttet paa en saadan Gaard blev større end paa en Mejerigaard. Desuden holdt Studene paa Kapitalen, selv naar de ikke gav store Renter af den, og navnlig for Jyderne havde Studeholdet med de dertil knyttede Handelsrejser en egen Tiltrækning; det „gav Livet Indhold".

Stod det saaledes til med vore to vigtigste Udførselsartikler Korn og Kvæg, er det klart, at de øvrige Varer, som *Heste, Smør, Fisk* m. m., ikke har formaaet at bøde herpaa. Skønt ingen Tal er efterladt os til at belyse Forholdet paa disse Punkter, kan man gaa ud fra, at Danmarks Handelsbalance over for Udlandet har stillet sig langt ugunstigere ved Aar 1700 end 60 Aar tidligere. Naar det overhovedet lykkedes at holde den positiv, kan det kun skyldes to Forhold: Københavns Handel, som vi senere skal dvæle ved, viser, at der gennem Hovedstaden gik en ikke ringe Del Kolonialvarer og Raastoffer paa danske Skibe fra fremmede Verdensdele og fra Nordhavsøerne til Udlandet, vel navnlig til Egnene ved Østersøen. Vigtigere var det sikkert, at Danmark kun udgjorde den ene Halvdel af det dansk-norske Monarki, og at Norge ved sin mægtige og stigende Udførsel af Tømmer og Master, hvortil kom Stokfisk, Jern og Kobber, i en væsentlig Grad har underbygget det samlede Riges økonomiske Uafhængighed over for Omverdenen. Dette fremgaar allerede 1671 af det franske Nordkompagnis Direktørers Indberetning til Colbert, hvori der tales med Overlegenhed om Udsigterne for en dansk-fransk Handel, mens der lægges mere Vægt paa at aabne Forbindelser med Norge. Men at belyse disse Spørgsmaal talmæssigt, er næppe længer muligt; vi kan snarere ane end vide, at Danmark ved Aar 1700 var et fattigere Land end 40 Aar tidligere.

17. **Jorden og dens Dyrkere 1688.**

Ligesom det var os muligt at faa et Overblik over Besiddelsesforholdene ved 1650, er det samme Tilfældet omtrent 40 Aar senere, da Enevælden gennem den store Matrikel havde skabt det Værk, som ved Siden af „Danske Lov“ staar som det bedste Monument for dens Virksomhed til Landets Opkomst.

Det beklippede danske Rige — fra Skagen til Kongeaaen og fra Vesterhavet til Øresund samt Bornholm — omfattede da omtrent 2 Mill. Tdr. Land dyrket Areal med 358,000 Tdr. Hartkorn, altsaa i Gennemsnit henimod 6 Tdr. Land pr. Td. Htk. Denne Jord dyrkedes under 58,000 Gaarde — heraf 731 Hovedgaarde — samt 13,000 Huse. Hertil kom imidlertid 9000 Huse uden Jord, saa at der altsaa fandtes noget over 1 Hus pr. 3 Gaarde, et meget forskelligt Forhold fra vor Tid, da Husenes Tal betydeligt overgaar Gaardenes. Da de samlede Tønder Hartkorn under Hovedgaardene var godt 30,000, og der under Husene laa 3,800 Tdr. Htk., blev der altsaa tilbage under Bøndergaardene 320—325,000 Tdr. Htk.

Det fremgaar allerede af disse Tal, at *Gaardmandsstanden* dyrkede den langt overvejende Del af Danmarks Jord. Det behøver knapt at paapeges, at det Areal, som laa til en jysk Bondegaard, gennemgaaende var større end til en sjællandsk, men det er mere ejendommeligt, at der ogsaa var en Forskel paa det gennemsnitlige Antal Tønder Hartkorn i de forskellige Dele af Landet. Bedst var vistnok Forholdet i Nordvestsjælland (Holbæk, Sæbygaard, Dragsholm og Kalundborg Amter med Samsø), hvor der gennemgaaende gik 6,25 Tdr. Htk. pr. Bondegaard; næsten lige saa højt (6,1 Tdr. Htk.) var Forholdstallet i Nyborg Amt, og noget lavere (5,8 Tdr.) i Sydsjælland (Tryggevælde og Vordingborg Amter). Men i hele Nord-, Vest- og Sydjylland løb der kun 4—5 Tdr. Htk. pr. Gaard, mens Tallet i Hobro-Randersegnen, Djursland, Aarhus-, Skanderborg- og Vejleegnen hævede sig til 5—6 Tdr. Vejleegnen med sine 6 Tdr. betegner i det hele Jyllands Maksimum. Det er værd at lægge Mærke til, at det er i de Egne af vort Land, hvor de store Adelsgaarde var mest fremtrædende, at vi ogsaa møder de bedste Bøndergaarde, og naar deres Ejere som hoveripligtige Fæstebønder havde de største Byrder, var de altsaa paa den anden Side i Besiddelse af den største økonomiske Modstandskraft

Husene var hyppigst i Jylland, hvor de fandtes i et Tal af mere end eet paa hver to Gaarde. I Vendsyssel var de talrigst (4400 paa 3800 Gaarde), dernæst i Thy, Himmerland og Viborgegnen samt i Djursland. Disse Omraader var ligeledes udpræget Herregaardsegne,

— med Undtagelse af det sidste Landskab dog navnlig rige paa mindre Herregaarde. I Modsætning til Gaardmændene synes Husmændene i disse Distrikter at have været forholdsvis daarligt aflagte med Jord (¼—⅓ Td. Htk. pr. Hus), mens de havde bedst Jordtilliggende i det herregaardsfattige Vestjylland (½ Td. Htk.). I Jylland ses altsaa de store Herregaarde at have lagt Vægt paa at omgive sig med store og gode Bøndergaarde, de mindre Herregaarde har foretrukket Huse med et lille Jordomraade. Det er ogsaa i Himmerland og Viborgegnen, man møder den største Procent af jordløse Huse (af det samlede Antal Huse gælder dette om henholdsvis 60 og 64 %). Alle disse Ejendommeligheder forklares let ud fra et Herremandssynspunkt: *Hoveriet.* Paa Øerne var Husene hyppigst i Nordøstsjælland (1 pr. 1—2 Gaarde) og næsten alle jordløse; desuden var de talrige i Nordvestsjælland (her ligeledes mest jordløse), Laaland-, Nordvest- og Sydfyn samt Langeland. For saa vidt de paa disse Distrikter havde Jord, var det kun et ringe Areal (¼—⅕ Td. Htk.). Da det ogsaa gælder om disse Egne, at de var af udpræget Herregaards- (eller Domæne-)karakter, ser man, at Billedet ganske svarer til det, vi har faaet for Jyllands Vedkommende. Det var Hovedgaardene, som gav Tonen an; den mindre Besiddelse var tilpasset efter den Ramme, som deres Liv krævede. Stordriften har aabenbart været Tidens Løsen, saa at det større Areal af Hensyn hertil maatte rette sig efter det mindre Herregaardsomraade.

Af samtlige Bøndergaarde laa dog noget under 5 % „*øde*“ i 1688, færre i Jylland end paa Øerne. Som vi tidligere har set, skjuler der sig under Betegnelsen „øde“ en Række forskellige Begreber, saa at man let af det blotte Ord faar et alt for dystert Indtryk. Men henimod en Tyvendedel er dog saa meget, at det kan virke forstemmende. Lavest var Procenten paa Fyn, størst paa Vornedskabets Omraade (Sjælland og Falster). Imidlertid maa det erindres, at Ødegaardsprocenten var i stærk Tilbagegang siden Svenskekrigene. Sammenholdes den store Matrikel med den ældre fra 1662, fremgaar det, at Tallet paa Fyn, Laaland og i Ribe Amt var sunket til ⅓—¼, mens det i Nordvestsjælland kun var gaaet ned til ¾. Det var her, at Statskreditorer som Henrik Müller havde faaet udlagt Krongods for deres Tilgodehavende, og da det ikke kan antages, at de ydre Faktorer efter 1660 var væsentlig andre her end paa mange andre Steder, maa det vist tilskrives Mangel paa Dygtighed hos disse ny Jordegodsejere, at de ikke formaaede at bringe deres Bøndergaarde i en Stand, der dog i hvert Fald svarede til det øvrige Sjællands.

Men hvem *ejede* disse mange Gaarde og Huse 1688? Saare sjældent de Bønder, som beboede dem, thi kun 1029 Gaarde og 509 Huse (med 6000 Tdr. Htk.) var i Selvejeres Besiddelse, altsaa et Tal, der var

langt ringere end 50 Aar tidligere. Hovedejeren var nu Adelen, der sad inde med 167,000 Tdr. Htk., eller henimod Halvdelen af Danmarks Jord. Lægges hertil de borgerlige Besiddere, „Proprietærerne“, der i Levevis stod den nær og besad omtrent 60,000 Tdr., kommer man op paa næsten to Tredjedele (64 %). Kronen var efter Hannibal Sehesteds store Domæneudlæg reduceret til o. 89,000 Tdr. Htk. (= 25 %). Resten, ca. 36,000 Tdr. Htk., tilhørte Universitetet, Præstegaardene, Skolerne og Hospitalerne. Det var altsaa de store Godsejere og Proprietærer, som dannede den jordbesiddende Klasse i Landet, men Gaardmændene, der var Jorddyrkerne.

Spørger man om, hvor *talstærk* Danmarks Landbefolkning var ved Aar 1700, kan noget bestemt Svar lige saa lidt gives som 40 Aar tidligere. Folketællinger foretoges dengang ikke; den ældste fuldstændige er fra 1769, og kun for Købstæderne findes en Række Indbyggertal opgivne fra 1672. Gaar man imidlertid ud fra den tidligere anførte Beregning for 1660 (en lille Million) og fradrager man for de tabte skaanske Landskaber ca. 200,000, vilde det normale Tal blive 7—800,000, hvoraf ca. 10 % maatte henføres til Købstæderne. Imidlertid maa det erindres, at de store Pestsygdomme, som ved Aarhundredets Midte havde fulgt i Krigens Spor, foruden at de ogsaa optraadte uafhængigt deraf (f. Eks. 1654), maa have formindsket dette Tal ikke ubetydeligt. Nok saa interessant, som at kunne fastslaa et absolut Befolkningstal ved 1700, er det dog at faa at vide, om Befolkningskurven var op- eller nedadgaaende. Paa dette Spørgsmaal kan der dog i det mindste antydningsvis svares. Ganske vist hører man jævnlig i Datiden pessimistiske Udtalelser. En Franskmand *de Vrigny*, som besøgte vort Land 1702 og har givet en i øvrigt fortræffelig Skildring af dets Tilstand, udtaler flere Gange, at „Folk, som kender Danmark i Øjeblikket til Bunds, har forsikret mig om, at Befolkningen langt fra at vokse, stadig aftager.“ Dette skal navnlig skyldes det store Skattetryk og Landmilitsens Indførelse. I tilsyneladende Modsætning til saadanne Udtalelser staar moderne statistiske Beregninger paa Grundlag af Kirkebøgernes Fødselstal, som viser, at „den sjællandske Landbefolkning fra Midten af d. 17. Aarh. . .har befundet sig i Tilvækst, maaske afbrudt af enkelte Perioder med en svag Nedgang; stærkest var Tilvæksten omkring Aar 1700“. Man kan sikkert gaa ud fra, at naar det stod saaledes til paa Vornedskabets Omraade, gjaldt det i endnu højere Grad paa Fyn og i Jylland. Men heri er der ingen Modsigelse til de ovenfor nævnte Udtalelser. Selv om Fødselsprocenten var stigende, kan dette godt forenes med de Vrignys Forsikring om, at Jorden var god i Danmark, men at der manglede Arbejdskraft. Navnlig i Jylland var der altid stærk Uro i den unge mandlige Befolkning, hvilket medførte Ud-

vandring sydpaa, til Hertugdømmerne og Hansestæderne. Den højere Løn og større Frihed her virkede dragende, men hvilket Omfang denne Emigration har haft, savner vi nu Midler til at belyse.

Man tør formentlig som Slutresultat opstille, at den danske Landbefolkning ganske vist var stigende i Tal i den sidste Del af Aarhundredet, men at de uheldige økonomiske og sociale Forhold ikke medførte en tilsvarende Stigning i dens Arbejdskraft, saa at Udviklingen fra et samfundsmæssigt Synspunkt kun maatte beklages.

18. **Storgodsdrift.**

Den Form for Jorddyrkning, som blev karakteristisk for d. 17. og 18. Aarh., var *Storgodsdriften*. Kronen var under Enkedronning Sofie og Christian IV gaaet i Spidsen og havde anvist Vejen; Undersaatterne fulgte efter, og da fra Midten af d. 17. Aarh. Studeopdrættet blev mindre indbringende, gik man — i hvert Fald paa Øerne — mere og mere over til *Kornavl* i Forbindelse med nogen *Mejeridrift*. Dette førte atter til, at der paa de store Gaarde behøvedes betydeligt mere *Arbejdskraft*, thi der skulde langt flere Hænder til at dyrke Jord end til at passe Stude. Men lejet Arbejdskraft var dyr. Mens Kornvarerne fra 1550 til 1660 var steget i Pris med 250 %, var Arbejdslønnen i den samme Tid gaaet frem med 500 %, og denne Stigning laa endda væsentlig i Aarene 1630—1660. Det er blevet sagt herom, at „der maaske ikke har været noget Tidspunkt, hvor Arbeiderne i materiel Henseende har været saa gunstigt stillede“ (Falbe-Hansen). Skønt Arbejdslønnen efter 1660 atter gik lidt ned, havde Arbejdsgiverne ingen synderlig Fordel heraf, da det samme var Tilfældet med Kornpriserne til op i 1690'erne, og det var altsaa stadig meget uøkonomisk at anvende betalte Arbejdere til Jordens Drift. Der er næppe Tvivl om, at vi her har en Hovedgrund til Hoveriets stærke Vækst i den ældre Enevældes Tid.

Storgodsdriften var altsaa i fuld Gang længe forinden, men kulminerede under den ældre Enevælde. Bevægelsen for at vikle Hovedgaardene ud af Landsbyfællesskabet og derefter supplere deres Jordtilliggende ved *Nedlæggelsen af Bøndergaarde*, førte til, at der især paa Øerne opstod en helt ny Godstype paa op til 2—300 Tdr. Htk. pr. Gaard, eller lige saa meget, som svarede til 40 almindelige Bøndergaarde paa vedkommende Egn. Hvor stort et Tab dette medførte for de selvstændige Bønderjordbrug, er vanskeligt at fastslaa, da der ogsaa er Tale om Beskæring af Jorden ved Bøndergaarde, der fik Lov til at leve videre i beklippet Skikkelse; men det kan godtgøres, at der i Tiden 1660—1730 er nedlagt mere end 600 Bondergaarde eller lidt

over halvanden Procent af det samlede Antal i Riget. Forordningen af 1682, som forbød dette, og som gentoges i „Danske Lov“ 5—10—48, har aabenbart været næsten virkningsløs, et af de talrige Vidnesbyrd om, at et Paabud af den enevældige Konge ingenlunde altid blev efterlevet. Saaledes kunde hele Landsbyer forsvinde, og den tilbageblivende Landsbykirke, som laa ved Siden af Herregaarden, var da det sidste Minde om, at denne tidligere havde været en af Gaardene i en By og i Fællesdrift med disse (Bavelse, Tjele). De fjernere liggende Landsbyers Fæstebønder kom saa til at overtage det Hoveri, som havde hvilet paa Gaardene i den nu nedlagte By.

Hvorledes Stordriften herefter udformedes, vises bedst ved nogle Eksempler. Det nuværende *Jægerspris* havde i „Adelsvældens Tid“ heddet Abrahamstrup og tilhørt Kronen; det dreves da som Studegaard, og af de til Slottet hørende 129 Bøndergaarde var allerede 1624 de 75 ved Mageskifter samlede i Hovedsognet og dets Anneks. Efter Christian V's Tronbestigelse købtes Gaarden 1673 for 6000 Rd. af hans Yndling, Overjægermester Vincens Joachim Hahn, hvortil Kongen som Gave lagde Skovene, og Hahn tilbyttede sig endelig Bøndergodset for Vederlag andet Steds. Efter seks Aars Forløb solgte han igen Godset til Kongen for — 28,000 Rd. samt et Gods i Sydslesvig, hvilket unægtelig var gode Renter af Pengene. Men Hahn havde ogsaa gjort mere for Jægerspris end at skænke det et nyt fint Navn; han havde efter nordtysk Mønster lagt Driften om til Kornavi og Mejeribrug. Foruden de otte gamle Vange ryddede han Skov til fire ny (à 40 Tdr. Land), og Udsæden paa de vældige Herregaardsmarker forøgedes herved fra 81 Tdr. til 250 Tdr. Man kan forstaa, at en ny Kæmpelade blev nødvendig. Bønderne maatte ikke alene dyrke Jorden, men grave Grøfter og køre Afgrøden og Mejeriprodukterne de seks Mils Vej til København. Dernæst sattes en „Hollænder“ i Spidsen for Mejeriet, hvortil der holdtes 150 Køer, foruden at 100 Staldstude bevaredes som et Minde om Fortiden. Stutteri, Urte- og Lysthave, Fiskedamme etc. var vel mere „alamodiske“ Prydelser end Indtægtskilder, men har i hvert Fald bidraget til at forhøje Salgsværdien. Hahn var aabenbart en dygtig Mand, en født Administrator, men han blev med god Grund forhadt af de arme Bønder og af Satiredigteren Jakob Worm gennemheglet i hans „Abrahams Syn“:

Den tyske Kykliky, han klukker efter Guld,
hans pengegraadig Næb Gud stoppe selv med Muld!

Møder vi her et Eksempel paa den hensynsløse tyske Emigrant, viser der sig et noget andet Billede paa en af Sjællands største Gaarde *Gisselfeld.* Peder Okses gamle Ejendom var ved Kaj Lykkes Fald blevet

konfiskeret af Kronen; den var paa dette Tidspunkt en typisk Studegaard, dog med nogen Kornavl. 1670 afstodes den til den bekendte Hans Schack, der udvidede dens Tilliggende ganske storartet, bl. a. ved at nedrive hele Bondebyen Hæsede, hvis Beboere flyttedes over paa Gaarde andet Steds. Det under Hovedgaarden dyrkede Areal (ca. 2100 Tdr. Land), var dog nu blevet for stort, saa at den senere Ejer Adam Levin Knuth 1691 foretrak at oprette en helt ny Ladegaard, Hæsede, som aftog de 7—800 Tdr., der tidligere havde hørt under Bondebyen. Knuth var for øvrigt, skønt indvandret, af en noget anden Type end Hahn; han viste ikke blot „i flere Retninger stor Omsigt og Dygtighed“ som Godsbesidder, men lettede ogsaa Hoveriets Byrde, oog kun ved at henlægge flere Bøndergaarde til Hovedgaardens Drift. Hovedgaardens Hartkorn var nu ikke mindre end 278 Tdr. Htk. Ager og Eng — i hele Danmark havde kun 34 Gaarde over 100 Tdr. Htk. —, hvortil kom 1181 Tdr. Htk. Bøndergods. Studeavlen var ganske opgivet; Kornavl var aabenbart Hovedsagen.

Adam Levin Knuth.
Miniatur paa Frederiksborg.

Lignende Forhold som paa disse Steder møder vi paa Sjælland paa Sofie Amalies og Louises *Hørsholm*, Charlotte Amalies og Prins Carls *Vemmetofte* og Birgitte Skeels *Gamle Køgegaard*, der ikke har lidt ved at være under Kvindestyre. Fælles for alle disse Godser er, at der lægges særlig Vægt paa Mejerivæsen. Paa Horsholm udvidedes Hollænderiet fra 60 Køer i 1661 gradvis til 170 Køer i 1701 (da Dronning Louise fik Godset), og der anlægges et stort Skæferi; paa Vemmetofte stiger Besætningen fra 80 Koer i 1694 til 200 i 1721; paa Gl. Køgegaard havde man 1656 100 Køer, men 1681 alene 123 paa Oredrevene, foruden hvad der græssedes paa Fælleden og Engene. Da denne Gaard 1709 bortforpagtedes, omfattede den foruden de tre gamle Hovmarker tre ny Vænger (jfr. Jægerspris) med Enge; desuden hørte der til Herregaarden i alt 61 Bøndergaarde, 55 Huse, to Møller og et betydeligt Skovareal. Arealet var i det forgangne Aarhundrede navnlig blevet udvidet ved Køb, medens man paa Hørsholm Gods uden videre havde nedlagt Bøndergaarde (bl. a. under Sofie Amalie hele Landsbyen Toelt). Paa tilsvarende Maade gik Charlotte Amalie frem paa Vemmetofte, hvor hun med den største Vilkaarlighed, aabenbart kun ledet af økonomiske Hensyn, snart nedlagde Landsbyer som Vemmetofte, snart oprettede ny Bøndergaarde paa det ophævede Frøslev Gods. Herregaardens tre gamle Marker øgedes herved fra 200 til 400 Tdr. Sædeland (150 Tdr. Htk.), Racestammer af engelsk Hornkvæg ind-

førtes, og Prins Carl gik videre med tekniske Forbedringer, f. Eks. ved at indføre Flyttefolde til Malkning ude paa Markerne.

Hvad det praktiske Resultat af alle saadanne Anstrengelser blev, er det vanskeligere at fastslaa. Om Gl. Kogegaard siges det 1709, at Nettooverskuddet kun var 367 Rd., mens det paa Tranekær 1699—1700 dog var 2319 Rd., en Sum, der i 1720'erne var steget til 10—12,000. Store Indtægter var det dog næppe, som Godserne indbragte i den ældre Enevældes Tid. Værre var det, at den ny Driftsform maatte medføre, at Bønderne betragtedes som et Tillæg til Hovedgaardsjorden, Bøndergaardene kom i anden Række, og ved *det forøgede Hoveri* blev Forholdene her stadigt sørgeligere. Klagerne herfra er mange, men ved nærmere Betragtning viser de fleste sig at stamme fra Perioden 1685—91 samt fra Den store nordiske Krigs Tid. Det var, som vi tidligere har set, de Tidsafsnit, da Misvækst og særlige Plager hærgede Landet, og dette Forhold maa tages i Betragtning, naar man hører de almindelige Domme om Landets Tilstand, som da udtales. Desuden er der øjensynlig store lokale Forskelligheder; paa Fyn var saaledes Tilstanden altid langt bedre end paa Vornedskabets Omraade, Sjælland-Laaland-Falster, og noget lignende gjaldt om Vestjylland i Forhold til Østjylland.

I *Jylland* var Godserne i det hele langt mindre end paa Øerne; kun 6 Hovedgaarde havde efter Matriklen et Jordtilliggende paa over 100 Tdr. Htk., og 112 Herregaarde var endog under 20 Tdr. Paa de vest- og nordjyske Herregaarde med deres store Tilliggender af Eng vedblev den gamle Driftsform med Studeopdræt; disse Landsdeles særlige Karakter, der prægedes af manglende Landsbyer, gjorde desuden en Udvikling af Hoveriet vanskelig. Eksempelvis kan nævnes, at af Herregaardene i Lemvig-Holstebroegnen fandtes 1677—78 paa:

Ryssensten	110	Øksne	og	6	Køer	
Bækmark	70	—	-	6	—	
Volstrup	50	—	-	8	—	(samt 2 Kalve)
Landting	60	—	-	7	—	
Rydhave	140	—	-	14	—	
Estvadgaard....	140	—	-	20	—	
Holmgaard	70	—	-	6	—	

Disse Eksempler, som kunde forøges i stort Maal, viser, hvor differentieret det danske Samfund var i økonomisk Henseende paa Grund af de lokale Forskelle, en Kendsgerning, der midt under de trykkede Forhold dog betegnede et værdifuldt Fremskridt i Sammenligning med den foregaaende Tid.

Spørger man om, hvor de kornproducerende Storgodser fandt deres Afsætningsomraader, naar man, som allerede nævnt, maa se bort fra Udførsel, kan Svaret næppe være tvivlsomt. Overalt i Europa havde paa denne Tid de staaende Hære skabt det første store Massebehov. Hærforvaltningernes Kornindkøb til Garnisoner og Magasiner gjorde det store Landbrug rentabelt, og paa den anden Side skabtes der ad denne Vej store Kapitaler i Stæderne, da disse Opkøb væsentlig foregik gennem private Firmaer. At Forholdene har udviklet sig paa lignende Maade herhjemme, er sandsynligt, og hvilken Betydning Storgodsernes Kornleverance under tilsvarende Forhold kan faa, vil staa klart for enhver, der har oplevet Verdenskrigen.

19. **Den gamle Adels Godstab.**

Den danske Adel havde mistet det forfatningsmæssige Grundlag for sin politiske Indflydelse i 1660. Men det viste sig hurtigt, at dette ikke betød, at man agtede i politisk Henseende at sætte den i Skammekrogen. Ikke blot opnaaede dens Medlemmer efter 1660 næsten Eneret paa Amtmandsstillingerne, men de anvendtes ogsaa i rigt Maal i den øverste Styrelse. Vigtigere var, at de væsentligste sociale Rettigheder sikredes Adelen ved Privilegierne af 24. Juni 1661. Hovedsagen maatte dog være, om den ogsaa bevarede sin Stilling som *Godsejerstand*, Grundlaget for dens virkelige Indflydelse. Selv om Afgørelsen af dette Spørgsmaal ikke laa i dens egen Haand, men lige saa meget afhang af de økonomiske Forhold, er det paa den anden Side sikkert, at Regeringen ingen Interesse havde af at se Standen økonomisk ruineret.

Resultatet er imidlertid sørgeligt bekendt, men det er interessant at belyse det nærmere i Enkelthederne. Allerede i 1660'erne gik paa Sjælland ikke mindre end 16 Herregaarde med i alt 1055 Tdr. Htk. i Hovedgaardstakst ud af „den gamle Adel“s Hænder, paa Fyn var Tallet endnu større, nemlig 19 Gaarde (dog kun med 644 Tdr. Htk.); i Vendsyssel og Thy mistede Adelen i denne Periode 8 Hovedgaarde (med 230 Tdr.), og i Hobro-Randersegnen (med Djursland) 9 Gaarde (med 349 Tdr.). Der er her som Eksempler anført de mest forskellige Strøg af Landet; thi medens Sjælland siden Mageskifterne i d. 16. Aarh. var sparsomt besat med Adelsgods, var Fyn efter Skaanes Afstaaelse Adelens forjættede Land; det samme gjaldt om Randersegnen, mens der Nord for Limfjorden fandtes mange, om end smaa Adelsgaarde. Efter denne voldsomme Aareladning i det første Tiaar af Enevælden syntes der i 1670'erne paa Øerne at skulle indtræde roligere Forhold;

Tabet er i denne Tid paa Sjælland kun 7 Hovedgaarde (med 301 Tdr. Htk. Hovedgaardstakst), paa Fyn 6 Gaarde (med 392 Tdr.), men paa „den nørrejyske Ø" endnu 11—12 Gaarde (med 295 Tdr.) og i Randersegnen 6 Gaarde (med 205 Tdr.). I 1680'erne tager Bevægelsen dog atter en skrækindjagende Fart paa Sjælland og Fyn, hvor Tallene er henholdsvis 15 Gaarde (801 Tdr.) og 11 Gaarde (435 Tdr.), mens Vendsyssel-Thy viser en Tilbagegang paa endog 23 Gaarde (588 Tdr.), Randersegnen derimod kun 5 Gaarde (291 Tdr.). I 1690'erne slap den gamle Adel paa Sjælland med et Tab paa 6 Herregaarde (216 Tdr.), men paa Fyn var Nedgangen 12 Gaarde (443 Tdr.), Nord for Limfjorden 7 Gaarde (257 Tdr.) og ved Randers 5 Gaarde (133 Tdr. Htk.). Hermed var saa det værste gennemgaaet, saa at Sjælland i de sidste tyve Aar før 1720 kun saa 5 Ejendomsskifter (297 Tdr.), Fyn 7 (294 Tdr.), Vendsyssel-Thy 11 (227 Tdr.) og endelig Randersegnen 7 Skifter (211 Tdr.). Bevægelsen synes altsaa at have naaet Jylland, navnlig Landet Nord for Limfjorden, noget senere end Øerne, men til Gengæld da at have udviklet en uhyggelig Kraft; navnlig Tiaaret fra 1680—90 var aabenbart den sorte Tid for den danske Adel.

Resultatet var, at ved 1720 havde den paa Sjælland i alt mistet 49 Herregaarde (med 2670 Tdr. Htk.) og kun bevaret (eller oprettet fra ny) 37 (med ca. 2300 Tdr. Htk.). Paa Fyn havde man dog i det mindste reddet Halvdelen: 55 Herregaarde (2208 Tdr.) mod 52 tabte (samme Antal Tdr. Htk.). I Vendsyssel-Thy var Tabet endnu større end paa Sjælland, nemlig 60 (med 1597 Tdr. Htk.) mod 37 bevarede (med 1378 Tdr.); endelig var Procenten i Randersegnen som paa Fyn, nemlig 31 bevarede (med 1461 Tdr.) mod 32 tabte (med 1189 Tdr. Htk.). Det synes altsaa, som om Adelen bedst stod Nedgangen igennem i de Egne, hvor den sad særlig fast i Sadlen ved at være Indehaver af mange og store Herregaarde.

Nogle Eksempler vil nærmere belyse Forholdet. Det var paa Sjælland saa bekendte Gaarde som i Sydsjælland Tryggevælde, Gjorslev, Søholm, Vallø, Bregentved, Gisselfeld, Vemmetofte, Ravnstrup og Holsteinborg samt i Nordvestsjælland Sæbygaard, Nørager, Knabstrup, Vognserup, Frydendal og Kongsdal, — for blot at nævne Eksempler —, der gik ud af de gamle Slægters Besiddelse. Kun i Roskilde-Korsørbæltet bevarede Adelen til 1720 en væsentlig Del af sine Ejendomme, som Gl. Køgegaard, Egholm, Rygaard, Gunderslevholm, Harrestedgaard, Basnæs, Borreby og Espe, ja den formaaede her at oprette et Par ny Gaarde, som i 1670'erne Geddesdal af Holger Vind og Krabbesholm af Oluf Rosenkrantz. I Nordvestsjælland beholdt den kun faa store Gaarde, særlig Eriksholm, Tølløse og Vedbygaard, men i Sydsjælland sad den inde med en Del gode Ejendomme, først og fremmest Gavnø og Turebyholm

samt Vallø (til 1707), Juellinge, Juellund, Billesborg, Broksø med Holmegaard, Lystrup og Rønnebæksholm. Det skal endnu bemærkes, at naar Medlemmer af den ny Adel tilgifter sig nogle Gaarde, nemlig Frederik Arenstorff Svanholm, v. Schildern Lindersvold, Klingenberg Tersløsegaard og Hahn Jomfruens Egede, kan saadanne Ejendomme jo kun højst uegentlig siges at være gaaet ud af den gamle Adels Hænder.

Paa Fyn vedblev den gamle Adel til 1720 tilsvarende at være ret stærk i den nordvestlige Del (Brahesborg, Tybrind og Wedellsborg), men særlig dog i Svendborg Amt (bl. a. Holckenhavn, Hverringe, Ørbæklunde, Lykkesholm, Ravnholt, Glorup, Broholm, Egeskov, Valdemarsslot, Brahetrolleborg, Nakkebølle, Arreskov, Damsbo og Hvedholm). Værre stod det til i Vendsyssel, hvor dog de berømteste Gaarde som Vorgaard, Birkelse, Kokkedal, Bratskov, Hjermeslevgaard, Sæbygaard, Vrejlevkloster, Bangsbo, Asdal og Odden endnu under Frederik IV's Regering var bevarede, mens den danske Adel paa denne Tid saa godt som ingen Herregaarde ejede i Thy og paa Mors. Gaar vi endelig mod Sydøst, stod det ved 1720 ikke godt til for den gamle Adel i Gislum, Sønderlyng, Nørhald og Onsild Herreder, og Støvring og Galten Herreder var ganske blanke, men i Gerlev, Hovlbjerg og Rovsø Herreder møder vi endnu Trudsholm, Sødringholm, Stenalt og Holbækgaard paa Adelens Hænder, og nede i Djursland er Grundstammen bevaret (Gl. Estrup, Tustrup, Hevringholm, Løvenholm, Benzon, Katholm, Rugaard, Høgholm, Møllerup, Isgaard, Rosenholm og Vosnæsgaard), selv om man maatte beklage Tabet af saa betydelige Gaarde som Clausholm, Ryomgaard, Skaføgaard og Mejlgaard. Hovedindtrykket bliver derfor, at man her som paa Fyn reddede den bedste Del, og at det samme i nogen Grad gjaldt for Vendsyssel og Sjælland, om end i betydeligt ringere Omfang.

Vender man sig fra de enkelte Herregaarde til *samtlige Gaarde* (i Forbindelse med Hartkornstallene) 1688, ser man, at den gamle Adel endnu paa denne Tid havde holdt sin økonomiske Stilling saa nogenlunde. Det samlede Adelsgods udgjorde den Gang for hele Riget ca. 167,000 Tdr. Htk., fordelt med omtrent Halvdelen paa hver Side af Lille Bælt, og af denne samlede Masse udgjorde den gamle Adels Besiddelse endnu 106,000 Tdr., hvortil yderligere kom adskillige Tusinde Tdr., som tilhørte de Medlemmer af den, som var bleven ophøjede i Greve- og Friherrestanden (Ejler Holck, Mogens Frijs, Frederik Ahlefeldt og Jens Juel). Det var altsaa godt og vel to Tredjedele, som endnu da var paa den ældre Adels Hænder. Den var noget stærkere i Jylland end paa Øerne, hvor *den ny Adel* navnlig havde søgt at skaffe sig Besiddelser i Midtsjælland. I Kalundborgegnen overgik dennes Ejendom

langt den gamle Adels, og selv i Sydsjælland og paa Laaland sad den inde med en anselig Procent af det samlede Hartkorn. Derimod havde den svært ved at faa Fodfæste paa Fyn, og i Jylland, hvor den kun betød noget i Thy, Aalborg-, Randers- og Skanderborgegnen —, havde den i 1688 kun naaet til 13,000 Tdr. Htk., ca. en Femtedel af det samlede Adelsgods. Til Gengæld var det herovre, at de borgerlige Besiddere repræsenterede den alvorligste Trusel for Adelens Bestaaen; Ridefogder, Forpagtere, Præster, Købmænd, ja Universitetsprofessorer havde paa dette Tidspunkt skaffet sig Ejendomsret til ca. 33,000 Tdr. Htk. (i hele Landet omtr. 60,000 Tdr.). I de fleste Amter fandtes de repræsenterede; i Vendsyssel med 1000 Gaarde, i Himmerland med 700, i Thy med 550, i Skernegnen med 700 o. s. v. Men ogsaa paa Sjælland fandtes der mange borgerlige Grundejere, i alt med over 17,000 Tdr. Htk., mens de paa de øvrige Øer havde lige saa svært ved at komme ind som de nyadelige.

Oversigten over det samlede Adelsgods — Herregaarde og Bøndergaarde — i 1688 i Forbindelse med de Oplysninger, vi har om Hovedgaardenes Stilling 1720, viser for den, der forstaar at lade Tallene tale, en katastrofal og tragisk Udvikling for den danske Godsejerstand. Hvor ofte maatte ikke en Adelsmand fraflytte den Gaard, som hans Slægt havde beboet og dyrket gennem Aarhundreder? Selv naar det lykkedes at forhale Katastrofen under den sidste Besidders Levetid, blev det Enken eller andre Arvinger, som under Behandlingen af Dødsboet maatte „oplade“ Ejendommen til Kreditorerne eller til den højstbydende paa Auktionen efter den afdøde. Ikke alene spredtes der Sorg og Ulykke over Hundreder af Hjem, hvorfra den mandlige Ungdom nu maatte søge sin Fremtid i Embedsstanden, Hæren og Købmandsstanden, for saa vidt den da ikke sank ned blandt Bønderne. Men ogsaa for de Fæstebønder, der hørte til de afstaaede Godser, var Ombytningen af Herrer oftest en Ulykke, da de nyadelige og borgerlige Besiddere, som fulgte efter, vel viste større Dygtighed end de tidligere Ejere, men tillige som oftest større Haardhed mod deres undergivne for at faa Aarsbudgettet til at „gaa rundt“ under de stadigt daarligere Tider.

20. Godsejerstanden.

Den ny Godsejerstand, som dannedes efter 1660, bestod af tre Bestanddele: Den gamle Adel, den ny Adel og de borgerlige Besiddere.

Den gamle danske Adel (hvormed stadig her forstaas de før 1660 adlede) var en Klasse i Tilbagegang. De bevarede økonomiske og sociale

Privilegier formaaede, som paavist, ikke at bøde paa det økonomiske Fald. Talmæssigt set gik Standen desuden stadig tilbage. I de 50 Aar fra 1650 til 1699 uddøde 51 Adelsslægter, og i de følgende 50 Aar 50 Slægter, et Tab, der stærkest maa have ramt den gamle Adel. Thi dette fremgaar af, at af de 131 gamle Slægter fra 1660 levede ved 1700 kun 95, ved 1750 65. Ogsaa naar man ser paa Nedgangen i Individtallet, er Indtrykket bedrøveligt. I Tiaaret 1650—1659 døde 265 Adelsmænd og Kvinder, mens der kun fødtes 112; i det følgende Tiaar er Tallene henholdsvis 168 og 111, og fra 1670 til 1679 191 og 92. Det er kun billigt at tilføje, at en ikke ringe Procent af de døde faldt i Krigen, desværre maa det da ogsaa bemærkes, at mange omkom i Slagsmaal.

Der blev stille om de gamle Adelsslægter, som nu helligede sig til Landbruget, for saa vidt de da bevarede deres Gaarde, og efter Griffenfelds Tid sjældnere og sjældnere saas i Statsstyrelsen. Til Gengæld gjorde de sig her, naar de optraadte, fordelagtigt bekendt, saa vist som Jens og Niels Juel, Knud Thott, Mogens Skeel, Markus Gøe, Otto Krabbe og Christian Sehested hørte til Datidens bedste Mænd. Der er heller ingen Tvivl om, at der rundt om i Landet levede mange Adelsmænd, som gjorde deres Stand og deres Forfædre Ære. Da Landsdommeren Hans Oldeland til Uggerslevgaard paa Fyn i 1680, ruineret af Kvægpest, Misvækst og Skatterestancer, maatte gaa fra Gaarden, fik han saaledes „et herligt Skudsmaal“ af sine Bønder. Andre Adelsmænd dyrkede endnu aandelige Interesser som den sjællandske Landsdommer Holger Parsberg († 1692), den lærde Holger Rosenkrantz' Sønnesøn Jens († 1695), Aksel Juul til Volstrup († 1671) og Mogens Rosenkrantz til Landting († 1695), begge Gaarde i Vestjylland. Aksel Juul havde studeret i Padua og Siena, men søgte intet Statsembede og levede roligt paa sin Gaard, optaget af sit Kunstkammer, der førte ham i Brevveksling med Ole Worm. „Som han udi fast alle Tungemaal og Fakulteter havde en synderlig Forfarenhed og Kundskab, blev han ofte af mange andre fornemme Mænd inden- og udenlands konsuleret i højvigtige og dybe Sager, hvorom bærer Vidne mange Skrivelser, saa vel som Kopier og Svar derpaa, som findes endnu udi hans Studerekammer.“

Saadant var dog Sjældenheder. At der ogsaa fandtes brodne Kar inden for den gamle Adel, er en Selvfølge. Mærkeligere er det at møde en Række Vidnesbyrd om forandret Sindsstemning og manglende Respekt hos deres egne undergivne, hvilket kunde give sig uhyggelige Udslag. Her skal anføres nogle enkelte Eksempler fra Vestjylland, hvor Bondens Stilling jo ingenlunde var værst. Claus Linderot til Sodborg mente sig o. 1680 nødsaget til i Selvforsvar at skyde to Bønderkarle ned paa sin Hede, og Knud Galt til Viumgaard, som var en slem Bondepla-

ger, blev 1698 selv skudt af en Karl med en Pistol. Det mærkeligste Eksempel paa Tidens forandrede Tænkemaade var dog vel den Skæbne, der overgik Vibeke Rosenkrantz, Enke efter Oversekretæren i Danske Kancelli Erik Krag.

Hun overtog ved sin Mands Død, foruden Godser i Vestjylland, desværre for hende en betydelig Gæld, og til hendes værste Kreditorer hørte en Borgerkone i Ribe, Vibeke Jensdatter, der i 1685 endog satte hende i Gældsfængsel. Da Fruen havde opholdt sig her i tre Fjerdingaar, skrev hun — ganske vist i en noget irriteret Tone — til Vibeke Jensdatter og bad hende om at maatte forandre Arresten til Fængsel paa sin Herregaard Kærgaard, for at hun der kunde søge sin sædvanlige Præst og gaa til Alters hos ham. Svaret herpaa lød som følger:

»Først naar jeg faar Betaling for mine forstrakte Redepenge, saa er Arresten ophævet. Angaaende, at Fruen begærer at arresteres paa sin egen Gaard, da er det ikke min Lejlighed sligt at samtykke, mens snarere skulde finde Aarsag til at begære en strengere Arrest. For det andet, belangende at søge Guds Hus og Menighed, da kan enhver kristen Sjæl, som den offentlige Forsamling er forbudt, finde Guds Hus i sit Sovekammer. For det tredie, ang. Kristi Legems og Blods Samfund, da dependerer det aldeles ikke af noget Sted eller Person. Og kan velb. Frue ligesaa vel her som paa Kærgaard blive afløst af sine Synder. Endeligen saa kan jeg ikke samtykke velb. Frue hendes Begæring, med mindre jeg ser Redepenge, da jeg skal findes ræsonnabel. Imidlertid forbliver

den velb. Frues
tjenstvilligste
W. s. L. F.
(ɔ: Vibeke, sal. Laur. Frises).

Saaledes vovede man altsaa at skrive til Enken efter en af Landets højeststaaende og højtfortjente Embedsmænd! Enden blev ikke blot, at Vibeke Jensdatter fik Gods for Pengene, men at Vibeke Rosenkrantz maatte af med sin Hovedgaard Endrupholm til sin egen Forpagter Niels Nielsen, der som saa mange af Samtidens Forpagtere og Forvaltere ikke var bleven fattig i sit Herskabs Tjeneste.

Selv til *Jylland* strakte altsaa den stigende Ringeagt over for den gamle danske Adel sig. Og dog formaaede den her bedre at hævde sig økonomisk end de fleste andre Steder. Medens den sjællandske Adel i de første Par Slægtled efter 1660 maatte opgive sine fleste „Residenser“ i København, og mens den fynske Adel mistede sit aarlige Landemode i Odense, og de adelige 1683 kun ejede syv Gaarde her, hvoraf endda blot een beboedes af Ejeren, var Forholdet et andet i den jyske Adels Hovedstad Viborg. „Snapstinget“ bevarede sin gamle Dragningskraft, og før den store Brand 1726 gik kun faa adelige Ejendomme

over paa borgerlige Hænder. Navnlig var St. Mathiasgade og Store og Lille St. Hansgade fulde af Adelsgaarde. Grunden var den, at de tillige tjente som en Slags Aftægtsgaarde eller Enkesæder for adelige Enker og Jomfruer. Det gjaldt om Familier som Frijs, Parsberg, Lykke, Høg, Kaas, Krabbe, Daa, Juel og hvad alle de berømte Slægter hed. Man kan levende sætte sig ind i, hvilken Stemning der har hersket her, naar Ulykkerne strømmede ind over de gamle Slægter, naar det 1674 forlød, at Christopher Gersdorff og Otto Bille havde dræbt hinanden i Duel paa Gaden, eller i 1680'erne, at Valdemar Daa havde slaaet sig ned i Byen efter at have „destilleret" tre Herregaarde bort ved sit Guldmageri, eller endelig 1691, at den bekendte Marie Grubbe, forhen „hans høje Ekscellence"s Gemalinde, var bleven skilt fra sin anden Mand, Palle Dyre, for Utroskab med sin Kusk Søren Møller.

Særlig Bitterhed herskede der dog inden for Adelens Kreds, naar Mænd og Kvinder af Standen ikke undsaa sig for at skille sig ud fra deres Standsfæller ved at lade sig optage i den ny Overklasse, *Greverne og Friherrerne.* Det var i forstærket Grad en lignende Følelse, som før 1660 havde hersket hos Lavadelen mod Rigsraadsslægterne (se S. 78). Da den ny Lensadel stiftedes 1671, var af de 11 første Medlemmer fire (Christopher Parsberg, Mogens Frijs, Oluv Rosenkrantz og Ejler Holck) gammeladelige. Det følgende Aar optoges igen fire (Jens Juel, Brødrene Podebusk og Birgitte Trolle), men hermed var Listen ogsaa i det væsentlige afsluttet, og fra nu af og lige til 1730 omfatter Ophøjelserne til Grever og Baroner mest Holstenere og Mecklenburgere. I det almindelige Omdømme kom derfor denne ny Højadel til at bære udenlandsk Præg, og ikke uden Grund, da ogsaa de danskfødte Medlemmer efterabede udenlandsk Væsen. I den muntre „Herrestandskomedie", Forløberen for Holbergs Skuespil, lader Mogens Skeel sit Vid spille over for dem, fordi deres Skriver nu skal hedde Sekretær, Tjeneren Page og Jomfruen Mamselle, fordi de viser den taabeligste Selvovervurdering, Forfængelighed og Rangsyge, og fordi nogle af dem, som Gyldencrone (Marselis), skal have erhvervet deres Rigdom ved de smudsigste Midler, Bedrageri af Staten og private.

Grevernes og Friherrernes Klasse danner altsaa det forbindende Led mellem den gamle og den ny Adel, selv om Udlændingene udgjorde Flertallet inden for den. Der fandtes mellem disse dygtige og fortræffelige Mænd som Fred. Ahlefeldt, Hans Schack, Henrik Rüse, Conrad Reventlow og U. A. Holstein, og i det hele kan det sikkert siges, at den Del af Indvandrerne, som naaede at blive optaget i Højadelen, ikke vanærede deres høje Stilling. En Undtagelse danner den første Greve Wedell-Wedellsborg, hvis Minde endnu lever hos Almuen paa Fyn under det betegnende Navn „den gale Grev Wedel". Han var nem-

lig en mildest talt ekscentrisk Herre, der viste sin Standsfølelse ikke blot ved at lade blæse til og fra Bords for sig af tolv Trompetere, men ogsaa ved forskellige Retsovertrædelser, som da han lod en Kone dømme til Kagstrygning og Dommen udføre. Den Slags Grever betragtede sig aabenbart som Konger paa deres Omraader, og det var naturligt, at den rigtige Konge ikke vilde finde sig i sligt, men greb ind. Men disse Indvandrere var jo kun en Brøkdel af *de tyske Adelsmænd*, som strømmede ind i Landet og — med eller uden Naturalisering — slog sig ned som Godsejere. Thi af de Slægter, ialt 82, som vore første Enevoldskonger optog i Adelen, var det overvejende Antal udenlandske. Navnlig paa Øerne spillede denne fremmede Adel en fremtrædende Rolle, og som Godsejere kom de ofte til at staa som rene Bondeplagere, da de medførte deres Hjemlands Syn paa Bønderne som en lavtstaaende Race. Det er i Christian V's Dage, at Strafferedskaber som Træhest og Hundehul fik Indpas paa Godserne, navnlig de Steder, hvor fremmede Officerer overførte de i Hæren anvendte disciplinære Midler paa deres civile undergivne.

Mange af disse Udlændinge, der beklædte Stillinger som Embedsmænd eller Officerer, naaede dog aldrig inden for Adelens Rækker, og vi staar herved over for det tredje Lag af Godsejere, *de borgerlige Besiddere*. En Mand som Oberst v. Schwanewede havde gjort sig berømt som en dumdristig Partigænger under Skaanske Krig; senere erhvervede han Nørre Vosborg i Vestjylland, og Sagnene fortæller om, hvor barsk, streng og voldsom han kunde være over for sine Bønder, men paa den anden Side godmodig, naar man tog ham paa den rette Maade. Som han var sikkert mange af Krigens Veteraner i Fredens Dage, men Hovedparten af de borgerlige Ejere var dog tidligere Ridefogder, Embedsmænd i Centraladministrationen, Professorer, Præster eller Borgere fra Provinsstæderne. Christen Linde var saaledes en Hosekræmmer fra Holstebro, født paa Kejserkrigens Tid; han tjente sig efterhaanden en saadan Formue, at han ved Pant blev indført i ikke mindre end tolv Herregaarde. 1681 fik han adelig Frihed paa alt det Gods, „som han enten allerede i sine Gældsfordringer ved Udlæg haver været foraarsaget at antage eller sig i andre lovlige Maader kan have tilforhandlet, saa og hvis (hvad) han deraf herefter i lige Tilfælde lovligen bekommer“, og 1704 ophøjedes han i sit 78. Aar i Adelsstanden. Den rige Mand beskyldtes for at have været kneben med Offer, men har i øvrigt et godt Eftermæle. Hans Nabo, Rasmus Nielsen Overgaard paa Kvistrup Hovedgaard, der ligeledes fik adelig Frihed for sit Gods, var derimod „næppe nogen elskværdig Karakter“, sogte at narre en adelig Enke og sloges i 1691 med en Mand paa Gaden i Struer, saa at det

gør et ejendommeligt Indtryk, naar man i hans Gravskrift læser en Advarsel mod Menneskenes Misundelse. Dog var han ingenlunde haard mod Bønderne og maatte endda, paa Grund af de usle Tider, se meget af sit Gods staa ubesat. Et tredje Eksempel paa denne Type er den tidligere nævnte Forpagter Niels Nielsen, der erhvervede Endrupholm ved Varde, og som synes at have været behæftet med større moralske Skrøbeligheder. Hertil tog Regeringen dog næppe særligt Hensyn, naar den med rund Haand tildelte adelig Frihed eller endog optog Borgerlige i Adelsstanden, saaledes som den saa ofte gjorde det med disse saakaldte „Proprietærer".

Livet paa en dansk Herregaard i Slutningen af d. 17. Aarhundrede har sikkert formet sig meget forskelligt under disse saa forskellige Besiddelsesforhold. Fælles for dem alle var dog de truende økonomiske Skyer. Sjældnere har man vel tilladt sig en Livsførelse som Morten Skinkels paa Estvadgaard, han, der foruden Familien (Hustru og syv Børn) underholdt „Præceptor" (d. e. Huslærer), Skriver, Skytte, Ladefoged, Kusk, Løber, Postkusk, Røgter, „Bojer", Hyrdedreng og seks Piger. Gaarden var en Studegaard; heraf det ringe Karlehold. Modstykket er Christen Linde paa Volstrup med hans Avlskarl, seks Drenge og to Piger. Det normale har sikkert været en Mellemting mellem disse to Yderpunkter. Af Landets 740 Herregaarde var de to Tredjedele under 50 Tdr. Hartkorn, og naar man af Udbyttet ikke alene skulde betale sine egne, men ofte tillige sine Bønders Skatter, blev det nødvendigt at indskrænke sig paa alle Maader eller at forbedre sin Stilling ved at søge Kongens Naadesbevisninger. Den samme Mogens Skeel, som satiriserede over sine Standsfæller i „Grevens og Friherrens Komedie", lod derfor aldrig sin Kritik komme frem i Trykken, beklædte Hofstillinger og Gesandtskabspladser og giftede sig selv med en Friherredatter. „Mieux vaut souplesse que force" var hans Valgsprog, og Meningen var, at Adelen nu maatte forstaa at sno sig for at klare sig i Verden. I det hele kunde det ikke være andet, end at de forskellige Lag inden for Godsejerstanden med Aarene kom hinanden nærmere paa Grund af de fælles Interesser, og at en Sammensmeltning fandt Sted. Ægteskaber mellem den gamle og den ny Adel var almindelige, og Forbindelsen med „det ny Selskab" fremmedes ved, at den gamle Adels Sønner blev Officerer og Embedsmænd. Regeringen støttede denne Bevægelse ved, som nævnt, i 1691 at oprette „det ridderlige Akademi" i København, der i Modsætning til det opløste Sorø Akademi ogsaa var beregnet for den velstaaende Borgerstands Sønner, og som, ligeledes i Modsætning til Universitetet, der var en Præste- og Lægeskole, skulde give Uddannelse til de højere Statsembeder og Politur til Selskabslivet. Selv om dette Akademi paa Grund af de daarlige Stats-

finanser kun bestod i 19 Aar, idet det nedlagdes 1710, blev Dannelsen af den ny Overklasse, som det skulde fremme, ligefuldt en Kendsgerning. Om nogen stærk aandelig Interesse inden for denne Godsejerstand var der naturligvis ikke Tale; Sans for Landbrug og Jagt var det mest karakteristiske for den, men her opvoksede dog en sund og jordbunden Slægt, droj i sin Skæmt, der fra Forfædrene havde arvet Evnen til at kunne drikke tappert, og som hertil selv havde føjet Tobaksrygningens Kunst. Det er denne „Herremands"-Type, som prægede d. 18. Aarhundrede, hvor vi t. Eks. kender den fra Blichers Noveller, og som først forsvandt op imod vor egen Tid.

21. **Præster og Bønder.**

Næst Herremanden var *Præsten* Sognets første Mand, og hans Anseelse var i Tiden efter 1660 stigende. Flere Omstændigheder bidrog hertil. Forbi var Lensmændenes Kontrol med Kirkestyrelsen, og Bisperne stod direkte under Kongen. De Gejstliges Privilegier af 1661 indeholdt flere Fremskridt; ikke alene gejstlige Sager, men ogsaa alle Ægteskabssager hørte saaledes under kirkelig Ret med Højesteret som øverste Instans. Men ikke blot over for Adelen, ogsaa over for den øvrige Befolkning stilledes Kirkens Mænd friere, da Menighedernes Valgret ved „Danske Lov" 1683 ophørte, og alle kirkelige Embeder, undtagen paa de Steder, hvor Adelige havde Patronatsret, for Fremtiden besattes ved kongelig Udnævnelse. Præstestanden blev saaledes *knyttet nøje til Statens Overherre,* og det er en Kendsgerning, at Kirkens Mænd havde Indflydelse ved Hove, navnlig i aandelig Henseende. Kongerne holdt strengt over den rette Lære, og naar der var Tale om at tillade fremmede Religionsbekendelser i Riget, — Reformerte, Katoliker eller Jøder, — lod de de økonomiske Hensyn vige for de konfessionelle. Alt som Kongerne ifølge Tidsaanden blev mere og mere religiøse (Pietismen under Frederik IV og hans Efterfølger), blev Baandet fastere mellem dem og den danske Kirke. Med barnlig Tillid saa Præsterne hen til Kongen, til hvem de henvendte sig med deres Ønsker og Bekymringer, og Præstestolene blev til Gengæld i denne presseløse Tid de vigtigste Centrer for Befolkningens Paavirkning i monarkisk Retning.

Denne Indflydelse var dog dyrekobt. Allerede i Sommeren 1661 fik man en Forsmag herpaa, da det ikke alene paabodes Præsterne, hver i sit Sogn, at *opkræve den ny Konsumtionsskat,* en Opgave, der dog ellers maatte være deres gejstlige Embede ganske uvedkommende, men da det tillige „tillodes" dem at *tilforhandle sig deres Præstegaardsbyg-*

ninger. Dette var en mærkelig Tilladelse, det drejede sig i Virkeligheden om en helt ny Byrde, men Kronen haabede ad denne Vej at faa sin Gæld til Københavns fattige (50,000 Rd.) dækket. Det bestemtes derfor, at enhver Præst skulde indløse sin Bolig med 100 Rd. (= 150 Sletdaler), men at deres Efterfølgere til Gengæld skulde betale Enkerne 500 Sletdaler. Det drejede sig hermed om en ren og skær Finansoperation fra Statens Side, og karakteristisk nok vovede man aldrig at gennemføre Bestemmelsen for Norges Vedkommende. Hvad *Domkapitlerne* angaar, lod Kronen dem efterhaanden uddø, og den disponerede herefter frit over deres Jordegods, blandt andet til Ryttergods, saa at Jakob Worm med rette kunde sige:

»Det som til Alterbog og Bibel fordums laa,
til Saddel og Pistol, til Rytterhest maa gaa«.

Endelig gik Regeringen fra 1670'erne over til at *sælge Kirkerne* med den dertil hørende Tiende til de højestbydende, saaledes at Kaldsretten sædvanlig fulgte med. Føjer man til, at Kirkens Mænd, navnlig under Den skaanske og Den nordiske Krig, maatte finde sig i alle Slags *Ekstraskatter*, hvad enten de hed „Krigsstyr", „Dragonstyr" eller „Paryk-, Fontange- og Karosseskat", kan man tænke sig til de noget blandede Følelser, som herskede hos dem. Allerede 1676 maatte t. Eks. Præsten i Asminderød betale 15 Rd. i Krigsstyr, og hans Kollegaer i Rinds Herred 30—45 Rd., foruden at de maatte levere tre Tdr. Korn af hver Slags, og hver to Præster skulde stille en Hest. Det følgende Aar 1677 maatte alle Danmarks Præster betale 20 Rd. i Dragonstyr, ligesom Krigsstyren fra 1676 vendte tilbage gennem alle Krigens Aar, om end i mindre Omfang. Man forstaar, at selv velstaaende Præster maatte underkaste sig militær Eksekution for Skatter. Under Den store nordiske Krig fandt Regeringen i de nævnte Parykker og Fontanger (Sæt eller Toppe som „Hovedtøj" for Damerne) et glimrende Skatteobjekt; thi Forfængelighed og Rangsyge havde i høj Grad ladet denne Mode blomstre frem, og det hjalp ikke, at visse Indehavere beraabte sig paa, at de kun bar dem „for Hovedsvaghed".

Naar Enevoldskongerne saaledes kunde disponere meget frit over Kirkens Ejendom, uden at nogen højlydt Protest rejstes derimod, hang dette ogsaa sammen med den stærke Udvikling, som *det kirkelige Bureaukrati* havde naaet. Biskop Svane var ikke egentlig yndet af sine undergivne Præster, men han holdt dem fast i sin Haand og taalte ikke Mytteri. Da den kgl. Forordning om Præsternes Konsumtionsopkrævning udkom, ledsagede han den med en Følgeskrivelse, hvori han gjorde sine Præster opmærksomme paa, at de skulde rette sig herefter, dels for at gøre et godt Indtryk paa Monarken, dels for at befri sig

selv og deres Tilhorere for de almindelige Skatteopkrævere, tillige for at stoppe Munden paa dem, der var ildesindede mod Gejstligheden (altsaa Adelen), endelig paa Grund af de i Kongebrevet selv fremsatte Motiver. Med hans Efterfølgere forholdt det sig paa lignende Maade; med stor Veneration saa Gejstligheden op til sine Hyrder og vovede aldrig Opposition. Om Biskop Chr. Worm paa Frederik IV's Tid siges det, at han engang ved Hoffet talte om „at regere“ sine Præster, men at Kongen da fandt sig befojet til at afbryde ham med en Forsikring om, at Regeringen skulde han nok selv besørge.

Noget frit *aandeligt Liv* kunde der saaledes ikke røre sig inden for Kirken; om der føltes stærkere Trang dertil, kan rigtignok betvivles; thi friske Strømninger møder man først henimod Periodens Slutning. Overhovedet synes det næppe at være religiøs Kaldelse, der driver Hovedparten af Datidens Præster til at soge Embede; meget snarere er det det almindelige, at Sønnerne af Vane gaar i *Fædrenes Fodspor* og vælger samme Livsbane, ja som Regel samme Virkeplads. Heri ligger naturligvis ikke, at der ikke skulde findes mange betydelige og ivrige Præster, saa meget mere som Religionen i hele Befolkningens Liv spillede en større Rolle da end i vore Dage. Men at materielle Hensyn ved Siden heraf var overmaade vægtige, er utvivlsomt, og selv Kirkens bedste Mænd, som Thomas Kingo, indviklede sig i de hadskeste Stridigheder om jordisk Gods og Guld. Var der heri noget, som maatte vække Befolkningens Kritik, opvejedes dette i nogen Grad ved, at Præsterne i deres daglige Liv og deres agrariske Interesser stod den almindelige Befolkning overmaade nær. Derfor kunde det gaa for sig uden Protester, at „nogle Præster, for at skaane deres eget Arbejd, slaa sig til Ladhed og lade Studentere prædike for sig Aar ud og Aar ind, uden alene paa de store Højtider“, som Viborg Stifts Biskop gentagne Gange klager over; eller omvendt, at de „tage hinandens Sognefolk til Alters eller Copulation (ɔ: Vielse) uden deres Sognepræsts Permission“, og at sligt maatte standses ved Indgriben ovenfra. Sørgelige er ogsaa de mange Eksempler, som kendes paa, at Præsterne gjorde sig medskyldige i Simoni, d. v. s. at de betalte Patronatsindehaverne flere 100 Rd for at opnaa Kaldsbrev til deres Embeder.

Mange af de Ulemper, hvorunder Kirken led, kan dog forklares og til en vis Grad undskyldes ved de *materielle Forhold*, hvorunder Præsterne levede. Som alle andre ramtes ogsaa de af de usle Tider. At der var stor Forskel paa deres Stilling, er dog givet. En nordsjællandsk Præsts (Pastor Tuxen i Asminderød) Aarsindtægt i 1660'erne og 1670'erne kunde være ca. 400 Rd., en Sum, der opstod ved Sammenlægning af Udbyttet af Præstegaardsjorden (70 Tdr. Land med en Avl af ca. 50 Tdr. Korn og 18 Læs Hø, ialt 70 Rd.), Tienden (90 Tdr.

Korn foruden Naturalier, ialt 130 Rd.) og Offeret (ca. 200 Rd.), og Skifteprotokollerne fra Nyborgegnen i Slutningen af Aarhundredet viser flere Boer, som kunde opgøres til et Nettooverskud paa 2—3000 Rd., heriblandt for flere Hundrede Rd. „Guld- og Sølvtøj". Ogsaa fra Sydjylland og Sydsjælland kendes der fra samme Tid adskillige Eksempler paa Velstand; ved Auktionen efter Peder Syv i Hellested solgtes saaledes bl. a. 28 Heste, en Bogsamling til 850 Daler og en Sølvkande paa 68 Lod. Saadanne Forhold har dog sikkert været Undtagelser. En stor Børneflok har mangfoldige Steder hindret Velstand; Pasningen af denne foruden Jordens Dyrkning, Kreaturernes Røgt, Husindustri og andre huslige Sysler krævede et stort Folkehold. Præsten i Asminderød holdt saaledes foruden „Præceptor" (Huslærer) fire Karle og tre Piger; hans Søn, der blev Præst i Himmerland, to voksne Karle, to Drenge og to Piger. Og dennes Kald var paa den anden Side langt ringere end Faderens. Navnlig under Den store nordiske Krig har i mange Egne Præsternes Kaar været ret ynkværdige. Naar Præsten i Navr Sogn ved Holstebro 1711 klagede over, at han uden at eje rede Penge stak i en „vidtløftig" Gæld, da Tiende og Offer sank for hvert Aar paa Grund af Bøndernes Forarmelse, og Misvækst ødelagde hans eget Udbytte, er der hverken Grund til at mistvivle om Sandheden heraf, eller tro, at det skulde dreje sig om et enestaaende Tilfælde.

Præstegaardene adskilte sig ikke i det Ydre fra Bøndergaardene, med hvis Jord deres egen som oftest „laa i Fællig". Straatækte Bindingsværkslænger var det almindelige, af Værelserne kunde kun nogle faa opvarmes, og Udstyret var oftest i Smag med bedre Bondestuers. Hos de mere velstillede Præster kunde man dog ofte finde et eller flere Rum udstyrede i moderne borgerlig Smag med Jernkakkelovne med Messingknapper og Fødder, blomstrede Silkebetræk paa Stolene, Marmorplader paa Bordene og „Contrafeyer" paa Væggene. Det allerhelligste var naturligvis Studerekamret, hvor Hr. Peder eller Hr. Mogens tronede, omgivet af deres Bogsamlinger. Det var ikke saa helt smaa Biblioteker, man saa her langs Væggene, tit et Par Hundrede Bind, mest vel kirkelig Litteratur, hvorunder de trykte Ligprækener spillede en fremtrædende Rolle, men dog ogsaa klassiske Autores og danske historiske Bøger.

Her var i Virkeligheden hele Sognets Kulturcentrum, og her sad Sognets Historieskriver, ganske vist uden at tænke paa, at naar han førte de mange Notitser ind i sin *Kirkebog*, tjente han ogsaa Eftertidens historiske Tarv. Naar „en smuk ung Karl" dør, sukker han over, at han var „som Asahel, rask som en Raa paa Marken", men da Skrædderens Kone gaar bort, tilføjer han omvendt: „Hvilken han gerne vilde miste". Navnlig er det i Sognebørnenes personlige For-

hold til deres Hyrde, vi indføres; om en gammel Mand hedder det anerkendende: „Det var rara avis (en sjælden Fugl), som ofrede Præsten hver Højtidsdag for sin Person en Sletdaler“, mens det om et trolovet Par hedder: „Var nogle Ærkegniere i deres Offer“. Hele smaa Genrebilleder giver Notitser som:

»Begrov jeg Peder Jensen Smed af Dalby, som længe havde baaret Herrens haarde Kors ved Syndens Forskrækkelse i sin forfærdede Samvittighed, og snart havde snublet og mistvivlet om Guds Naade; blev dog før sin Død berettet«.

Eller omvendt:

»Begrov jeg Rasmus Jørgensen Møller af Mullerup, som var en gammel meget avindsyg Mand, havde liden Helbred og *nød i nogle Aar snart intet andet end Brændevin;* efterlod sig snart 2000 Dlrs. Middel«.

I Studereværelserne forfattedes dernæst Søndagsprækener og gejstlige Taler. Havde Præsten Forfatterærgerrighed og formelle Evner, udgik herfra *Opbyggelsesskrifter,* tit under saa smagløse Titler som „En from Kristens Nathue“, „Bibelske Stueuhr“, „Catechetisk Mælk“, „Himmelens Provianthusnøgle“, „Guds Hærskarers Herres Krigsartikler“ eller „De tretten aandelige Politiforordninger“. Det var Bøger, som søgte at skaffe sig Indpas ved, at Forfatteren dedicerede dem til en eller anden fornem Velynder, men som henimod Periodens Slutning blev Genstand for lystig Spot fra den ny Tid, navnlig Holberg. Men paa Præstens Væg hang ogsaa ofte en Lut eller et andet Strengeinstrument, og var han da Indehaver af en lille poetisk Aare, kunde Resultatet blive en Række *Salmer,* af hvilke nogle har formaaet at hævde deres Plads lige til vore Dage i den danske Kirke. Davids Salmer, som ogsaa havde været Griffenfelds Trøst i hans Fængsel, var i den Trængselstid, som hvilede over hele Landet, Genstand for en særlig Kærlighed, og de omdigtedes atter og atter i moderne Skikkelse, indtil det Tidspunkt kom, da Pietismen i deres Sted vendte sig til Beskuelsen af Jesu blodige Vunder og fandt Udløsning for sin digteriske Evne i en Række Poenitenssalmer. Desværre var det ogsaa Præsterne, som paa en Tid, da Naturvidenskaben var i fuld Fremmarch, har Ansvaret for at have ydet de sidste Bidrag til *Overtroens Litteratur,* hvoriblandt Johan Brunsmans „Køge Huskors“ har naaet en lidet misundelsesværdig Berømmelse.

I godt og ondt var Præsten saaledes Sognets aandelige Fader. *Bønderne* søgte ham i hans Præstegaard og betroede ham deres Glæder og Sorger. De sidste var afgjort de fleste. Et Lyspunkt som Vornedskabets Ophævelse kom kun en begrænset Del af Danmarks Bondebefolkning

til Gavn. Bortset fra de daarlige materielle Kaar var Bondens Tryk også i andre Henseender stigende. At Godsejerstanden omdannedes, var til hans Ulykke, særligt da de indvandrede Tyskere, som sagt, medbragte et langt mere aristokratisk Syn paa Almuen, end der havde hersket hos de tidligere Herremænd. Dog er det sandsynligt, at den som var Bondens værste Plageaand, var den Mand, som stod i en Mellemstilling mellem ham og Godsejeren. Snart gjaldt dette om *Forpagteren* af en Herregaard, der søgte at faa det mest mulige Hoveri ud af Bonden, hyppigere var det dog sikkert Tilfældet med *Ridefogden*, der svarede til Nutidens Forvalter. Hans Stilling var vanskelig, da han havde Hensyn at tage til begge Sider; i Praksis førte dette naturligvis til, at han først og fremmest varetog sin Herres Interesser, hvis han da ikke gik saa vidt som til at mele sin egen Kage, ved samtidig at narre sin Herre og mishandle sine Bønder. Vist er det, at det er disse Ridefogder, Præsten som Regel maatte betale en Sum paa nogle 100 Rd. for at opnaa Kaldsbrev paa Embedet, og at flere af dem tjente saa meget i deres underordnede Stillinger, at de senere selv kunde blive Godsejere, ja undertiden Ejere af deres egne Herrers Godser. Det er et almindeligt Træk, som gaar gennem Datidens Litteraturværker, hvad enten de skrives af Mogens Skeel, Jørgen Sorterup eller Ludvig Holberg, at Ridefogderne tvinger Bønderne til at give mere i Afgift, end de er pligtige til, og at de selv inkasserer dette som Sportler, foruden at de ved falsk Regnskabsførelse bedrager deres Herrer for en Del af den øvrige Indtægt. Herremændene maatte blive stærkt afhængige af disse regnskabskyndige, utro Tjenere, og Bønderne opdagede snart, at det vigtigste for dem var at staa sig godt med Ridefogderne. „Ridefogden er en skickelig Mand; naar vi sticker ham en Daler i Næven, giør han sin Saligheds Eed for Herskabet, at vi ikke kand betale Land-Gilde“ (Jeppe paa Bjerget I,6).

Præst, der skrifter en Bonde
Maleri fra Præstestolen i Lynge Kirke
ved Sorø.

„Proprietairen" maa derfor sikkert ofte bære det nominelle Ansvar for Handlinger, som skyldes hans undergivne. Men hvor nu end dette Ansvar skal lægges, er det vist, at Godsejernes Magt over Bønderne i Slutningen af Aarhundredet fik en betydelig Udvidelse. Naar de t. Eks. i Viborgegnen 1699 mod Loven tog deres Bønder i Forsvar, naar disse skulde staa offentlig Skrifte i Kirken, eller naar nogle af Godsejerne omvendt „fordriste sig at gøre Divortia (Skilsmisser), jage Konen fra Manden, dele Godset mellem dem og kaste Konens paa Gaden", faar man et levende Indtryk af, hvilken utæmmelig Magtbrynde der kunde besjæle dem. Værst var naturligvis Bondens Stilling dér, hvor han var pligtig til at gøre Avlingshoveri, da dettes Omfang i Løbet af Aarhundredet blev ganske ubestemt. Om hvor stort et Antal af Fæstebønderne dette gælder, kan ikke oplyses for Tiden ved 1700; men medens det samlede Tal paa Hovbønder ca. 1650 havde været o. 14,000, var det 1770 21,000, og Sandsynligheden taler for, at Hoveddelen af Stigningen ligger forud for Aarhundredskiftet. Det var altsaa nu henimod en Tredjedel i Stedet for tidligere en Femtedel af Danmarks Bønder, som var sunket ned til denne ufordelagtige Stilling, der oven i Købet var adskilligt ufordelagtigere end 50 Aar tidligere.

At Sløvhed og Uærlighed maatte blive karakteristisk for en Befolkning, der levede under slige Kaar, er tydeligt. Som et enkelt Træk i denne Retning skal nævnes, at Bønderne under det lille Gods Frisholt i Jylland paa Grund af de knugende Afgifter og Byrder maatte leve af Kvindernes Vævning og Skovtyveri, hvoraf de saa kørte Udbyttet om Natten de fem Mil til Randers. Dog maa det aldrig glemmes, at den Skikkelse, der staar for os som den typiske danske Bonde ved 1700, „Jeppe paa Bjerget", saa langt fra er typisk dansk, at han ikke en Gang er ejendommelig for hele Sjælland, men kun for det særlige Storgodsbælte mellem Roskilde og Slagelse. Vel levede de danske Bønder paa Skyggesiden, men man kan ikke slutte fra Tilstanden i en Landsdel til Forholdene i en anden, og endnu mindre fra Hovbonden til de øvrige Fæstebønder, der dog endnu var Flertallet. „Rinds Herreds Knaber" slaas med Kaarder, mens de trækker til Marked med Koerne; de ejer store „Ralingshuse" og holder store Gilder, hvor de synger til Skaalerne og foredrager Peder Syvs Kæmpeviser. Vi faar mange andre Vidnesbyrd om, at der endnu var baade Livsglæde og Rygrad i Bondestanden paa mangfoldige Steder i Landet.

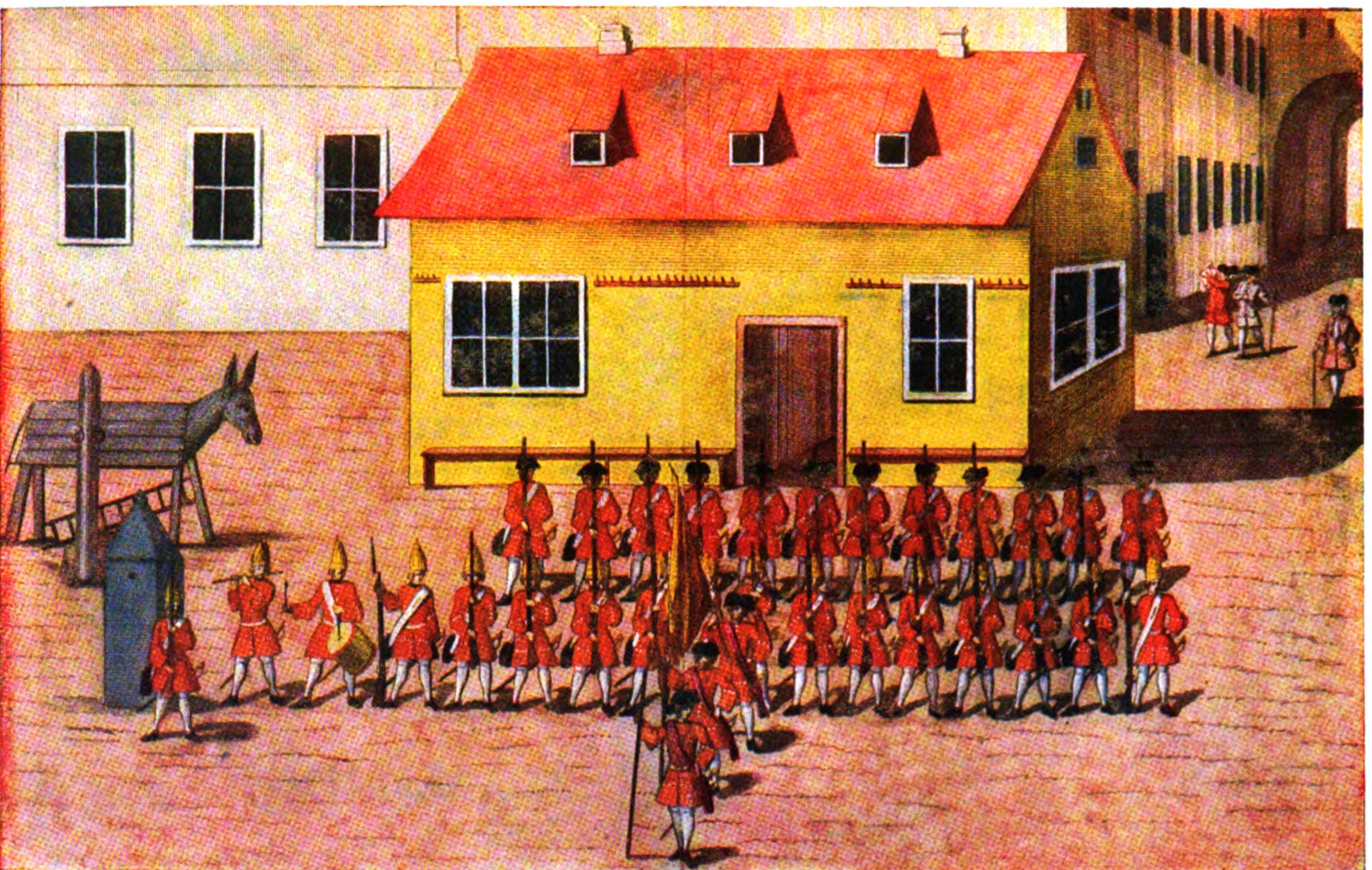
22. Hovedstaden og Provinsstæderne.

Om Danmarks Stæder i Slutningen af Aarhundredet gælder det gamle Ord, at den, som har, ham skal gives, etc. *København* var allerede tidligere Regeringens Skødebarn, og den blev det efter Enevældens Indførelse endnu mere. Centralisationstanken, som slog igennem paa alle Omraader, økonomisk, administrativt og politisk, arbejdede stærkt til dens Gunst. Hvis man tør holde sig til de Beregninger, som er anstillede paa Grundlag af Kirkebøgernes Tal over de døbte, steg Indbyggerantallet fra ca. 30,000 i 1650'erne til 40,000 i Tiaaret 1670—79, 60,000 i 1680'erne og endelig i Begyndelsen af d. 18. Aarh. til ikke mindre end henimod 70,000 Indb. Der er herom sagt, at det viser amerikanske Forhold, som vi kender dem fra det 19. Aarh.: en enestaaende Fremgang.

Lad det nu være med disse Tal, som det vil; bl. a. kan Kirkebøgernes Tilstand i Begyndelsen af Perioden gøre det betænkeligt at benytte dem til statistiske Beregninger.

Vist er det, at Hovedstaden gik fremad, og allerede et Blik paa *Byomraadet* viser dette. Det var i disse Aar, at ny Arealer toges op til Bebyggelse, først Frederiksholmskvarteret, der erhvervedes ved Udfyldninger af det grundede Kallebodstrand, hvor Navnet „Stormgade“ er et Minde om Svenskernes Angreb hin Februarnat over Isen mod Løngangen og Kongens Bryghus. Vigtigere var dog den Udstikning af Gader med paafølgende Bebyggelse, som fandt Sted Nord for Gothersgade og „Hallandsaas“ mellem Rosenborg, Nyboder, Kastellet og Havnen. Kastellets Bygmester Rüse skabte her det regelmæssige Net af Bredgade, Kongensgade, Borger- og Adelgade med deres Tværgader, som danner en ejendommelig Modsætning til det ældre København og viser Renaissancens sejrende Aand. Lykkelige Omstændigheder, navnlig at de store Brande 1728 og 1795 ikke naaede herud, har gjort, at der her i „St. Annæ Kvarter“ er bevaret karakteristiske og sluttede Gadepartier, som giver et Indtryk af Christian V's og Frederik IV's København.

Overgangen mellem de to Halvdele af Byen dannede det gamle Hallandsaas, der fra 1670'erne skiftede Navn til *„Kongens Torv“* eller *„det ny Torv“*. Det lykkedes Regeringen at gennemføre en ensartet og statelig Bebyggelse deraf ad privat Vej, navnlig ved Ulrik Frederik Gyldenløves Opførelse af Charlottenborg og Niels Juels Bygning af „det Thottske Palais“. Til Gengæld anlagde Regeringen Nyhavn for at sætte Torvet i Forbindelse med Søen, og København syntes at skulle antage et lignende nederlandsk Udseende som Christianshavn. Midt paa Pladsen rejstes 1688 l'Amoureux's Rytterstatue af Christian V, bedst kendt under det respektløse Navn „Hesten“. Længere mod Nord lod Dron-

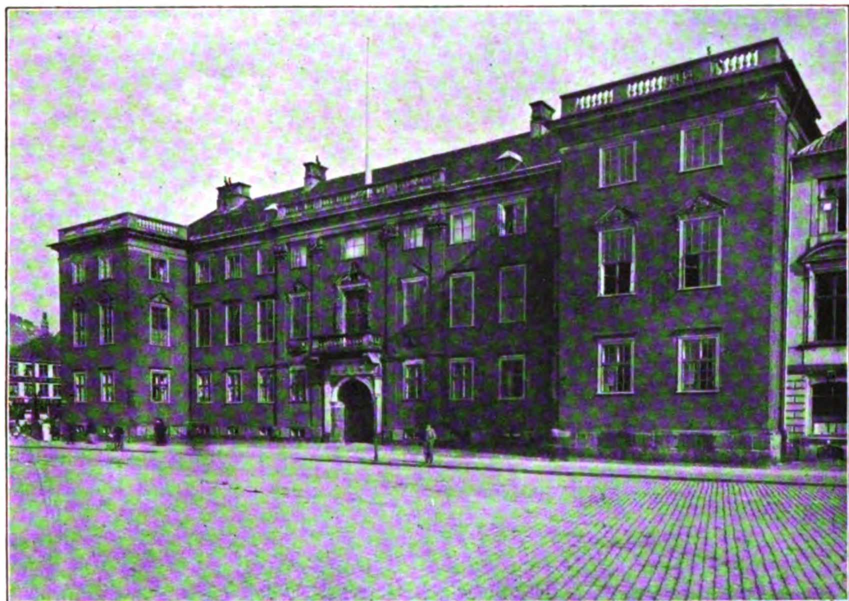

Hovedvagten ved Københavns Slot i Frederik IVs Tid.

Efter et farvelagt Træsnit i Nationalmuseet.

ningen opføre sit Slot Sofie-Amalienborg med et Operahus, hvis ulykkelige Brand 1689 kostede saa mange Indbyggere Livet.

Disse to Halvdele, det gamle og det ny København, smeltede hurtigt sammen; Sporene af den gamle Østervold langs den nuværende Gothersgade forsvandt, og Rüses Befæstning mod Landsiden, der senere fuldstændiggjordes ved en tilsvarende Voldlinje uden om Chri-

Charlottenborg.
Fotografi.

stianshavn og herfra mod Nord over opfyldt Havbund til et Punkt lige over for Kastellet, lod Billedet fremtræde af en vældig Byoval, der inden for sig rummede den lange og ypperlige Havn.

Det var naturligt, at der i den store By maatte finde *Forskydninger* Sted, saa at de gamle Kvarterers Betydning blev vigende i Forhold til de ny. En Sammenligning mellem Grundtaksterne for 1661 og 1689 viser saaledes, at Strandkvarterets Ejendomsværdi er sunket fra ca. 100,000 til 70,000 Rd., medens St. Annæ Kvarter er gaaet frem fra 50,000 til 85,000, og Vesterkvarter (hvortil det nybebyggede Frederiksholm hørte) endog fra 35,000 til 70,000 Rd. Denne Fremgang tog dog først rigtig Fart efter 1670. 1661 hedder det i en Forordning, at mer end Halvdelen af Gaardene og Husene kun er paa 3—4 Fag. Bindingsværksbygninger var altsaa endnu det almindelige; thi ved Fag forstod man Fladen mellem to lodrette Vægstolper i Bindingsværkmurene. Regn-

skaberne viser, at de fleste Gaarde paa Amagertorv, Vimmelskaftet, Gammeltorv, Nørregade og Købmagergade dengang var over 15 Fag, altsaa meget anselige. København bevarede lige til Branden 1728 som Hovedpræg at være en By af Bindingsværksbygninger.

De mange Munde behøvede megen Mættelse, og det kan derfor ikke undre, at den samlede *Indførsel af Korn* i 1675 var 240,000 Tdr. (= ca. 6000 Læster) og seks Aar senere henimod 300,000 Tdr. Dette var altsaa over Halvdelen af hele Danmarks Udførsel til Udlandet 1642 (Garnisonen) (se S. 69). Det store Kvantum forbrugtes væsentlig af Hovedstaden selv; thi Udførslen af Korn herfra var ubetydelig (20—25,000 Tdr.). I det hele synes det, som om København gennem hele den ældre Enevældes Tid spillede større Rolle som Indførsels- end som Udførselsplads, et Forhold, der til Dels kan forklares ved, at den havde største Delen af Sjælland til Opland. *Udførselen til Udlandet* af danske Produkter var 1673 lidet betydelig; den vigtigste Post var saltet Sild og Torsk, som ikke engang omfattede 3000 Tdr., kun en Brøkdel af, hvad Aalborg samtidig eksporterede. Noget større Betydning havde Hovedstadens *Udførsel til Provinserne,* navnlig af de fra Udlandet hentede Varer Salt og Vin. Derimod lader det til, at Indførslen fra Kolonierne i Tidens Løb forbedrede Københavns udenlandske Handelsbalance noget. Af de 30,000 Pd. Bomuld, som 1706 paa danske Skibe kom hjem fra Vestindien og Guinea, gik Halvdelen videre til Udlandet, af de 372,000 Pd. Sukker udførtes ligeledes en Del, ligesom det samme var Tilfældet med Brasilie- og Campechetræet. Men navnlig er det klart, at de danske Provinsstæder maatte aftage en Mængde af de Kolonialvarer, som førtes hjem paa københavnske Skibe; thi kun faa af dem ejede Fartøjer, der var store nok til at gaa paa saadanne Langfarter.

De forøgede *Toldindtægter* er ogsaa et Udtryk for den voksende Vareomsætning. Tolden i København steg fra 1655 til 1671 (under den samme Toldrulle) fra 25,000 til 45,000 Rd. aarlig; paa denne Højde holdt den sig trods en ny Toldrulle af 1672 indtil Slutningen af Halvfemserne, for saa vidt den ikke i særligt gode Aar, som 1696, gik helt op til 80,000 Rd. I Begyndelsen af Frederik IV's Tid voksede den yderligere til 100,000 Rd. eller mere om Aaret, indtil den store Krig kom og trods alle Regeringens Anstrengelser pressede Tolden ned til betydeligt lavere Summer. I Løbet af hele Tiden efter 1672 havde man gentagne Gange kunnet glæde sig ved ny Toldsatser, indtil Rullen af 1691 lagde dem fast for hele Resten af den her behandlede Periode.

Den stigende Folkemængde gjorde saaledes København til en stadig stærkere Vareaftager. Men hvorledes gik det herunder med den *Industri,* som Regering og Folk lagde saa stor Vægt paa at fremkalde?

I Stedet for, som det hidtil altid har været Tilfældet, at danne sig

et Billede heraf ved at sammenstille spredte Udtalelser, snart hentede fra jammerfulde Klager af Borgerne selv over deres svigtende Skatteevne, snart — omvendt — søgte i patriotiske Stolthedsudbrud af Statsmænd og Digtere, endelig — allerdaarligst — fra fremmede Gesandters Indberetninger til deres Regeringer, vil vi bygge paa de objektive, men ogsaa eneste bevarede Tal, nemlig Listerne over Ind- og Udførsel i 1673—75 (Gennemsnit) og 1706.

Vi sammenligner herfra nogle faa Tal om Indførslen af Farvestoffer til Industrien:

	1673—75 (Gennemsnit):		1706:	
Blyhvidt..........	3,278	Pund	43,280	Pund
Engeskær	2,123	-	3,036	-
Harpiks	2,390	-	11,571	-
Himmelblaa	2,096	-	7,183	-
Kampechetræ.....	210	-	25,802	-
Krap.............	3,730	-	18,331	-
Smak	5,530	-	21,414	-
Viktriol...........	3,300	-	7,636	-

Fremgangen er saa betydelig, at naar man hertil lægger, at Indførslen af Uld i de samme Aar mere end fordobledes (fra 36,000 til 76,000 Pund), hvortil endda kommer en betydelig Bomuldsimport i 1706, kan det næppe bestrides, at de store Anstrengelser fra Regerings og Folks Side virkelig havde baaret nogen Frugt, og at i hvert Fald Grunden var lagt til en indenlandsk Industri. Man maa dog vogte sig for at overvurdere de naaede Resultater; thi ikke blot viser Listerne over Københavns samtidige Udførsel til Provinserne og Udlandet beskedne Tal for færdige Manufakturvarer, men tillige er Tilførslen til Byen af saadanne 1706 vokset i meget betydelig Grad siden 1673. Dette gælder ikke blot for Luksusvarer, som Silkestoffer, men ogsaa for almindelige Nyttevarer, som Klæde og Lærred.*) Det var altsaa kun en Del af Forbruget i Hovedstaden og dens Opland, som de ny Manufakturvarer kunde dække, og Sandsynligheden taler for, at de ikke har overlevet den forfærdelige Elleveaarskrig, som kort efter skulde lamme hele Erhvervslivet.

Medens København saaledes i økonomisk Henseende frembyder et

*) Silken var saaledes i Løbet af disse 33 Aar fordoblet (fra 16,000 til 33,000 Alen), Klædet steget med en halv Gang (fra 52,000 til 86,000 Alen), og Lærredet flerdoblet (fra 13,000 til 70,000 Alen). Dog bør det tilføjes, at af de to sidste Varearter var en ikke helt ringe Mængde 1706 af indenlandsk Tilvirkning (15—20 %). At Klæde og Lærred for en ikke ringe Del har fundet militær Anvendelse, er indlysende.

lignende Billede som en Løvens Hule, hvortil alle Spor vender ind, faar man et helt andet Indtryk ved at undersøge Forholdene i vor største Provinsstad *Aalborg*. Her dominerer i Toldlisterne Udførslen langt over Indførslen. Det nordjyske Centrum, der havde Monopol paa Limfjordshandelen, havde et sikkert Afsætningsomraade i Norge, der lige til 1788 var forpligtet til at modtage sit Korn fra Danmark. Betydningen fremgaar af, at fra Halvdelen til to Tredjedele af al Kornudførsel

Østeraa i Aalborg.
Fotografi fra 1870'erne.

fra Aalborg regelmæssigt gik til det nordlige Rige. I 1670'erne udskibede Byen gennemgaaende 30—40,000 Tdr. Korn aarligt, mest Byg og Malt; under de frugtbare Aar i 1680'ernes Begyndelse laa Tallet oppe mellem 60 og 70,000 (1683 endog over 80,000 Tdr.), men fra 1685 sank det atter noget, i Nødsaarene 1697—99 endog helt ned til 20—30,000 Tdr., for herefter atter at hæve sig paa 1700-Tallet. Aalborgs Rigdom beroede dog ikke alene paa Kornet; den anden Streng, hvorpaa Byen spillede, var Udbyttet af Limfjordsfiskeriet, især ved Nibe. Det drejede sig særlig om saltede og tørrede Sild, tørrede Kullere og Flyndere. Her var det da heldigt for Byen, at netop i de Aar, Slutningen af 1680'erne, da Korneksporten begyndte at synke, steg til Gengæld Udførslen af Fisk, saaledes at der indtil 1711 aarligt udførtes 20—30,000 Tdr. Sild og et Par Hundrede Tusinde Stkr. Kullere og Flyndere. Over for denne

vældige Udførsel staar en ret ubetydelig Indførsel fra Udlandet, væsentlig bestaaende af Salt til Sildens Nedlægning samt noget Vin og Brændevin. Da der heller ikke ses at være indført synderlig mange færdige udenlandske Varer til Aalborg over Hovedstaden, maa man gaa ud fra, at Aalborgs Købmænd og Omegnens Beboere i Modsætning til Hovedstadsbefolkningen væsentlig har levet af og klædt sig i de hjemlige Produkter. Indførsel af Raaprodukter til Industri fandt kun i mindre Grad Sted. Vadmel i Stedet for Klæde og Øl i Stedet for Vin har været Særkender for Provinsen.

Aalborg var en By i Fremgang. Fra 5—6000 Rd. aarligt i 1660'erne steg Toldindtægterne til 8—9000 i 1670'ernes Begyndelse, og efter Aar 1700 laa de endog gennemgaaende oppe i 10—15,000 Rd. Men denne Stigning var ikke noget karakteristisk Fænomen for Danmarks Provinsstæder. Selv i *Aarhus*, der dog ikke hørte til de daarligst stillede, sank Tolden fra 4—5000 Rd. ved 1670 til 2—3000 Rd. omkring 1700, og med Undtagelse af *Helsingør* naaede ingen Købstad paa Øerne højere. Naar Stæder som *Ribe, Kolding* og *Assens* prangede med betydelige Beløb i Toldbøgerne, kunde man herfra ikke drage Slutninger om Byernes florissante Tilstand. Tallene skyldtes kun, at der netop paa disse Pladser opkrævedes Udførselstold af Stude og Heste. For de fleste af disse Byer spillede Handel og Haandværk endda kun en sekundær Rolle efter Landbruget (Bymarken). Indbyggertallene var meget beskedne; en Folketælling fra 1672 viser, at Aalborg og Helsingør da havde godt 4000 Indb., Odense og Aarhus mellem 3 og 4000, Viborg, Roskilde og Randers mellem 2 og 3000, derefter havde ti Byer mellem 1 og 2000 og 33 1000 Indb. eller derunder. Nok saa belysende er det dog, at naar man sammenligner denne Folketælling med den næstfølgende af 1769, viser der sig gennemgaaende Stilstand paa Sjælland og Laaland-Falster, mens der er Stigning paa Fyn og i Syd- og Østjylland. Købstæder som Svendborg, Horsens og Fredericia kunde i 1769 rose sig af en endog betydelig Fremgang.

Hvad der fattedes de danske Stæder til at skabe en virkelig Handel, var først og fremmest større *Koffardiskibe*, der kunde formidle Vareomsætningen med Udlandet. For Salthandelens Vedkommende havde Regeringen 1671 paabudt, at Indførselen skulde foregaa paa saa store Skibe, at de i Fejdetid kunde bruges af Marinen som Reserve, de saakaldte *Defensionsskibe*. I Aalborg, hvor Saltimporten var en Nødvendighed af Hensyn til Fiskerierne, ser man da ogsaa straks en Skude paa 32 Læster opdukke, og i 1672 omfattede Byens Handelsflaade 61 Fartøjer med 439 Læster (ca. 870 Tons). Den følgende Krigsperiode med dens Kapringer ramte Aalborg haardt, men saa snart Freden var sluttet 1679, tog man med Kraft fat paa Nybygninger, og i 1699 kunde

man pege paa en Flaade paa 40 Fartøjer med 550 Læster, heraf et Skib paa 180 Læster. Samtidig havde ogsaa Aarhus et eller flere Skibe paa 100 Læster. Hvor hæderlige disse Tal end er, blegner de dog ganske over for Hovedstadens, hvor der i 1676 var 194 Fartøjer med 5240 Læster, deraf 26 Skibe over 50 Læster. Fire af disse sidste var endog Defensionsskibe paa 140—218 Læster. Enkelte større Fartøjer bærer dog hollandske Navne, og det samme gælder om deres Kaptajner, hvilket synes at vise, at de simpelthen paa Grund af Krigen mellem Nederlandene og Frankrig sejler under dansk Flag. Efter at den skaanske Krig var til Ende, arbejdedes der i København ivrigt paa at skabe Defensionsskibe; Mænd som Storkansler Ahlefeldt, Niels Juel og Admiral Henrik Span satte privat Penge i Virksomheden, og det smukke Resultat blev, at man i 1687 havde ca. 40 Stkr., deraf tre paa 34—36 Kanoner, mens der i hele det øvrige Danmark kun fandtes ni Defensionsskibe (i Norge derimod ikke mindre end 58). Dette var en stor Fremgang, da man tretten Aar tidligere i begge Riger tilsammen kun havde haft 46 Defensionsskibe. For Tiden efter 1687 mangler vi desværre Tal til at belyse Københavns Flaades Udvikling, men det kan have nogen Interesse at erfare, at Hovedstadens Havn 1706 besøgtes af 2286 Fartøjer fra indenlandske Havne (med ca. 25,000 Læster) og 860 fra udenlandske (med 20,000 L.). Paa denne Baggrund tegner Københavns egne Kræfter sig ganske vist noget mindre straalende, end naar man sammenligner dem med Provinsbyernes.

København var dog i hvert Fald den eneste By i Danmark, hvor der fandtes en nævneværdig Industri. I Modsætning til det gamle Haandværk, der var i Lavenes Hænder, betegnedes den med det fornemme Ord „*Manufakturerne*". Disse Manufakturer var Genstand for Regeringens ivrige Omhu, mens *Lavene* paa Grund af de tvungne Prøver, de kostbare Optagelsesceremonier og Prisaftalerne omvendt maatte taale mange skæve Blikke fra højeste Sted. Efter mange forgæves Forsøg paa at knække Lavene reguleredes deres Forhold ved Forordningen af 1682, hvorefter de sluttede Lav forbødes, ligesom ingen maatte hindres i at lære Haandværk, enten han var ægtefødt eller ej, og det var tilladt enhver at holde saa mange Svende og Drenge, som han selv vilde. Det var efter 1680 Regeringens Tanke at drage en Skillelinje mellem de ny Lav, der var af et mere industrielt Tilsnit (Manufakturer af Tekstil-, Glas- og Metalvarer m. m.) og de gamle Lav, der var af mere underordnet Betydning, set fra et Produktionssynspunkt, som Bager-, Slagter- og Bryggerlavene. Men de gamle Haandværkslav formaaede at holde sig i deres oprindelige Form og endte med at blive de sejrende. Ogsaa de Forsøg, som Regeringen efter 1680 gjorde paa at modernisere Forholdene inden for Svendeforeningerne, hvor man forbød de strenge,

fra Tyskland hentede Regler om Vandringer og Svendeindvielser („Zünften"), var dømt til at mislykkes. Allerede 1699 synes Regeringen at have opgivet Kampen, og efterhaanden sejrede de gamle Haandværkslav og Svendeforeninger over hele Linjen. Ogsaa i national Henseende medførte dette uheldige Forhold for dansk Industri. Det kan eksempelvis nævnes, at i 1730 var i København af 302 Tømmersvende over en Trediedel tyske.

I Hovedstaden som i alle danske Byer var det dog stadig *Handelsstanden*, der dominerede over Haandværkerne. De sidste havde ganske vist faaet Adgang til den Borgerrepræsentation, *„de 32 Mænd"*, der var blevet oprettet ved Privilegierne 1659. Disse 32 Mænd svarede til *„de eligerede Mænd"*, som fra Slutningen af d. 17. Aarhundrede dukkede op i de fleste danske Byer, her rigtignok som oftest i et Antal af 24. Over disse stod dog stadig i alle Stæder *Magistraten*, bestaaende af Borgmestre og Raadmænd. I Spidsen for København var efter Statsforandringen 1660 blevet stillet en *Præsident*, og hertil var udnævnt Byens bedste Borger Hans Nansen. Men da han døde 1667, fik han til Efterfølger Kongens Livlæge, Kammerraad *Peder Bülche*, hvis Søn Titus to Aar tidligere var bleven udnævnt af Frederik III til Borgmester, mens Professor Resen 1664 havde faaet den anden Borgmesterplads, og Licentiat Jørgen Fog 1668 opnaaede den tredie. Regeringen benyttede altsaa den Udnævnelsesret, som den efter 1660 tiltog sig, til at anbringe sine Embedsmænd og Universitetsprofessorer i Borgmesterstillingerne, og det samme gjaldt om Raadmandspladserne. Af de 11 Magistratsstillinger var derfor allerede 1670 kun to besatte med Købmænd. Selv om af de ny Embedsmænd *Peder Resen* (Præsident 1672—88) fortjener at mindes med al Ære for sin Iver i Tjenesten og for sin Forfattervirksomhed („Frederik II's Krønike" og „Resens danske Atlas"), er der dog næppe Tvivl om, at Udviklingen til et „Kongens København" berøvede Byens Styrelse Mænd af praktisk Dygtighed og personlig Selvstændighed, som det foregaaende Slægtled havde frembudt saa mange Eksempler paa. Det blev Maalet for de gamle Købmandsslægter at se Sønnerne paa Embedsbanen med Udsigt til Nobilitering eller i hvert Fald Rang. Af Storkøbmanden Gödert Braëms Sønner blev den ene Biskop i Aarhus og den anden Overkrigskommissær, og Slægten Lerche, der havde begyndt med Købmænd, slog ind paa Diplomatiet og andre Embedsstillinger. Hans Nansens egen Søn af samme Navn opnaaede ganske vist efter Peder Resens Død 1688 Stillingen som Præsident (til sin Død 1713), men da han paa Grund af Handelsuheld havde maattet overtage forskellige Embedsstillinger, henhører han egentlig til samme Kategori som de ovenstaaende.

København ved Slutningen af Aarhundredet er saaledes lige saa meget Embedsmændenes som Købmændenes By. Ogsaa det delvise Præg af *Adelsbesiddelse*, som Byen tidligere havde haft, forsvandt ganske. Mens i 1661 10 % af Stadens samlede Ejendomsværdi var i 56 adelige Personers Eje, var i 1689 kun to Gaarde bevarede paa adelig Haand (Niels Juels bl. a.). Billedet af denne Udvikling stemmer kun altfor vel med, hvad vi har mødt ved Herregaardene.

Saaledes var i Virkeligheden København blevet en helt ny Stad, hvor en gammel Mand, som havde været længe borte fra Byen, ved sin Hjemkomst kun mødte faa kendte Ansigter. Efter Den store nordiske Krig er det helt ny Navne paa Forretningsfolk, som træder frem, som Vinhandlerne Vilh. Edinger, Herman Fabritius og Abraham Lehn, Salthandleren Jørgen Thormöhlen, Korngrossereren Abraham Klöcker og Fabrikanten Fred. Holmsted. En Snes Aar tidligere foreligger der forskellige Rejsebeskrivelser om København, affattede af saa modsatte Naturer som Englænderen Molesworth og Franskmanden de Vrigny, hvoraf det fremgaar, hvilket Indtryk Byen gjorde paa Mænd fra den store Verden. Navnlig paa den sidstes objektive Udtalelser kan der lægges nogen Vægt. København er ved 1700 aabenbart en By, hvor der hersker god Lov og Orden, men Gaderne er meget slet brolagte og derfor snavsede efter Regn, hvad der gør Brugen af Karosser nødvendig. Men naar disse findes i saa stort Tal, skyldes det ogsaa Beboernes Forfængelighed, ja, Damerne vil ikke engang i Kirke, naar de ikke kan køre derhen. Denne Forfængelighed og Rangsyge er parret med en Selvfølelse af militært Præg; siden den svenske Belejring har Borgerskabet, lige ned til Bærmen, Ret til at bære Kaarde, og Skrædderen bærer derfor Kaarde ved Siden, naar han tager Maal af en. Danskerne maa i det hele ifølge de Vrigny betragtes som „Resterne af en berømt Nation“, skønt — som han siger — Ordet Dansker nu næsten betragtes som et „foragteligt Udtryk“; men hvis Regeringen var snild nok til at friste Undersaatterne til ikke at udvandre, kunde Nationen endnu blive en Skræk for sine Naboer. I Stedet hersker der Stagnation, og „i Virkeligheden er der ikke længer nogen her, som kan siges at excellere i noget, Kunst eller Videnskab“. I øvrigt gør Københavnerne paa den fremmede et sympatetisk Indtryk som gæstfri, forekommende og belevne, og naar han skyder Skylden paa Enevælden for alle Ulykker, maa det erindres, at han som fransk reformert havde været nødt til at forlade sit Fædreland under Ludvig XIV's Huguenotforfølgelser og derfor havde et Horn i Siden paa enevældige Regeringer, hvor i Verden han saa traf dem.

23. Danskerne ved Aar 1700.

Midten af det 17. Aarhundrede havde betegnet en Forfaldstid. Den offentlige Moral var ganske rystet paa Ulfelds Tid, — maaske har han endog Ret i sin Paastand om, at Borgmester Hans Nansen havde forhandlet med ham i Sommeren 1658 om at flytte over til det svenske Skaane; — ja selv den almindelige Moral var stærkt svækket i visse højadelige Kredse. Under Svenskekrigen havde Almenfølelsen været saa ringe, at Borgerskabet i Byer som Helsingør og Nakskov indtog en landsforræderisk Holdning, og set under eet frembød Folket flere Eksempler paa Ligegyldighed end paa Fædrelandsfølelse.

Enevælden har afgjort virket højnende. Skønt Tiderne blev daarligere og daarligere, *rettede Befolkningen sig* samtidig i ikke ringe Grad. De indvandrede Tyskere og andre Udlændinge var ganske sikkert ofte brutale, men synes ved Siden heraf at have tilført Landet en Sum af Karakterfasthed, Disciplin og Hæderlighed. Den sidste Egenskab fandtes i hvert Fald gennemgaaende i Officersstanden, mens de Udlændinge, der opnaaede Ansættelse som Statsmænd og Diplomater, stod lavere i saa Henseende. Ogsaa den gamle danske Adel fik en Højnelse i Aarhundredets sidste Del. Jens og Niels Juel, Christen og Mogens Skeel, Markus Goe og Christen Thomesen Sehested er nogle Vidnesbyrd herom. Ligeledes betød Ægteskaberne mellem den gamle og den ny Adel tit en Styrkelse af den førstnævnte. I det hele dannedes en ny og kraftigere Overklasse, hvis lavere Trin („de i Rangen") førte over til Borgerklassen, ligesom det havde været Tilfældet med den senere Middelalders Frimænd og adelige Borgere. Overklassen var agrarisk, om end med stærk Tilknytning til Bureaukratiet. Der var her skabt en Klasse, hvorpaa Enevælden indtil det 18. Aarhundredes Slutning kunde trække som paa en Kassebeholdning, naar den søgte Bistand til sin Styrelse af Riget.

Men Fremgangen i aandelig og moralsk Henseende kom langt videre Kredse af Samfundet til gode. I de lærde Kredse og i det højere Borgerskab gjorde *en friere og naturligere Strømning* sig gældende, der kom fra Frankrig og medførte en stærk Paavirkning af dette Lands Kultur og Sprog. Det var ganske vist en kølig og lidet højtstræbende Tidsaand, der lagde Vægten paa det nyttige og fordelagtige, med eet Ord paa det rationelle. Den var i Pagt med den Naturvidenskab, der blomstrede op i Holland og Frankrig fra Midten af d. 17. Aarhundrede; den gav sig ogsaa Udtryk i den paa rent verdsligt Grundlag byggende Naturret, som sejrede med Forkæmpere som Hobbes og Pufendorf. Herhjemme slog denne Retning dog først rigtigt igennem paa Holbergtiden efter Den store nordiske Krig, og den blev derfor mindre karakte-

ristisk for den ældre Enevældes Tid, 1660—1720. I denne Overgangsperiode brydes den gamle Paavirkning fra Tyskland med Strømningerne fra Vesteuropa, og den første maa endnu betegnes som den stærkeste.

Et ejendommeligt Vidnesbyrd om, hvor langt den moderne Tankegang dog allerede var naaet, frembyder *„den Thistedske Besættelse“* 1696—98. Endnu herskede i Provinsbefolkningen Heksetroen, saa at en Præst i Thisted Mag. Oluf Bjørn for at hævne sig paa en rig Borgerkone, der havde nægtet at give ham sin Datter til Ægte, med Held kunde beskylde hende for Hekseri. Han fik fat i et Par fattige Kvinder og et 10 Aars Pigebarn og fik dem indbildt, at de ved Borgerkonens Hekseri var „besatte“. Ved en Art Hypnose opstod der en hel Besættelsesepidemi i Thisted, og den lokale Herredsfoged dømte endog en gammel Kone til Baalet for Hekseri. Men nu tog Bispen over Stiftet Jens Bircherod fat paa Sagen og fik en Undersøgelse i Stand i Aalborg. En Betænkning indhentedes fra det medicinske Fakultet i København, som udtalte sig for, at det drejede sig om rent Bedrageri, og Enden paa det hele blev, at Højesteret 1698 dømte Oluf Bjørn fra Embedet og til Livstidsfængsel, mens de to mest skyldige Kvinder fik Tugthus paa Livstid. Den Thistedske Besættelsessag er et interessant Vidnesbyrd om, hvilket Fremskridt den kritiske Sans havde gjort i Landet i de sidste halvhundrede Aar, men kun inden for de højere Klasser, der ikke længer viste samme Lettroenhed og paniske Rædsel som under Dinas Proces. Hvorledes det stod til i den lavere Befolkning, fremgaar af Viborgbispen Henrik Gerners Advarsel 1700 mod „adskillige Superstitioner, med Signen og Manen og især med Sold og Saks at løbe om for det, som kan være bortstjaalet, hvorudover det ofte kan falde paa den uskyldige, saa at Satan (!) derudi kan have sit Værk“. Der skulde gaa lang Tid hen, før det lykkedes at komme den Slags til Livs paa afgørende Maade.

Det mest karakteristiske for den sidste Halvdel af Aarhundredet er dog en Tilbagetrængen af Individualismen og en større Forstaaelse af *Helhedens Ret* over for den enkelte. Baggrunden herfor er de store politiske Begivenheder, der maatte vække den sløveste og fremkalde Forstaaelsen af det materielle og aandelige Fælleseje:

»En Dansk er ej saa dum og slet,
har ej saa tyk en Tunge,
han jo paa sin Manér saa let
som andre Folk kan sjunge,«

siger Anders Bording, og om den fælles Kærlighed til Sproget vidner desuden alle Tidens Digtere fra Kingo til Gerner og Peder Syv, naar

de dedicerer deres Skrifter til Dronning Charlotte Amalie som „Landsens Moder og de danskes Elskerinde“. Kærligheden til Riget møder vi samtidig et typisk Eksempel paa i Laurids Kocks Danevirkevise om Thyre Danebod. Stærkest kommer vel denne Fædrelandskærlighed frem hos Digterne Henrik Gerner og Thomas Kingo i deres Vers om den skaanske Krigs Bedrifter, tit ganske uden Brod mod Fjenden, som naar Kingo tiltaler det nyvundne Gulland med Ordene:

»Eja, hvor er det længe,
fra sidst vi talte ved i dine fede Enge;
du tøsser (= to Gang') femten Aar har fundet Vinterkuld
og ej udfrøsset dog din gamle Herres Huld.

Hvor nødig tog du an det fremmed Herskabs Byrde,
hvor nødig kvitted du din danske Slægt og Hyrde,
den Tid, vi skiltes ad, din Tand i Læben bed,
og slutted dit Farvel i Graad og Lydighed.

Mens Gud imidlertid vor Danmark haver signet,
at det har rettelig den trevne Palme lignet,
som dejlig skyder sig om hendes Trykkesten
og sætter Spirer til sin ønskte Sejergren.«

Her er i jævne Ord peget paa Danskens Sejghed og hans Evne til at sætte Modtryk mod Tryk, ligesom det til visse er Vidnesbyrd om godt naboligt Sindelag, naar Gerner siger om Slaget ved Lund:

»Her ligger kække Mænd, hvis Ben og Blod er blandet
iblandt hinanden saa, at ingen siger andet,
end de er af een Slægt, de var og af een Tro,
dog kunde de med Fred ej hos hinanden bo«.

Derfor vender Kingo sig voldsomt mod den svenske Borgmester i Landskrona Valentin Korn, fordi han paa moderne algermansk Vis havde talt om „den gamle svenske Gud“, og tilraaber ham:

»Er Gud ej altid Gud? aa vel hos dem, han kender
med Ris og Revselse, som dem hans Himmelhænder
til Skyen løfter op«.

Thi det er den anden Ejendommelighed ved Tankegangen i Aarhundredets Slutning, at denne Almensans bygger paa *et inderligere religiøst Grundlag,* end man tidligere mødte. Mens det paa Christian IV's Tid havde været Moraliseringen, som dominerede i Digtningen („Simplicisten“ i Modsætning til „Renkenisten“), især paa Basis af en god Portion Selvretfærdighed, bliver Gudstroen stærkere og stærkere efter 1660,

indtil den kulminerer i Kingos Salmer. Kun en Soldat som Jens Steen Sehested kan nu sige: „Hvad er Dyden, Kunst, Mod og Skikkelighed uden Penge? Et foragteligt Husgeraad.“ Men hos de øvrige *indgaar Gudstroen en nøje Forbindelse med Kongetroen,* hvorunder atter Samfundsfølelsen skjuler sig. Det fremtræder endog i Vitus Berings Digt „Det ostindiske Skibs lykkelige Hjemkomst“ (i Anledning af den prosaiske Begivenhed, at man faar en Ladning oversøiske Varer heldigt hjem fra Indien), i Gerners Oversættelse af den gamle græske Digter Hesiodos' „Arbejder og Dage“, men mest fuldttonende og inderligt i hele Kingos Digtning. Man kan spørge, om det er en Tilfældighed, at noget af det mandigste Blod, Datiden kender, det skotske, rinder i begge de sidstnævntes Aarer. Over Portbuen til Kronborg læser man endnu Kingos Velkomsthilsen:

Thomas Kingo.
Maleri paa Frederiksborg.

> Trin ind, *om du est værd,* sig lader op min Bue
> at aabne Pladsen til et kronet Slot at skue,«

den, som ender med Slutningsakkorden, Bølgens Skvulpen mod Næsset:

> »Gud give Kongen og hans Slægt en evig Rod
> saa længe Øresund skal kysse Kronborgs Fod«.

Her er det enkelte Individ sat paa sin beskedne Plads, og gennem Kingos Salmedigtning gaar den samme stærke monarkiske Tone; Jesus er for ham først og fremmest „Høvding, stor i Englehjem“ og „Livsens Himmelhelt“, og han glemmer aldrig, næst efter at bede for Kirken, at mindes Kongen („lad i Kongens Sal og Sæde, ingen Modgangs Skygge gaa“; eller „gør vor Konge stærk og stor, sæt hans Land i Fred og Flor, lad hans Raad af Visdoms Kilde, øse Kraft og øse Snille“). For Kingo findes der et velordnet Samfund, der strækker sig fra Jorden til Himlen, og inden for hvilket den himmelske Monark rækker sin jordiske Stedfortræder Haanden til fælles Virken. Men Digterens varige Betyd-

ning er dog en anden og større. Ingen dansk Digter — ene Grundtvig undtagen — har som han forstaaet at vise det danske Folk Forskellen paa det store og det smaa, han har — med Baroktidens Udtryksmidler, men med meget mere Aand end denne — vidst at tvinge det i Knæ for det uendelige og det ophøjede. Gud er ikke alene det gamle Testamentes Jehova, „Hærskarers Gud", „du Herre Zebaot, vor Klippe, Skjold, vort Værn og Slot"; han er tillige „det Rigdoms Dyb, jeg ikke veed, med al min Sans at fatte", eller, som de berømte Linjer lyder:

»Utallig saasom Sand
og uden Maade,
som Havets dybe Vand
er Herrens Naade«.

Hans Menighed er „Guds Kirkesnekke, en liden Flydebaad", eller „Kirkeagren", bedækket med Ukrudt; Snekken omtumles af Bølgerne, men gaar ikke under; Agrens Sæd vil trods alt vokse op og sætte Frugt.

Men den religiøse Følelse skulde hos Kingo ende med at tage Vejret fra den statslige, eller var det saaledes, at Historiens gamle Grundmotiv, *Spændingen mellem Enkeltindivid og Helheden,* udløstes i en Hævdelse af det rent menneskelige? Som den stridbare Natur, Kingo var, endte han i Træthed og Lede ved alt jordisk og en Forstaaelse af, at

»Kroner og Scepter i Demantsspil lege,
Leg er dog ikke den kongelig Dragt;
tusinde Byrder i Kronerne hvege (ældes),
tusindfold Omhu i Scepterets Magt;
Kongernes Bo
er skøn Uro,
Himlen alene gør salig og fro«.

Nu forstod han, at „Vælde og Visdom og timelig Ære, Styrke og Ungdom i blomstrende Aar / højt over andre kan Hovedet bære, falder dog af og i Tiden forgaar"; at alt er „Forfængelighed", og at „Saligheds Frø" kun kan „blomstre paa Himmerigs dejlige Ø".

Om nogen Sinde, er det ved Kingo berettiget at betragte en Digtning som karakteristisk for vedkommende Tids Livssyn. Det danske Folk har ført Beviset herfor ved at knæsætte „Kingos Salmebog" og med den største Trofasthed trods stadige Kampe fra Autoriteternes Side holde fast ved den lige op til det 19. Aarhundrede. Fra alle Sider møder man Vidnesbyrd om, hvor meget Gudstroen betød for Tiden før 1700, selv om man levede i Ortodoksiens (Rettroenhedens) Tidsalder. Det gælder om de to berømte Livsfanger Leonora Christina og Griffenfeld, hvem

„Gud blev alene huld“; men det lyder tillige som et Ledemotiv gennem Dagbøger og Erindringer, som de foreligger fra Enevældens trofaste Embedsmænd, Landsdommer Johan Monrad, Notarius Rasmus Æreboe og Sorenskriver, tidligere Lakaj Mathias Skaanlund. Man har undret sig over, at disse som Regel „snarere stræber at gøre deres Stand eller Stilling Ære end at indlægge sig Ære for sin egen Person“ (Georg Brandes). Bemærkningen er rigtig og finder sin Forklaring i, at Personligheden under den enevældige Styrelse trængtes tilbage, undtagen netop paa det religiøse Omraade, men til Gengæld her søgte fri Udfoldelse, fordi dette var saa at sige den eneste aandelige Interessesfære. I Thomas Kingo sætter Tidsalderen sin skønneste Blomst; han har i Ulykkernes Tid lært Folket den store og stærke Følelse, og den mandige Tone, som han slog an, klinger fra ham gennem Johannes Ewald ned til det 19. Aarhundredes store Digtere, først og fremmest Grundtvig.

Litteratur.

Samlede Skildringer af Hovedafsnit:

J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage (1894). — *Edv. Holm: Danmark—Norges indre Historie 1660—1720* I-II (1885 f.). — *Samme: Danmark—Norges Historie i Frederik IV's sidste Regeringsaar* (1891). — *Fridericia* i „Danmarks Riges Historie“ IV. — *Holm* smstds V. — *Georg Waitz: Schleswig-holsteinische Geschichte* (til 1658). — *Hedemann-Heespen: Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit* (1926). — *Yngvar Nielsen* i „Norges Historie“ 1588—1660. — *Osc. Alb. Johnsen* smstds. 1660—1746.

Enkelte Tidsafsnit, Personer og Tildragelser (herunder Krigshistorie):

K. C. Rochstroh: Udvikl. af den nationale Hær i Danmark (1909 ff). — *H. D. Lind: Kong Frederik III.s Sømagt* (1896). — *Birket-Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfelds Historie* I-II (1879 ff.). — *Thyra Sehested: Hannibal Sehested* I-II (1886). — *E. Gigas: Rebolledo* (1883). — *Levin Carlbom: Karl X Gustaf. Från Weichsel til Bält* etc. (1910). — *A. Stille: Fälttåget i Skåne och Halland 1657* (Hist. Tidsk. f. Skåneland II). — *C. G. Weibull: Freden i Roskilde* (smstds. III). — *S. A. Sørensen: Kjøbenhavns Belejring og Fyns Gjenerobring* (1896). — *Mindeskrift i Anledn. af Stormen paa Kbhvn.* (1909). — *H. Rørdam: De dansk-norske Studenters Deltagelse i Kbhvns. Forsvar* (1855). — *St. Rosznecki: Polakkerne i Danmark* (1896). — *J. Bidstrup: Østifternes Købstæder under Krigen 1657—60* (Arkiv og Museum I-II).

J. A. Fridericia: Frederik III og Enevældens Indførelse (Hist. Tidsskr. 5. R. VI). — *J. O. Evjen: Die Staatsumwälzung in Dänemark 1660* (1903) (jfr. *Fabricius:* Kongeloven). — *Chr. Bruun: Gunde Rosenkrantz* (1885). — *Sm.: Kaj Lykke* (1886). — *Sm.: Curt Sivertsen Adelaer* (1871). — *Kn. Fabricius: Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige* I-II [1645—76] (1906).

N. D. Riegels: Femte Christians Historie (1792). — *Kn. Fabricius: Griffenfeld og Fuenmayor* (H. T. 8. R. II). — Værker om Griffenfeld af *Odin Wolff* (1820), *O. Vaupell* (1880 ff.), *A. D. Jørgensen* (1893) og *Kn. Fabricius* (1910). — *N. P. Jensen: Den skaanske Krig 1675—79* (1900). — *A Stille: Fälttågen i Skåne 1676—79* (Sv. H. T. 1901). — Diskussionen om Chr. V i Slaget ved Lund mellem *Stille* og *Jensen* i Sv. H. T. 1898 og Dansk H. T. 7. R. II. — *Chr. H. Brasch: Om Robert Molesworths Skrift „An account of Denmark, as it was in the year 1692"* (1879). — *Andr. Højer: König Friedrich des Vierten glorwürdigstes Leben* I-II. (1829). — *Bidrag t. den store nordiske Krigs Hist.*, udg. af *Generalstaben* I-VIII. — *A. Stille: Kriget i Skåne* 1709—10 (1903). — *Bergersen: Tordenskjold* (1925).

Finansvæsen:

C. Christiansen: Bidrag t. dansk Statshusholdnings Hist. under de to første Enevoldskonger I-II (1908—22). — *Sm.: Den store Revisionskommission og dens Forløbere* (H. T. 7. R. IV).

Rets- og Statsforhold:

V. A. Secher i Vejledende Arkivregistraturer I (1886). — *Kn. Fabricius: Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr* (i „Den danske Centraladministration" (1921). — *Sm.: Kongeloven* (1920). — *A. D. Jørgensen: Om Kongelovens Arvefølge* (H. T. 5. R. VI).

Priser og Møntvæsen:

V. Falbe Hansen: Hvilke Forandringer er der siden Amerikas Opdagelse foregaaet i Priserne paa Dmks. væsentligste Frembringelser og paa Arbejdslønnen her i Landet? (1869). — *V. Scharling: Pengenes synkende Værdi* (1869). — *Axel Nielsen: Dänische Preise* (Jhrb. f. Nationaløk. u. Stat. 3. F. XXXI). — *J. Wilcke: Møntvæsenet under Christian IV og Frederik III* (1625—70) (1924). — *Axel Nielsen: Specier, Kroner og Kuranter* (1671—1726) (1907).

Landboforhold og Bønder:

C. Christensen (Hørsholm): *Agrarhist. Studier* I-II (1886—91). — *Fridericia: Hist. Unders. over Dmks. Landboforhold i 17. Aarh.* (H T. 6. R. II). — *Johs. Steenstrup: Nogle Unders. om Fæstebondens Retshold i ældre Tid* (H. T. 5. R. VI). — *Sm.: Vornedskabet hos den danske Bonde* (smstds.). — *Sm.: Den danske Bonde og Friheden* (1888). — Drøftelse mellem *Edv. Holm* og *O. F. C. Rasmussen* om Landmilitsen og Stavnsbaandet i H. T. 5. R. IV-VI. — *Gustav Bang: Kirkebogsstudier* (1906). — *Henrik Pedersen: Nogle Træk til Belysning af Hovedgaardsbedriften i sidste Halvdel af d. 17. Aarh.* (H. T. 8. R. VI). — *Sm.: Ødegaarde* (i Festskrift til Edv. Holm, udg. af Hist. Foren.). — *Sm.: Det danske Landbrug paa Grundlag af Christian V.s Matrikel 1688* (1928). — *C. Th. Zahle: Den danske Husmand* (1910). — *Jens Jessen: Die Entstehung u. Entwickelung der Gutwirtschaft in Sclesvig-Holstein* (Zeitschrift LI-LIII). — *Werner Sombart: Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus* I-II (1913). — *Kn. Fabricius: Et Storgods Historie* (Jægerspris) (Fr.borg Amts Aarb. 1929). — *Forskelligee Godsmonografier.* — *Vilh. Lorenzen: Dansk Herregaardsarkitektur i d. 16. og 17. Aarh.* (1921).

Adelen:

Gustav Bang: Den gamle Adels Forfald (1897), samt Forf.s Polemik

herom med *M. Rubin* og *A. Thiset* i H. T. 7. R. I-II. — *Mollerup og Meidell: Billeættens Historie* I-II (1887 ff.). — *Bobé, Graae* og *West: Danske Len* (1916). — *Vilh. Lütken: Bidr. til Langelands Historie* (1919).

Byer og Byerhverv:

P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark 1619—1745 (1900). — *C. Nyrop: Den danske Enevoldsmagt og Lavene* (1909). — *Sm.: Bidrag til den danske Industris Hist. (1873)*, samt mange flere Skrifter om Industri og Lavsvæsen. — *Alb. Olsen: Staten og Lavene* (Hist. Medd. om Kbhvn. 2. R. III).

O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse IV—VI (1885—*92*). — *Sm.: Kjøbenhavn paa Holbergs Tid* (1884). — *C. Bruun: København* II (1890). — *E. Marquard: Københavns Borgere 1659* (1920). — *Forskellige Købstadmonografier.*

Kirke og Aandsliv:

Brandt og Helveg: Den danske Salmedigtning (1847). — *Vilh. Bang: Præstegaardsliv* (1891). — *Sm.: Latinskoleliv og Studenterliv* (1892). — *J. Paludan: Danmarks Literatur mellem Reform. og Holberg* (1896). — *A. D. Jørgensen: Nils Stensen* (1884). *Georg Brandes: Ludvig Holberg* (1884). — *E. C. Werlauff: Hist. Antegnelser til Holbergs atten første Lystspil* (1858).

Kilder og Kildesamlinger:

Suhms Samlinger (1779—95) (særlig II, 3: Durells Relation om Danmark). — *Danske Samlinger.* Udg. af *Chr. Bruun, O. Nielsen, A. Petersen* og *S. Birket-Smith* 1.—2. Rk. (1865—79). — *P. W. Becker: Samlinger til Danmarks Historie under Frederik III* I-II (1847—57). — *L. Laursen: Danmark—Norges Traktater* IV—VII. — *Geheimeraadets Protokol* 1670—76 (Geh. arch. Aarb. VI). — *J. Lindbæk: Aktstkr. og Oplysn. til Statskollegiets Hist.* I-II (1903—10). — *Kongeloven,* udg. af Rigsarkivet (1886). — *E. Marquard: Kgl. Kammerregnskaber fra Fr. III's og Chr. V's Tid* (1918). — *Kong Christian V's Testamenter,* udg. af *Worsaae* (1860). — *Secher* og *Stöchel: Forarbejderne til Christian V's danske Lov* I-II (1891—94). — *Christian V's danske Lov,* udg. af *Secher* (1891 o. o.).

Leonora Christina Ulfeldts „Jammersminde", først udg. af *Birket-Smith* (1869), senere Udgaver af *O. Andrup* og *J. H. Brøndum-Nielsen.* — *Otto Sperlings Selvbiografi,* udg. af *Birket Smith* (1885). — *Jørgen Bjelkes Selvbiografi,* udg. af *Fridericia* (1890). — *Ditlev Ahlefeldts Erindringer,* udg. i Overs. af *Bobé* (1922). — *Joh. Monrads Selvbiografi,* udg. af *Birket Smith* (1888). — Journalen van de Admiralen *van Wassenaer-Obdam* en de *Ruyter,* udg. af *Grove* (1907). — *Rasmus Æreboes Selvbiografi,* udg. af *Grove* (1889). — Biskop *Jens Bircherods Dagbøger,* udg af *C. Molbech* (1846). — *Gyldenløves Lakaj (Matthias Skaanlunds Selvbiografi)* (Clausen og Rists Memoirer og Breve XVII). — *Sthen Jacobsen: Den nordiske Kriigs Krønicke,* udg. af *M. Weibull* (1897) (se Kn. Fabricius i „Frem" 1927). — *Un voyage en Danemark en 1702* af de *Vrigny*). — *Christian V's Dagbøger* 1689—91 (Nyt h. T. I-II), *1692—93* (Geh. arch. Aarsberetn. VI-VII), *1694* (Da. Mag. 5. R. IV), *1696* (Nyt h. T. II); hans *„Dagjournaler"* 1695—99 (Da. Mag. 6. R. II).

II.

CHRISTIAN VI'S OG FREDERIK V'S TID

AF

HANS JENSEN

1. Kongerne og Kongehuset.

En enevældig Konges Død kunde skabe ikke blot en formel, men en reel Forandring. For Tronskiftet 12. Oktober 1730, da Christian VI afløste Frederik IV, er det karakteristisk, at de officielle Lovtaler over den afdøde Monark for en Del blev meget forbeholdne; man regnede med en ny Aand i Styrelsen og forudsatte, at en altfor overstrømmende Lovprisning af den hedengangne Enevoldshersker ikke vilde behage Efterfølgeren, hvis Ord nu var blevet Lov i Landet. Sjællands Biskop og Stiftsprovst undlod end ikke i deres Taler at komme med ret skarpe Hentydninger til den døde Konges Privatliv.

Haardest ramt ved Frederik IV's Død var hans Enke, *Anna Sophie*, den dristige Undersaat, der havde ladet sig gøre først til Kongens Medhustru, siden til hans Dronning. Frygtende det værste og i Haab om ved Ydmyghed at vinde Skaansel tilskrev hun 1. November 1730 Christian VI et Brev, hvori hun ganske lagde sin Fremtid i hans Haand, overlod ham at raade over hendes Person, Ejendom og Midler og oven i Købet ikke forsømte at bede ham om at tilgive hende det strafværdige Liv, hun havde ført som „Hertuginde“ (Kongens Hustru til venstre Haand). Efter Modtagelsen af denne Skrivelse kunde Christian VI betragte sig som løst fra de vidtgaaende Forpligtelser, Frederik IV's af ham selv bekræftede Testamente paalagde ham over for Anna Sophie, men synes tillige i nogen Grad at have ladet sig formilde ved den uforbeholdne Underkastelse. Sin endelige Beslutning om Enkedronningens Fremtidsskæbne traf han ved et Reskript af 11. November. Den unge Konge lod sin Stifmoder høre, hvilken Forargelse hun havde givet ved „mangeaarigt offentligt Ægteskabsbrud“ og ved den senere Formæling og Kroning, som hun, — paastod han —, havde afnødt hans Fader; han fremhævede, hvor meget han havde maattet døje ved at se sin Moder plaget i levende Live og forhaanet efter hendes Død, medens han selv kun havde haft et stille Suk at sætte imod Anna Sophies Magt; ja, han sigtede Enkedronningen ikke blot for ved sine Laster at have hævet sig over ham og hele det kongelige Hus, men

ogsaa for under hans Faders mangeaarige Svaghedstilstand offentligt at have anmasset sig den kongelige Magt og søgt at berige sig ved de fortrykte Undersaatters Sved!

Det var en grusom Salve mod den ulykkelige Enke, og Kongen saa ikke, hvorledes han skød over Maalet ved sine overdrevne Sigtelser, og lige saa lidt, i hvilken Grad han stillede sin Fader i det ynkeligste og uretfærdigste Lys som en legemlig og aandelig Svækling, der havde

Slotsgaarden paa Clausholm.
Fotografi.

ladet Dronningen regere. Imidlertid sluttede det haardt dømmende Reskript med en Udtalelse om, at Kongen „af lutter kongelig Naade, Godhed og Mildhed uden paa nogen Maade at være forpligtet dertil" vilde indrømme Anna Sophie, at hun maatte bevare Dronningetitelen, dog uden Ret til at kalde sig Dronning af Danmark og Norge, og at hun fik overdraget Godset Clausholm, der havde tilhørt hendes Fader, frit for alle Skatterestancer foruden en aarlig Apanage paa 25,000 Rd. og een Gang for alle 100,000 Rd. Til Gengæld skulde hun forpligte sig til altid at bo paa Clausholm, som hun ikke maatte forlade uden kongelig Tilladelse. Hvad hun ejede, maatte hun aflevere til Kongen, der heller ikke forsømte at afkræve hende det Eksemplar af Frederik IV's Testamente, hun havde i Eje, ligesom ogsaa de Breve, han selv som Kronprins havde skrevet til hende — Breve, der selvfølgelig var holdt i en

noget anden Tone end den Skrivelse, hvori han nu havde givet Luft for sine længe skjulte Følelser.

Efter Christian VI's Opfattelse af Ægteskabets Hellighed havde hans Faders gamle Frille vanæret Dronningekronen ved at sætte den paa sit Hoved, og det var maaske derfor, hans egen Dronning, *Sophie Magdalene,* maatte have en ny Krone at bære ved Kongeparrets højtidelige „Salving", der fandt Sted under stor Pragtudfoldelse i Frederiksborg Slotskirke 6. Juni 1721. Sjællands Biskop, *Christen Worm,* talte ved denne Lejlighed, efter udtrykkelig Ordre, til Enevældens Forherligelse; han fremhævede Underdanighed, Lydighed og Kærlighed over for Kongen som nødvendige kristelige Dyder, nøje forbundet med Lydighedspligten over for Gud, og udviklede veltalende, hvilket Gode Gud havde skænket „disse Riger og Lande ved at benaade dem med de bedste Konger under Solen", og hvorledes Gud havde ladet Christian VI „blive født af den ældste, ædleste og ypperste Kongestamme, ikke alene i Kristendommen, men endog i den ganske bebygte og bekendte Verden". Det var altsammen Talemaader, der giver et karakteristisk Udtryk for dansk Royalisme i disse Tider, og som i Biskoppens Mund forbandt sig naturligt med den Formaning til Kongen, at han dog, skønt han var en Gud paa Jorden, skulde huske paa sit umaadelige Ansvar og erindre, at han var et Menneske og derfor en Orm, omend ganske vist en kronet Orm!

En saadan Formaning kunde ikke støde Christian VI, hvis hele Karakter og Tænkemaade var præget af en dyb og rodfæstet *Religiøsitet,* der gjorde ham til den store Beskytter af Pietismen i Danmark, Indremissionsmanden i den oldenborgske Kongerække, kunde man fristes til at sige. Meget oplysende for Christian VI's Personlighed er en Række Breve, han har skrevet til en tysk Fætter og fortrolig Ven, Grev Christian Ernst af Stolberg-Wernigerode. Man finder i disse Breve mange gudfrygtige Betragtninger og ogsaa Vidnesbyrd om den haarde Sjælekamp, det havde kostet Christian VI at finde Hvile i Troen. Han skriver i et Brev fra sin sidste Levetid: „Det er dog en stor Ting at være forsonet med Gud; i Sammenligning dermed gælder Alverdens Kongeriger intet."

Christian VI's Religiøsitet ytrede sig i hele hans Tænkemaade og Optræden og ganske særlig i den alvorlige Pligtfølelse, hvormed han gik op i sit Kald; naar han gik til Statsraadet, bad han Gud være hans Raadgiver, og naar han forlod det, bad han, at han vilde velsigne de tagne Beslutninger.

Saa umuligt det er for Nutiden at føle sig tiltalt af Christian VI's mest iøjnefaldende Regeringshandling, Stavnsbaandets Indførelse, lige saa umuligt vil det være for en Historiker at kaste nogen som helst

Glans over denne Konges *Person.* Dertil var han alt for tør, fantasiløs og kantet som Menneske, alt for lidt overlegen som Regent. Paa Grund-

Christian VI med Familie.
Maleri af Wahl. (Rosenborg).

lag af Brevene til Stolberg er han bleven skildret som „det stilfærdige Stuemenneske, der gruer for alt, hvad der vækker Larm og vækker Opsigt", og som „den rastløse Arbejder inden for sit Kabinets fire

Vægge, der fortaber sig i Smaating lige saa let, som han fordyber sig i vigtige Statssager, og som den enevældige Monark, der dog ofte er saa raadvild og ængstelig, at han i hvert enkelt Tilfælde maa høre Alverdens Betænkninger, inden han kan tage en Beslutning". Heller ikke i det ydre var der noget mandigt eller kraftfuldt over ham. Hans Skikkelse var lille og spinkel, hans Stemme pibende, og i hans Ansigt var de oldenborgske Træk ligesom ført ud i deres Karikatur. Man sporer allerede hos Christian VI den Degeneration, der skulde give sig saa grelle Udslag hos hans Søn og Sønnesøn; hos ham selv er det, som om Pligtfølelse og Religiøsitet endnu holder sammen paa Personligheden og hindrer dens Opløsning.

Christian VI levede efter alt at dømme i et særdeles lykkeligt Ægteskab med den Hustru, han i sin Ungdom havde valgt sig, ikke af politiske Grunde, men ud fra sit Hjertes Tilbøjelighed og vel ikke mindst, fordi hun var hans Aandsfrænde, troende Pietist som han selv. Dronning *Sophie Magdalene* var ved sin Fødsel en af Tysklands allermindste og allerfattigste Prinsesser, Datter af en forgældet Markgreve af Kulmbach-Bayreuth, og det var et mægtigt Avancement for hende at blive Dronning over det Rige, der strakte sig fra Nordkap til Elben. Det er ikke at undre sig over, at hun trak sin Moder og andre fattige Slægtninge ind i Landet og lod dem forsørge ved Hoffet i København. Naar hun er blevet den mest upopulære Dronning i Danmark siden den af Folkevisen smædede Bengerd, maa det have ligget i visse frastødende Egenskaber ved hendes personlige Væsen. Noget, der i særlig Grad skulde kunne være nedsættende for hendes Eftermæle, er i Virkeligheden ikke bekendt.

Hendes Tyskhed kan man ikke godt bebrejde hende, da hun, en tyskfødt Prinsesse, blev gift med en dansk Konge, der var omtrent saa tysk som hun selv. Christian VI forstod selvfølgelig Dansk, og i nogle Regeringssager resolverede han paa vort Sprog, men han talte og skrev helst Tysk, og i Hoffets Sale hørtes næsten intet Dansk, et Forhold, det dog vil være uretfærdigt at bedømme ud fra Nutidens nationale Forudsætninger og uden at tage Hensyn til, at Tysk den Gang var meget stærkt udbredt blandt de fornemme i Landet og i borgerlige Kredse. Det bør her nævnes, at det var Christian VI, der gav Befaling til, at Præster og Skolelærere i Mellemslesvig skulde være det danske Sprog mægtige. Nogen Tanke om at lade Tysken fortrænge Dansk nærede han afgjort ikke.

At saavel Dronningen som Kongen lagde Vægt paa at omgive sig med den størst mulige *Pragt og Herlighed,* forklares tilstrækkeligt ved de Forestillinger, baade de selv og Tiden nærede om Kongedømmet.

Hertil kom imidlertid den personlige Stivhed, der har været ejendommelig for dem begge; den har i høj Grad uddybet Kloften mellem dem og Folket. Det umiddelbart menneskelige Indtryk var her afgørende og kunde ikke opvejes ved den Mildhed og Humanitet, hvormed Kongens kristelige Sind i flere Henseender prægede Styrelsen. Der er begaaet mange Overdrivelser, naar Talen har været om Forholdene paa Christian VI's Tid; en Kendsgerning er det, at der paa Slotspladsen i København 60 Alen fra Slottets Mure var udspændt Jernkæder mellem Stotter, og at der mod Ridebanen fandtes et rodmalet Bolværk. Saaledes blev Folk holdt paa respektindgydende Afstand, selv om Afspærringens Formaal maaske blot var at undgaa Vognlarmen. Foran Slotsporten holdt altid to Hestgardister med dragne Pallasker, et imponerende Skue, der kan have bidraget til, at Folk, som Overleveringen vil vide, blottede Hovedet, naar de gik over Slotspladsen. Naar Kongen og Dronningen kørte gennem Københavns Gader, var deres Vogn omgivet med Husarer og altsaa ikke til at komme nær. Med saadanne Foranstaltninger stemmede det godt, at Kongen ønskede at se den mest underdanige Form i alle Henvendelser, ogsaa naar de kom fra hans nærmeste Omgivelser. Selv hans Svigermoder og Svogre betjener sig af de ydmygste Vendinger over for ham, og i de Breve, han og Dronningen har haft Anledning til at veksle med hinanden, er Ærbødigheden gensidig. Efter Christian VI's Forudsætninger kunde det ikke stride mod hans Gudsfrygt, at han i saa høj Grad betragtede sig og Dronningen som Herrens Salvede med naturligt Krav paa en helt anden Hensyntagen i enhver Henseende end andre dødelige.

Et saa stift og ceremonielt Hofliv kunde ikke være videre morsomt, og tilmed fulgte det af Kongeparrets religiøse Tankegang, at Hoffet blev mere præget af Andagtsøvelser end af Festligheder. Dets klosterlige Stilhed afbrødes kun af Udflugter og Rejser. Kongen var tilbøjelig til at se noget syndigt i al verdslig Selskabelighed, og end ikke Kortspil fandt Sted paa de kongelige Slotte. Kun en Forlystelse som Jagten betragtede man, trods dens Blodsudgydelse, ikke som Synd, og Dronningen var en lidenskabelig Jæger. Hvor lidt enevældige hun og Kongen midt i deres øde og tomme Pragt var over for deres egne Husfolk, derom giver Brevene til Stolberg pudsige Vidnesbyrd; Kongen klager f. Eks. over en uduelig og obsternasig Kokkepige, der ikke vil taale, at man siger det mindste til hende, og endog søger at skræmme sit høje Herskab ved Trusler om Selvmord! Det maa antages, at Christian VI's Hof i een Henseende har udmærket sig frem for andre Hoffer i Tiden, nemlig ved en Ærbarhed, der udvortes ogsaa har strakt sig til det underordnede Personale, men dog ikke var i Stand til at præge den Kronprins, der opdroges under disse Forhold.

Christian VI og Sophie Magdalene havde een Søn, den senere *Frederik V*, og en Datter, *Louise*, som det trods mange Anstrengelser først lykkedes at faa gift efter Faderens Død (med en lille Hertug i Thüringen). Kronprins Frederik var fra Barn en elskværdig, livlig Natur med megen Følelse for andre, men uden Anlæg for Pietisme. Han fik vistnok en streng Opdragelse og undervistes af dygtige Lærere, der betegnende nok alle var tyske med Undtagelse af, at en Franskmand lærte ham Fransk. Dansk synes slet ikke at have været noget Undervisningsfag for denne danske Tronfølger, der dog lærte sig Landets Sprog og kom til at bruge det lidt mere, end Faderen havde gjort. Af andre Kundskaber tilegnede han sig næppe flere end Prinser i Almindelighed; hvad der blev hans Styrke, var hans Elskværdighed og Jævnhed, det „folkelige" i hans Natur, der svarede godt til de ældre oldenborgske Traditioner, men var en Modsætning til hans Forældres Væsen og paa denne Baggrund ikke kunde andet end skaffe ham stor Popularitet.

Frederik V.
Maleri af Pilo. (Frederiksborg).

Tyve Aar gammel ægtede Frederik en Datter af Kong Georg II af England-Hannover, *Louise*. Dette Giftermaal var af politisk Oprindelse, men hilstes med Jubel af Befolkningen, og det unge Par passede vistnok ikke daarligt sammen. Det var to ligefremme Mennesker, og Louise, der straks efter sin Ankomst til Landet lagde sig efter Dansk, havde som sin Mand megen Evne til at gøre sig afholdt. Hvor de kom frem, vandt de Folket, og Louise blev lige saa elsket, som hendes Svigermoder havde været hadet.

Den 6. August 1746 døde Christian VI, tidligt ældet og svækket, ikke engang 47 Aar gammel. Idet Frederik V og Dronning Louise nu kom paa Tronen, var det forbi med Pietismens Herredømme ved Hoffet. Det kom atter til at gaa lystigt til med alle Slags Hoffester, baade Spil og Dans, Operaer og Skuespil. Jernlænkerne forsvandt foran Slottet, og alt blev mindre ceremonielt. Den gamle Professor og Komedieskriver Ludvig Holberg kunde med god Grund glæde sig over al den ny Lystighed og Frihed. Han fandt ikke noget bedre Sted for en Filosof end Frederik V's Hof, som han undertiden gæstede; „thi her kan man bivaane en høj Forsamling uden Maske, uden Sminke, uden afpassede Skridt og uden paa Skrømt satte Ord, saa at man ved et kongeligt Hof ser den naturlige Simplicitet".

Dronning Louise.
Maleri af Pilo. (Frederiksborg).

Dronning Louise blev Moder til fire Børn, een Søn, den senere Christian VII, og tre Døtre: Sophie Magdalene (senere gift med Gustav III af Sverige), Vilhelmine Caroline (senere gift med Kurfyrst Wilhelm I af Hessen-Kassel, en berygtet Despot) og Louise (gift med Landgrev Karl af Hessen-Kassel, en Broder til Kurfyrsten). Den 19. December 1751 døde Dronning Louise under en ny, ulykkelig Barsel. Sorgen over hende var grænseløs ligesom Spændingen i den Uges Tid, hun laa for Døden. „Det var den eneste Begivenhed," skriver den samtidige Skildrer af Tidens Hofliv, Charlotte Dorothea Biehl, „hvori jeg har set, at alle Stænder i en Stat har vist sig som Søskende. Bedrøvelsen var almindelig; hvem der mødte hinanden, talte hinanden til med Taarerne i Øjnene; i otte Aar var der næppe blevet sendt saa mange og ivrige Bønner til Himlen som i de otte Dage." Frederik V

sad som utrøstelig ved Dødslejet, men allerede syv Maaneder efter holdt han Bryllup med sin anden Hustru, *Juliane Marie* af Braunschweig, en Dame paa 23 Aar, ganske smuk og velbegavet, men uden de fornødne Egenskaber til at magte Opgaven som Efterfølger af en Dronning, som efter den almindelige Opfattelse havde været en Engel. Juliane Marie fødte Frederik V en Søn, Arveprins *Frederik*, som hun lod opdrage paa Dansk af dansksindede Lærere, en ny Skik, som denne tyske Prinsesse har Æren af at have indført i Kongehuset.

Frederik V havde allerede i Droning Louises Levetid staaet i Forhold til en Madam Hansen, der fødte ham fire Døtre og een Søn. Langt være var det, at han i stigende Grad viste en fuldkommen Mangel paa Evne til at styre sine Lyster og Lidenskaber. Svag af Karakter var han vel af Naturen, og det havde selv ved han Faders fromme Hof ikke manglet paa Pager og andre, der kunde bibringe et lærvilligt Prinsebarn alle Haande Unoder. Med Aarene blev Kongen forfalden til Drik, turede og svirede uden Hensyn til den ydre Anstand, søgte det laveste kvindelige Selskab og hengav sig til Orgier, hvorom der gik de værste Rygter. Længere og længere gled han ud i Tøjlesløshed; hans Helbred nedbrødes, hans Vilje og Aandsevner svækkedes, han blev næsten ude af Stand til at deltage i Regeringen; men under hans Forfald er det rørende at se ham bevare sine bedste menneskelige Egenskaber, ikke mindst Trofastheden mod Venner. Ingen Mand satte han mere Pris paa end *Adam Gottlob Moltke*, der allerede i Prinsetiden havde været hans faderlige Forsyn og Ven og efter Tronbestigelsen blev hans Overhofmarskal og almægtige Raadgiver. Moltke søgte med lempelig Haand at holde Kongens Udskejelser inden for taalelige Grænser, og i bevarede Breve fra Kongen til ham veksler Forsikringer om Troskab med Bønner om Tilgivelse for Forsyndelser eller Forløbelser. Et Brev, hvori Kongen underskriver sig som Moltkes „bestandig trofaste Søn og Ven Frederik R", har følgende Efterskrift: „Gud velsigne og bevare dig min hjertenskære Ven — aldrig gøre det mere!"

Juliane Marie.
Miniature paa Frederiksborg.

Den 14. Januar 1766 døde Frederik V, ikke mere end 42 Aar gammel. „Saa bær da, Norden, din største Skat til Jorden" — lyder det i Johs. Ewalds Mindekvad til Ære for dette stakkels Menneske, og A. G. Moltke har skildret hans Død med disse Ord: „Han døde i mine Arme, gennemtrængt af Ærefrygt for Religionen, med den Berømmelse at have været en god og viis Regent, utrættelig som Fader for sit Folk og i at fremme dets Lykke, en stor Ven og Beskytter af Videnskab og Kunster og en kristelig og velgørende Menneskeven".

Kunde Frederik V ikke gøre en personlig Indsats, saaledes som hans Fader havde formaaet, forstod han dog det, der var vigtigere for en Enevoldskonge, som ikke selv var et Geni: at vælge sig gode Raadgivere og at beholde dem.

2. Kongernes Raadgivere og Regeringsmaade.

Med Hensyn til de personlige Forhold i Regeringen betød Christian VI's Tronbestigelse en Omvæltning. Samtidig med at han fjernede Anna Sophie, fratog han hendes Kreds af Slægtninge og Venner deres høje Poster inden for Statsstyrelsen. Først og fremmest afskedigedes Dronningens Svoger, *U. A. Holstein-Holsteinborg*, som Storkansler; men han faldt dog ikke mere i Unaade, end at han fik en Pension, og hans Frue fik Lov til at bære Sophie Magdalenes Slæb ved Salvingen. Derimod afskedigedes Oversekretæren i det danske Kancelli, Christian Møinichen, uden Pension og under udtrykkelgt Forbud mod at komme Kongen for Øje. Af andre Afskedigelser kan nævnes, at Biskop *Bartholomæus Deichmann*, der havde staaet i stor Gunst hos Frederik IV og Anna Sophie, afskedigedes fra sit Embede som Biskop over Akershus Stift; denne meget verdslige Prælat, der hidtil havde haft til Opgave at undersøge uredelige Embedsmænds Færd, blev nu selv anklaget for Uærlighed.

Af Faderens Statsraad (Konseil) beholdt Christian VI kun *Chr. Ludvig von Plessen*, der havde været Modstander af Anna Sophie, og nu fik ovedraget Styret af Finanserne, en Opgave, der under Christian V havde været tildelt hans Fader, Chr. S. von Plessen (se S. 185 f.). Som denne var Sønnen en dygtig Finansminister med Sparsommelighed og Orden som Grundprincipper, men han havde ikke let ved at omgaas Folk og var slet ikke „hoffähig" nok til et Hof som Christian VI's. Ved hans Side i Statsraadet anbragte Kongen hans Broder og Meningsfælle i Forholdet til Anna Sophie, *Carl Adolf von Plessen*, der blev Overkammerherre ved det kongelige Hof, en Stilling, han

ikke just egnede sig til; han var ikke pietistisk nok for Dronningen, ikke underdanig nok for Kongen.

Medlem af Statsraadet blev tillige en holstensk Adelsmand, Overhofmarskal *O. Blome,* Svigersøn af den afsatte Storkansler, og Baron *Iver Rosenkrantz,* hidtil Stiftamtmand i Viborg, der blev gjort til Chef for begge Kancellier, baade det danske og det tyske, og for saa vidt blev den ledende Minister, i Virkeligheden en Slags „Storkansler“. Rosenkrantz var gift med en Søsterdatter af de to Plessen'er; det var saaledes en ny Familiekreds, der fik Magten, og i øvrigt var Rosenkrantz' Udnævnelse et Vidnesbyrd om, at Christian VI ikke nærede den samme Fordom mod Mænd af den gamle danske Adel, som endnu havde præget hans Fader.

Poul Vendelbo Løvenørn.
Miniature paa Frederiksborg.

Iver Rosenkrantz var Sønnesøn af den lærde Holger Rosenkrantz, og som denne var han en stor Ven og Velynder af klassisk Lærdom med Evne til selv at skrive latinske Vers. Han passede godt til den Stilling som Patron for Københavns Universitet, der ligeledes blev ham overdraget. Om han ellers var en fremragende Embedsmand, faar staa hen. Den franske Gesandt i København havde hørt ham meget rosende omtale paa Forhaand, men da han stiftede personligt Bekendtskab med ham, blev han mindre behagelig overrasket, ikke blot ved hans Snakkesalighed, men ogsaa ved hans Mangel paa Præcision og Klarhed, naar han skulde fremsætte sine Meninger. Det betragtedes som en stor Fejl ved ham, at han intet som helst formaaede at holde hemmeligt for sin Kone, der menes at have været indiskret, intrigant og koket. Det antages, at Rosenkrantz i det hele lod sig lede af hendes Onkler, de to Plessen'er.

Uden for Statsraadet stod den fremragende Mand, som Christian VI satte i Spidsen for Forsvarsvæsenet til Lands og til Vands, *Poul Vendelbo Løvenørn,* der kun blev titulær Gehejmeraad. Hans Stilling var i Virkeligheden jævnbyrdig med den, Statsraadets Medlemmer indtog. Uafhængig af dem forelagde han de Sager, han styrede, direkte for Kongen, og hans Indflydelse paa Landets indre og ydre Politik var meget betydelig. Der fandtes en mærkelig Evne til at omgaas Mennesker hos denne danske Borgersøn, hvis Løbebane var begyndt paa

eventyrlig Maade i Peter den Stores Rusland; han, en Student og Soldat, der ligesom havde besejret Verden ved Elskværdighed og Humør, formaaede ogsaa at gøre sig gældende hos den tunge, alvorlige Christian VI.

Af det tidligere anførte vil det fremgaa, at denne Konge i høj Grad tog sig personligt af Regeringen. Regeringsmaaden under Frederik IV fortsattes i det hele under Christian VI. *Nogle* Regeringssager afgjordes af Kongen i Statsraadet, *andre* uden dettes Medvirken; det sidste gjaldt altsaa f. Eks de militære Sager — og vistnok ogsaa de udenrigske —, og det kom ligeledes til at gælde de Sager, der lagdes under to ny Kollegier, som oprettedes i Christian VI's Regeringstid, et *Økonomi-* og *Commerce* (Handels) *kollegium* og et *Kirkeinspektionskollegium*. I øvrigt fik de to Kancelier en mere selvstændig Stilling med Ret til at afslutte Sagernes Behandling, inden de blev forelagt Statsraadet. Men uanset hvilken Form den øverste Afgørelse havde, er det utvivlsomt, at det med Undtagelse af de kirkelige Sager mere var Kollegierne end Kongen personlig, der formede de Grundsætninger, hvorefter der blev styret. Ved Besættelsen af Embeder fulgte Kongen derimod ofte sit eget Hoved, ganske som hans Fader havde gjort det; det var paa dette Omraade, at det personlige ved Enevælden altid slog stærkest igennem.

Iver Rosenkrantz.
Maleri af Wahl. (Frederiksborg).

Christian VI forlangte altid at blive holdt underrettet om Sagerne og, naar han fandt det for godt, at blive oplyst om alle deres Enkeltheder. I saa Henseende kunde han imidlertid ikke være helt tilfreds med de Mænd, der udgjorde hans første Statsraad. Det var lidt for selvstændigt anlagte Folk, vel sagtens prægede af en vis aristokratisk Modvilje mod at bøje sig for Kongen; i hvert Fald forstod de ikke at skjule deres Magtlyst under en behændig Form, og Kongen klagede til Stolberg over, at de som oftest sagde ham imod. Det var noget, der ikke kunde gaa i Længden, og Plessen'erne og Rosenkrantz havde far-

lige Modstandere i Kongens Svigermoder, Markgrevinden af Brandenburg-Kulmbach, hvis Motiver vel nok har været af rent personlig Art, og Poul Vendelbo Løvenørn, der til Dels har ladet sig lede af Ønsket om en mere franskvenlig Udenrigspolitik. Som et Offer for den Slags politiske Intriger, der altid trives frodigt ved et Enevoldshof, maatte C. A. Plessen udtræde af Statsraadet 1733. Endnu i samme Aar gik Fru Rosenkrantz' Koketteri saa vidt, at det i hendes egen Nærværelse paa selve Juleaftensdag kom til et blodigt Slagsmaal paa Kaarde mellem to af hendes Tilbedere, en Holstein og en Ahlefeldt. Skandalen svækkede yderligere hendes Mands og Onklers Stilling. Først paa Aaret 1734 tog C. L. Plessen sin Afsked. Blome, der næppe har haft megen Indflydelse, fjernedes 1735, Rosenkrantz bevarede sin Stilling i Statsraadet indtil 1740, men maatte allerede 1735 afgive Ledelsen af Tyske Kancelli og dermed Udenrigspolitikken til *Johan Sigismund Schulin*, Ledelsen af Danske Kancelli til Johan Ludvig Holstein. Rosenkrantz og Holstein udgjorde alene Statsraadet fra 1735 til 1737, først derefter indtraadte Schulin. Fra 1740 var J. L. Holstein, Schulin og den tidligere — mecklenburgsk fødte — Gesandt C. A. Berckentin, der nu blev sat til at lede Rentekammeret og Commercekollegiet, Christian VI's Statsministre eller „virkelige Gehejmeraader“.

Fr. Danneskjold-Samsøe.
Maleri paa Frederiksborg.

Grev Christian Ernst af Stolberg-Werningerode, en forstandig og rettænkende Mand, øvede fra det fjerne en ikke ringe Indflydelse paa Danmarks politiske Forhold; han var vel Christian VI's allerfortroligste Raadgiver, men hans Indflydelse var formindsket i Kongens sidste Tid. Løvenørn vedblev at nyde Kongens Tillid til sin Død 1740, men led dog 1735 den Tort, at han maatte afstaa Marinens Sager til *Frederik Danneskjold-Samsøe*, der havde kritiseret den tidligere Ledelse heraf skarpt. En uofficiel Raadgiver, der havde Christian VI's Øre paa Kir-

kestyrelsens Omraade, var den tyske Hofpræst *Bartholomæus Bluhme*, hvis Form for Indflydelse var af meget underjordisk og derfor nødvendigvis ilde set Art. Hvem der saa ellers kan nævnes som Kongens fortrolige, de ledende Ministre i Christian VI's senere Aar for henholdsvis den indenrigske og den udenrigske Styrelse var J. L. Holstein og J. S. Schulin, to Personligheder, der var langt bedre egnede end de første Ministre efter 1730 til at omgaas baade Kongen og Dronningen. De forstod at finde den Form for Optræden, som denne Konge nu engang vilde have, og det var vel ogsaa Christian VI en Tilfredsstillelse, at Holstein og Schulin modsat Rosenkrantz og Brødrene Plessen skyldte ham alt, hvad de var og havde, ikke blot deres Embedsstillinger, men ogsaa deres Velstand. I sit Forhold til disse to Mænd udfoldede Christian VI megen Hjertelighed og kunde næsten stryge den stive Kongeværdighed af sig.

Johan Ludvig Holstein.
Maleri af Pilo. (Frederiksborg).

Johan Ludvig Holstein var Søn af Johan Georg Holstein, der havde været Minister under Frederik IV, og skønt født i Mecklenburg sluttede han sig helt til Danmark og blev Grundlægger af Lensgrevskabet Ledreborg. Han var en Mand af pietistisk Religiositet, men forbandt hermed megen Sans for det videnskabelige Aandsliv. Han var vel ikke nogen større Begavelse eller en fremragende Statsmand, men han var dygtig og fornuftig, kendte sin Begrænsning og lod helst være at blande sig i de Sager, der ikke laa direkte under ham. De Folk, han fik med at gøre, vandt han ved Ro og Ligevægt, og skønt Pietist er han blevet skildret paa den smukkeste Maade af Holberg som den, „der stedse var den samme, udi Storm og Stilhed, udi Regn og Solskin, som taler lidt og tænker des mere, som er sanddru og ordholdig og intet lover, uden hvad han agter at holde, som hører alle Forslag, men drøfter og reformerer dem nøje, førend de af ham underskrives, som ved egen klog og ordentlig Økonomi viser, hvorledes en

publiqve (offentlig) Husholdning kan føres, som Underhavende frygte og tillige-med venerere (ærer) og elske“.

Johan Sigismund Schulin var en tysk Præstesøn fra Egnen omkring Ansbach. Hans Løbebane er overmaade typisk for det 18. Aarhundrede: han blev efter Universitetsstudier Hovmester for to Markgrever af Kulmbach, Svogre til Christian VI, fik herved de rigtige Forbindelser, kom med den ene af Markgreverne til København 1730, optoges allerede Aaret efter i den danske Adel, kom ind i Tyske Kancelli, blev — som nævnt — 1735 dettes Chef og Danmarks Udenrigsminister, og virkede i denne Stilling, indtil han — som dansk Godsejer og Greve — døde i Aaret 1750. Uden virkelig diplomatiske og indsmigrende Anlæg gør ingen en saadan Karrière, hvad dog ikke betyder det samme, som at Schulin skulde have været en ringe Karakter, og at man har Grund til at stemple ham som en Snob. Schulin maatte ikke blot ordne Statssager, men ogsaa træde hjælpende til med gode Raad, naar Dronningen skulde antage ny Tjenestefolk, eller naar det var nødvendigt at skrive et Formaningsbrev til hendes yngste Broder, en højst uregelmæssig Person, der jævnlig lavede Skandale. Schulin stod med andre Ord i et meget personligt Forhold til Kongeparret og var i eet og alt deres højre Haand. Da han var hæderlig og dygtig, misbrugte han ikke sin Indflydelse, og hans Indsats i vort Lands Udenrigspolitik blev ikke ringe.

Johan Sigismund Schulin.
Maleri af Pilo. (Frederiksborg).

Schulin, Holstein og Berckentin bevarede deres Pladser i Statsraadet efter Frederik V’s Tronbestigelse 1746. Derimod fjernedes Danneskjold fra Marinen, og der skete andre personlige Forandringer, men ingen Omvæltning, som da Christian VI blev Konge. Det var den afgørende Forskel imellem Frederik V og Christian VI, som Regenter betragtet, at Sønnen ikke saaledes som Faderen evnede eller ønskede at gribe personligt ind i Styrelsen, hvilket den enevældige Regeringsform heller ikke gjorde nødvendigt.

Den enevældige Konge udøvede sin Vilje ved Hjælp af et gennemført centraliseret Embedsmaskineri, hvormed allerede Enevældens Skaber havde begyndt at omgive Fyrsten. Som en fast Ring omsluttedes Tronen af Konseillet og Kollegierne; alene gennem Embedsmænd, der beklædte de øverste Stillinger i Centraladministrationen, formaaede Kongen at gøre sin Vilje gældende ud i Riget. Hans personlige Egenskaber blev afgørende; kun naar han var kraftig, selvstændig og rig paa Initiativ, kunde han gyde Liv i Absolutismens Form. Men dette var mindre Tilfældet med Frederik V end med nogen af de foregaaende Konger.

Frederik V's personlige Indgriben sporedes kun paa faa Omraader og højst ustadig; en fremmed Gesandt kunde i Sommeren 1751 med god Grund indberette, at der bortset fra rene Naadesakter kun var meget faa Eksempler paa, at Kongen paa egen Haand afgjorde Sager, der normalt behandledes gennem Kollegier. Selv Bønskrifter, der flyedes ham selv i Hænde, oversendtes til Kollegierne til Undersøgelse og Betænkning. Kun Hofsager og lignende afgjordes alene ved Hofmarskallen ligesom Udgifter gennem den saakaldte Partikulærkasse, Kongens „private" Chatolkasse. Visse Dele af Styrelsen fulgte Frederik V i alt Fald i de første Aar af sin Regering med Interesse, saaledes Udenrigspolitikken, men hverken hans Kundskaber eller Stadighed strakte saa vidt, at han paa noget Omraade kunde føre Tømmerne med fast Haand. Den reelle Afgørelse laa derfor hos Ministrene, der tog Initiativet for ham, og hos de faa Medlemmer af Kollegierne, der havde Indflydelse nok til at paavirke Konseillet eller forme de Forestillinger, der i alle vigtigere Sager fra Kollegierne gik ind til kongelig Resolution. Hertil kom en enkelt Mand, der, skont han i den længste Tid intet fast Statsembede beklædte, øvede en afgørende Indflydelse, Kongens Yndling, Overhofmarskallen Adam Gottlob Moltke.

A. G. Moltke var født i Mecklenburg som Søn af en vistnok fattig Herremand og tilhørte den store, udbredte Adelsslægt, der har faaet en saa fremragende Betydning baade i Tyskland og Danmark. Da han havde nære Slægtninge i dansk Tjeneste, ansattes han 1722, 12 Aar gammel, som Page ved det danske Hof, der blev Rammen om hele hans senere Liv og Virksomhed og ogsaa det Sted, hvor han maatte samle alle sine Erfaringer og Kundskaber. Større Rejser fik han ikke Lejlighed til at foretage, videregaaende Studier heller ikke. Det var hans nære fortrolige Omgang med den senere Frederik V, til hvis Tjeneste han knyttedes allerede 1730, der blev Forudsætningen for den ledende politiske Stilling, der blev ham til Del gennem hele denne Konges Regeringstid, fra 1746 til 1766, da han staar som Midtpunktet i den Stormandskreds, der har Landets Styrelse i sine Hænder.

Moltke veg som Overhofmarskal aldrig fra Kongen. Som Gave fra denne modtog han Bregentved, der blev Midtpunktet for det danske Lensgrevskab, han fik oprettet for Slægten Moltke; men han førte ikke Hus paa dette Herresæde, som han indrettede til Sommerbolig. I Kraft af Frederik V's ubegrænsede Tillid var det i Virkeligheden ham, der sad inde med Kongemagten, hele den Indflydelse, Kongen selv vilde have haft, hvis han havde været en sund Personlighed. Bevarede Breve viser, at Moltke fungerede som det bestandige Mellemled mellem Kongen og Ministrene, der altid maatte anse det for nødvendigt at være i Føling med ham. Der er ogsaa Vidnesbyrd om, at franske Gesandter i København holdt det for lige saa paakrævet at forhandle med Moltke som Udenrigsministeren. Meget karakteristisk er det, at Moltke ved Frederik V's Tronbestigelse udkastede et ligefrem Program for Kongens Regeringsførelse, et Program, der indskærper Nødvendigheden af upartisk Retspleje og flere Forbedringer i Styrelsen.

Adam Gottlob Moltke.
Maleri af Pilo. (Frederiksborg).

Efter det Kildemateriale, der er tilgængeligt, er det ganske vist ret begrænset, hvad vi ved om denne mægtige Mand Liv, Virksomhed og Anskuelser. Med temmelig tydelige Træk tegner hans aandelige Ansigt sig dog i hans kortfattede Selvbiografi, der giver Indtryk af en brav Mand med aandelige Forudsætninger, der ligger Nutiden meget fjernt. Det sidste gælder ogsaa Formen for hans Religiøsitet. Han fortæller om Tabet af en Søn, der døde i Barnealderen, „da hans Hjerte endnu kunde være ubesmittet af Ungdommens Udsvævelser og ikke hengivet til vor Tids Synder og Laster“ —, og beretter dernæst, hvorledes hans Hustru kort efter havde det Held at vinde det store Lod i Lotteriet, et Tegn for dem begge paa, at Gud stadig var med dem og nærede Fredens, ikke Vredens Tanker over for dem! Denne ejendommelige Forsynstro, der ser Himlens Trøst for et Sønnetab i en tilfældig Pengegevinst, er formentlig ogsaa et vist Vidnesbyrd om den økonomiske Sans, der var et fremtrædende Træk hos Moltke og det, den

offentlige Mening i hans Samtid især hæftede sig ved. Alt foreliggende tyder paa, at Moltke har gjort et alvorligt Arbejde for Statens Interesser, men lige saa tydeligt er det, at han ikke glemte sine egne Interesser. At han fra Page svang sig op ikke blot til den højeste Rang, men ogsaa til at eje et stort og frodigt Stykke af den danske Jord, var Genstand for megen haardt dømmende Kritik, skønt der efter Tidens Forhold slet ikke forelaa noget usædvanligt eller blot noget særlig grelt deri.

Naar Folkestemningen gik saa stærkt imod Moltke, hang det vel ogsaa sammen med, at han øvede sin Indflydelse paa en saa højst uregelmæssig og uofficiel Maade. Hofmarskallens Embede skulde blot være en ren Hofstilling, og det stred mod alle tidligere Begreber, at Moltke gjorde det til en politisk Stilling. Først 1763 lod han sig modstræbende optage i Statsraadet, hvor hans Stilling endda blev af ret formel Art. For den populære Opfattelse kunde det se ud, som om Moltke ad Krogveje havde faaet Kongen i sine Garn for at udnytte hans Svaghed til sin egen Fordel. I Virkeligheden burde hele Statsstyrelsen, som den formede sig, havde tjent til Vidnesbyrd om, at Moltke benyttede sin Magt med Maadehold. Der var i Styrelsen intet Spor af en Enkeltmands Despoti: Moltke har været for retsindig til at være despotisk, maaske ogsaa for fantasilos til at miste sin Ligevægt i den høje Stilling; da Kongen efter Dronning Louises Død ønskede at ægte hans Datter, satte han sig bestemt derimod.

Moltke fandt sig da ogsaa i, at Schulins Efterfølger som Udenrigsminister blev en Mand, der ved Begavelse, Uddannelse og personlige Egenskaber var i Stand til at overstraale ham selv. Denne Mand var *Johan Hartvig Ernst Bernstorff*, født 1712 paa Herregaarden Gartow ved Elben i Lüneburg som hannoveransk Undersaat.

Bernstorff tilhørte en Slægt med politiske Traditioner og Interesser og med den Sædvane at bestemme den ældre Søn for Landbruget og Godsbestyrelsen, den yngre for Diplomati og Statstjeneste. Selv fik han sammen med sin eneste og ældre Broder den Opdragelse og Uddannelse, der var Idealet for de fornemme Familier i Datiden. Efter en god Undervisning hjemme og et Universitetsstudium i Tübingen kom Brødrene under Ledelse af en meget kundskabsrig Hovmester paa en lang Udenlandsrejse, der helt var anlagt paa den systematiske Indsamling af de Kundskaber og Erfaringer, som kunde være af Betydning for den vordende Statsmand. Ivrigt studerede man overalt de forskellige Landes og Byers politiske og militære Forhold, Tilstanden inden for Handel og Industri, Handelsforbindelsernes Art, Skattevæsen og Toldvæsen, Landboforholdene; ogsaa de intimeste Hofforhold, Fyrsters og Statsmænds Karakter, de paa hvert Sted raadende politiske

Synspunkter søgte man at trænge ind i. Hvad der nu er let tilgængelig gennem Dagspressen, Tidsskrifter og Haandbøger betragtedes dengang som helt eller halvt hemmeligt eller forelaa kun i upaalidelige trykte Meddelelser. Det var imidlertid muligt at samle meget paa egen Haand, og selv under faa Dages Ophold kunde der presses Oplysninger ud af Lærde, Embedsmænd eller andre, til hvem man havde Anbefaling.

Johan Hartvig Ernst Bernstorff.
Maleri fra c. 1759 af L. Tocque.
(Frederiksborg).

De unge Bernstorffers Rejse gik over de tyske Lande, gennem Italien, Frankrig, England og tilbage gennem Holland. Efter Tilbagekomsten ansaas deres Uddannelse for afsluttet; for den yngste søgte man nu en Anbringelse, hvor den bød sig, og da Slægten havde en indflydelsesrig Forbindelse i Danmark i Familien Plessen, blev Johan Hartvig Ernst allerede 1732 dansk Embedsmand.

Efter at have gjort Tjeneste et Aars Tid i Tyske Kancelli i København blev den purunge Hannoveraner — 21 Aar gammel! — dansk Gesandt i Dresden, derpaa 1737 Kongen af Danmarks Repræsentant ved den tyske Rigsdag i Regensburg. 1744 udnævntes han til Gesandt i Paris, en Stilling, der fik særlig Betydning for hans verdensmandsmæssige og aandelige Udvikling. Selskabslivet i de franske Saloner stod paa denne Tid i sin højeste Blomstring. Bernstorff nød dets Glans og bedste Glæder, gjorde sig gældende ved sine alsidige Kundskaber og Interesser, men de fritænkeriske Ideer, der mødte ham, lod han sig ikke paavirke af. Hvor meget han end holdt af at udfolde sig som flot og ødsel Grandseigneur, var og blev han den lutheranske, nordtyske Herremand med indgroet Respekt for Religion, Moral og den bestaaende

Samfundsorden. „Hans inderste Væsen var omgivet med en Skal af Traditioner."

Under Schulins Sygdom kaldtes Bernstorff 1750 til København, og 1751 sattes han i Spidsen for Tyske Kancelli og blev Danmarks Udenrigsminister. Danmark vandt i ham en stor Udenrigspolitiker, maaske en for stor, for saa vidt som det Overblik, han besad over europæiske Statsforhold, kunde friste ham til diplomatiske Manøvrer og Spekulationer, der egentlig laa uden for en mindre Magts Forudsætninger. Visse Brist var der ogsaa i hans Begavelse, saaledes en Mangel paa Menneskekundskab, der kom til at ytre sig paa uheldig Maade under den Virksomhed, han i ret omfattende Grad kom til at udfolde ogsaa i Landets indre Styrelse.

I Overensstemmelse med sin Slægts Traditioner og Forudsætningerne for sin Løbebane var Bernstorff en udpræget Fyrstetjener; han er tilsyneladende ganske oprigtig, naar han i et Brev til en Ven skildrede Frederik V med følgende Ord: „Jeg er fortryllet af Kongens Dyder, Elskværdighed og Aand. De har aldrig set en Fyrste, der er mere elsket og mere værdig til at være det. Det er den elskværdigste og høfligste Mand, man kan tænke sig; han har ingen Last(!) og ingen anden Lidenskab end den at ville skabe sine Folks Lykke og herske med Visdom og Ære".

Fra 1751 bestod Frederik V's Statsraad af Bernstorff, J. L. Holstein, C. A. Berckentin og Baron F. L. Dehn, der var indtraadt 1750, det vil sige af tre Mecklenburgere og een Hannoveraner. Da Berckentin døde 1758, afløstes han i Statsraadet af Otto Thott, en Mand af gammel dansk Adel, der længe havde indtaget høje Embeder i Finansstyrelsen, og som efter J. L. Holsteins Død 1763 afløste ham som Chef for Danske Kancelli. 1762 udtraadte Dehn af Statsraadet, 1763 indtraadte den holstenske Adelsmand Ditlev Reventlow og Adam Gottlob Moltke. Ved Frederik V's Død 1766 rummede Statsraadet saaledes to udenlandske Mænd, en Dansk og en Holstener, ved Siden af to indvandrede Nordtyskere.

Af det her udviklede om de personlige Forhold i Regeringen vil det fremgaa, at det i overvejende Grad var *Tyskere*, der styrede Danmark omkring Midten af det 18. Aarhundrede, et Forhold, der ikke kunde undgaa at styrke den tyske Kulturs Magt i Landet; men saa lidt som for den mest tyske af Kongerne, Christian VI, var det for de tyskfødte Ministre noget Formaal at fortrænge det danske Sprog fra de afgørende Omraader ɔ: den almindelige Administration, Retsplejen, Kirken og den Litteratur, som ogsaa efter Holbergs Død vedblev at fremkomme paa Modersmaalet. J. L. Holstein sørgede endda for, at Videnskabernes Selskab kom til at udgive sine Skrifter paa Dansk. Det 18. Aar-

hundrede bar et internationalt Præg, og da Ministrene tilmed under Enevælden kun var Fyrstens og slet ikke Folkets Tillidsmænd, var det ikke saa unaturligt, at de blev udnævnt uden Hensyn til deres Nationalitet og indkaldtes fra det ene Land til det andet. Det skete i saa godt som alle Lande i Europa med Undtagelse af England og Frankrig, og den Samfundstilstand, der raadede i Danmark, var ikke af en saadan Art, at den kunde modvirke Tiden paa dette Punkt. Den gamle indfødte Adel havde ikke blot længe været mistænkt af Kongerne, men var ogsaa svækket af økonomiske Vanskeligheder, og en kraftig Borgerstand var ikke fremvokset. Dog bør det tilføjes, at Misfornøjelse over de fremmedes Herredømme ikke udeblev, og at Klager over Tilsidesættelse af Landets egne Børn ikke altid var lette at afværge.

Mest tysk var Hæren; men netop i Spidsen for den ser vi gennem en Aarrække Løvenørn, en af de danskfødte Embedsmænd, der naaede højest inden for den her behandlede Periode, og en Mand, der overalt, hvor han kom frem i Verden, følte sig i udpræget Grad som Dansk.

3. Udenrigspolitikken.

Afslutningen af Den store nordiske Krig betegner et Vendepunkt i dansk Udenrigspolitik. Ikke blot ophørte saa godt som for stedse de gamle Krige mod Sverige, men det udenrigspolitiske Maal bliver overhovedet for Danmark nogenlunde det samme som den Dag i Dag: saa vidt muligt at opretholde Freden og undgaa Indblanding i de store Magters Stridigheder. Fremdeles fremtraadte nu Spørgsmaalet om Slesvig paa en Maade, der skulde skabe en ny Krigsfare, og som overhovedet minder stærkt om Forholdene i det 19. Aarhundrede.

Det bør her dog straks fremhæves, at *det slesvigske Spørgsmaal* i det 18. Aarhundrede var et rent politisk og statsretligt, endnu ikke noget nationalt Spørgsmaal. Man tænkte sig ikke andet, end at Sønderjylland maatte styres paa Tysk og — lige saa vel som Holsten — af den danske Konges Tyske Kancelli. Hvad der var magtpaaliggende, og hvorom det slesvigske Spørgsmaal drejede sig, var først og fremmest at bevare Ordningen af 1721, hvorved den hertugelige, gottorpske Del af Slesvig var blevet indlemmet i den kongelige Del, og dernæst, saa vidt det lod sig gøre, til Sikring af Sydgrænsen at skabe en lignende Forening af de Egne i Holsten (med Kiel som Midtpunkt), der endnu var i den gottorpske Hertugs Besiddelse som tysk Len, og

den Del af Holsten, hvorover den danske Konge under samme Vilkaar raadede.

Det slesvigske Spørgsmaal var allerede paa denne Tid blevet et europæisk Spørgsmaal og faldt for den almindelige Opfattelse noje sammen med det store Spørgsmaal om at bevare „Roen i Norden", et diplomatisk Slagord, der for Datidens Statsmænd udtrykte et Hovedpunkt i europæisk Storpolitik. Det var en Fordel for Danmark, at der var tillagt det slesvigske Spørgsmaal en saadan Betydning. Af den Grund var det, at baade Frankrig og England havde garanteret Danmark Besiddelsen af hele Slesvig. Til disse Garantier maatte ogsaa Christian VI støtte sig i sin Udenrigspolitik, og Situationen syntes ved hans Tronbestigelse ganske tilfredsstillende, særlig fordi den gottorpske Hertug Karl Frederik, gift med Peter den Stores Datter, ved Peter II's Tronbestigelse i 1727 mistede sit Tilhold i Rusland og havde været nødt til at flytte hjem til Kiel.

Der meldte sig imidlertid hurtigt ny Vanskeligheder. Det 18. Aarhundrede, ikke mindst dets første Halvdel, var en Guldalder for det europæiske Diplomati, opfyldt af uafladelige Intriger og Manøvrer mellem de forskellige Hoffer og Kabinetter og af bestandige Svingninger i de Allianceforbindelser, der bestemte Magternes indbyrdes Stilling.

England og Frankrig, de to „Vestmagter", konkurrerede hidsigt med hinanden om Herredømmet i de ny Lande, hvortil Europæerne havde fundet Vej. Faa Maaneder efter Christian VI's Tronbestigelse skete der en Afbrydelse af deres indbyrdes venskabelige Forbindelse, og den Spænding mellem dem indtraadte, der skulde vedvare gennem det 18. Aarhundrede og sluttelig finde sin Udløsning gennem Napoleonskrigene. England nærmede sig nu Frankrigs gamle Modstander paa Fastlandet, Østrig, og sluttede 1731 en formelig Alliance med den i Wien residerende Hersker, *Karl VI,* tysk Kejser og ungarsk Konge, der var meget optaget af at skaffe sig Forbundsfæller, som kunde sikre hans Datter, *Marie Theresia,* en omstridt Arveret til de østrigske Lande. Da der herefter blev Spørgsmaal for Danmark om at søge Fornyelse for sit Forbund med Frankrig og England, var Sagen ikke mere saa ligetil. Nu stod man i Virkeligheden overfor et Valg og maatte afgore, om man skulde foretrække den ene eller den anden Magt, selv om man stadig maatte anse det for at være i Landets Interesse at have Forbund med dem begge. Udenrigsministeren, Rosenkrantz, mente, det var England, man først og fremmest maatte holde sig til, medens Krigsministeren, Løvenørn, var en begejstret Tilhænger af Forbindelsen med Frankrig. Det betød allerede indirekte en Fjernelse fra Frankrig og en Tilnærmelse til England, at Danmark i Maj 1732 sluttede Forbund baade med Østrig og Rusland. Christian VI maatte ved denne

Lejlighed anerkende Marie Theresia som østrigsk Tronfølger, til Gengæld opnaaede han i den Sag, der var den udenrigspolitiske Hovedsag for Danmark, at ogsaa Rusland og Wienerhoffet gav ham „Garantier" for Slesvig, og det fastsattes, at Danmark skulde tilbyde den gottorpske Hertug 1 Million Rd., mod at denne skulde opgive alle Fordringer paa sin tidligere Del af Slesvig; saafremt Hertugen ikke gik ind derpaa, — hvad han ikke gjorde —, skulde man være at opfatte som løst fra alle Forpligtelser over for ham. Skønt disse Aftaler i sig selv ikke var meget værd, var det ikke uden Betydning, at Danmark saaledes opnaaede Føling med Europas „Østmagter"; men afgørende for det brændende Spørgsmaal om Forholdet til Vestmagterne blev de Raad, Christian VI ganske uden om sine ansvarlige Raadgivere modtog fra Greven af Stolberg-Wernigerode, den lille udenlandske Fyrste, hvis ejendommelige Indflydelse paa Danmark-Norges Forhold netop særligt fremtræder paa det diplomatiske Omraade. Stolberg var Tysker og Protestant, og af begge Aarsager ønskede han meget, at Christian VI skulde foretrække England for Frankrig; herefter rettede Kongen sig og sluttede d. 30. September 1734 et Forbund med England paa 3 Aar.

Ikke længe efter skete det epokegørende, at Danmark sluttede Forbund med Sverige. Forholdet til dette Naboland, med hvilket endnu hans Fader havde været i bitter og langvarig Krig, er uden Sammenligning den interessanteste Side af Christian VI's Udenrigspolitik. Straks efter sin Tronbestigelse lod denne Konge nedbryde en Slags Triumfstøtte, der var blevet rejst paa det Sted i Norge, hvor Karl XII var faldet. Gæstfrit indbød han kort efter den svenske Konge, Frederik I, til at lægge Vejen over Danmark, naar han vendte hjem fra sit tyske Fyrstendømme, Hessen-Kassel. Det udtrykte en oprigtig Stræben hos den daværende danske Regering, naar Rosenkrantz mente, at Christian VI var „skabt til at udslette det gamle Had, som i flere Aarhundreder havde gjort hele Danmarks og Sveriges Ulykke". Men i Sverige var dette Had ikke udslukt endnu, og den gottorpske Hertug, Karl XII's Nevø, havde et stærkt Parti for sig. De danske Tilnærmelser førte derfor ikke straks til noget Resultat, men efter en midlertidig Afbrydelse i Forhandlingerne lykkedes det omsider 5. Oktober 1734 at faa afsluttet et *dansk-svensk Forbund* paa 15 Aar, hvorved de to Magter gensidig garanterede hinanden alle deres Lande og lovede at hjælpe hinanden i Tilfælde af, at nogen af dem blev angrebet af andre Stater.

I de følgende Aar ytrede der sig fra svensk Side Stemninger for at nærme sig Danmark saa meget som muligt. Fra 1738 havde det Parti,

der betegnedes som „Hatte“, Førerskabet i den svenske Rigsdag, der paa denne Tid — „Frihedstiden“ i Sveriges Historie — ganske overskyggede Kongemagten, og snart var ogsaa „Hattene“s Ledere Indehavere af Regeringsmagten. Deres Maal var en Hævnkrig mod Rusland til Oprejsning for de Tab, Karl XII havde lidt i sine Kampe mod Peter den Store, og de ønskede et godt Forhold til Christian VI, for at denne i hvert Fald skulde holde sig neutral. Selve Hattenes politiske Fører, Karl Gustav Tessin, en Verdensmand med sleben Tunge, kom til København for at tilvejebringe en nærmere Sammenslutning mellem de skandinaviske Stater, og han var den rette til at fortælle Christian VI, hvor megen Pris Svenskerne satte paa hans Venskab. For den danske Politik syntes der at aabne sig lokkende, ja de mest glimrende Udsigter: der var ingen Arving til den svenske Trone, Svenskerne stod over for Valget af en Tronfølger, der syntes at være Mulighed for, at de vilde vælge den danske Kronprins, og en Fornyelse af Kalmarunionen vilde altsaa blive Resultatet! Her laa en Sag og et Maal, der kunde sætte Fantasien i Bevægelse selv hos den tørre og forsigtige Christian VI, og heraf bestemtes eller paavirkedes i de nærmest følgende Aar hele hans Udenrigspolitik og derfor ogsaa Forholdet til Vestmagterne.

Frankrig var ingen Ven af Tanken om en svensk-dansk Forbindelse, der vilde forøge Nordens Modstandskraft og saaledes set fra et fransk Synspunkt stred mod Grundsætningen: del og hersk. Imidlertid byggede det svenske Regeringsparti sine Planer mod Rusland paa Hjælp fra Frankrig som Forudsætning, og de Kræfter, som ønskede Tilslutning til Frankrig, vandt ogsaa Overhaand i København. Det var Schulin, der sejrede over Rosenkrantz og Stolberg, og Løvenørns Død kunde ikke hindre Fuldbyrdelsen af den dansk-franske Alliance. 1739 var afsluttet et nyt Forbund med England, men straks da dette udløb 1472, offentliggjordes *Forbundsaftaler med Frankrig,* i Hovedsagen afsluttet allerede 1740 og af den Karakter, der var den almindelige i de Tider, naar en mindre og fattigere Magt sluttede Forbund med en mægtigere og rigere. Christian VI opnaaede at faa en aarlig Pengehjælp („Subsidier“); han paatog sig ingen bestemt Forpligtelse til Gengæld, men det var Forudsætningen, at han til en vis Grad skulde støtte franske Interesser. Det kunde med god Grund antages, at det var fordelagtigt for Danmark at have en saadan Tilknytning til Frankrig, der paa Fastlandet øvede en langt større Indflydelse end England.

Imidlertid havde Sverige 1741 begyndt Krigen mod Rusland Dens Resultat var forsmædeligt, og ved en Vaabenstilstand 1742 blev hele Finland foreløbig i Ruslands Vold. Derefter førtes Tronfølgespørgs-

maalet frem i Rigsdagen, og straks valgtes her den gottorpske *Karl Peter Ulrik,* Søn af Karl Frederik (død 1739) og Nevø af den russiske Kejserinde Elisabeth, Fjenden og Sejrvinderen, som man ved dette Valg tænkte at gøre stemt for gunstige Fredsbetingelser. Det viste sig imidlertid, at Karl Peter Ulrik lige i Forvejen af Kejserinden var udnævnt til russisk Tronfolger og gaaet over til den græsk-katolske Tro. Hans Tronbestigelse i Sverige var nu udelukket. Der skulde da her foretages et nyt Tronfølgervalg, hvorved der aabnede sig ny Mulighed for Danmark, og man sendte herfra en af Landets dygtigste Diplomater, C. A. Berckentin, til Stockholm for at berede Stemningen for Kronprins Frederik. Der skulde til dette Formaal ikke spares paa „Gaver", hverken i Penge eller paa anden Maade, og der blev for dansk Regning en Tid lang holdt fem aabne Borde for svenske Rigsdagsmænd.

Den svenske Rigsdag var delt i Repræsentationer for de fire Stænder, Adel, Gejstlighed, Borgere og Bønder. Inden for de tre første lagde baade Nationalfølelse og praktiske Betænkeligheder sig i Vejen for den danske Paavirkning, men saa meget gunstigere var Jordbunden i Bondestanden. Det er i Virkeligheden et højst mærkeligt historisk Træk, at der fra Almuen i de forskellige Egne, men ganske særligt i Dalarne rejstes et højrøstet Krav om, at den danske Kronprins skulde være svensk Tronfølger. Det maa have foresvævet Sveriges Bønder, at en dansk Konge vilde være dem til Støtte og Hjælp over for de andre Stænder, og hvad de kan have hørt om Stavnsbaandet i Danmark, virkede altsaa ikke afskrækkende. De vilde imidlertid ikke have indtaget denne Holdning, saafremt deres Tænkemaade havde været præget af det gamle Nationalhad, og det maa vel antages, at dette Had overhovedet ikke har bundet saa dybt i Almuen som i de andre Stænder. Dalkarlene, der i sin Tid havde staaet forrest i Kampen for at afkaste det danske Herredømme under Kalmarunionen, drog nu i stort Bondetog til Stockholm for ved Trusler og Magt at berede Vejen til Sveriges Trone for Danmarks Kronprins.

Kort i Forvejen havde Bondestanden i Rigsdagen med stort Flertal udtalt sig for Kronprinsen. Men skønt Christian VI havde lovet at ville hjælpe Sverige at tilbageerobre Finland, foretrak de andre Stænder paa ny at ydmyge sig for den russiske Kejserinde og vælge en Tronfølger, som havde hendes Gunst. Et Forsøg af Dalkarlene paa at gøre sig til Herre i Stockholm blev slaaet ned ved Hjælp af Soldater og under Blodsudgydelse. Dagen derpaa, 3. Juli 1743, valgte den svenske Rigsdag *Adolf Frederik,* ældste Prins af det holsten-gottorpske Hus' Sidelinje, til Tronfølger. Ved at stille dette Valg i Udsigt havde man opnaaet en foreløbig Fred med Rusland, hvorved Sverige beholdt den væsentligste Del af Finland.

Christian VI havde ikke villet bruge sin Indflydelse paa Bondestanden til at fremkalde en svensk Borgerkrig, men han var skuffet og forbitret over det, der var blevet Resultatet. Ikke blot var der intet vundet for det danske Kongehus, men én Gottorper var nu russisk og en anden svensk Tronfølger! Det, der var mest fornødent, et Tilsagn fra disse Fyrster om ikke fremtidig at ville strække Haanden ud efter Slesvig, opnaaedes ikke engang. Adolf Frederiks udtrykkelige Vægring ved at give en Erklæring i denne Retning drev Christian VI til Beslutning om Krig mod Sverige, en Beslutning, der ikke blev taget uden Samvittighedsskrupler. „Lejligheden," skrev han til J. L. Holstein, „er vel god. Vi kan maaske have Lykken med os, men hvis det ikke skulde være Ret for Guds Øjne at føre Krig, og man ikke kunde stole paa hans Hjælp, vilde det være bedre trods alle trufne Aftaler at lade Planen falde." Da Holstein mente, at en Krig mod Sverige under de givne Omstændigheder var kristeligt forsvarlig, forberedte Kongen et Angreb baade fra Danmark gennem Landgang i Skaane og fra Norge, men opgav heldigvis dette Forehavende, der vilde have været haabløst, og hvori han stod ganske alene. Ingen Magt var interesseret i at hjælpe den danske Konge til at undertrykke Sverige, ikke Forbundsfællen Frankrig og lige saa lidt England, skønt den danske Kronprins var blevet gift med en engelsk Prinsesse. Øresund var nu som før en Grænse, de søfarende Nationer ønskede at se bevaret.

At en ny Kalmarunion paa denne Tid vilde have været gavnlig eller holdbar, kan man nu om Stunder ikke tro. Man kan vanskeligt tænke sig Christian VI eller Frederik V som nordisk Samlingsmærke, og man maa ikke mindst finde det en underlig Tanke, at den samme Konge skulde have regeret paa een Gang over en saa absolut enevældig og en saa helt „frit" styret Stat. I den paafølgende Tid gik dansk Politik over for Sverige særligt ud paa at medvirke til Bevarelse af den svenske Rigsdags Magtstilling, da Kongemagtens Svækkelse mentes at være en Svækkelse af Landets Magt! Sit eget Rygstød vedblev Christian VI at have i Frankrig, og i hans allersidste Tid, i April 1746, tilvejebragtes en Fornyelse af Forbundet fra 1742; et betydeligt Arbejde var her gjort af Johan Hartvig Ernst Bernstorff, hvis Stilling som Gesandt hos den mægtige Forbundsfælle gav ham Lejlighed til at slutte et værdifuldt Venskab med den senere franske Udenrigsminister Choiseul og overhovedet var en passende Indledning til hans Overtagelse af Udenrigsministeriet 1751.

Et Hovedresultat af Christian VI's Udenrigspolitik var trods alt Fredens Bevarelse. Han blev den første danske Konge, i hvis Regeringstid der ikke førtes Krig. Ogsaa nogle smaa Stridigheder med tyske Nabostater ordnedes uden Blodsudgydelse. Saaledes som den pieti-

stiske Konge opfattede sin Pligt over for Gud og Mennesker, maatte dette i sig selv være ham en dyb Tilfredsstillelse. Efter hans Død kom en endnu mere gennemført fredsvenlig Aand til at præge Styrelsen, og trods øgede Vanskeligheder forløb Frederik V's Regeringstid, de tyve Aar fra 1746 til 1766, ligeledes uden Krig, selv om det et Øjeblik saa ud, som om det uløste gottorpske Spørgsmaal skulde foranledige en Kamp om Slesvig.

I et fortroligt Brev har Bernstorff engang udtalt: „En Krig, som begyndes uden retfærdig Grund, ja jeg vil sige mere, uden Nødvendighed, forekommer mig at være den frygteligste af alle Beslutninger, som Mennesker kan tage". Denne Betragtning, har man med rette fremhævet, viser allerede, hvor højt Bernstorff stod over sin Samtid. Midt i et Aarhundrede, der var begyndt med den spanske Arvefølgekrig og skulde fortsætte med flere lignende Krige, og medens den franske Minister Choiseul, „Oplysningen"s Ven, kaldte Krigen „Kongernes Spil", stillede Bernstorff sig paa Folkenes og Menneskelighedens Standpunkt og fordømmer Krigen som ugudelig, barbarisk og, som han paa andre Steder tilføjer, upolitisk, fordi hvad der vindes ved Vold og mod Befolkningens egen Vilje, ogsaa kun kan bevares ved Vaaben og hævdes ved Tvang.

Bernstorffs Politik var afgjort fredelig. I Tilfælde af en almindelig europæisk Krig var det hans bestemte Agt at bevare Danmarks Neutralitet, at bidrage, hvad han formaaede, til at Freden snarest muligt kunde genoprettes, og indtil da at rette sine Bestræbelser paa, at vore Grænselande ikke blev Krigens Skueplads, og at ikke blot dansk Territorium, men ogsaa dansk Skibsfart og Handel beskyttedes mod Overlast af de krigsførende. Men truedes Landets Eksistens, var han fuldt beredt paa at vove det yderste for at forsvare det.

Dette var altsaa den *negative* Del af Bernstorffs Program: ingen Krig, naar den med Ære kunde undgaas. Den *positive* var udadtil at forøge Statens Anseelse, indadtil at samle Landet inden for dets naturlige Grænser. Det første Formaal var ikke en Forfængelighedssag, men tjente en velovervejet Politik. Det var ikke hans Mening, at den dansk-norske Stat skulde gøre sig selv til et stumt Medlem af det europæiske Statssamfund, ene beskæftiget med materielle Interesser. Om Staten end hverken vilde eller kunde vinde Fordel ved Vaaben, mistvivlede han dog ikke om, at den skulde kunne naa Fremgang ved moralske Midler, og efter hans Opfattelse har en lille Stat ikke mindre end en stor sin Opgave at løse til Gavn for sig selv og for Verden. Men dertil behøvedes der Tillid og den Anseelse — „Reputation" — for Landet, der kunde tilvejebringes ved Hjælp af et dygtigt og virksomt Diplomati, der altid var rede til at udfolde Klogskab og Forhandlings-

evne. „Reputationen er," siger han, „for en stor Herre og for et Rige, hvad Krediten er for en Købmand og hans Kontor; derved udretter han ofte mere end ved sine Kræfter og med rede Penge, og uden den kan han ikke bestaa." — Det andet Formaal gik ud paa at forene Landet Nord for Elben under Kongens umiddelbare Myndighed og navnlig at udslette de sidste Spor af de fordærvelige Delinger, som tidligere Konger havde foretaget af Hertugdømmerne.

Det var den sidste Sag, der nu i længere Tid havde formet sig som det vanskelige Spørgsmaal om *Mellemværendet mellem Danmark og den holsten-gottorpske Hertugfamilie.*

Efter Christian VI's Død var det lykkedes for Schulin at faa afsluttet en Overenskomst med Adolf Frederik, hvorefter denne for sig og sine Arvinger gav Afkald paa alle Fordringer paa det gottorpske Slesvig og Øen Femern. Saafremt den gottorpske Del af Holsten nogen Sinde skulde tilfalde ham og hans Efterkommere, skulde han bortbytte den til Kongen af Danmark mod Oldenborg og Delmenhorst foruden en Sum Penge. Det var en Ordning, der borttog Mulighed i Fremtiden for Strid med de svenske Gottorpere, der vilde komme til at indtræde i Karl Peter Ulriks hertugelige Rettigheder, saafremt denne skulde dø uden Arvinger (hvad man dengang ansaa for sandsynligt). Det var dog stadig det mest fornødne at opnaa en Overenskomst med den russiske Storfyrste (og i 1754 fødte hans Hustru Sønnen Paul), men Forsøg fra Bernstorffs Side i denne Retning var ganske frugtesløse Der syntes slet ikke i den russiske Kejserfamilie at være Stemning for en diplomatisk og fornuftig Løsning af dette i Forhold til Ruslands almindelige Interesser ganske ubetydelige Spørgsmaal. Karl Peter Ulrik var skønt Arving til det vældige russiske Rige i Forholdet til Danmark kun den lille krænkede Holstenerhertug, fyldt med Nag og Hævnlyst. Bernstorff udtrykte i 1756 Stillingen med følgende Ord: „Endnu har vor Underhandling ikke gjort det mindste Fremskridt af Betydning. Vi møder stedse den samme Uvilje hos Storfyrsten, samme Tilbageholdenhed for ikke at sige noget værre hos Storfyrstinden og samme Ligegyldighed hos Kejserinden."

1756 udbrød den *preussiske Syvaarskrig,* et Forsog fra en Række Magter, især Frankrig, Rusland og Østrig, paa at underkue og sønderlemme Preussen, hvis store Konge, Frederik II, kun havde Støtte af England, der allerede 1755 havde begyndt en Sokrig mod Frankrig om Koloniherredømmet i Nordamerika. Disse Krige skabte ogsaa for Danmarks Vedkommende en Situation, der baade minder om Revolutions- og Napoleonskrigene og om Verdenskrigen. Paa lignende Maade som under disse Krige blev det for Danmarks Statsmænd Maalet at bevare Neutraliteten, for dets Handelsmænd saa godt som muligt at

udnytte denne. Den 12. Juli 1756 sluttede de skandinaviske Lande et Neutralitetsforbund til Værn for deres Handel og til Oprettelse af Freden paa Østersøen. Forbundet kom dog ikke til at bringe store Resultater. Som det har været det almindelige i Søkrige, var det Englænderne, der lagde den neutrale Skibsfart de største Hindringer i Vejen, men Bernstorff vilde ikke være med til at gøre virkelig Modstand mod de engelske Overgreb. Han frygtede for, at Danmark derigennem skulde blive inddraget i Krigen, og med al sin Omhu for Landets „Reputation“ vilde han strække sig meget vidt for at bevare Neutraliteten. Han elskede ganske vist hverken Preussen eller dets Konge og saa med statsmandsmæssigt Klarsyn, hvilken Fare denne Militærmagt i Tysklands Midte betød for sine Omgivelser. Men medens Sverige sluttede sig til Preussens og Englands Modstandere, fandt Bernstorff ingen Grund hertil for Danmarks Vedkommende. „Striden ovre i Amerika,“ udtalte han, „er os ganske uvedkommende. Kongen af Preussen har ikke gjort Danmark noget ondt. Med hvilken Ret vil vi da kunne tage Del i en Krig, som ikke vedkommer os, og hvorfor skulde vi gribe til Vaaben mod en Fyrste, der ikke har angrebet os?“

Danmarks neutrale Stilling gav Bernstorff en Lejlighed til paa een Gang at optræde som diplomatisk Voldgiftsmand og at række sit Fødeland, Hannover, en hjælpende Haand. I Juli 1757 fandt der et Sammenstød Sted i Vesttyskland mellem en fransk Hær under Hertugen af Richelieu og en hannoveransk-vesttysk Hær under Anførsel af Hertugen af Cumberland, Søn af den engelske Konge og hannoveranske Kurfyrste Georg II. Franskmændene sejrede, og der var Udsigt til, at de ganske skulde overvælde Hannover og den hannoveranske Hær. Efter sin Faders Opfordring henvendte Hertugen af Cumberland sig da til Regeringen i København med Bøn om ved Mægling at tilvejebringe en Vaabenstilstand. Fra den franske Hærfører modtog man ejendommelig nok en lignende Henvendelse, og Bernstorff kunde naturligvis ikke sige nej til denne dobbelte Opfordring. Idet Statholderen i Oldenborg, Grev Lynar, optraadte paa Danmarks Vegne, tilvejebragtes 10. September 1757 *Konventionen* (Overenskomsten) i *Kloster-Zeven*, hvormed alle Parter skulde kunne være tilfreds: Kongen af England, fordi hans Hær var reddet, Hannover, fordi det var undsluppet Krigens Rædsler, Frankrig, fordi det nu kunde vende sig med al sin Magt mod Preussen, og endelig den danske Regering, fordi Statens sydligste Lande var kommet paa tryggere Afstand af Krigsbegivenhederne, og fordi det var faldet i Danmarks og Bernstorffs Lod at øve en saadan diplomatisk Bedrift! Men uheldigvis gjorde Frankrig Vanskeligheder ved Traktatens Godkendelse; medens dette stod paa, blev Kong Georg

af sine engelske Ministre tvunget til at genoptage Krigen, og Bernstorffs velmente Bestræbelser for at mægle var løbet ud i Sandet.

Udbyttet af Bernstorffs Neutralitetspolitik blev de Fordele, den bragte Danmark, og de var ikke smaa: Bestræbelserne for Neutralitetens Opretholdelse under Syvaarskrigen og Kolonialkrigen skabte Grundlaget for, at vor Handel og Skibsfart paa de store Have kunde trives, og denne Politik er med rette blevet betegnet som forbilledlig for alle senere danske Neutralitetsbestræbelser. Bernstorff søgte i Forbindelse med Neutralitetspolitikken at skaffe det danske Flag Indpas paa ny Have og i ny Havne, særlig inden for Middelhavslandenes Omraade, hvor han allerede tidligere havde søgt at øge Mulighederne for den danske Handel og Fragtfart gennem diplomatisk Arbejde. Allerede i 1751 og 1752 afsluttedes Traktater med Tunis og Tripolis (i 1746 var der afsluttet en Traktat med Algier). I 1753 førte en indviklet, for Bernstorffs Tid paabegyndt Forhandling til en Traktat med Marokko, og hermed skulde den danske Middelhavshandel være sikret mod Angreb fra Barbareskernes (de afrikanske Muhammedaneres) Side. I 1756 kontraheredes med Genua og med Tyrkiet. I 1757 bilagdes en Strid med Spanien, der var opstaaet i Anledning af de danske Forhandlinger med Sørøverstaterne. Hermed var der skabt saa stor Betryggelse for den danske Skibsfart og Handel paa Middelhavet, som det efter Tidens Forhold var muligt. Ingen europæisk Stat kunde i disse Egne udøve sin Neutralitet bedre. Der var Tider under Krigen, da de dansk-norske Skibe næsten var de eneste, til hvilke Fragter paa Middelhavet blev betroet, og Indtægterne beregnedes til mange Millioner Rigsdaler.

Da saa det pludselig ud til, at hele Bernstorffs klogt og omhyggeligt opførte diplomatiske Bygning til Værn for Danmarks Neutralitet og Handel skulde bryde sammen, idet Kejserinde *Elisabeth* døde 5. Januar 1762, og Karl Peter Ulrik, derefter besteg den russiske Trone som Kejser *Peter III.*

Hurtigt sluttede den ny Zar Fred og Forbund med Preussen for at kunne sætte hele Ruslands Hærmagt ind paa et *Opgør med Danmark.* Intet Under, at Sorg og Forfærdelse greb Regeringen i København, men dens Frygt var dog ikke større, end at den fastholdt, hvad den ansaa for Danmarks Ret, og ikke indlod sig paa at gøre Knæfald for Peter III ved at udlevere til ham, hvad man mente, der med fuld Føje var blevet frataget hans Slægt. Man beredte sig i København til at optage Krigen for Slesvig, og Situationen minder stærkt om den, der skulde indtræde hundrede Aar senere. Ogsaa nu stod Danmark ganske alene, og alle de „Garantier“, der var givet det af udenlandske Magter, viste sig at være Papirlapper. Heldigvis var allerede det foregaaende Aar en af Frankrigs dygtigste Generaler, Grev Claude Louis

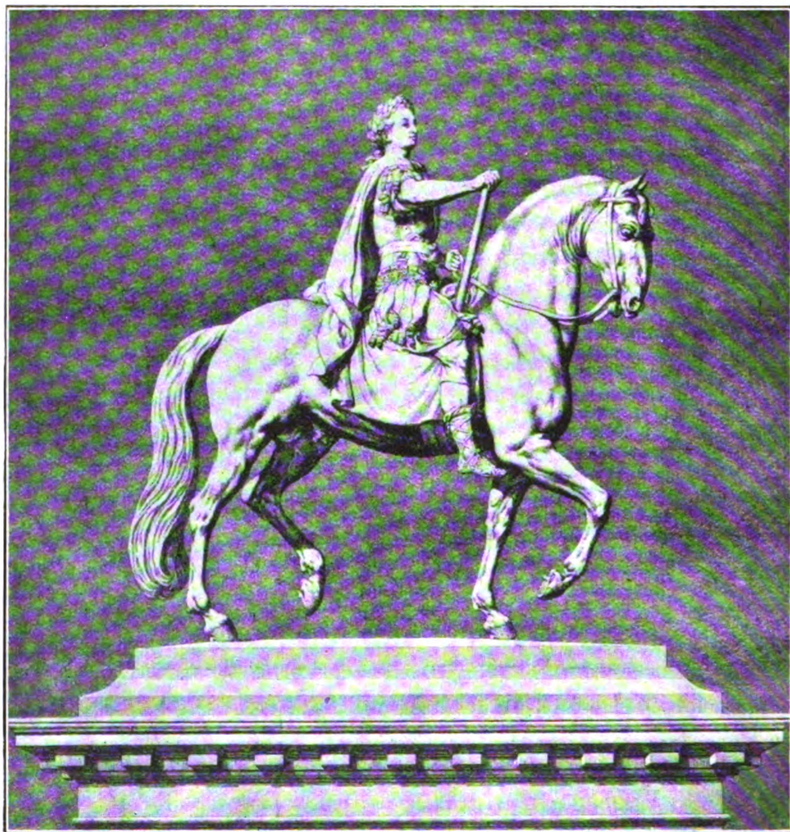
Saint-Germain, traadt i dansk Tjeneste; han blev nu gjort til Overgeneral, bragte i Løbet af kort Tid den ikke vel organiserede danske Hær i saa god Kampberedskab, som det var muligt, og tog i Begyndelsen af Juli 1762 Stilling med 30,000 Mand Syd for Wismar i Mecklenburg for her at møde Russerne under deres Fremrykning mod Danmark. Samtidig sejlede den danske Flaade, der var den russiske overlegen, ud i Østersøen. Alt var rede til Kampen; men hvad der ved alle disse Forberedelser maa undre meget i Nutiden, er den Omstændighed, at der overhovedet ikke fra Regeringens Side blev foretaget nogensomhelst Appel til Befolkningens Nationalfølelse og Offervilje. Tværtimod søgte man saa vidt muligt at skjule alle de Foranstaltninger, der blev truffet, og i Datidens Aviser skal man ikke kunne læse sig til, at der er nogen Fare for Landet. En Krig var efter den daværende Regerings Opfattelse et Anliggende for Staten, ikke for Folket, og det svarer godt til denne Tankegang, naar i Avisernes Sprog Krisen — efter at være overstaaet — omtales som „den imellem Hofferne i København og Petersborg opkomne Uenighed“, om hvilken „man tror, at alting vil udfalde til Fornøjelse for begge Staters Monarker“. Under Vilkaar, der stod i saa grel Modsætning til Aanden fra 1848, vilde den første slesvigske Krig være blevet ført, om den var kommet til Udbrud allerede 1762, og vi staar her overfor et Træk, der paa ejendommelig Maade viser en afgørende Udvikling i Statslivet fra det 18. til det 19. Aarhundrede.

General Saint-Germain.
Samtidigt Stik.

Denne Gang var Heldet paa Danmarks Side. Inden Fjendtlighedernes Udbrud, ja endnu inden den danske Hærs Indmarsch i Mecklenburg blev Peter III ved en Paladsrevolution afsat af sin Gemalinde, der nu tilrev sig Kejsermagten som *Katharina II.* Med god Grund modtoges Efterretningen herom i Danmark som en Befrielse. Upaavirket af den gottorpske Hævnlyst lod Katharina straks erklære i København, at hun ønskede at genoprette Ruslands gamle Venskabsforhold til Danmark-Norge.

Det var det ene naturlige for Danmark ikke blot at modtage dette Tilbud, men ogsaa at søge det udnyttet paa bedst mulig Maade til Afgørelse af den ulyksalige Sag, der længe havde været som en Mare for

dansk Udenrigspolitik. Man maatte derfor ogsaa i sin Tilnærmelse til Rusland se ganske bort fra, at man derved kom til at fjerne sig fra Frankrig. Den 11. Marts 1765 lykkedes det at faa sluttet et Forbund mellem Danmark-Norge og Rusland, hvorved begge Magter erklærede, at det var dem af særlig Vigtighed, at Sveriges Frihed og Forfatning

Frederik V's Rytterstatue af Saly.
Stik af Preisler.

opretholdtes, men ved Siden deraf lovede Kejserinden, at hun allerede, inden hendes Søn Paul, der ved sin Faders Død var blevet gottorpsk Hertug, havde naaet Myndighedsalderen, vilde træffe en foreløbig Ordning med Danmark til Afgørelse af den gottorpske Strid. Et *Mageskifte* mellem den hertugelige Del af Holsten og Fyrstendømmerne Oldenborg og Delmenhorst blev nævnt som et af de Midler, der kunde tjene dertil. En Mand, der havde virket stærkt for at faa denne Ordning bragt i Stand, var den brutale og intrigante, men dygtige Holstener *Casper von*

Saldern, der havde opnaaet en ikke ringe Indflydelse i St. Petersborg, og som følte sig interesseret i at faa sit lille splittede Fødeland samlet under een Hersker, men ogsaa lod sig betale overmaade rigeligt af den danske Statskasse for sin Umage i denne Retning.

Der tegnede sig da ved Frederik V's Død 1766 lyse Udsigter for den danske Udenrigspolitik, og med Tilfredshed og Stolthed kunde man se tilbage paa de Resultater, der var naaet. Ogsaa fra Nutidens Standpunkt er der Grund til at yde disse Resultater Anerkendelse. For første Gang var det ved forstandig og maalbevidst Stræben lykkedes at holde Danmark uden for en stor Krig paa Europas Fastland og paa Havene. Over for den største Fare var ganske vist Lykken kommet Forstanden til Hjælp, men der var ikke derfor mindre Grund til at lade Indskriften under Frederik V's Rytterstatue paa Amalienborg Plads minde om „Fredens Bevarelse under Krigenes Rædsler."

4. Hovedtræk af de indre Forhold: Statsmagten over for Kirke og Aandsliv; den herskende Samfundsopfattelse; de økonomiske Vilkaar for Landet og Folket.

Det var efter Datidens Anskuelser ganske naturligt, at Christian VI's personlige religiøse Opfattelse blev bestemmende for hele Kirkestyrelsen, som herigennem fik et nyt Præg. Det var en gammel Opfattelse, at Regeringen burde værne om Kirken og støtte den i dens Arbejde for at fremme Undersaatternes Salighedssag. Men hvad der siden Reformationens Tid havde været anset for det i religiøs Henseende vigtigste for Regenterne, havde været at værne om den rene Lære, Enigheden i Kirkelæren, Kirken som Statskirke. For Christian VI blev det ikke nok, at hans Folk bestod af Mennesker, der i det ydre var rettroende Kristne, han ønskede først og fremmest at herske over *fromme* Kristne.

Christian VI vilde aabne Porten til den evige Salighed saa vidt muligt for alle sine Undersaatter, og af dette Ønske bestemtes hans *kirkelige Politik.* Omkring 1730 bredte den pietistiske Bevægelse sig kraftigt fra Tyskland ud over Danmark. Kongen var afgjort en Ven af Pietismen, for saa vidt den ikke satte sig op imod Lov og Orden inden for den bestaaende Statskirke. Ved det aandelige Røre, Pietismen skabte, og som der næppe havde været Mage til siden Reformationens Dage, opstod der i Christian VI's første Regeringsaar en skarp Strid mellem de pietistiske Forkyndere og de gammeldags „rettroende" Præster og Studenter i København. Kongen greb personligt ind i denne Strid og afgjorde den til Pietisternes Fordel. Han forbød, at der fra

Prædikestolene blev talt imod den ny Religiøsitet, men for at gennemføre sit Forbud var han nødt til at afskedige sin egen danske Hofpræst, J. C. Frauen, der trods gentagne Advarsler vedblev at skælde ud over „Farisæerne" og drev det til i en Prædiken, holdt for Kongen selv, med alt for tydelige Ord at prise Johannes den Døber, som havde vovet at sige Herodes Sandheden.

Kongen kunde paa den anden Side ikke gaa de yderliggaaende Pietisters Ærinde, da deres Virksomhed var nedbrydende for Statskirken. Han maatte i det lange Løb bryde med Herrnhutternes Fører, Grev N. L. Zinzendorf, der en Tid havde opholdt sig her i Landet, og af de pietistiske Præster forlangte han, at de skulde overholde Kirkens Ritualer og Skikke. Det kunde heller ikke taales, at der afholdtes Lægmandsforsamlinger af Folk, som Aanden tilfældig kom over. En kongelig Kundgørelse af 13. Januar 1741 vendte sig stærkt mod alle Lægprædikanter; kun Gejstlige skulde i Reglen have Lov til foruden den almindelige Gudstjeneste at holde Møder til Opbyggelse; disse Møder skulde endda helst finde Sted paa Søn- og Helligdage, det maatte ikke gøres til en Samvittighedspligt at deltage, som om de, der gjorde det, var bedre Kristne end andre, og Folk maatte ikke forsømme „deres timelige Næring, Profession eller Tjeneste" for at komme til slige Forsamlinger. Endnu efter hundrede Aars Forløb skulde disse for Statskirketvangen saa karakteristiske Bestemmelser blive gravet frem for at anvendes mod Grundtvigianismens og Indre Missions Forløbere. Trods alt var dog Christian VI tilbøjelig til at tage et Hensyn til de Udslag af religiøs Følelse, der ikke helt kunde forlige sig med Kirkens fastslaaede Rammer; han var ængstelig for at krænke Samvittighederne, hvor det gjaldt Skrupler ved at give eller modtage Nadveren, og har i en saadan Anledning skrevet disse Ord: „Da Gud selv har Taalmodighed med vor Svaghed, bør vi Mennesker ogsaa billig have Taalmodighed med hinanden, især hvad Samvittighedsskrupler angaar, og saalænge man ser, at Intentionen (Hensigten) er god, og der ingen Ulydighed er med i Spillet."

Christian VI havde i Begyndelsen af sin Regering ophævet en *Helligdagsforordning*, der var givet af hans Fader i dennes sidste Levetid, og faktisk var den „Sabbatanordning", han selv udstedte 1735, noget mildere. Den tillod at bruge Søndagen til Høstarbejde, naar dette faldt i en ugunstig Vejrperiode. I øvrigt bestemte den, at de, der uden tvingende Hindringer udeblev fra Gudstjenesten paa Søn- og Helligdage, skulde straffes med Mulkter eller, hvis de var „gemene Bønder", med at sættes i Gabestokken. Ogsaa forbødes alle Slags Forlystelser paa Helligdage og Aftener forud — som f. Eks. Riden Sommer i By, Baller, Maskerader og Komedier. Det er derimod en Mis-

forstaaelse, at Christian VI overhovedet skulde have forbudt den Slags Fornøjelser. Bønderne kunde ogsaa paa hans Tid ride Sommer i By, saa meget de vilde, blot de ikke gjorde det paa en Søndag eller en anden Helligdag. Den eneste af de gammeldags Fornøjelser, der helt var forbudt, var Julestuerne, og de var allerede forbudt ved Danske Lov. Utvivlsomt vilde Pietisterne gerne, og ved lignende Midler som Puritanerne i England, rense Landet for Synd, og med deres Tankegang passede forskellige Bestemmelser, der blev udstedt imod „Drukkenskab og Fylderi", imod „Overdaadighed", imod „skandaløse Synder" og mod usædelige Skikke, der gik i Svang det ene eller det andet Sted i Kongens Riger og Lande.

Hofpræst Bluhme.
Maleri paa Frederiksborg.

Peder Hersleb, Sjællands Biskop fra 1737, førte et skrapt Tilsyn med Præster og Degne (saaledes at f. Eks. en Degn hængte sig af Skræk et Par Dage for Bispens Visitats), men han var ingen oprigtig Ven af Pietismen, og bedre Støtter havde Christian VI i *J. L. Holstein* som Chef for Danske Kancelli, der jo bl. a. ogsaa var Kirkedepartement, og i sin Hofpræst *Bluhme,* der navnlig gjorde sin Indflydelse gældende ved Præsteansættelser. Til almindelig Overvaagelse af Liv og Lære inden for Kirken oprettedes 1737 *Generalkirkeinspektionskollegiet,* der fik et rigt Arbejdsstof alene i de Klager og Forespørgsler, det modtog: snart Klager *fra* Præster og snart Klager *over* Præster, snart Meddelelse fra en Sognepræst om, at Folk røg Tobak paa Gaderne i de smaa Købstæder, snart Indberetning fra en Biskop om en Latinskoleelev, der havde forskrevet sig til Satan osv. osv.

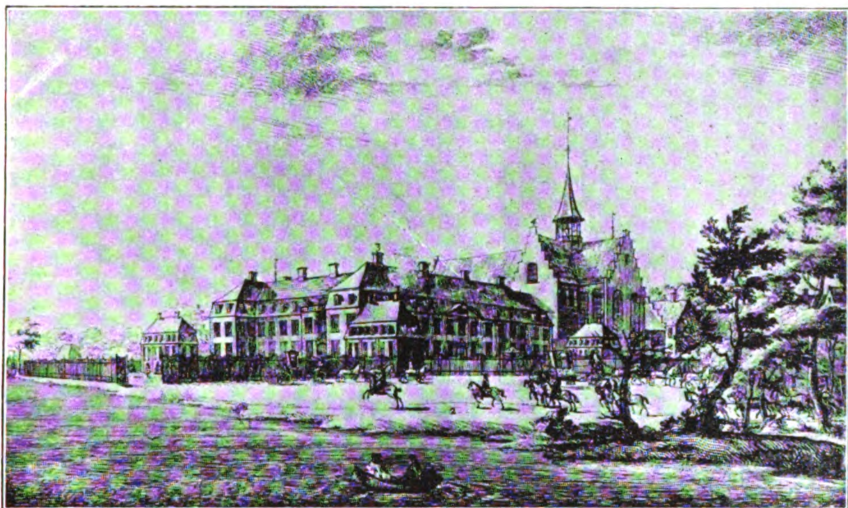
Den 13. Januar 1736 indførte Christian VI *Konfirmationen,* en Foranstaltning, der i Almindelighed er blevet rost af Eftertiden, og som sikkert ogsaa har haft sin gavnlige Betydning for den danske Ungdoms Opdragelse og Oplysning. Christian VI's Regering forbandt med den religiøse Iver i det hele megen Interesse for Oplysning. I 1739 udstedtes saaledes en Forordning om Oprettelse af Almueskoler med tvungen Skolegang og med Undervisning i Læsning, Skrivning og Kristendomskundskab. Baade af Godsejere og Bønder blev der gjort Modstand mod de Udgifter, som disse Skoler vilde medføre, og man fandt ingen anden Udvej end med ny Bestemmelser praktisk talt at overlade

de enkelte Godsejere at afgøre, hvorledes det ny Skolevæsen skulde indrettes, og hvor vidt der overhovedet skulde oprettes Skoler. Hvad der var tilsigtet, blev derfor kun gennemført i utilstrækkelig Grad og paa meget mangelfuld Maade. Ved en anden Forordning, ligeledes af 1739, omdannedes *det lærde Skolevæsen:* der blev færre Latinskoler end før, de overordnede Lærerkræfter fik en bedre Stilling, en vis Undervisning i Modersmaalet indførtes. Modsat hvad Tilfældet er i Nutiden, var Skolegangen i de lærde Skoler gratis, medens der for Almueskolernes Vedkommende krævedes et lille Beløb i Skolepenge af alle ikke helt fattige Forældre. For *Universitetets* Undervisning indførtes en Fundats af 1732, en noget forbedret, men dog ikke afgørende ændret Ordning. 1736 oprettedes den juridiske Embedseksamen, der efterhaanden, men først efter en langsom Udvikling, skulde faa en afgørende Betydning for Embedsvæsenet i Danmark. Til Fremme af den rent videnskabelige Forskning oprettedes 1742 *Det kongelige danske Videnskabernes Selskab,* hvis ledende Kraft var den kritiske Historiker *Hans Gram,* og foruden dette Selskab, hvis Skrifter udgaves paa Dansk, stiftedes 1745 *Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog,* ledet af *Jakob Langebek.* Der fandtes en virkelig levende Interesse for den nationale Kultur og det nationale Sprog, og Tyskens Magt i Landet havde ikke kunnet trykke Dansk ned til blot at være et „Bondesprog".

Christian VI var personligt en Ven af Videnskaberne og især historisk interesseret (i Modsætning til den samtidige Frederik Vilhelm I af Preussen, der foragtede og haanede Videnskabsmændene). Anderledes var hans Stilling over for *Digtning* og navnlig over for *Skuespilkunsten.* Skuespillere var for ham blot Gøglere, og han forbød, at slige Personer fra Udlandet maatte komme ind i hans Riger og Lande. Opførelsen af Komedier i København var standset ved Branden i 1728, og overladt til sig selv, ganske uden Støtte fra Staten, skulde Holbergs Scene ikke blive aabnet gennem hele Christian VI's Regeringstid. Hvad der maaske paa den mest iøjnefaldende Maade kendetegner Forandringen ved Frederik V's Tronbestigelse i 1746, er den Interesse, som nu igen blev vist den danske Skueplads, der tre Fjerdingaar efter Tronskiftet aabnedes paa ny med et Teater i Læderstræde, hvor danske Skuespillere opførte „Den politiske Kandestøber". Det er let forstaaelige Følelser, Ludvig Holberg gav Udtryk for, naar han skrev i en Henvendelse til Kongen: „Eders kongelige Majestæts livsalige Regimente har saaledes charmeret mig og alle oprigtige Undersaatter, at vi alle har faaet ligesom nyt Liv og nye Kræfter."

Livet kunde røre sig noget friere og muntrere under *Frederik V* end under Christian VI, men der skete ingen større Forandring i den

kirkelige og religiøse Politik, og de samme Folk, der her havde været Christian VI's Raadgivere, baade J. L. Holstein og Bluhme, vedblev at øve Indflydelse paa Kirkens Sager til deres Død (henholdsvis 1753 og 1763). *Sabbatsanordningen* stod stadig ved Magt, omend den nu som før kun blev meget mangelfuldt overholdt, og f. Eks. blev det 1759 befalet, at Mestre, Svende og Drenge ved de Sukkerraffinaderier, som det blev tilladt at oprette i København, skulde søge Kirke hver Søndag. I Indretningen og Styrelsen af *Universitetet, lærde Skoler* og *Almue-*

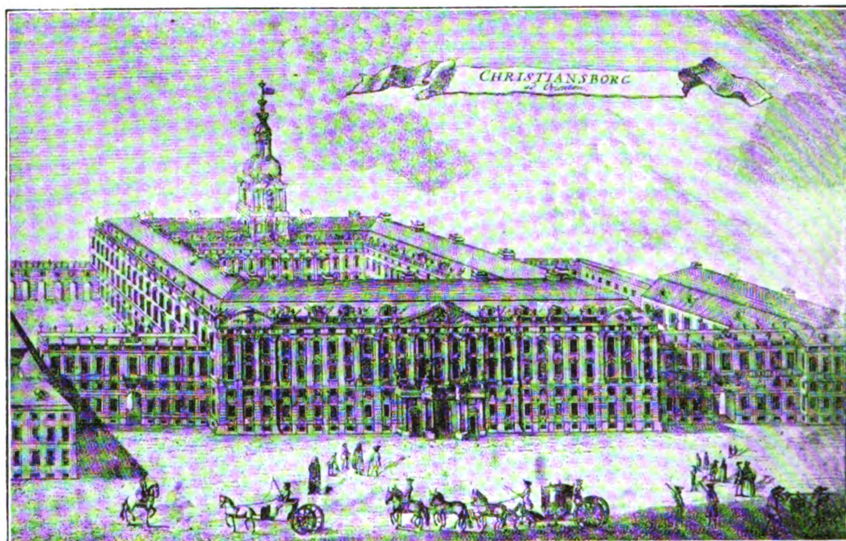
Ridderakademiet i Sorø.
Stik i Grønvold: »Frederik V's Rejse«.

skoler fandt der heller ingen væsentlig Forandring Sted under Frederik V's Regering. I 1747 skete Indvielsen af det ny Sorø Akademi, hvortil Holberg havde bidraget, og hvortil de afgørende Forberedelser var blevet tilendebragt under Christian VI. Denne Institution skulde være et ridderligt Akademi, som optog unge Sønner af Grever, Friherrer og andre, der var adelige eller lige med Adelen privilegerede. Medens Universitetet i København var en „sort Skole“, først og fremmest Præsteskole, skulde Akademiet i Sorø uddanne Medlemmerne af de fornemme Slægter til at beklæde de fremtrædende politiske Stillinger i Staten; det var afgjort aristokratisk i sin Tendens. Med en aristokratisk Smag stemte efter Datidens Opfattelse af Kunsten for saa vidt ogsaa Oprettelsen af det københavnske Kunstakademi.

Hvad der i øvrigt karakteriserede Frederik V's Regering i dens Holdning over for Aandslivet, var dens Tilbøjelighed til at lempe *Censuren*

og endogsaa direkte at fremkalde Drøftelsen af ny Tanker og Ideer; men hvad der hører herhen, skal først senere omtales.

Det var ikke Tvangen i rent aandelig Henseende, som i den omhandlede Periode gav sig de grelleste Udslag. Langt mere krasse Former antog Statsmagtens Indgriben paa *de sociale* og *socialøkonomiske Omraader*. Christian VI's og Frederik V's Tid bringer den praktiske Fuldendelse af hele det sociale System, der var den ældre Enevældes, og som var kendetegnet ved en vidtstrakt Anvendelse af Statstvang og

Christiansborg Slot.
Stik af Haas.

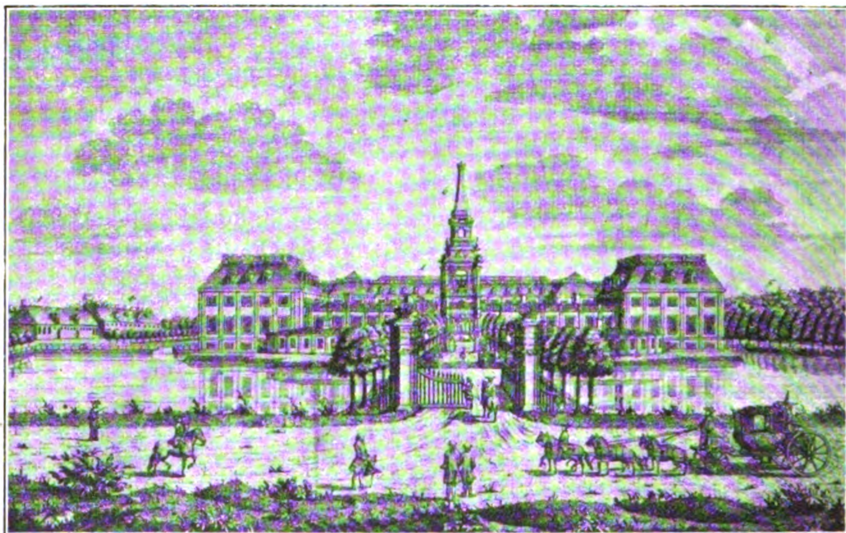
ved meget ringe Hensyntagen til den enkelte Undersaats Ret og Frihed.

De i og for sig meget menneskelige Træk, som er at paavise i Kongernes og flere af deres Raadgiveres Karakter, vejede her ikke op imod den Aand, der nu engang var Tidens. At det er al Øvrigheds første Opgave at „holde den gemene Mand i Tvang", fremtræder som en selvfølgelig Opfattelse selv hos den fremskridtsvenlige Jurist *Henrik Stampe* i Frederik V's Tid. Meget karakteristisk er det, at Anvendelsen af grusomme og afskrækkende *Straffe* nu naaede Højdepunktet. En Forordning af 1749 fastslog, at ethvert Mord, der var begaaet „med Forsæt og beraad Hu uden nogen dertil af den dræbte givne Aarsag eller Anledning", skulde straffes med, at Morderen blev knebet med gloende Tænger, først paa det Sted, hvor Mordet var blevet begaaet, siden, om det var i en Købstad, paa alle Byens Torve og, om det var

paa Landet, da tre Gange mellem Gerningsstedet og Retterstedet og allersidst paa Retterstedet. Paa dette skulde saa først den højre Haand afhugges og dernæst Hovedet med en Økse, hvorefter Natmandens Folk skulde lægge Legemet paa Stejle og Hjul. En saa grusom Form for Dødsstraf forebyggede dog ikke, at der kom Tilfælde, hvor tungsindige og mismodige Mennesker begik Mord for selv at komme af med Livet; som afskrækkende Straf for saadanne stakkels sindssyge blev det da bestemt, at de i Stedet for at henrettes skulde som livsvarige Straffefanger uden enhver Udsigt til Benaadning eller Formildelse sættes til det haardeste og laveste Arbejde, og at de hvert Aar paa Dagen for Mordet under de mest nedværdigende Former skulde føres til Gerningsstedet for der at hudflettes efter alle Kunstens Regler! Endnu haardere gik det til paa de dansk-vestindiske Øer: „en Neger, som har stjaalet for 4 Rigsdalers Værdi, skal knibes med gloende Tænger og hænges" —, saaledes lyder et enkelt Punkt i Straffebestemmelser, der udstedtes af en Guvernør i Aaret 1733, kort forud for et Negeroprør, som blev slaaet ned med Kraft og Grusomhed. Negerslaveriet som Institution retfærdiggjordes efter Tidens Opfattelse ganske ved det økonomiske Hensyn til Sukkerproduktionen.

Tidens nationaløkonomiske Tanker fik deres Udtryk i *Merkantilismen,* der i sin praktiske Gennemførelse er en bestemt Handelspolitik, en Slags Statskapitalisme, der vil bevare Pengene i Landet, ikke egentlig for Folkets Velfærds og Velstands Skyld, men for at de fornødne Midler kan være for Haanden til Opretholdelse af hele det Statsapparat, hvortil den stærke Kongemagt støttede sig: den store Hær, det pragtfulde Hofhold, Embedsmændene. Merkantilismen var nøje knyttet til den almindelige Samfundsopfattelse, hvorefter Staten var alt, Individet intet. Naar det gjaldt Statens materielle Interesser, dens Rigdom og Magt, var det tilladeligt at udnytte Undersaatterne paa en hvilken som helst Maade. For saa vidt i en senere Tid Tilhængere af kapitalistisk præget Liberalisme har været tilbøjelige til at betragte Mennesket som et blot Redskab til Arbejde og Produktion, er dette i Virkeligheden en Arv fra Merkantilismen, som derimod staar i principiel Modsætning til Middelalderens kristelige (ganske vist i Praksis meget ufuldkomment gennemførte) Samfundsopfattelse med dens Fremhævelse af det enkelte Menneskes Ret og Værdighed ligesom ogsaa til de Tendenser, der præger Nutidens Demokrati og Socialpolitik. Merkantilismen var i sit Væsen en baade „hedensk" og „umoralsk" Samfundsopfattelse, den „frygtede hverken Gud eller Mennesker", og der er da noget ejendommeligt i, at saadanne Tanker skulde præge den danske Statsstyrelse under den mest kristelige af alle vore Konger.

Karakteristisk for Merkantilismen som økonomisk Opfattelse er det, at den var tilbøjelig til at tillægge Luksusforbrug en gavnlig Betydning. At de rige brugte mange Penge til Pragt, gjorde ikke noget, men kunde tværtimod være gavnligt, naar blot Pengene blev i Landet. En svensk Merkantilist skrev en Afhandling om „Yppigheds Nytte", og der var flere af Tidens Nationaløkonomer, der udtrykkeligt lærte, at den Luksus, Hofferne udfoldede paa Undersaatternes Bekostning, var meget prisværdig, idet den fremmede Pengecirkulationens Hurtighed

Hirschholm.
Stik i Thuras: »Danske Vitruv«.

(en lignende Opfattelse møder man i øvrigt i meget senere Tid, saaledes officielt fremsat i Frankrig som Forsvar for den Luksus, Napoleon III's Hof tillod sig). Selv om Kongerne i den Anledning gjorde Gæld, ansaas det ikke for nogen Ulykke, naar det ikke blev udenlandsk Gæld, thi „indenlandsk Gæld er kun den ene Haands Gæld til den anden".

At der bestod en saadan Tankegang, kan ogsaa bidrage til at forklare de mægtige Omkostninger, som medførtes af Hofholdningen, og hvad dertil hørte i Christian VI's og Frederik V's Tid — saadan noget som mellem en Fjerdedel og en Femtedel af Statens samlede Indtægter! Der sparedes ikke paa Anskaffelsen af Guld- og Sølvservicer, men navnlig var Slotte og andre Bygningsværker et Svælg, der slugte mange Penge. Frederik IV havde ombygget det gamle Københavns Slot til en tidssvarende Kongebolig, som dog Christian VI allerede i

sit første Regeringsaar begyndte at nedbryde for paa dets Grund at rejse det pragtfulde *Christiansborg,* der stod færdigt efter en halv Snes Aars Forløb og da havde kostet saa meget, som alt Hartkorn paa Sjælland var værd. Dronning Sofie Magdalene opførte paa Hørsholm Gods, der var hende overladt, *Hirschholm* Slot, der er blevet nedrevet i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede. I Dyrehaven rejste sig 1736 *Eremitagen* til Rekreation for de kongelige Herskaber i Hvilepauserne under Jagten. Frederik V begyndte i 1749 Opførelsen af *Marmorkirken,* hvorved man vilde yde en Tak til Gud for Kongeslægtens 300 Aars Jubilæum, men som først skulde blive fuldendt 145 Aar efter Grundstenens Nedlæggelse; det kostbare Arbejde kom til at staa stille i over hundrede Aar.

De store Omkostninger ved saadanne Byggeforetagender førte til Optagelse af Statslaan, og de var en Hindring for, at Skatterne kunde nedsættes. Principielt havde Kongerne slet ikke noget imod at formindske Statens Udgifter, og det var meget begrænset, hvad man mente at kunne ofre f. Eks. paa Undervisningsvæsen; men hvad man følte Trang til af ny Slotte, det skulde derimod til, og det eneste, en paa Christian VI's Tid nedsat Sparekommission kunde tænke sig strøget paa Hofholdningsbudgettet, var — 600 Rd. til Konditorbagværk.

Ogsaa *Militærvæsenet* kostede forholdsvis meget, og her øgedes Udgifterne meget stærkt ved de Rustninger, det blev nødvendigt at foretage under Krisen 1762. En dygtig finansiel Raadgiver fik de danske Statsmænd paa dette Tidspunkt i den tyske Krigsspekulant *H. K. Schimmelmann,* der skaffede Landet Laan og vistnok ogsaa var Ophavsmand til „Ekstraskatten", en brutal Kopskat, der kom til at paahvile enhver Mand og Kvinde uden Hensyn til Formuesomstændigheder med 1 Rd. aarlig. Det var ikke underligt, at en saadan Skat vakte Misfornøjelse, saa meget mere som Befolkningen følte sig stærkt tynget af Skatter i Forvejen.

I Nutiden har den Opfattelse været fremsat, at Skattetrykket under Enevælden aldrig naaede at blive saa stort som i vore Dage under Demokratiet, og at det, selv naar Hensyn tages til Pengenes stærkt formindskede Værdi og Befolkningens meget forøgede Antal og Velstand, endog paa Christian V's Tid kun har været halvt saa stort som det, der maa bæres i Nutiden. En Sammenligning mellem Nutidens økonomiske Forhold, helt præget som de er af Penge- og Kreditøkonomi, og Datidens med deres fremherskende Naturaløkonomi er dog utvivlsomt meget vanskelig at gennemføre. Ser man paa selve Beløbet, vil man maaske ikke forbavses over, at Hartkornsskatten, der aarligt indbragte ca. 1 Mill. Rd., netop kunde dække Hoffets Forbrug. Overraskende virker derimod den modsatte Betragtning: at Hoffet virke-

ligt kunde sluge alt, hvad der ydedes til Staten af den danske Jord. For Datidens Bønder blev det, man krævede af dem i rede Penge, utvivlsomt let over Evne, naar Tiderne var saa daarlige, som de var i største Delen af den her omhandlede Periode.

I Christian VI's og i Begyndelsen af Frederik V's Tid befandt Landet sig i en ligefrem økonomisk Krise paa Grund af de stærkt trykkende Vilkaar for Hovederhvervet, *Landbruget*. Priserne paa Korn havde været smaa i Frederik IV's Tid, men blev mindre i Christian VI's. I Femaaret 1730—34 kostede en Tønde Rug gennemsnitlig 4,68 Kr., en Tønde Byg 4,00 Kr., en Tønde Havre 2,16 Kr. Det var ikke stort mere end Halvdelen af Gennemsnitsprisen i det sidste Tiaar af det 17. Aarhundrede. Stigningen fra dette Lavpunkt kom til at foregaa langsomt, og dens Betydning modvirkedes en Tid ved andre ulykkelige Forhold. For de dyriske Produkter, Smør, Flæsk og Kød, havde der ikke været noget tilsvarende Prisfald, men Kvægavlen ramtes af en Katastrofe, da Kvægpesten 1745 kom ind i Landet. Denne Pest hærgede derefter indtil 1752 og paany igen fra 1762, og den bortrev store Mængder af Kvæget til uopretteligt Tab for Ejerne. Først fra ca. 1750 mærkedes det, at Tiderne atter gik fremad paa Grund af de forøgede Priser paa Landbrugets Varer. I Tiden omkring Frederik V's Død, Tiaaret 1760—70, kostede en Tønde Rug gennemsnitlig godt 9 Kr., en Tønde Byg 6 Kr., en Tønde Havre 3,45 Kr.

Skatmester H. K. Schimmelmann.
Pastel af Lønberg paa Frederiksborg.

Prisfald paa Landbrugets Hovedprodukter maatte nødvendigvis udøve en afgørende Indflydelse paa Landbrugets Stilling og maatte særlig gøre det under de Betingelser, hvorunder Landbruget dengang arbejdede. Det Bruttoudbytte, Jorden ydede i sædvanlige Aar, var meget lille; omtrent 4 Fold var det sædvanlige paa gode Bønderjorder. Omkostningerne, der skulde udredes af dette ringe Udbytte, var forholdsvis store. Tienden til Præst og Degn, til Kirken og Kongen tog allerede en anselig Del, men da den svaredes in natura, varierede

det med Udbyttet. Værre var Skatterne til Staten, der forholdsvis var meget høje og for største Delen skulde udredes i Penge. Saa var der Udgiften til Folkeholdet, der ogsaa var høj i Forhold til Udbyttet, og endelig Bondens absolut nødvendige Underhold og Saakornet. Under Prisforhold som dem paa Christian VI's Tid kunde der ikke blive synderligt tilbage som Overskud, men der blev ofte Underskud. Bondejordens Værdi var derfor ringe eller rettere sagt: Jorden var nærmest værdiløs. En Jordrente, en selvstændig Jordværdi for Jorden som Jord, fandtes i Almindelighed ikke. Det, der gav en Gaard Værdi, var Bygninger, Besætning, Inventar og den rent øjeblikkelige Kultur, det enkelte Aars Udlæg til Pløjning, Saasæd m. m.

Saaledes som denne Landbrugskrise formede sig, maa man nødvendigvis tænke sig, at en Skattelettelse vilde have været et lige saa nærliggende Middel til at mildne dens Tryk, som det blev for Frederik VI's Regering over for den store Landbrugskrise i det 19. Aarhundrede. Man vil fremdeles finde, at det skulde have været muligt for Christian VI at finde Udveje for en saadan Lettelse, naar han aarlig til sig og sit Hof brugte lige saa meget, som der pressedes ud af det danske Landbrug i Skatter. Men medens den politiske Regeringsform var den samme i 1730erne og 1820erne, var det helt forskellige sociale Synspunkter, der bestemte de styrendes Handlinger i de to Tidsaldre.

Christian VI's Regering lod Statens Krisehjælp bestaa dels i Tvang over for den store Landbrugsbefolkning, dels i en Handelspolitik, der betød øget Beskyttelse for den hjemlige Produktion paa Udlandets Bekostning.

5. **Stavnsbaandet.**

Frederik IV havde 21. Februar 1702 ophævet *Vornedskabet*, det gamle Stavnsbaand for Bondebefolkningen paa den sjællandske og laaland-falsterske Øgruppe. Den Landmilits, der var blevet indført 1701, krævede blot, at de Karle, der tjente som Soldater — 1 for hvert Omraade af 20 Tdr. Hartkorn —, skulde blive paa det Gods, hvor de hørte hjemme i de seks Aar, Soldatertjenesten varede. For øvrigt skulde der være fri Ret til Flytning efter behørig Opsigelse af Tyende- eller Fæsteforhold (det sidste skulde der være en skellig Aarsag til at opsige). Imidlertid har der i Tiden efter Vornedskabets Ophævelse været en Bevægelse blandt Godsejerne i de forskellige Egne af Landet — ikke blot det gamle Vornedskabs Egne — for ligesom paa egen Haand at indføre et nyt Vornedskab og trods Kongens Forordninger at binde

Bondebefolkningen til Hjemstavnen. Bonden, der paa lovlig Maade vil flytte, kan ofte ikke faa det „Pas“ af Godsejeren, som hertil er nødvendigt, men som denne ikke har nogen Ret til at nægte ham. De Vidnesbyrd, der foreligger herom, tyder unægtelig paa en meget primitiv Samfundstilstand, hvor Magt gaar for Ret, fordi Statsmagten trods den formelle „Enevælde“ endnu ikke evner at gennemtvinge sine Loves Overholdelse.

En anonym Klage til Kongen fra 1715 skildrer i levende Farver den Tvang, der øves: „End ikke en Hyrdedreng maa eller kan komme udenfor Godset at tjene, som han er født paa, og skulde der findes en liden eller stor Karl eller Kvinde uden for Godset, driver de ham straks til Stavns med Magt og fører ham ind paa Godset med voldsom Gevalt, enten det er Fardag eller ej.... med eet Ord: Bønderkarle og -piger, ja endog umyndige Børn er under saadan Tvang og Slaveri, at hver Proprietær tilegner sig alle dem, er det end Hore-Unger, der er fødte vel for 20—30 Aar siden paa Godset, langt mere de, der før var gamle vornede.“

„Proprietærerne“ (Godsejerne) synes at have været grebet af en almindelig Frygt for, at deres Ejendomme skulde komme til at lide under „Folkemangel“, og deres Paaskud til at øve Tvang mod Bønderne (unægtelig et ejendommeligt Paaskud, for saa vidt det gjaldt om at binde ogsaa Kvinderne til Stavnen) var, at de maatte raade over de fornødne Folk, naar det var deres Pligt at stille Mandskab til Landmilitsen. Naar Bønderkarlene, hvad der vistnok maa anses for givet, havde en vis Tilbøjelighed til at søge bort fra Hjemstavnen og hen til fremmede Steder, hang dette maaske ogsaa meget sammen med Frygt for at blive Soldat, skyldtes muligvis tillige en Vandrelyst, der synes at have været et Træk hos Datidens Bondebefolkning, men har dog vistnok først og fremmest haft sin Aarsag i de meget lidt tillokkende Udsigter, der frembød sig for den unge ved at blive i Hjemstavnen: en haardt bebyrdet Fæstegaard, et Liv i Slid og Fattigdom under det dobbelte Tryk, der udgik fra de elendige Landbrugskonjunkturer og den i disse Tider utvivlsomt ofte meget haarde Herremandsvælde.

I Godsejernes Klager, som de lød i Tiden omkring Christian VI's Tronbestigelse, var *Landmilitsen* skudt i Forgrunden: det var denne Militærordning, der udgjorde den utaalelige Byrde, som Landbruget først og fremmest maatte ønske at faa afvæltet. Christian VI kunde da med Grund mene, at han ikke blot tog et Tryk fra Bønderne, men overhovedet viste sig som en Ven af det betrængte Landbrug, da han allerede 30. Oktober 1730 ophævede Landmilitsen under Henvisning til de Misbrug, den havde ført med sig. Dette Regeringsskridt har straks fremkaldt en vis Bevægelse omkring paa Landet. Bønderne

syntes grebet af en Slags Frihedsrus. De unge Karle var tilbøjelige til at fortolke det, der var sket, saaledes, at de nu ikke blot var fri for Udskrivningen til Militsen, men ogsaa for at behøve et Pas til Flytning eller endog for at skylde deres Husbond en Opsigelse, saafremt de ønskede at drage hen, hvor de maaske kunde faa bedre Løn og Behandling. Det synes at have set truende ud til, at der skulde gaa en Strøm af Mennesker bort fra de Egne, der havde strengt Hoveri, og under disse Forhold fik Godsejernes Klage hurtigt en anden Lyd: var det før galt, at der bestod en Landmilits, var det nu lige saa galt, at den var ophævet; herefter havde man ikke det mindste Hold paa sine Folk, og som Tiderne var, maatte det derfor kræves, at man fik ny Midler til at holde fast paa den Arbejdskraft, som man ikke var i Stand til at undvære. I de virkelige Nødsaar, som Christian VI's Regeringstid blev for det danske Landbrug, ser vi de landbopolitiske Drøftelser tilspidse sig i det Spørgsmaal, „hvorledes det unge Mandskab ved Jordegodset kunde blive konserveret og derved mange Proprietærers Skade og Ruin forekommes".

I Januar 1732 indgav en jysk Godsejer — ikke en indvandret tysk Bondeplager, men en Mand af den gamle danske Adelslægt *Marsvin* — et Forslag til Kongen om Indførelse af Livegenskabet som Sikkerhed mod Bøndernes Rømning fra Godserne. Kongen afviste dette Forslag, som imidlertid førte ham ind paa den Tanke at genoprette Landmilitsen. Han støttedes i sit Forsæt af Krigsministeren, Løvenørn, og andre militære, men mødte Modstand hos sit Statsraad, der derimod som det Raad af Godsejere, det var, stillede sig meget imødekommende over for selve den Tanke at stavnsbinde Bønderne. I en Betænkning fra August 1732 advarer Statsraadet bestemt mod Militsens Genindførelse, men foreslaar Udstedelse af en Forordning, hvorefter Bønderkarlene fra det 14. til det 40. Aar ikke maatte forlade Godset, naar Godsejerne kunde skaffe dem Underhold og Tjeneste eller en Gaard i Fæste og ikke behandlede dem utilladeligt haardt. Trods gentagne Indvendinger fra Statsraadet traf Kongen dog Beslutning om at genindføre Landmilitsen. Men hertil knyttedes et Stavnsbaand omtrent som det, Ministrene havde anbefalet. Ifølge *Forordningen af 4. Februar 1733* skulde der af hvert Omraade af 60 Tdr. Land Hartkorn Bondergods, Krongodset indbefattet, indrettes et *Lægd,* hvoraf en Karl, Husmand eller Inderste skulde optegnes og indføres i en Lægdsrulle. Enhver Hartkornsbesidder skulde indgive en Liste over det unge Mandskab fra 14 til 36 Aar. Godsejeren maatte selv lade indrullere, hvilken tjenstdygtig Karl han vilde i Alderen fra 18 til 36 Aar. En Soldat, der vilde fæste Gaard, skulde løsgives mod, at den Godsejer, paa hvis Gods han fæstede, stillede en anden Mand i hans Sted. Alle Karle,

der indrulleredes før deres 30. Aar, skulde tjene 8 Aar, de, der indrulleredes i en ældre Alder, 6 Aar. *Ingen Bondekarl maatte begive sig fra det Gods, hvor han var født, saa længe Husbonden kunde skaffe ham Tjeneste,* med mindre han var over 36 Aar eller havde udtjent sin Tid.

I den sidste Bestemmelse laa Stavnsbaandet, ved hvis Indførelse det militære Synspunkt, Ønsket om at have en national Hær, havde mødt Herremændenes Krav paa Magt over Bønderne. Stavnsbaandsforordningen er en *Kriselov* og en *Klasselov.* Den vil hjælpe Landbruget i en trang Tid, men idet den opfatter Landbruget som ensbetydende med Godsejerne, lægger den hele Byrden derved over paa Bondestanden. Med Stavnsbaandet naar den danske Bondestands Undertrykkelse sit Højdepunkt. Vornedskabet havde kun været gældende for en Del af Landet, Stavnsbaandet kom til at gælde i hele det egentlige Danmark, bortset fra Bornholm og Amager. Norge, hvis Bønder stadig var fri, og Hertugdømmerne, hvor Livegenskabet raadede i store Dele af Holsten og Sydslesvig, berørtes ikke af denne Lovgivning.

Ved den Form og det Omfang, Stavnsbaandet straks havde faaet, blev man ikke staaende. 1735 blev det fastslaaet, at Stavnsbaandet skulde træde i Kraft med det fyldte 14. Aar. Der viste sig imidlertid en Tilbøjelighed til at sende Bønderdrengene under 14 Aars Alderen bort fra Hjemmet, f. Eks. i Haandværkslære i Købstæderne eller endog ud af Landet; endvidere kneb det stærkt med at faa de udtjente Soldater til at overtage de Fæstegaarde, man vilde paabyde dem. 1739 fik Godsejerne da Ret til at aflevere de udtjente Soldater til Tjeneste en Række Aar i Gaarden eller i de hvervede Regimenter, hvis de ikke var villige til at fæste Gaard paa Godset. 1742 blev det bestemt, at Stavnsbaandet skulde træde i Kraft, naar Drengene var 9 Aar, og først ende med det 40. Aar; 1764 blev Begyndelsen sat ved det 4. Aar. Den stærkeste Udvidelse af Stavnsbaandet fandt Sted 1746, da det blev bestemt, at ingen Landsoldat maatte nedsætte sig andre Steder end paa det Gods, hvorfra han var udskrevet, og hvor han fra nu af ogsaa skulde være forpligtet til at fæste Gaard. Derved faar Stavnsbaandet i Princippet det gamle Vornedskabs Rækkevidde, og dets sande Karakter træder utilsloret frem; det er aldeles aabenbart gennem denne Bestemmelse, at dets Hovedformaal ikke er at skaffe Staten Soldater, men at sikre Godserne Bønder.

Naar der under Stavnsbaandet rømte Karle fra et Gods, foregik der Efterlysning efter dem, idet Godsejeren eller Fogeden anmodede Sognepræsten om at lyse efter dem tre Søndage fra Prædikestolen. Førend et Gods ved Udstedelsen af et Frihedspas gav Slip paa en Karl, der hørte det til, overvejede man nøje Betingelserne; f. Eks. maatte en Karl, der 1748 vilde købe sin Frihed af Universitetets Gods for 10 Rd.,

betale 20, hvilket Professor Ludvig Holberg fandt var en mere passende Pris. En meget almindelig Virkning af Stavnsbaandet var Mageskifter af Karle mellem forskellige Godser, Mageskifter, der vel nok som oftest foregik efter vedkommende Karls Ønske eller i det mindste med deres Samtykke, men dog ikke kunde undgaa at faa en Karakter af Menneskehandel. Heller ikke sjældent forekom Overdragelser af Karle, især undvegne og atter anholdte, til et andet Gods, til Tjeneste som Matros eller, hvad der var Reglen, til et hvervet Regiment. Naar Overdrageren i et saadant Tilfælde fik et Vederlag i Penge eller paa anden Maade, falder det naturligt her at tale om et ligefrem Salg af Mennesker, og det undrer ikke, naar man i Papirer, der er udstedt ved saadanne Lejligheder, ser den eller den Godsejer betegnet som den eller den Karls „Ejermand".

Trods alt gjorde Stavnsbaandet dog ikke den danske Bonde til en Slave. Med den Begrænsning, som var trukket for hans Ret til at søge Bolig og Næring, stod Bonden i øvrigt som en selvstændig Undersaat over for Loven og Domstolene med alle de Rettigheder, der tilkom ham som Søn, Mand og Fader, som Deltager i Landsbyens fælles Drift og Styrelse, som Fæster over for Herremanden ifølge de Betingelser, der fulgte af hans Kontrakt eller efter Loven og Sædvanen. Stavnsbaandet betød imidlertid i sig selv Styrkelsen af et Herrevælde, som efter hele sit Væsen havde svært ved at respektere de Grænser, der var sat ved Lovens Bogstav, og nu som før tillod sig mange Overgreb. Det mangler ikke paa saadanne Træk fra Stavnsbaandstiden, som at Bønder uden Lov og Dom er sat ud af deres Gaarde, og at der er øvet den raaeste Mishandling mod dem med Spark, Piskeslag, pinefuld Riden paa Træhest og andre barbariske Plager. Der fandtes ikke faa raa Herremænd, og baade Ridefogeden, Godsforvalteren og Ladefogeden (Avlsforvalteren) var tit nok haarde Bondeplagere. At Forholdene i andre Lande var værre, gør i og for sig ikke det danske Samfundsbillede lysere; men det er sikkert nok, at selv den berømte engelske „Frihed" i Datiden ikke udelukkede megen brutal Tvang og Vilkaarlighed og endog forenedes med Opretholdelsen af et ligefrem Stavnsbaand for Arbejderne i skotske Kulgruber og Saltværker.

Naar der er Tale om Ansvaret for det Stavnsbaand, der indførtes og gennem godt og vel 50 Aar skulde opretholdes i Danmark, maa det ikke glemmes, at det var Godsejerne, der stillede Krav om det paa en Tid, da Regeringen næppe gennem sine Embedsmænd vilde have været i Stand til at yde et fuldt virksomt Forsvar for Bondernes Frihed, selvom denne efter Loven var vedblevet at bestaa. Fra Nutidens Standpunkt kan man dog kun beklage, at Kongemagten stillede sig i den Grad imødekommende over for Godsejerne, og at den ikke snarere viste sin

Interesse for Landbrugets Trivsel i en vanskelig Tid gennem Lettelse af dets offentlige Byrder.

Man tør vel ikke ganske afvise den Tanke, at Stavnsbaandet i nogen Grad kom til at svare til sin Hovedhensigt: at hjælpe Landbruget ved at sikre Godsejerne Arbejdskraft. Dog maatte de naturlige Forhold have sat en Grænse for Vandringen fra de mere ugunstigt stillede Egne til de bedre stillede, fra Landdistrikterne til Købstæderne, der dengang ikke havde noget større stigende Behov for Arbejdskraft, eller fra Danmark til andre Lande (skønt der fra gammel Tid var en ikke ringe Udvandring fra Nørrejylland til Hertugdømmerne og Hansebyerne). Det var nok trods alt heller ikke saa mange af de unge Landboer, der vilde have foretrukket at blive omstrejfende Løsgængere frem for at blive bosiddende Mænd. Men selvom et vist Middel har været tjenligt til et Formaal, er det jo i øvrigt ikke sikkert, at det har været *nødvendigt* for Formaalet, og det tør da fastholdes, at den Nødvendighed, der har været for Stavnsbaandet, ikke laa først og fremmest i de praktiske økonomiske Forhold, men i Tidens sociale Tankegang og Aandsretning, der ikke kendte til den Agtelse for „Menneskerettigheder“, som først et senere Slægtled skulde tilegne sig.

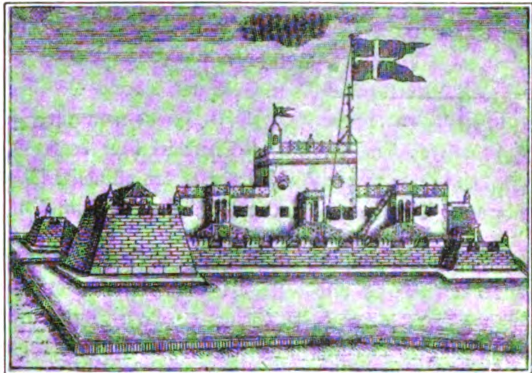
6. Økonomiske Bestræbelser: Toldpolitik, Handelskompagnier, Lavsforordninger, Industribeskyttelse og Bankvæsen.

Stavnsbaandet var ikke den eneste Form for Krisehjælp, der blev budt Landbruget i de svære Tider. En Forordning af 16. September 1735 forbød *Indførsel af Korn* fra fremmede Steder til Danmark og det søndenfjeldske Norge (for det nordenfjeldske har man ikke ment at kunne gennemføre Forbudet eller skaffe de nødvendige Forsyninger). Idet man saaledes vilde skaffe Landbruget bedre Priser, tog man ikke i Betænkning at fordyre Livet for den ikke landbrugende Befolkning. Saa lidt socialt indstillet som Datidens Nationaløkonomi var, rummede den ogsaa den Teori, at høje Priser paa Fødevarer var fremmende for Erhvervslivet i Byerne, fordi de tvang de arbejdende til at anspænde sig mere for at leve. Norge som Land betragtet kunde næppe siges at være forurettet ved den trufne Ordning, da norske Varer til Gengæld nød Beskyttelse i Danmark. Dog var det vel nok ubehageligere for Nordmændene at være henvist til det danske Brødkorn, som de næppe modtog i nogen særlig god Tilstand, end det var for de Danske at bruge norsk Jern og Glas.

Handels- og Toldpolitik formede sig, som den økonomiske Opfattelse var, ganske naturligt som en *Beskyttelsespolitik*, der for Land-

brugets Vedkommende ogsaa blev bragt til Anvendelse som Hjælp imod Følgerne af Kvægpesten. En Forordning af 1746 forbød Kvægmarkeder i Jylland, og en Forordning af 1747 indskrænkede udtrykkeligt Retten til Udførsel af Kvæg. For at der kunde blive System i hele den økonomiske Styrelse, oprettedes 1735 det saakaldte General-Landets Økonomi- og Kommercekollegium, der skulde have at gøre med samtlige Næringsgrene i Statens forskellige Lande og ogsaa med Skatte- og Politivæsen, for saa vidt det vedrørte de økonomiske Forhold.

Paa den mest positive Maade ytrede den merkantilistiske Handelspolitik sig gennem Statens Støtte til de Handelskompagnier, der skulde sikre Danmarks Andel i de fremmede Verdensdeles Rigdomme. Kongerne havde selv købt Aktier i disse Kompagnier, der var udstyrede med Monopoler og nød Begunstigelse paa enhver Maade, og i hvis Ledelse de højeste Embedsmænd deltog.

Fæstningen Dansborg.
Samtidigt Stik.

Det vestindisk-guineiske Kompagni (oprettet 1672) lagde ved Køb af *St. Croix* fra Frankrig 1733 denne Ø til sine oprindelige Besiddelser: *St. Thomas* og *St. Jean*. Det kom dog ikke til at gaa særligt glimrende med dette Selskab i Christian VI's Tid, hvorimod Frederik V's Tid blev bedre for det. 1755 købte Staten alle Kompagniets tre Kolonier. I de nærmest følgende Aar kom de store Muligheder for den neutrale danske Handel under Søkrigen mellem England og Frankrig, Muligheder, som saavel Øernes Sukkerproducenter som Kompagniets Ledelse forstod at udnytte. I Aarene 1753 og 1754 tilsammen havde Øerne kun sendt syv Skibsladninger Sukker til Europa, i Aaret 1766 kom der 38 Ladninger, og Antallet af Negerslaver, den nødvendige Arbejskraft for Sukkerproduktionen, var samtidig steget fra 8-9000 til omtrent det dobbelte.

1732 stiftedes *Det asiatiske Kompagni*, der afløste Christian IV's ostindiske Kompagni (opløst 1729); det skulde selv bestaa indtil 1843 (men miste sit Monopol 1839), og dets Traditioner er blevet optaget i Nutiden (uden Monopol) af H. N. Andersens „Ø. K.".

Monopolet for Asiatisk Kompagni omfattede saa at sige en Del af den danske Statsmagt. Kompagniet fik Ret til at bruge Kolonien Trankebar med Fortet Dansborg paa Koromandelkysten og til at op-

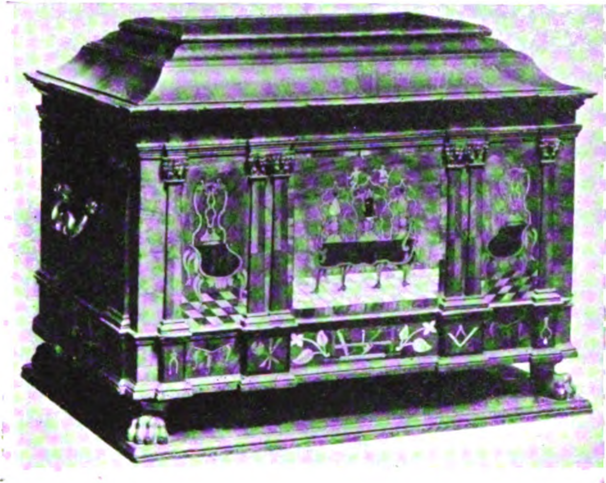
rette Fæstninger og Handelspladser. Det maatte slutte Alliancer i Kongens Navn med Fyrsterne i Indien og andre Stater og i Nødsfald bruge Vaabnene til baade Forsvar og Angreb. Kompagniets Skibe førte Splitflag, og Kongen lovede, at ingen anden maatte faa Pas eller Tilladelse til at sejle paa den anden Side af det gode Haabs Forbjerg. Kompagniet nød en Række Toldbegunstigelser, men blev ogsaa til stor økonomisk Fordel for Landet. Det sendte Skibe baade til Indien og Kina, disse fjerne Lande, der for Datidens Europæere stod som en helt fremmed og eventyrlig Verden. Det kostede mange Penge at udstyre og udruste Skibene til den lange Sejlads, — de skulde bl. a. være i Stand til at forsvare sig mod Sørøvere —, men disse Omkostninger svarede Regning. Der bragtes en stor Mængde værdifulde østasiatiske Varer hjem, og største Delen af disse udførtes til Udlandet med god Fortjeneste. Et vist Kvantum blev dog ogsaa afsat til hjemlige Købere, som nu fik lettere Adgang til spiselige „Kolonialvarer", kinesisk Porcelæn og Silke, indiske Bomuldstøjer o. s. v., og der manglede naturligvis ikke Moralister, der fremhævede det sædelige Forfald i Brugen af Te paa Bekostning af den gammeldags tarvelige Øldrikning.

Mindre Held fulgte de Handelskompagnier, der blev oprettet i Frederik V's Tid. *Det almindelige Handelskompagni* — oprettet 1747, men atter ophævet 1774 — havde til Formaal at gøre København til Stabelplads for Østersøhandelen, skulde fremdeles drive Handel paa Vesteuropa og Middelhavet, og fik ogsaa overladt den grønlandske Handel og Hvalfangsten i Ishavet, men dets Betydning kom til at staa i omvendt Forhold til dets vidtspændende Opgaver. Et afrikansk Kompagni, der oprettedes 1755 og atter ophævedes 1766, og som skulde drive Handel paa Marokko, bragte kun Tab.

.Over for *Haandværket* var det det ene naturlige for Christian VI's Regering at stramme de gamle Lavsbaand. De enkelte Fag skulde drive deres Virksomhed inden for ganske bestemte lovbundne Rammer, og navnlig vilde man naturligvis holde deres underordnede Udøvere til Orden og Lydighed. Da Bygningshaandværkerne i København viste Tilbøjelighed til Strejker, udstedtes en Forordning om, at deslige „Oprørere" skulde straffes „ikke alene med Fængsel, Rasphus og Arbejde i Fæstningen, men endog efter Omstændighedernes Beskaffenhed og, ligesom de befindes vidt at have bedrevet deres Ondskab og virkelig foraarsaget Skade og Ulempe, paa Livet". Efter sit Væsen skabte Lavsvæsenet Monopoler for udvalgte Haandværkerkredse, der alene havde Ret til at drive en bestemt Næring. Dette Forhold, der udelukkede den fri Konkurrence, var ofte blevet kritiseret, og i Frederik V's Tid udstedtes i 1761 en ny Lavsforordning, som lettede Op-

tagelsen i de bestaaende Lav og fastslog fri Adgang til Erhverv, hvor der ikke fandtes Lav, — en Bestemmelse, der utvivlsomt noget hang sammen med en Tilbøjelighed til at beskytte Industrien fremfor Haandværket.

Der udfoldedes i det hele meget store Bestræbelser for at udvikle det danske Haandværk i Retning af Industri. Det maa her indskydes, at industriel Virksomhed i de Tider var af anden Art end i Nutiden. Den moderne tekniske Udvikling var ikke begyndt, og Fabrikkerne var store Værksteder, der kun lignede Nutidens Fabrikker ved selve deres Driftsform: gennemført Arbejdsdeling, Anvendelse af ufaglært Arbejdskraft, en Produktion, der skiftede efter Konjunkturer og Afsætningsmuligheder (medens det var det karakteristiske for det gamle Haandværk, at det arbejdede med en fast Kundekreds for Øje. Kun Virksomheder, der betjente sig af Hammer og Ild, betegnedes i øvrigt som Fabrikker; de øvrige kaldte man „Manufakturer“.

Københavns Stolemagerlavs Lade. C. 1740. (Folkemuseet). Fotografi.

Omsorgen for at fremme den industrielle Foretagsomhed i Landet fandt for det første sit Udtryk i en Række *Told- og Forbudsbestemmelser*. Tolden blev forhøjet for en Række Varer, og alene i Tiden fra 1735—46 udstedtes mindst 25 Kundgørelser om Forbud mod Indførsel af Varer i større eller mindre Dele af Kongens Riger og Lande, f. Eks. Forbud mod Indførsel af Le- og Skæreknive, af Kniplinger og Fløjl, af Sæbe og Olie, Silketøjer, Linnedstoffer, Papir, Tran, Stolemagerarbejde o. s. v. En Forordning af 1739 forbød Indførsel af 38 forskellige Beklædningsvarer, medmindre det ved behørig Attest kunde godtgøres, at det ikke havde været muligt at faa dem herhjemme ved lovligt Salg. Samtidig med at Staten saaledes vilde beskytte Afsætningen af Industrivarer, der blev produceret i Landet, gav den af al Magt sin Støtte til, at Produktion overhovedet kom i Gang. Der blev lagt megen Vægt paa at kalde

udenlandske Fabrikanter og Arbejdere ind i Landet, for at de kunde være de danske til Mønster i Kunstfærdighed. Der blev givet mange Penge af Statskassen som Laan og Hjælp til Folk, der vilde grunde Virksomheder, hvoraf man ventede sig Udbytte for Landets Økonomi. Det var ikke de bedste Erfaringer, man gjorde i saa Henseende paa Christian VI's Tid, men det skræmmede ikke Statsmændene under Frederik V fra at fortsætte i det samme Spor. En ny Toldforordning af 1762 samlede alle tidligere Forbud, ikke mindre end 50 gældende for hele Vareklasser og 150 for enkelte Varer. Bernstorff laante godtroende Øre til mange uheldige Projektmagere, der forelagde deres Planer om fordelagtig Fabriksvirksomhed og plagede Regeringen for at faa Privilegier og Understøttelser. Den store Diplomat synes virkelig i en mærkelig Grad at have savnet almindelig Menneskekundskab, en Egenskab, som ved Siden af en udpræget praktisk Sans vilde have været paakrævet, saafremt der skulde være kommet noget virkelig godt ud af den Virksomhed, Bernstorff udfoldede som ledende Mand — „Deputeret“ — i Kommercekollegiet.

Fra de forskelligste Fag og Mennesker, fra alle Egne i Riget — der jo dengang strakte sig fra Oldenborg til Finmarken — kom der Forslag og Anmodninger til dette Kollegium. Centralisationen var drevet til det yderste: Kommercekollegiet skulde træffe Bestemmelse baade om de største Principper og om de mindste tekniske og materielle Detailler. Al Fabriksvirksomhed reguleredes fra København; ingen Fabrik maatte oprettes uden Tilladelse; skulde den, og det var som oftest Tilfældet, have en Understøttelse eller en Begunstigelse af en eller anden Art, især om den blev til efter Kommercekollegiets Initiativ, maatte Plan for Anlæg og Drift godkendes. Fra Indland og Udland strømmede „Projekter“ ind. Her gjaldt det at vælge og vrage, — og Bernstorff valgte tit forkert og kom til at underholde uholdbare eller helt fantastiske Foretagender.

Da Bernstorff 1767 traadte tilbage fra sin Virksomhed i Kommercekollegiet, mente han dog at kunne fastslaa, at en Fabriksvirksomhed var opblomstret i Landet. I Virkeligheden var det yderst tvivlsomt, hvad der var naaet ved alle disse kunstige og kostbare Forsøg paa at fremhjælpe et industrielt Liv. Der var utvivlsomt givet mange Penge ud til Projektmagere, men det var ikke lykkedes at grundlægge en levedygtig dansk Industri. Det vil næppe fra noget Standpunkt i Nutiden være muligt at give Tilslutning til den merkantilistiske Politiks Udfoldelse paa dette Omraade. Derimod vil man være tilbøjelig til at mene, at det mest afgørende, der blev gjort for dansk Handel og Industri i denne Periode, var Grundlæggelsen af en københavnsk Bank.

Efter det Forbillede, der var givet ikke blot af de store Banker i

London og Amsterdam, men ogsaa ved en svensk Bank, der havde bestaaet siden 1654, gaves der 29. Oktober 1736 kongelig[1] Oktroj til en *Assignations-, Vexel- og Laanebank,* der traadte i Virksomhed 1737. Den var grundet paa 1000 Aktier, hver paa 500 Rd., og Christian VI tog selv flere Aktier og fik andre til at gøre det samme. Kongen deponerede for saa vidt noget af sin Enevoldsmagt i Banken, som han lovede aldrig at gøre „saadanne Anmodninger og meget mindre Foranstaltninger, som kunde hensigte til Bankens Skade, Kreditspilde eller Fordærvelse“. Banken diskonterede Veksler og fik Ret til at udstede Papirpenge, der skulde kunne modtages af de offentlige Kasser som rede Penge. Uheldigvis blev der ikke i Oktrojen fastsat noget om, i hvilket Forhold Beløbet af de Sedler, som Banken udstedte, skulde staa til dens Sølv- eller Møntbeholdning.

Bankens Virksomhed blev straks af gavnlig Betydning for det økonomiske Liv ved at skaffe Folk Adgang til billige Laan (4 %). En Række Aar trivedes Banken godt og sundt, men saa kom Krigsforholdene 1756—63, der ligesom Forholdene under de senere store Krige ikke blot skænkede Danmark Fordelen som neutral Handelsmagt, men ogsaa blev Aarsag til megen Uro og Usundhed i Samfundslivet. For Bankens Vedkommende ytrede en af de typiske Følger sig allerede 1757, idet det ved en Forordning i dette Aar blev bestemt, at de af Banken udstedte Sedler fremtidig ikke kunde indløses med Sølv.

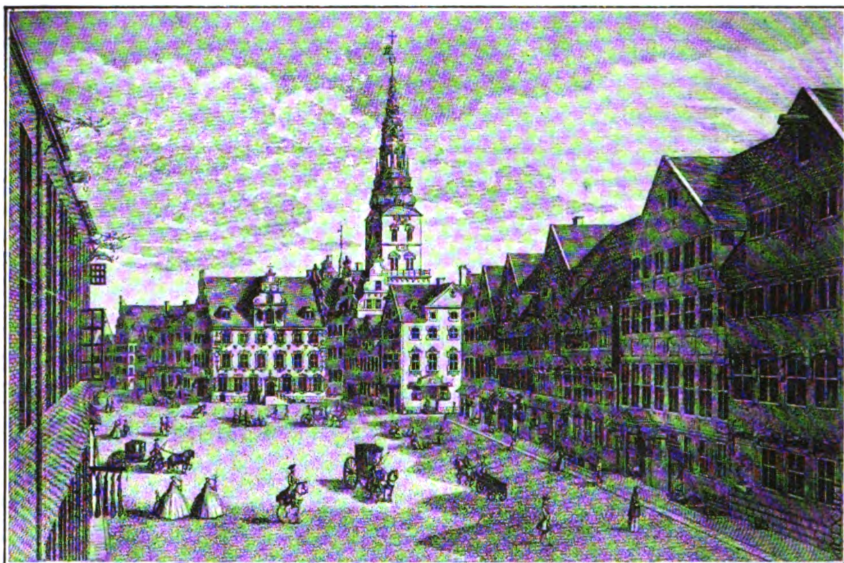
Den københavnske Banks Grundlæggelse og Virksomhed peger afgjort fremad mod den „moderne“ Udvikling i et Samfund, som endnu i den her omhandlede Periode, set fra Nutidens Standpunkt, befandt sig i de „middelalderlige“ Tilstandes Svøb.

7. Det danske Samfund omkring Midten af det attende Aarhundrede.

I hvor begrænset Grad det var lykkedes for Merkantilismen og de dermed forbundne økonomiske Bestræbelser væsentlig at ændre Tingenes Tilstand, og hvilken Opgave der her laa for den følgende Tids sociale Liberalisme, den ny Friheds- og Fremskridtsretning, viser sig tydeligt, naar man kaster et Blik paa de danske Samfundsforhold, saaledes som de var ved Midten af det 18. Aarhundrede.

Det danske Rige var endnu paa denne Tid meget tyndt befolket. Indbyggerantallet i det egentlige Danmark, bortset fra de nuværende sønderjyske Landsdele, udgjorde kun ca. ¾ Million, og heraf var den allerstørste Del Landbefolkning. Købstæderne var omtrent lige saa

mange som i Nutiden, men de var alle smaa. Baade By- og Landbefolkning levede i afgørende Forhold deres Liv under lignende økonomiske Vilkaar og i de samme sociale Rammer, som allerede havde bestaaet i Middelalderen. Ikke blot var Samfærdselsmidler og de tekniske Midler, hvoraf Landbrug og Haandværk betjente sig, ikke blevet stærkt ændret siden Valdemarstiden, men baade Lavsvæsen og Fæstevæsen var opretholdt, og ganske særlig bestod Jordfællesskabet paa samme

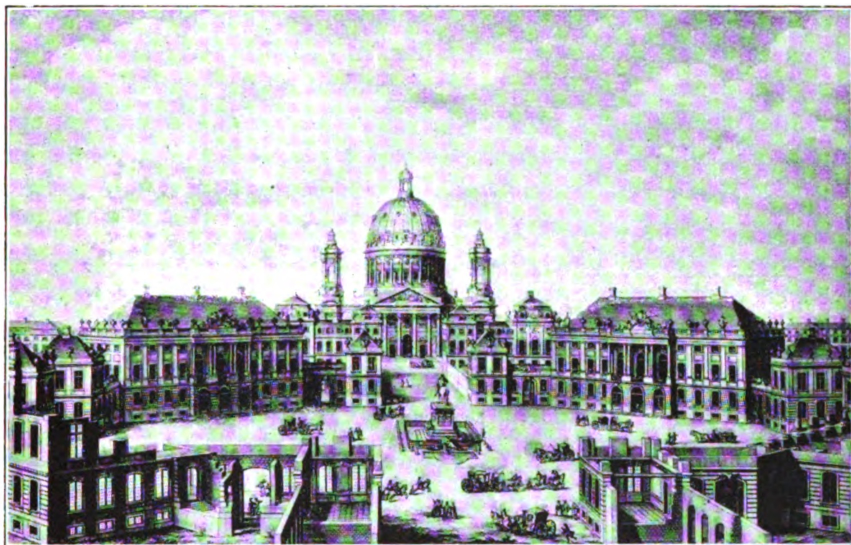

Amagertorv c. 1750.
Stik i Thuras »Hafnia hodierna«.

Maade, som da Landskabslovene blev nedskrevet i det 13. Aarhundrede.

Siden Svenskekrigenes Tid havde der ikke været nogen Vækst af Betydning for Købstæderne. Derimod var *København* vokset, saaledes at den nu rummede omtrent en Tiendedel af Landets Indbyggere, men det skyldtes ikke saa meget en almindelig Udvikling i Byens Næringsliv som den Omstændighed, at Enevoldsmagten havde givet Kongerne Lejlighed til at omgive sig med større Hof, Militærvæsen og Embedsapparat. Navnlig den militære Stand udgjorde en stor Del af Hovedstadens Befolkning. Efter den store Ildebrand 1728 var Københavns Indbyggerantal blevet opgjort (dog sikkert for lavt) til ca. 54,000; heraf hørte over 16,000 til Hæren og Flaaden. København fik sit overvejende Præg ved at være Kongens Residensby, dens Indbyggere var for en meget stor Del enten Kongens og Statens Tjenere eller Folk,

som skulde leve af disse. Til den sidste Slags hørte naturligvis i stor Udstrækning Købmænd og Haandværkere, der sikkert ofte havde det daarligt og vanskeligt nok. Guldsmedene var det mest ansete Lav; dog klagede deres Oldermand 1748 over, at de fleste var ved at „krepere i Elendighed" paa Grund af den Konkurrence, der blev paaført dem ved Indførelsen af forarbejdede Guld- og Sølvvarer. København var det Sted i Landet, hvor det tyske Befolkningselement var mest fremtræ-

»Frederiksstaden« med den paatænkte Marmorkirke.
Samtidigt Stik af Preisler.

dende; ikke blot prægede det Militærstanden, men gjorde sig ogsaa gældende i høj Grad blandt Handlende og Haandværkere og ikke mindst blandt de Arbejdere og Arbejdsledere, der indkaldtes til de ny Fabriksforetagender, som særlig fik deres Plads i København.

En Forandring i Byens Udseende havde fundet Sted gennem Ildebranden i 1728 og Slotsbyggeriet paa Christian VI's Tid. I Frederik V's Tid udvidedes den med „Frederiksstaden" omkring *Amalienborg,* hvor de fire Palæer, der senere blev Kongebolig, opførtes af fire af Tidens Stormænd, deriblandt A. G. Moltke. I det hele klumpede Befolkningen sig sammen paa det gamle Omraade og inden for de samme Volde som tidligere, skønt der kunde have været Anledning nok til at flytte ud til friere Omgivelser og friskere Luft. Mange af Gaderne var trange, snævre Gyder, der kun bød elendige Beboelser, og Hygiejnen og den offentlige Renlighed i Byen var ikke gaaet meget frem siden det 16.

Aarhundrede. Fra 1762 stammer en karakteristisk Bestemmelse, der paabød, at Gaderne skulde holdes saa rene, at Soldaterne kunde færdes i dem uden at synke i Snavs til over Skoene. Gentagne Gange maatte det endnu i denne Tid forbydes, at Folk udskyllede deres Klosetter i Rendestenene, eller at de holdt Svin!

Livet var nok sundere i de smaa *Købstæder*, var her ogsaa jævnere og kunde vel nok i nogen Maade, trods al Jammer over Nød og Trang, forme sig som en hyggelig Idyl. I en Præsts Beskrivelse af en lille By (fra 1759) hedder det f. Eks.: „Lakajer, Parykmagere, som nu udgør en Trediedel af Verden, vides ikke af i Skelskør.... Bal, Assembleer, Spil og Leg at traktere, holde Gæstebud etcetera kendes her ikke, men hver skøtter sig selv og stopper sin Pibe Tobak, hver af sin egen Daase". Handelskompagniernes Kolonialvarer spiller heller ikke nogen større Rolle i Skelskør: „Sukker, Rosiner, Svesker, Kanel og Kardemomme er rare (sjældne) og kostbare Sager, saa vi takker Gud for gode Havesager og i det øvrige køber for en Skilling Allehaande." Derimod er Parisermoden naaet til den lille vestsjællandske Havneby: „Nu desværre bliver Skelskør i dette Seculum (Aarhundrede) noget fransøsk, og det Satans Fiskebensskørt drager flere gale Moder og unyttige Omkostninger efter sig."

Hvad der ellers mest høres fra de danske Købstæder paa denne Tid, er bestandige Klager over Fattigdommen og Tilbagegangen siden de bedre Tider, det havde været engang i det syttende Aarhundrede, Provinshandelen skildres som det usleste Høkeri, og det paastaas, at de fleste Købmænd ernærer sig ved at sælge Øl og Brændevin; hvor der før boede rige Handelsmænd, rige Familier og Kapitalister, findes der nu paa de fleste Steder øde Købmandsgaarde og Pakhuse, fattige Handlende og Avlsbrugere. I en Klage fra Magistraten i Horsens hedder det, at „den sorte Armod regerer i de fleste Huse med bevæbnet Haand", men man maa ved Bedømmelsen af saadanne Udtalelser tage i Betragtning, at Tiden yndede at udtrykke sine Klager i stærke Ord. Den største af Købstæderne var Odense, der havde omtrent 5000 Indbyggere. Ogsaa Odense havde i sin Tid haft sine store Handelsfolk. Men den Herlighed var forlængst forbi, og den Handel, der dreves fra denne By som fra andre Købstæder, var i det væsentligste af lokal Art. I en Indberetning fra 1736 opgives følgende Tal for Handels- og Haandværksfolk i Odense: 34 „Kræmmere", 65 Skomagere, 25 Skræddere, 38 Handskemagere, 14 Snedkere, 8 Smede, 11 Bagere, 11 Murmestre, 6 Trædrejere, 11 Bødkere, 6 Sadelmagere, 5 Guldsmede, 4 Malere, 11 Feltberedere (Garvere), 5 Hattemagere, 8 Væver, 10 Slagtere, 16 Vognmænd, 4 Bogbindere. Alle disse Fag havde hver sit Lav, dertil kom saa de, der intet Lav havde: 4 Farvere, 8 Parykmagere,

7 Tømmermænd, 3 Kandestøbere, 6 Pottemagere, 4 Glarmestre, 2 Sværdfegere, 3 Kobbersmede, 3 Urmagere. I alt har Byen rummet 296 selvstændige Haandværkere, et stort Antal efter dens Størrelse, men de fleste har nok siddet smaat i det. Haandværksmestrene udgjorde Købstædernes Middelklasse, medens Købmændene trods de ringe Kaar for Handelen var den styrende Overklasse.

Byernes Opkomst hæmmedes ved Fattigdommen og Mangelen paa Fremgang og Udvikling i det Bondeland, hvor de skulde søge deres Næring.

Landbefolkningen bestod nu som før af de to Hovedbestanddele:

Køge c. 1750.
Stik i J. J. Bruun: »Novum Atlas Daniæ«.

Godsejere og Bønder. Det var Godsejerne (hvortil Kongen hørte for Krongodsets Vedkommende), der ejede næsten al Landets Jord, idet der kun fandtes meget faa Selvejerbønder. Landet var ligesom inddelt i Godser, en Inddeling, der jo ligger til Grund for Landmilitsen og Stavnsbaandet. Men Godsejerne raadede kun direkte over deres Hovedgaarde; Godsets øvrige Jord var overladt til Fæstebønder, som efter Lovens Bud, der ganske vist næppe altid blev overholdt, skulde besidde deres Gaarde paa Livstid, og det var 1682 udtrykkelig blevet forbudt Godsejerne at lægge Bøndergaarde ind under Hovedgaarde, et i Princippet betydningsfuldt Indgreb af den unge Enevælde i Landbrugets Ejendomsforhold. Christian VI havde først lempet, senere paa ny indskærpet dette Forbud, men det faldt utvivlsomt svært for Statsmagten at gennemføre det. Ogsaa i det 18. Aarhundrede er Hovedgaardenes Omraade blevet udvidet, og paa Sjælland udgjorde det om-

trent en Sjettedel af, hvad Bondejorden omfattede; i Fyn og Jylland var det forholdsvis mindre.

Fordi Herremanden raadede frit over Hovedgaarden, var der her de bedste Muligheder for en Forbedring af Driftsmetoderne. Da A. G. Moltke overtog Bregentved Gods, befandt dettes Hovedgaard sig dog endnu i en Forfatning, der betegnes som den sædvanlige paa Sjælland: Jorden var kun inddelt i 3-4 Skifter, der var for store og fik for lidt

Herregaarden Ledreborg ved Roskilde.
Bygget af J. L. Holstein.
Fotografi.

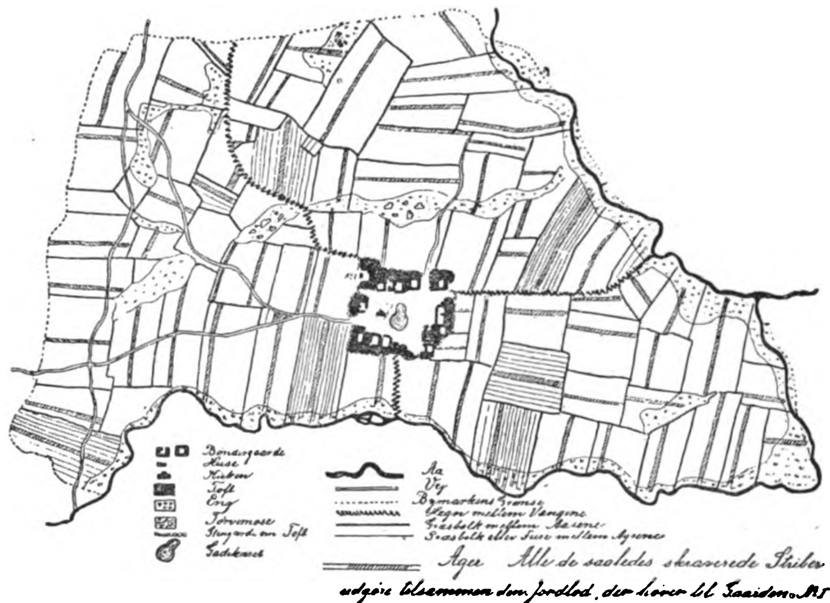
Hvile, og rundtom fandtes der Træer, Kratskov, Sten, Sumpe og Moser, som i høj Grad besværliggjorde en ordentlig Dyrkning. Endnu ringere stod det til paa Bøndergaardenes Jord, hvor Fællesdriften hindrede enhver Udvikling inden for Landbruget udover det Trevangsbrug, som var fremherskende i de fleste Egne af Landet og da navnlig paa Øerne og i det sydøstlige Jylland.

Jordfællesskabet berørte kun Driftsforholdene, ikke Ejendomsretten; Gaardene i samme By kunde meget vel tilhøre forskellige Ejere (og dens Bøndersønner saaledes være stavnsbundet til forskellige Godser). Alle Gaarde og Huse laa samlet i Landsbyen, og uden for hver Gaard laa en Toft som det eneste lille Stykke Jord, den havde for sig selv. For hele det øvrige Omraade af Landsbyens Jord gjaldt Fællesskabet, og hvor Trevangsbrug raadede, var Formen den, at de dyrkede Mar-

ADELSFAMILIE FRA FREDERIK V'S TID.
Gehejmekonferensraad Baron Fr. Wedel Jarlsberg med Familie.
Maleri fra c. 1760.

ker var delt i tre Vange, som skiftevis og i Rækkefølge blev Rugmark, Bygmark og Græsmark (det sidste uden at der i Reglen blev saaet Græsfrø). Rugmarken og Bygmarken var atter inddelt i forskellige Agerskifter eller Aase, og inden for alle disse havde Gaardene i Byen hver sin Lod i en efter Verdenshjørnerne bestemt Orden (Solskiftet), der svarede til Gaardenes Plads i Landsbyen. Paa denne Maade blev den enkelte Gaards Tilliggende splittet i mange spredte Stykker. Den Bymark, der laa hen til Græs, benyttedes derimod som en Fælled, hvor

Kort over en sjællandsk Landsby og dens Jorder 1768.
Efter P. Lauridsen i »Aarbog f. dansk Kulturhistorie«. 1900.

hele Byens Kvæg græssede i samlet Flok under Bevogtning af Byhyrden, en Slags kommunal Embedsmand, der lønnedes af alle Gaardmændene i Forening. Paa denne Maade brugtes ogsaa Overdrevet, den store Del af Landsbyens Omraade, der var udyrket og laa som en Ring omkring de dyrkede Vange. Naar Høsten var overstaaet, „opgaves Ævred“, d. v. s. at Byhyrden nu endvidere havde Lov til at drive sit Kvæg ind over Rugmarkens og Bygmarkens Stubbe. Husmændenes Ret inden for Fællesskabet indskrænkedes til, at de hver for sig havde Ret til Græsning af en Ko. Der kunde godt bestaa et Fællesskab mellem flere Landsbyer og da særligt om Overdrev.

Trevangsbruget var, som antydet, ikke udbredt over hele Landet; i den nordlige Del af Jylland anvendtes det saakaldte Alsædebrug, hvorefter de dyrkede Marker hvert Aar tilsaaedes med Korn, uden at

der gaves dem nogen Hvile; i det sydvestlige Jylland havde man Græsmarksbruget, hvis Princip var, at de samme Jorder flere Aar i Træk blev tilsaaet med Korn og derpaa i flere Aar henlaa som Græsmark. Paa Grund af Naturforholdene fandtes de sammenbyggede Landsbyer og Jordfællesskabet i dets sædvanlige Udstrækning ikke paa Bornholm og i Vestjylland.

Kvægpesten fremkaldte hos mange Kritik over Fællesskabet, fordi den fremmedes ved den fælles Græsning. Værre var det, at Fællesskabet som nævnt lagde en næsten absolut Hindring i Vejen for Landbrugets Udvikling; den enkelte Mands Initiativ forsvandt alene af

Byhorn fra Lille Linde ved Køge.
(Folkemuseet). Fotografi.

praktiske Grunde (da det bl. a. var nødvendigt at „opgive Ævred" samtidig) og desuden ved hele det Samfundsliv, som Fællesskabet førte med sig, og som i sig selv udgjorde dets mest tiltalende Side. Den gamle Landsby var som en lille Republik med Oldermanden til Præsident. Naar der skulde saas eller høstes, tudede Oldermanden i sit Horn, og Bymændene samledes for i Forening at drage ud paa Marken og skønne over, hvornaar deres fælles Arbejde skulde tage sin Begyndelse. Var der Uenighed, stemte man om det, og Flertallets Vilje blev den afgørende. Paa lignende Maade gik det til ved alle fælles Foretagender. Fællesskabet gav Sammenhold og desuden som Lavsvæsenet en vis Tryghed for den enkelte, men var lige saa lidt som dette til Fordel for den Ungdom, der søgte sig en Plads i Tilværelsen. Der var i den enkelte Landsby kun et vist Antal Gaarde, hvis Tal sjældent forøgedes under Fællesskabet og Fæstevæsenet. Det er i Sammenhæng med de afsluttede Rammer, som i det hele var ejendommelige for denne Tids Erhvervsliv, at man maa se det store Antal af hjemløse Tiggere, der fandtes i det 18. Aarhundrede ligesom i det 17.

Som de Omstændigheder, der knytter sig til Stavnsbaandet, viser, an-

saas det dog heller ikke i Almindelighed for særlig attraaværdigt at overtage en Gaard. Naar der her har været talt om „middelalderlige“ Forhold i Forbindelse med Tilstanden i Danmark ved det 18. Aarhundredes Midte, er der Grund til at tilføje, at den Forandring, der siden Middelalderens Slutning havde fundet Sted, snarest synes at have været til det værre for den store Del af Landets Befolkning og da ganske særligt for Bondestanden. Stavnsbaandstidens Bønder staar vel i aandelig Udvikling omtrent som deres Forfædre i det 15. Aarhundrede, men deres hele sociale Stilling var ringere. *Fæsteforholdet* var nu som før bygget paa Afgifter in natura og skulde for saa vidt være en Fordel for Bønderne, der vilde have haft vanskeligt ved at svare ret meget i Penge. Men i disse Naturalieydelser var der sket den for Bondestanden ulykkelige Forskydning, som laa i Hoveriets meget betydelige Forøgelse. Fra at have været en bestemt Byrde, der laa fast ligesom Landgilden, var Hoveriet i Tidens Løb blevet vilkaarligt og ubestemt; Loven havde ikke sat Grænse for dets Udbredelse eller Størrelse, og Bonden stod næsten helt retsløs paa dette Omraade, for saa vidt som hans Fæstebrev her i Reglen kun rummede meget vage — og dog vidtgaaende — Udtryk for hans Forpligtelser (som naar det f. Eks. kan hedde, at han skal forrette Hoveri og Rejser „lige med de andre Naboer der i Byen, naar han dertil bliver tilsagt, saaledes at ingen med Billighed har derover at klage“). Forholdet opfattedes nu af Godsejerne saaledes, at de maatte have Lov til at kræve det Arbejde, de havde Brug for. Alligevel var ikke saa faa Bønder hoverifri, men de andre var ofte haardt trykket af denne Byrde. Det var almindeligt, at en Gaardmand maatte sende sin Karl „til Hove“ de fire Dage om Ugen, sin Pige de to Dage og endda tilmed i de to Dage stille Hest og Vogn til Herremandens Raadighed. Godsejerne brugte deres Magt over Bønderne til i høj Grad at fremme Hovedgaardens Drift paa Bøndergaardenes Bekostning. Stavnsbaandet trykkede saaledes ikke blot Bonden, men ogsaa Bondebedriften nedad.

Hvad var der da vundet ved den *Samfundsudvikling,* der havde fundet Sted efter Reformationen, og som i saa høj Grad kan synes købt med Undertrykkelse af Landets største Samfundsklasse?

Det mest iøjnefaldende Træk er her den Pragt, de Store i Samfundet nu kunde tillade sig, og de finere Livsvaner, de havde tilegnet sig. Dette er et tvivlsomt Resultat af Udviklingen, men virkelig Værdi laa der sikkert nok i, at de førende Kredse her i Landet havde været i Stand til at følge aandeligt og kulturelt nogenlunde med det øvrige Europa. Den Kreds af aristokratiske Stormænd, som havde den egentlige Magt under Frederik V, og som for den øvrige Befolkning ikke uden Grund stod i næsten fyrstelig Glans, manglede ikke Forstaaelse

og Modtagelighed for de bedste af de nye Tanker, som nu var fremme i den store Verden, og som ogsaa skulde finde deres Talsmænd inden for den danske Stat. Der er her ogsaa Grund til at pege paa Betydningen af den lutherske Præstestand, den Klasse, der betød saa meget baade ved sin særlige Uddannelse og ved sit særlige Forhold til Befolkningen. Den borgerlige Dannelse formaaede ganske vist endnu langt fra at hævde sig som jævnbyrdig med den mere aristokratiske og

Herregaarden Glorup ved Nyborg.
Bygget af Ad. Gottlob Moltke 1765.
Fotografi.

„hoffähige“ (Nationalliberalismens Tid er endnu fjern!). Den juridiske Eksamen havde endnu ikke draget det fornemme Selskabs Sønner til Universitetet, hvis Studenter, der sikkert nok ofte levede et forhutlet Liv, ikke nød Anseelse blandt Rangspersoner. („Uf, har Papa været Student?“ kunde det lyde i en ung Frøkens Mund). Blandt de Teologer og Magistre, der i denne Tid udgik fra Københavns Universitet, skulde ikke desmindre „Oplysningen“ finde nogle af sine bedste og mest indflydelsesrige Talsmænd og Forkæmpere.

Den første Betingelse for, at det kunde komme til Reformer, var Sindenes Modtagelighed for Reformtanker. Den anden Betingelse bestod i den økonomiske Bæreevne, Muligheden for at skaffe de nødvendige Penge til Reformer og faa dem til at „betale sig“; her var det, de opadgaaende Tider fra ca. 1750 fik deres store afgørende Betydning

for Samfundslivet. Den tredie Betingelse var endelig, at der fandtes de nødvendige politiske Midler til at gennemføre Reformerne, og disse Midler skulde vise sig at være givet gennem den enevældige Statsform, der for saa vidt, ogsaa socialt set, var en højst betydningsfuld Frugt af de foregaaende Tiders Udvikling.

Enevældens *Embedsmandsstyrelse* har endnu ikke paa denne Tid fundet sin færdige Form. Det var ikke tilstrækkeligt, at der fandtes en god Centralstyrelse, saa længe Lokalstyrelsen var mangelfuld. Højesteret havde Magt og Myndighed til at fælde en upartisk Dom i Sager, der f. Eks. angik Forholdet mellem en Godsejer og hans Fæster, men anderledes kunde det forholde sig med den Birkedommer, der var ansat i sit Embede af en adelig Godsejer med „Birkeret“ og maaske var dennes forhenværende Lakaj. Amtmændene var ofte dygtige nok, men saadanne Embedsmænd som Borgmestre, Raadmænd og Herredsfogeder var endnu gennemgaaende for slet lønnede og for daarligt uddannede til at gøre Fyldest. Udnævnelsen til disse Stillinger fandt stadig Sted efter alt andet end saglige Hensyn, ofte for at skaffe vedkommende et — omend kun magert — Levebrød og undertiden blot for at blive fri for ham som stadig Ansøger. En Fordel for Købstæderne var det, at de var kommet under virksomt Tilsyn af Stiftsamtmændene, hvilket ikke betød, at Regeringen bestræbte sig for at kvæle det lokale Selvstyre. Omend Embedsvæsenet er det egentlige Udtryk for Enevældens Aand og Form, har den ingenlunde villet spærre for de almindelige Borgeres Deltagelse i offentlige Anliggender. Netop i første Halvdel af det 18. Aarhundrede var der til Afløsning af de ældre Former for Købstadstyrelse rundt om begyndt en ny Udvikling, hvorved der blev Byraad af „eligerede“ Borgere, valgte enten af Magistraten eller af Byens Befolkning. Københavns „32 Mænd“, den af Magistraten udnævnte Borgerrepræsentation, havde en ikke ringe Betydning i mange Forhold og gjorde et Arbejde, der var præget af social og human Forstaaelse.

Alt i alt stod det daværende danske Samfund ikke daarligt rustet til at møde den ny Tidsaand, som skulde begynde at komme til Udtryk i Frederik V's Tid og allerede da sætte sine første praktiske omend meget begrænsede Resultater.

8. Ny Tanker og begyndende Fremskridt i Frederik V's Tid.

Omkring 1750 foregaar der en betydningsfuld Ændring i Tankegangen hos de toneangivende rundt om i Europas Lande. Det er „Oplysningstiden“, der allerede nu begynder. Den dristige Kritik af de

bestaaende aandelige og sociale Forhold, de Tanker, hvis mest fremtrædende Talsmænd var franske Skribenter som Voltaire, Rosseau og Montesquieu, bryder igønnem og vinder Magt i den almindelige Bevidsthed, og hermed sker den aandelige Indledning til den følgende Tids store Reformer og „Revolutioner". Naar Danmark kommer til at deltage i hele denne Bevægelse, maa man ikke tænke sig, at det, bortset fra enkelte lærde Mænd, i mere omfattende Grad skyldes direkte Paavirkning fra Udlandet. Det mest afgørende er utvivlsomt, at en umiddelbar aandelig Udvikling ogsaa i Danmark har beredt Jordbunden for et friere, paa een Gang mere humant følsomt og mere rationelt indstillet Livssyn, og at de fremadskridende økonomiske Vilkaar for Landet hurtigt skulde vise det praktisk berettigede i at kræve en ny Løsning af store og brændende Samfundsspørgsmaal. Den religiøse Side af Bevægelsen — „Rationalismen" — vil vi her se bort fra. Hvad de andre Sider af den angaar, er det ejendommeligt for danske Forhold, at Kritikken ikke vendte sig mod Statsforfatningen, men samler sig om de sociale og økonomiske Forhold, og at den enevældige Regering tidligt viser sig „oplyst" nok til selv at fremkalde en fri Drøftelse af disse Forhold.

Paa Frederik V's Fødselsdag 31. Marts 1755 udstedtes en officiel Opfordring, der henvendte sig til alle, høje og lave, adelige og uadelige, gejstlige og verdslige, lærde og ulærde, og som gik ud paa, at hvem som havde Lyst, skulde udarbejde Afhandlinger om „alle de Sager, der kan være tjenlige til at opretholde Landets Flor", og hvortil der ikke krævedes anden „Videnskab" end den, der burde være alle og enhver bekendt. Afhandlingerne kunde indsendes til A. G. Moltke, og „de nyttige iblandt dem" vilde da blive trykt uden Bekostning for Forfatteren. Det var altsaa Landets mægtigste Mand, der stod bagved denne Opfordring, og hans Raadgiver ved dens Udstedelse har vistnok været den praktisk interesserede Teolog *Erik Pontoppidan* (Forfatteren af en Danmarksbeskrivelse, „Danske Atlas"). Hvad den kom til at betyde, var et Vendepunkt i Danmarks sociale Aandshistorie: paa Magthavernes egen Tilskyndelse begynder hermed den systematiske Drøftelse af *Fremskridtet* i et hidtil stillestaaende Samfund.

De Afhandlinger, der indkom og kendtes værdige til Trykning, samledes i „Danmarks og Norges økonomiske Magasin", som udkom med 8 Bind i Aarene 1757—64, og hvis Rigdom paa Stof og Indhold vidner om, at der gennem dette Tidsskrift virkelig er udløst en Trang i Folket. Bestemmende for dets Redaktion er den Overbevisning, som er udtrykt saaledes i Fortalen til et af Bindene: „Saa lidt som vor runde Jordklode, efter Fædrenes Indbildning, staar stille paa et Punkt, men idelig vælter og tumler sig omkring, saa lidt kan det menneske-

lige Sind standses i sin Søgen og Tragten efter noget andet end det nærværende", og det er ikke Forsynets Vilje, „at Menneskets Sind skal staa stille i naturlige Ting", men at det skal „søge og forsøge om muligt at forbedre sin Tilstand ved Fremgang fra en mindre til en større Fuldkommenhedsgrad". Det er selve Pligten til at gøre Fremskridt, som her for første Gang bliver forkyndt for det danske Folk.

Det var efter den omtalte Kundgørelses Ordlyd Meningen, at der først og fremmest skulde skrives om de tekniske og fysiske Forhold, der havde Betydning for Landets Næringsveje og Erhvervsmuligheder. Magasinets „økonomiske Afhandlinger", der for største Delen er forfattet af praktiske Landmænd og Præster, kom da ogsaa i overvejende Grad til at rumme rent praktiske Forslag om Humleavl, Kartoffeldyrkning, Plantning af Hegn og Midlerne til at ødelægge forskellige Slags Ukrudt, om Roedyrkning, Pløjning og Gødning, om at tilvirke Ribsvin, fremme Biavl, Hesteavl, Mejeridrift eller om at forebygge Skovenes stedse tiltagende Ødelæggelse o. s. v. (lidt uden for Programmet faldt vel derimod en optaget Afhandling med „Tanker om den Mode at lade sine Børn opamme"). Fra nogle af de vigtigste Spørgsmaal, der berørte Erhvervslivet, var der imidlertid en naturlig Overgang til de Spørgsmaal, der angik selve Samfundslivet. Det er Landbruget, der er Genstand for de skrivende Mænds ganske særlige Interesse, men herigennem kommer de ogsaa til at rejse Spørgsmaalet om Bondestandens Vilkaar og Samfundsstilling.

Den første Afhandling i Magasinets første Bind rummer en Kritik af Jordfællesskabet paa Fyn, og Gang paa Gang bliver ogsaa i senere Afhandlinger Fællesskabet gjort til Genstand for Betragtninger, der fremstiller det som en Grundskade for Landbruget og Landet, ligesom ogsaa Trevangsbruget finder sin særlige og udførlige Behandling. Hvad *Hoveriet* angaar, møder man en klar Opfattelse af, at det paa een Gang er skadeligt for Landbruget og i sin gængse Form en Undertrykkelse af Bondestanden. Bondevenlige Synsmaader fremtræder i det hele i „Det økonomiske Magasin" i en Grad og i en Form, der kan betegnes som epokegørende, og særlig Grund er der til at fremhæve en enkelt Afhandling, som den bondefødte Regimentsskriver *Niels Schelde* fik optaget i dets femte Bind, og som rummer intet mindre end et kraftigt Opgør med hele Stavnsbaandets Tankegang.

Schelde vil give en Forklaring paa „Aarsagerne til Folkemanglen i Danmark", den, som Stavnsbaandet var indført for at bøde paa, men som efter Scheldes Mening netop skyldes den Tvang og Vilkaarlighed, der øves mod Bondestanden: „Bønder i Almindelighed ved ingen Grænser paa deres Pligter, kan ikke erhverve sig nogen Velstand eller efterlade deres Børn nogen Arv, ikke heller at et af Børnene kan blive

ved Gaarden og nyde godt af Faderens Stræbsomhed; er ikke deres egne Børn raadige; men Husbonden raader for begge Køn som Livegne". Forbedrer en Bonde sin Gaard, fører det maaske blot til, at Herremanden efter hans Død bortfæster den til den højestbydende, medens Bondens egen Søn maa blive Tyende eller Soldat. Derfor er det, at Bonden, hvis han kan komme af Sted dermed, sender sine Børn bort fra Landbruget, hvor der ikke er nogen Udsigt for dem, og Schelde befrygter endog, at Bønderkoner af samme Grund lader sig forlede til Fosterfordrivelse! Der sker en stor „sædelig Forringelse", naar et Folk undertrykkes og „nærmer sig Livegenskabet". De andre Stænder er dog alle udsprungne af Bondestanden, men „som utaknemlige Børn foragter og kvæler de nu deres egen Moder", hvoraf Følgen bliver, at denne Moder ikke mere kan forsvare sine Børn, som hun kunde det i gamle Dage, men maa have fremmede Lejesvende til upaalideligt Forsvar i paakommende Tilfælde. Hvad der tiltrænges, er en gennemgribende Forandring: Stavnsbaandets Ophævelse, en bestemt Fastsættelse af Tiende (der endnu ydes in natura, med hvert tiende Neg paa Marken) af Hoveri og Indfæstning (Bondens Pris for en Fæstegaards Overtagelse). Naar Bønderne saaledes har genvundet deres gamle Frihed og har faaet sat en bestemt Grænse for deres Pligter, vil de atter kunne gøre Fyldest som Fædrelandets Forsvarere, og de vil „med lige Fornøjelse som andre Stænder forplante deres Slægt" og lade deres Børn forblive ved Landbruget og i Landet —, og saa vil al Folkemangel være afhjulpet.

Midt i Stavnsbaandstiden har her en dansk Bondesøn givet en Begrundelse og et Program for de store Landboreformer, og det er et talende Vidnesbyrd om, hvad der allerede er i Gære, at han kan faa dette trykt paa Statens Bekostning og uden Censur.

Med Indlæggene i økonomisk Tidsskrift er den ny Diskussion ikke udtømt. Paa egen Haand, men i Tilslutning til A. G. Moltkes Opfordring, udgav den tidligere Søofficer *Frederik Lütken* „Økonomiske Tanker til højere Eftertanke", en Række Smaaskrifter, hvori ogsaa han viser sig som en Ven af Reformer i Landbruget og Bondestandens Stilling, medens han i øvrigt i sit økonomiske Syn staar paa Merkantilismens gamle Standpunkt. De helt modsatte Anskuelser træffes hos en Broder til ham, Landsbypræsten *O. D. Lütken*, der som Nationaløkonom var en fremragende Teoretiker. O. D. Lütken mente, at Landboforholdene i det hele var tilfredsstillende, men at der paa andre Omraader tiltrængtes en Ændring i den nedarvede økonomiske Politik og Opfattelse: den stærke Statsunderstøttelse af Fabrikker var efter hans Mening mere til Skade end til Gavn, Indførselsforbudene aldeles forkastelige; idet han ser, at et Folks Liv er afhængigt af de naturlige

Betingelser, advarer han mod at betragte Luksus som nyttig og mod den Lære, at det er rigtigt ved alle Midler at søge Landets Folkemængde forøget; han hævder, at det er Næringsmidlernes Mængde, som i sidstnævnte Henseende maa være afgørende, og har ved denne Opfattelse vundet Ry som en dansk Forløber for den store engelske Nationaløkonom Malthus. Men med alt sit teoretiske Skarpsyn saa altsaa O. D. Lütken ikke, at der gennem en Omdannelse af Landbofor-holdene kunde skabes en meget „naturlig“ Plads for langt flere Mennesker.

Professor i Sorø *Jens Schielderup Sneedorff* udgav 1761—63 Tidsskriftet „Den patriotiske Tilskuer“, hvori han fremtræder som en frisindet Ven af Bonden og sociale Forbedringer i det hele. Sneedorffs Gerning laa paa en Maade i Fortsættelse af Holbergs populærvidenskabelige Virksomhed; den afgørende Forskel ligger netop i Sneedorffs optimistiske Tro paa Reformer i dens Modsætning til Holbergs pessimistiske Frygt for, at man ved at røre ved det bestaaende blot skulde komme i en Tilstand, der var endnu værre. Sneedorff nøjedes ikke med at støtte Arbejdet for de ny Tanker, men ved den Indsats, han gjorde for det danske Sprogs Forbedring, skabte han ligesom Midlet til at udtrykke disse Tanker paa den bedste og letteste Maade. Sneedorff er ogsaa Forfatter til et politisk-teoretisk Værk: „Om den borgerlige Regering“ (1757), som han har skrevet under Paavirkning af Montesquieus Statslære, hvis Tanke om Statsmagtens Deling (i en lovgivende, dømmende og udøvende Magt) og andre Ideer Sneedorff som loyal Undersaat dog har været nødt til at tilpasse efter den danske Enevælde. Sneedorff hævder bestemt, at en Enevoldsmagt, der støtter sig til et Statsraad og Kollegier, frembyder den bedste Regeringsform, men samtidig betoner han meget stærkt Regentens Pligt til at nære Omhu for Folket og gøre det lykkeligt, og her ligger den for Tiden typiske, ny Tanke: Kongen skal nok være Enevoldsherre, men han har sin Magt for Folkets Skyld, og man vil ikke mere betragte ham som en Slags Guddom som efter den ældre Opfattelse (jfr. S. 271).

I den almindelige Tankegang begynder Fædrelandet nu at blive mere end Kongen, og „Patriot“ og „patriotisk“ bliver Yndlingsord i Tidens Sprogbrug. Med Bevarelse af den traditionelle Ærbødighed for Kongens Person ses nu Kongemagten først og fremmest som det store nyttige Middel til at gennemføre de Samfundsforbedringer, som der var Trang til, og som for Resten paa en ejendommelig Maade kan finde en Begrundelse netop ved en Henvisning til den udmærkede Regeringsform, Enevælden frembyder. Schelde maa udtrykkeligt beklage, „at vort Statslegeme, som har saa sundt og veldannet et Hoved, skal i Henseende til Lemmerne være saa vanskabt“, og siger fremdeles: „Vi

ser Landvæsenets kendelige Forbedring under andre ret vanskabte Regeringer, er det da ikke jammerligt, ja ret skammeligt, at vi, som lever under den allerbedste Regering og ret efter Bogstaven allernaadigste Regent, hvor enhver kan tænke, tale, skrive og handle med al anstændig Frihed, skal hindre Rigets almindelige Gavn og Velfærds Fremmelse ved at undertrykke og svække den Stand, som egentlig er et Riges Grundstyrke."

Der savnedes ikke blandt Regeringsmændene Sans for en almindelig Udvikling af Styrelsen i den *oplyste Enevældes* Aand, f. Eks. i Retning af at skille den dømmende Magt saa meget som muligt fra den udøvende. At hævde Domstolenes Selvstændighed over for Administrationen var et Hovedformaal for Henrik Stampe, der fra 1753 beklædte den Stilling som Generalprokurør, der i senere Tider skulde tilfalde Christian Colbjørnsen og A. S. Ørsted. Af disse to lignede Stampe mest den sidste, idet det for ham ligesom for Ørsted mindre var Maalet at reformere de bestaaende Love end at fortolke, sikre og udvikle den Retsorden, de skabte, saaledes at den paa den bedst mulige Maade kom til at tjene Borgernes Interesser og Samfundets Velfærd.

Henrik Stampe.
Maleri paa Frederiksborg.

Stampe havde et skarpt Blik for Svaghederne ved Lavsvæsenet og var Ophavsmand til den ny *Lavsordning* af 1761, en af de faa vidererækkende Reformer, der gennemførtes af Lovgivningen paa Frederik V's Tid. Kun yderst forsigtigt begyndte man paa den Reform, der af mange blev anset for den allervigtigste: *Jordfællesskabets Ophævelse.* Efter Kommissionsforhandlinger udstedtes 1758—60 Forordninger, der tog Sigte paa at faa ophævet Fællesskabet mellem de forskellige Byer og Godsejere, men endnu ikke mellem de enkelte Bønder, og først og fremmest for Overdrevenes Vedkommende. Disse Forordninger savnede imidlertid et ganske bestemt Paabud, saaledes at det i det væsentlige var overladt til Godsejerne, om de skulde gennemføres.

Mellem de Godsejere, der var ivrige for at føre denne Reform ud i

Livet, var *A. G. Moltke,* som paa sit Gods Bregentved tog fat paa at udskifte den Jord, der var fælles for flere Byer. Samtidig indførte han det holstenske Kobbelbrug — planmæssig Inddeling af Jorden i mange Skifter —, tog fat paa at faa ryddet Træer, Buske og Sten bort fra Jorden og at faa gravet Grøfter, der kunde bortlede dens Fugtighed — altsammen uden Forøgelse af Hoveriet og med et udmærket økonomisk Udbytte. Moltke holdt sig ved disse Forbedringer ikke til Hovedgaarden, men indførte dem ogsaa paa Bøndergodset, som han bestyrede med Omhu og Humanitet og uden at glemme Tanken paa Samfundet og Fremtiden. Som det hedder i en Beretning, han selv har ladet udarbejde: „Til Folkemængdens Formerelse blev der ogsaa fastsat til Grundsætning, at de ledige Fæstegaarde skulde tilstaas unge, duelige Karle, hvilke ikke maatte gifte sig med Enker, som er over den Alder, at de kan avle Børn."

Hørsholmstøtten.
Rejst 1761 til Minde om Reformerne paa Godset.
Samtidigt Stik.

Med al sin Iver for Landbrugets tekniske Fremgang fastholdt Moltke dog som endnu de allerfleste Herremænd den gamle Opfattelse, at Godsejerne var Bøndernes naturlige foresatte og Formyndere. Han var konservativ i rent social Henseende, og videre end hans Forbedringer paa Bregentved gik de Godsreformer, der gennemførtes af to andre højtstaaende Personligheder: Enkedronning Sofie Magdalene og Udenrigsminister Bernstorff.

I 1759—61 lod *Sofie Magdalene* sin Overhofmester, Grev Christian Günther Stolberg, efter holstensk Mønster gennemføre en Omdannelse af Forholdene paa Hørsholm Gods: Hoveriet blev afløst mod en aarlig Pengeafgift, samtidig med at Hovedgaardens Tilliggende blev udstykket, og Bønderne fik deres Gaarde i Arvefæste i Stedet for Livsfæste og dermed Sikkerhed for, at deres Arbejde kunde komme deres Børn til Gode. Resultatet af denne Reform var økonomisk set meget fordelagtigt, ikke blot for Bønderne, men navnlig ogsaa for Enkedronningen, der nu langt lettere end tidligere fik de Afgifter, hun skulde

have af Bøndergodset; det maa vistnok ogsaa antages, at det er et økonomisk mere end et humant Motiv, der har været bestemmende for hende.

En human Idealisme gjorde sig derimod utvivlsomt gældende, da *J. H. E. Bernstorff* under Tilskyndelse af sin Brodersøn Andreas Peter Bernstorff besluttede sig til at foretage en Reform af endnu mere vidtgaaende Karakter paa den Ejendom, han besad i Nærheden af København, og som i 1764 blev udvidet med de tre Bondebyer Ordrup, Gentofte og Vangede. Samme Aar blev der taget fat paa Reformen, som var gennemført Aaret efter Frederik V's Død. Bernstorff nøjedes ikke med at gennemføre Hoveriafløsning og Arvefæste, men lod ogsaa de enkelte Bøndergaarde udskifte af Fællesskabet, til Dels udflytte af Landsbyerne. Bonden *Hans Jensen* i Gentofte, der blev Danmarks første Udflytter, viste en særlig Forstaaelse over for det Fremskridt, der herigennem skulde naas, og som det ikke var saa let at gøre alle de andre Bønder begribeligt. Det er om Datidens Bønder i Almindelighed blevet sagt, at det var lettere at faa dem til at antage en ny Religion end at faa dem til at dyrke Kartofler, og det er sikkert nok, at Bondestandens stædige, konservative Vedhængen ved gamle Vaner langt frem i Tiden skulde komme til at betyde en Hindring for Virkeliggørelsen af det Ideal, der allerede paa denne Tid var klart opstillet af Bondevenner og Fremskridtsvenner.

Det er karakteristisk for de begyndende Landboreformer paa Frederik V's Tid, at de fandt Sted i Hovedsagen paa privat Initiativ, idet Regeringens eneste Bidrag var de nævnte Forordninger om Fællesskabet, medens det kun var enkelte Godsejere, der indlod sig paa det store og for Fremtiden saa betydningsfulde Eksperiment: at gennemføre en fuldstændig Omdannelse af deres Bønders Vilkaar og Stilling. Frederik V's Regering holdt sig i det hele til at støtte og opmuntre den teoretiske Diskussion om Reformer, men var tøvende og forsigtig, naar det gjaldt Teoriernes Udførelse i Praksis. Dens Afhængighed af en ældre Samfundsopfattelse fremtræder baade inden for Landbopolitikken, hvor den strammer Stavnsbaandet, og inden for den almindelige økonomiske Politik, hvor den fastholder og viderefører de merkantilistiske Foranstaltninger.

Hvad der gør Frederik V's Tid til en betydningsfuld *Overgangstid* i vort Folks Historie, bliver da væsentlig de ny, vidtrækkende Tanker om praktiske Fremskridt og personlig Frihed, som fra nu af begynder at paavirke dansk Tankegang og Stræben, omend det stadig var en helt anden Aand, der overvejende fandt Udtryk i baade Tilstande og Love.

Inden for Regeringens Politik fortsattes gennem hele Perioden

fra 1730 til 1766 alt i alt de samme afgørende Hovedlinjer, og den blandt disse, der stærkest peger frem mod Nutiden, er utvivlsomt den udenrigspolitiske, der førte fra Christian VI's kristeligt betonede Fredsvenlighed til Bernstorffs maalbevidste Neutralitetspolitik.

Litteratur.

Den grundlæggende historiske Fremstilling af denne Periode er givet af *Edvard Holm* i hans Værk: *Danmark—Norges Historie fra den store nordiske Krigs Afslutning til Rigernes Adskillelse. 1720—1814* II-III (1894—97), en stofrig Skildring, der samler sig til et omfattende og fyldigt Samfundsbillede, omend den i nogen Grad mangler Skarphed i den kritiske Undersøgelse og en fyldestgørende social og psykologisk Problemstilling. En mere kortfattet Oversigt har samme Forfatter givet i *Danmarks Riges Historie* V, S. 141—278.

I Edvard Holms store Værk findes saa udførlige og let tilgængelige Litteraturhenvisninger, at der i det følgende kun vil være Grund til at nævne nogle af de vigtigste Værker og af de senere fremkomne Arbejder.

Christian VI og hans Regering:

L. Koch: Kong Christian VI's Historie (1886). — *H. L. Møller: Kong Christian VI og Grev Christian Ernst af Stolberg-Wernigerode* (1889).

De almindelige personlige og politiske Forhold paa Frederik V's Tid:

Aage Friis: Bernstorfferne og Danmark I-II (1903—19), hvortil slutter sig samme Forfatters Udgave af *Bernstorffske Papirer* I-III (1904—13). — *P. Vedel: Den ældre Grev Bernstorffs Ministerium* (1882), Indledningen til samme Forfatters Udgave af *La corréspondance ministerielle du Comte de Bernstorff* (1882). — Afhandlinger af *Erik Arup* og *Aage Friis* i Festskrift til Edvard Holm (1912) og Historisk Tidsskrift 9. Række I og II (se ogsaa *Johanne Skovgaard* om Rantzau Ascheberg i Festskrift til Kristian Erslev 1927).

De politiske og sociale Anskuelser:

Eli F. Heckscher: Merkantilismen som Samfundsópfattelse (Historisk Tidsskrift 9. Række V). — *Edvard Holm: Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat omkring Midten af det 18. Aarh.* (1883). — *J. H. Deuntzer: Henrik Stampe, Meddelelser om hans Liv og hans Virksomhed* (1891).

Byforhold:

Carl Bruun: København III (1901). — *Københavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728* (1906). — *Axel Linvald: Københavns Brandforsikring 1731—1911* (1913). — *Historiske Meddelelser om København* (1908 ff), redigeret først af *Villads Christensen*, fra 1922 af *Axel Linvald*, rummer meget ogsaa til Oplysning om denne Periode. — Af Købstadskildringerne fremhæves *Odense Bys Historie*, redigeret af *H. St. Holbech* og med et Bidrag vedrørende denne Tid af *Holger Hansen* (1926). — *P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's Tid til Enevældens Ophør* (1900).

Landboforhold:

De nationaløkonomiske Forudsætninger for Stavnsbaandet skildres i *V. Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne* I (1889), Stavnsbaandsinstitutionens Tilblivelse, Udvikling og retslige Virkninger behandles i *J. A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie* (1888). — *K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede* III (1926). — *Johannes Steenstrup: Den danske Bonde og Friheden* (3. Oplag 1912). — Mange kulturelle og sociale Træk fra Stavnsbaandstiden vil findes i *J. A. Fridericia: Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigørelse* (1888), i *Severin Kjær: Fra Stavnsbaandets Dage* (1888), i *C. Christensen-Hørsholm: Agrarhistoriske Studier II* (1891) og i Godshistorier som f. Eks. sidstnævnte Forfatters *Hørsholms Historie* (1879), *C. H. Brasch: Vemmetoftes Historie* (1859—63), *O. F. C. Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeldt* (1869), *N. Rasmussen-Søkilde: Holstenhus og Nakkebølle* (1875). — *Povl Hansen: Bidrag til det danske Landbrugs Historie:* Jordfællesskabet og Landvæsenskommissionen af 1757 (1889). — *H. P. Kristensen: Kvægpesten paa Sjælland i det 18. Aarhundrede.* (Fra Arkiv og Musæum IV). — *Hans Jensen: A. G. Moltkes Forbedring af Agerdyrkningen paa Bregentved* (Historisk Aarbog for Sorø Amt 1917).

AANDSLIVET I DEN FØRSTE HALVDEL AF DET 18. AARHUNDREDE

AF

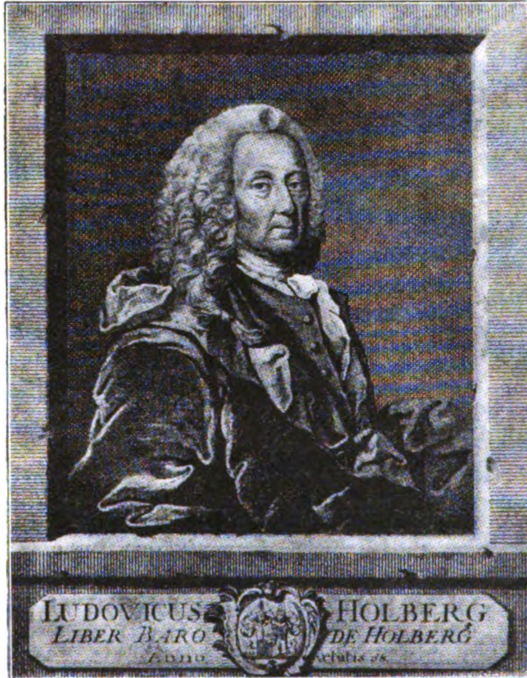
TH. A. MÜLLER

Indledning.

Naar man skal give en almindelig Karakteristik af det 18. Aarhundredes Aandsliv, sker det oftest ved at stille det i Modsætning til det foregaaende Aarhundredes. Man karakteriserer det 17. Aarhundrede som Ortodoksiens Tidsalder og det lærde Tidsrum, det 18. som *„Oplysningens“ og „Fornuftens“* Tidsalder. Der er heri noget rigtigt, men man maa altid være opmærksom paa, at Virkeligheden ikke kender de skarpe Grænser som Bøgernes Systematik. Forudsætningerne for „Oplysningen“ strækker sig langt tilbage i de foregaaende Aarhundreder; og omvendt bliver Ortodoksien og „den lærde Tid“ ved at leve langt ned i det 18. Aarhundrede; en Mand som Holberg tilhører begge Tidsaldre, hans Samtidige, Falster og Gram nærmest den lærde Tid. Det er heller ikke udtømmende at betegne det 18. Aarhundredes Aandsliv ved Ord som „Oplysning“ og „Fornuft“; thi Side om Side hermed gaar der gennem hele Aarhundredet en følelsesbestemt, indadvendt, mystisk Strømning, der faar Udtryk i *Pietismen* i Aarhundredets første Halvdel og i *Klopstocks* og *Ewalds* natur-religiøse Værker i den sidste.

End mindre udtømmende er det, naar man ud fra et romantisk, udelukkende litterært Synspunkt har betegnet den første Del af Aarhundredets Aandsliv som *„Holbergs Tidsalder“*. Holberg spænder, saa vidt hans Gaver og Interesser end naar, kun over en Del af Tidens Aandsliv; end ikke hele Skønlitteraturens og de humane Videnskabers Omraade omfatter han; i Lyrikken, Brorsons og Stubs Domæne, og i den højere Digtning yder han intet; og over for Naturvidenskaberne og Kunsten, der jo ogsaa er Udtryk for Tidens Aand, og hvori den yder noget fremragende, staar han fremmed. Men selv inden for sit egentlige Omraade er det ikke saaledes, at han alene bringer en helt ny og forstandig Tankeverden til et tilbageblevet Folk af Narre og Taaber. Mangfoldige af Tidens betydelige Mænd havde foretaget de samme Rejser som han, ofte langt videre i Udstrækning og Tid: til Grønland, til det barbariske Rusland og til Orienten; de havde læst de samme af Tidens store Forfattere og tænkt de samme Tanker som han. Hans Betydning ligger i, at han paa en Mængde Omraader gav de Tanker, som mange af hans Sam-

tidige delte, et saa muntert, tiltrækkende og almen tilgængeligt Udtryk, som ingen af de andre formaaede, og at han derved skaffede dem en Udbredelse som ingen andre; den ligger mindre i hans Ideer end i den Form, han formaaede at give dem. Tidens danske Aandsliv rummer langt flere betydende Mænd end Holberg, og dets Omfang er langt større end Holbergs. Men selv saaledes er hans Betydning stor nok.

Ludvig Holberg.
Stik af Lode. (1752).

Med disse Indskrænkninger rammer imidlertid de hævdvundne Bestemmelser og Betegnelser af det 18. Aarhundredes Aandsliv noget væsentligt. Noget betydende nyt ved det, er det, at de foregaaende Tiders *teologiske* Verdensbetragtning, der hvilede paa Bibelen, mere og mere afløses af en *verdslig* Betragtning af alle Livets Forhold, af Stat, Ret, Moral, Religion og Videnskab. Et andet væsentligt Træk ved det 18. Aarhundredes Aandsliv er det, at det er Borgerstanden, den ny Tids Stand, der er dets Bærer, ikke mere Hofadel, Gejstlighed og Universiteter; det bliver ikke mere nogle faa forfinede og lærde Menneskers Eje, fremmed for Folket; Kulturen afpasses efter den store, velstaaende og aandelig interesserede Borgerstands Krav; den populariseres; Kulturidealet er ikke mere den lærde, men den „dannede“ Mand, dengang et nyt Begreb.

Disse Ejendommeligheder ved Danmarks Aandsliv er jo imidlertid ikke noget særlig dansk. De har som altid deres Oprindelse i de store Kulturlande, er indført Gods her hjemme; men de antager ejendommelige Former, der passer til dansk Tænke- og Følemaade, og hæver sig undertiden op i Linje med de store europæiske Landes Frembringelser. Før vi skildrer Oplysningstiden i Danmark, maa vi imidlertid kort betragte den almindelige europæiske Baggrund for den.

1. Den europæiske Baggrund.

Det Livssyn, som det 18. Aarhundredes „Oplysning" fortrængte, var Middelalderens kirkelige og teologiske. Det var ikke Resultatet af egne Iagttagelser, men byggedes udelukkende paa Bibelen og Oldtidsforfattere i kirkelig Fortolkning. Fra dem skrev sig Middelalderens *Verdensbillede:* Jorden som Midtpunkt og Genstanden for Guds Forsorg; Himmellegemerne drejende sig om dem i deres Sfærer og holdt i deres Baner af Aander; over dem alle Himlen, hvor Gud tronede; fra den skrev sig den dualistiske Opfattelse af Verden, Modsætningen mellem Gud og Verden, der var bleven ond siden Syndefaldets Dage, mellem Legeme og Aand. Men fra de samme kanoniske Kilder udlededes ogsaa Tidens Anskuelser om Samfundets Oprindelse, om Ret og Moral, om Fysiologi og Psykologi og mange endnu mere subtile Ting, som man kunde ønske Besked om, Ting som de Saliges Tilværelse i Paradiset eller Stoffet i Kristi Tornekrone. Om meget af dette indeholdt Bibelen og de antikke Forfattere følgelig ikke Oplysninger; det maatte udledes af dem gennem sindrige og spidsfindige Analogislutninger. Dette Livssyn og denne Form for Videnskab, *Skolastikkens,* levede endnu paa Holbergs Tid ved Universiteterne og paa Kollegierne, i Forelæsningerne og især i Disputatserne. De haanedes af de unge, af Andr. Hojer og Pontoppidan ikke mindre end af Holberg; de havde da ogsaa overlevet sig selv, da Eksperimentalvidenskaben banede sig Vej; men den skolastiske Videnskabs *formelle* Betydning for Menneskeheden kan næppe overvurderes, dens Opøvelse i skarpe Definitioner og Distinktioner og i at drage Slutninger blev af største Værd, da Videnskaben fik reelt Stof at arbejde med. Let at faa Bugt med var denne Verdensbetragtning ikke; den hvilede jo paa Guds Aabenbaring, som enhver kunde fatte; Tvivl om dens Sandhed kunde derfor kun skyldes bevidst Slethed, Tvivleren maatte være en slet Borger; derfor stod Stat og Kirke paa Vagt om den rene Lære baade i katolske og protestantiske Lande; Spinozas Paastand, at ikke blot en Fritænker, men ogsaa en Ateist kunde være en god Borger, betragtedes som en Absurditet endnu af Holberg.

I det 18. Aarhundredes Begyndelse var dog denne teologiske Verdensanskuelse og den skolastiske Videnskab trods Statens og Kirkens Værn ved at opløses og fortrænges af en ny verdslig Livsanskuelse og en Videnskab bygget paa Iagttagelse og Eksperiment. Grundene hertil var flere, og de var ikke som almindelig antaget udelukkende af videnskabelig Art.

Hele den *økonomiske og politiske Udvikling* bidrog dertil. I de ny Handelsstater som Holland og England, hvor mange Mennesker og forskellige Trosbekendelser mødtes, kunde man ikke i den Grad som i

Middelalderens snævert begrænsede, væsentlig agrariske Samfund holde paa Enhed i Anskuelser. Politikken dreves her for en væsentlig Del ud fra økonomiske Synspunkter, de religiøse traadte i Baggrunden; de forskellige Religionssamfund fik Lov til at leve i Fred, naar de kun var gode Borgere. Holland og England blev Hjemsteder for religiøs Tolerance, et Fristed for forfulgte fra andre Lande; her tryktes ellers forbudte Skrifter, og Forfatterne fik i den ny opblomstrende Borgerstand et købedygtigt Publikum. Men ogsaa i de ny store Enevoldsstater, der kommer frem efter Religionskrigene, styredes der efter økonomiske, militære og bureaukratiske Synspunkter, Kirken underordnes Staten; naar Fyrsterne vil bringe en ny By til Blomstring, ser de ofte, at Frihed i religiøs og økonomisk Henseende er nødvendig, saaledes Carl Ludvig ved Anlægget af Mannheim 1652. Hofmænd og Embedsmænd i de enevældige Monarkier kunde heller ikke nøjes med den gamle latinsk-teologiske Dannelse, der var Brug for en verdslig, „politisk" Viden. Alle disse Forhold bidrog til at undergrave Kirkens Synsmaade og verdsliggøre Dannelsen, selv om man ikke vendte sig direkte mod Kirken.

Direkte undergravedes Kirkens Magt derimod ved de store og forfærdelige Religionskrige, ved de mange Religioners Krav paa hver for sig at være den eneste rigtige og ved deres hadefulde Angreb paa hinanden. To af de Mænd, der i det 17. Aarhundrede mest bidrog til at undergrave Kirken, Herbert af Cherbury og Bayle, angiver udtrykkelig, at det var Religionskampene, der havde fremkaldt deres Tvivl; de mange stridende Kirker havde vist dem, at selv de centrale Troslærdomme var forskellige hos de forskellige Bekendere, at de samme Ting kunde ses fra mange Synspunkter. I samme Retning virkede yderligere Kendskabet til vilde Folks Religion. Den gamle Fasthed og Enhed svandt, alt blev relativt; det var dette for Kirken farlige Synspunkt, Holbergs store Lærer Bayle med en uskyldig Mine anlagde i sit store Konversationsleksikon; det var det, Montesquieu anvendte i sine „Persiske Breve", hvor han fremstillede de ærværdigste Institutioner og Anskuelser i Europa, set med Perserens forundrede og respektløse Øjne; det er det, hvorved Holberg i „Niels Klim" efter Bayles og Montesquieus Eksempel gør Forholdene i Europa og særlig i Danmark relative. Men Religionskrigene gør ikke blot enkelte Forfattere, men hele religiøse Sekter ligegyldige over for Dogmerne og de ydre Former. Det er i England Tilfældet med Partier som *Latitudinarierne* („de rummelige") og *the Levellers* („Lighedsmændene"); de fordrer Tolerance, stiller sig alle ret ligegyldigt over for Læren og „Troen", fordømmer al Strid om Kirkeformer, hævder, at den sande Kristendom beror paa Hjertets Tilslutning til den aabenbarede Religion, hvis ydre Former maa skifte.

Ogsaa *Pietismen,* der i meget arbejder forud for Oplysningen, stiller sig ret ligegyldig over for Læren og „Troen“ og søger den sande Kristendom paa andre Omraader.

Under disse Forhold vokser der frem en helt ny Opfattelse af Verdensaltet og af alle menneskelige Forhold, uafhængig af Bibelen, grundet paa Iagttagelse.

Forandringen skete først med Hensyn til Opfattelsen af, hvorledes Stat, Ret, Moral og selve Religionen var opstaaet; man havde jo tidligere ment, at de var indstiftet direkte af Gud, Kongedømmet ved Sauls Salving, Retten og Moralen gennem Moselovens Bud, Kendskabet til de overjordiske Ting ved Guds Aabenbaring. Der er en Række Forskere som Bodin, Althusius og især Hugo Grotius, (1583—1645), der — uden ligefrem at nægte dette — hævder, at alle disse Ting ikke behøver at have en guddommelig Oprindelse, men kan være opstaaet ad ganske naturlig Vej som Følge af Menneskenes Trang til Orden. Folk har alle Vegne for at hindre Krig og Ufred overdraget Magten til en enkelt ved en lovformelig eller stiltiende Kontrakt, derved er Staten bleven til. Den samme Trang har skabt en *„naturlig Ret“* og en *„naturlig Moral“*, der i det væsentlige er ens overalt ligesom den menneskelige Natur, om den end i Enkeltheder kan variere efter de stedlige Forhold. Selv om der hverken var Gud eller Aabenbaring, vilde Samfund, Ret og Moral opstaa af sig selv. En Forfatter som Montaigne (1533—92) henviser Menneskene til at søge Oplysning om, hvad der er godt og ondt, ikke i Bibelen, men hos vor „store og mægtige Moder Natur“; *hun* ved bedst Besked, hende skal man lyde.

I samme Aand er det, naar man hævder, at der ud over de mange stridende Religioner findes en fælles *„naturlig Religion“*, som indeholder de sikre og fundamentale Sandheder, som Menneskenes Fornuft overalt — uafhængig af al Aabenbaring — ad naturlig Vej har ført dem til. Den indeholder de faa fornødne Sandheder, som er fælles for alle Religioner, naar de frigøres for de sted- og tidsbundne, stadig skiftende Dogmer og Former. De forfærdelige Religionskrige havde som omtalt mægtig bidraget til at fremme Tanken derom; Henrik IV, der havde oplevet Religionskrigene, sagde: „De, som følger deres Samvittighed, hører til min Religion; og jeg hører til den Religion, som alle brave Mennesker har“; en anden af de store Religionskriges Samtidige, *Jean Bodin,* skriver 1593 en mærkelig Afhandling, hvori han lader Repræsentanter for de forskellige Religioner mødes: en Katolik, en Lutheraner, en Jøde, en Muhammedaner og to Deister; de opgiver efter lang rolig Samtale al Drøftelse af Dogmer og slutter sig sammen i et Broderskab, hvis Religion bestaar i ren Vandel; en af Deltagerne, Torolba, hævder, at den „naturlige Religion“, der uafhængig af Dogmerne

frembringes af Fornuften, er den ældste i Verden; den er tilstrækkelig og er, som Forfatteren siger i et Brev, „ikke andet end en renset Sjæls Henvendelse til den sande Gud". Bodins Bog blev af Frygt for Autoriteterne ikke udgivet (den blev først trykt 1841); derimod førte Lord *Herbert af Cherbury* (1581—1648) Tanken om den naturlige Religion frem for Almenheden; som et Slags Program, der er fælles for alle Religioner og kan gælde for Hovedindholdet af den naturlige Religion, opstiller han fem Sætninger: [1]) at der eksisterer et højeste Væsen; [2]) at dette bør dyrkes; [3]) at Dyrkelsen bør ske ved Dyd og Fromhed; [4]) at Angeren soner Fejl, og [5]) at der er et hinsidigt Liv, hvor Menneskene faar Belønning og Straf. Fra ham udgik den Retning, som kaldes *Deisterne,* hvis betydeligste Repræsentant er *John Toland* (1670—1722), og som hævder som den naturlige Religions Indhold, hvortil Menneskene kan naa ved Fornuften, at der findes en Gud; han har skabt Verden og sat den i Gang ved sine Naturlove; men han griber ikke senere ind i den ved Undere. En Orden som *Frimurerne,* hvis første Loge stiftedes i London 1721, havde som Program den naturlige Religion, der staar over alle Konfessioner, den hvori alle ædle Mennesker stemmer overens. De bidrog uhyre til Udbredelsen af den naturlige Religions Ideer ved deres hurtige og store Fremgang; 1725 naaede de Paris, 1733 Florens og Boston, 1737 Tyskland, hvor selve Frederik II blev Stormester for Logen i Berlin; 1740 fik Danmark sin første Loge.

Endelig brød man ogsaa med Kirkens Opfattelse af Universet og skabte *et nyt Verdensbillede* og *en ny Opfattelse af de Kræfter,* der skaber Tingenes Mangfoldighed i Verden: Legem og Sjæl, Sansning og Tænkning, Liv og Død, Samfund og Økonomi, Videnskab og Religion. Og de var ikke et Resultat af Tænkning, men af Iagttagelse og Eksperiment, en ny videnskabelig Metode.

Begyndelsen skete, da *Kopernikus* 1543 fremsatte den Antagelse som rimelig, at Jorden ikke, saaledes som Bibelen lærte, var Verdens Midtpunkt, men at den kun var en Biplanet til Solen; *Giordano Bruno* gik endnu videre i Deklasseringen af Jordens Betydning ved at paavise, at selve vort Solsystem kun var eet af uendelig mange, og at Rummet var uendeligt. *Kepler* beviste Rigtigheden af Kopernikus' Paastand, og i sin epokegørende Afhandling om Mars 1609 gjorde han Ende paa Troen om, at det var levende Aander, der holdt Planeterne i deres Bane, og opstillede Teorien om, at det var en død Naturkraft, der er Skyld i det; „forhen, siger han, troede jeg, at den Kraft, der bevæger Planeterne, var en Sjæl, — men da jeg betænkte, at denne bevægende Kraft aftager med Afstandene, sluttede jeg, at den maatte være noget legemligt." Endelig sætter *Newton* 1665—66 Kronen paa den naturlige Verdensopfattelse ved sin Paavisning af, at heller ikke denne Kraft er noget ukendt,

men selve den fra Dagliglivet kendte Tyngdekraft. Verdensaltet var herved blevet forvandlet ligesom til en stor Maskine, hvis Bevægelser var lovmæssige som et Urs, og som kunde beregnes af Mennesket. I Stedet for „Mysterium cosmographicum“ var traadt „Physica coelestis“, som de to Værker hedder, hvis Titler betegner Keplers skiftende Naturopfattelse. Verdensopfattelsen var bleven mekanisk, det overnaturlige syntes hjemløst.

Men den samme mekaniske Betragtning, som gjaldt i Universet, syntes ogsaa at kunne overføres paa Mennesket og forklare alle Legemets og Sjælens Funktioner. Galilei, Grundlæggeren af den videnskabelige Fysik, havde forklaret Stoffernes „Forvandling“ til noget nyt som en blot Omlejring af deres Atomer; saaledes at Væsensforandringer (kvalitative Forandringer) i Naturen kunde føres tilbage til Bevægelse — en Teori, hvis Love har været Nøglen til al videnskabelig Kundskab om den materielle Natur. Man begyndte ogsaa snart at overføre denne Forklaring paa Legemets og Sjælens Funktioner, der forklaredes som Resultatet af Bevægelse i de fine Smaadele, hvoraf Legemet og Sjælen bestod. Harveys Opdagelse af Blodets regelmæssige Kredsløb (1621) — en Opdagelse, der vakte lige saa megen Forargelse og Modsigelse som Kopernikus' Teori i sin Tid — syntes at bekræfte, at Legemet var en Mekanisme; Hjertet, før Sjælens Sæde, reduceredes til en Pumpemuskel. En Tænker som Descartes drog ogsaa Konsekvensen og betragtede Mennesket som en Maskine, skønt han hævdede Sjælens Eksistens; Hobbes forklarede ikke blot Legemets, men ogsaa Sjælens Virksomhed ud fra Galileis Bevægelseslære.

Denne *matematisk-mekaniske Metode* og *Verdensanskuelse* trængte snart igennem overalt og satte sit Præg paa alle Videnskaber; i Historie, Økonomi, Moral, Religion blev Løsenet at finde naturlig Forklaring, Aarsagssammenhæng, Udvikling. Spinoza skrev 1677 sin Etik i Form af matematisk beviste Sætninger.

Alle disse Opdagelser og Synsmaader er jo nu gammelkendte, udenadlærte Lektier fra Skolebøgerne. For Datiden var de overvældende, satte Tankerne i Bevægelse hos alle de unge. Mange nød uden Skrupler de uanede Veje og Muligheder, der aabnede sig for Tanken. Hos andre skabte Bruddet med de gamle trygge Anskuelser Uro og Rædsel. Jacob Böhme fortæller 1612, hvorledes han fyldtes af en „haard Melankoli og Sørgmodighed“ ved Tanken om Menneskets forsvindende Plads i det uendelige lovmæssige Verdensalt; Gud var rykket saa langt bort, og der var bleven saa højt til „Himlen“. Der var i Virkeligheden skabt Uro om en Mængde Spørgsmaal, hvor man havde haft Sikkerhed i den gamle Tro: hvor var Gud, hvorledes var Forholdet mellem Gud og Naturen, mellem Legem og Sjæl, var der overhovedet en Sjæl, havde

ogsaa Dyrene en udødelig Sjæl, havde Mennesket midt i al Lovmæssigheden en fri Vilje, hvorledes kunde det onde og Ulykken forenes med Troen paa Guds Godhed og Alvidenhed? og hundrede andre. Af Tidens filosofiske Systembyggere, nogle af de største og skarpsindigste i Historien, gik enkelte som Spinoza konsekvent Enhedens Vej; andre som Descartes og Leibniz søgte at forene den mekaniske Verdensanskuelse med Antagelsen af Guds og Sjælens Eksistens, en Hensigt i Tilværelsen, det godes Sejr over det onde. Men for Datiden var der overalt ny Synsmaader og Problemer at tage Stilling til.

Det var ikke blot som før enkelte Lærde, der granskede over de ny Anskuelser. Borgerstanden var overalt bleven saa vaagen og saa velstaaende, at den havde Tid og Forstaaelse til at interessere sig for dem og Raad til at købe Bøger. Tidens Tanker udbredtes da ogsaa i en Form, som Borgerskabet kunde fatte, gennem helt ny Arter Litteratur: Aviser, Tidsskrifter og Konversationsleksika, hvor man paa en nem Maade fandt Oplysning om alt. Holland var Udgangspunktet for denne ny Litteraturart, og Bayle Foregangsmand med sit store Konversationsleksikon (1697) og et Tidsskrift, der i Modsætning til de lærde Fagtidsskrifter behandlede alle Spørgsmaal. Den lærde Tids Folianter afløstes af den lette Oktav, Latinen fortrængtes af de forskellige Landes egne Sprog ved Fontenelle, Thomasius og Leibniz, Fremstillingsmaaden blev let, munter og klar. De engelske Deister og Locke fører her an, franske Forfattere følger efter; gennem lette Tidsskrifter som Steeles og Addisons „Spectator“, gennem ræsonnerende Romaner som Richardsons „Pamela“ (1740) og moralske Skuespil spredes de ny Ideer.

Opdragelsesidealet bliver ogsaa et andet: ikke den fromme og lærde Mand, men den „dannede“ Mand, Verdensmanden, der er øvet i Iagttagelse og Slutning, der ved Rejser og Opdragelse har faaet smuk Optræden, som kender til Politik, Økonomi, moderne Sprog; hvis Legeme er trænet; som kan vinde frem i Livet. I England gør Locke, i Tyskland Thomasius sig til Talsmand for dette ny Ideal.

I meget er en Retning som *Pietismen* et Udtryk for de samme almindelige Strømninger og Ideer i Tiden som „Oplysningen“. Man stiller ofte de to Bevægelser op som absolutte Modsætninger; Pietismens „Tro“ og Oplysningens „Vantro“. Det er omtrent lige saa urigtigt, som naar man fra anden Side som noget centralt ved Pietismen har fremdraget Ting som dens Foragt for Fornøjelser samt det sværmeriske og sødladne, som yderliggaaende Retninger af den bar til Skue. Oplysningen er almindelig i de germanske Lande ikke „vantro“; den vil bevare Kristendommen, men søge at forene dens Lære med den ny Videnskab, som den ikke syntes at kunne komme udenom. Forskellen

ligger paa andre Punkter, af hvilke et Par væsentlige skal fremdrages. De mange forskellige Religionssamfunds blodige Kampe om teologiske Stridsspørgsmaal havde ført Pietismen til Uvilje mod de ældre Tiders Fremhævelse af „Læren“ som det væsentlige i Kristendommen og af Rettroenhed som Tegnet paa den sande Kristne. Som for saa mange andre religiøse Retninger i det 16.-17. Aarh. bliver det afgørende ikke Meningerne, men Livet i Renhed og Kærlighed til andre. Selv om „Læren“ ikke i og for sig angribes, træder den dog i Baggrunden, idet baade Pietismens Stifter Spener og især de mere yderliggaaende Retninger, der regnes som hørende til Pietismen, som Brødremenigheden i Hernhut, stiller sig ret frit eller endog ligegyldigt over for de Meninger, Folk havde om religiøse Spørgsmaal. Ligesom de mange mystiske Retninger, som Spener er paavirket af, mener Pietisterne, at de højeste Ting ikke kan erkendes ad logisk Vej og ikke udtrykkes i Ord; de maa opleves. Ordene kan højst være ufuldkomne Symboler; og de samme Ord dækker ofte forskellig Mening. Vejen til Gud gaar ikke gennem lærd Erkendelse,*) den naas kun gennem en beskuende Forening af Sjælen og Gud, der er mulig, fordi der er Væsensenhed mellem dem. Ofte forekom det imidlertid Pietisterne ligesom mange af de ældre Mystikere, at Gud var rykket for langt bort; de skød derfor den lidende Jesus frem, der syntes mere menneskelig og mere nær; og Udtryk for Sjælens hemmelighedsfulde Forening med ham søgtes i Højsangens glødende og brogede Elskovssprog. Men for at kunne gaa op i Gud maa Sjælen først — efter alle Tiders Mystikeres Anskuelse — renses for Forbindelse med den urene Legemsverden, med dens Lyster og Tilbøjeligheder; men det er altid vanskeligt, fordi Kødet hænger ved dem; det sker først gennem en angstfuld „Bodskamp“. Derfor bør man, — som Francke svarer Frederik Vilhelm I af Preussen (1727) —, sky Ting som Teater, Dans, Kortspil og Tobak; thi „naar Naaden og Sandheden i Christo, Syndernes Forladelse og alle himmelske Goder ret erkendes, saa finder man ingen Glæde i den Slags Ting, men opnaar en renere og sandere Glæde i Gud derved, at man ikke agter det andet“; derfor „bør Leg forbydes i alle Skoler,.... den sande Lyst skal Børnene finde i Jesu Kærlighed og Sødme og i alle andre hellige Goder“. Verden er for Pietisterne ond og syndig, fordi den drager bort fra Gud.

Naar Pietismen bekæmper den Anskuelse, at Religionen er en Erkendelsessag, stiller den sig i Modsætning til den efter-lutherske „Rettroenhed“ med dens dogmatiske Lærebygninger som Centrum; men ogsaa til „Oplysningen“, der vil forene Kristendommen med Fornuften.

*) Derfor siger Spener med et ofte anført Ord: »et Kvintin levende Tro er bedre end et Centner historisk Kundskab; og een Draabe sand Kærlighed er mere værd end et helt Hav af Indsigt i Videnskabens Dybder«.

Men paa mange Punkter gaar Pietismen og „Oplysningen“ sammen som Udslag af det ny i Tiden. Det er Tilfældet, naar Pietismen er relativt ligegyldig over for Læren og kræver Tolerance over for anderledes troende; naar Pietisterne vil Individernes Frigørelse over for Kirken i deres „gudelige Forsamlinger“, hvor alle — ikke blot Præsterne — kan tale og bede; naar de som noget centralt fremhæver det virksomme fromme Liv og Arbejdet for at hjælpe andre, saaledes som det fandt sit mest storslaaede Udtryk i Franckes uhyre Opdragelsesanstalter af alle Slags i Halle. I Pagt med det ny i Tiden er ogsaa Pietismens banebrydende Interesse i Opdragelsesvæsnet med Seminarieuddannelse og Fremdragelse af de „reale“ Fag, dens Kamp for Brug af Modersmaalet i Undervisningen og for en jævn, folkelig og almen forstaaelig Forkyndelse over for den gamle Tids Formalisme og „lærde“ Udtryksmaade. Spener og Francke kunde der vel gaa sammen med deres Kollega ved Universitetet i Halle, den af Holberg beundrede Thomasius.

Vi skal i det følgende se, hvorledes man i Danmark reagerer over for de ny Tanker, hvorledes de opfattes og udbredes.

2. Det ny Livssyn i Danmark.

Her hjemme mærkes Begyndelsen til det ny verdslige Livssyn og Angrebene paa den skolastiske Videnskab med dens Udgangspunkt i Bibelen og Antikken uden Iagttagelse af Virkeligheden, dens formelle logiske Behandling af alle Spørgsmaal, dens Disputatser og dens Drøftelse af metafysiske og antikvariske Emner — allerede i det 17. Aarhundrede, men det er egentlig først fra Tiden o. 1740, at Bevægelsen tager rigtig Fart.

Det første Punkt, hvorpaa Angrebet rettes, er *Metoden og Emnerne.* Allerede Rasmus Bartholin, Descartes' vidtberejste Studiefælle (1625—98), haaner i lignende Udtryk som Holberg Filosofiens barbariske Faglatin med dens „formalitates“, „quidditates“ og „qualitates“ og anbefaler Undersøgelse i Stedet for blindt at stole paa gamle litterære Kilder; dybest og klarest havde Steno gjort det, saa tidlig som 1661, i sin fremragende Leydener-Disputats „Om Mundens Kirtler etc.“; han slaar her fast, at hvis man ikke *undersøger* Tingene selv, men nøjes med logisk Argumentation, saa „opnaar man selv med de mest afgørende Argumenter kun at vise, hvad der mulig *kan* være Tilfældet, uden at forsikre sig om, at det ogsaa virkelig *er* saaledes“. Foreløbig var det imidlertid kun enkelte, der var klare over dette for os selvfølgelige; og man vedbliver stadig ved Universitetet og Kollegier at disputere efter gammel Metode over Emner som den til Saltstøtte forvandlede Loths

Hustru, Absalons Haar o. l. Omkring 1720 er der imidlertid en hel Del af de betydende Unge, der rejser sig derimod; Brorson relegeres fra Borchs Kollegium for Forsømmelse af sine Disputatser (han studerer i Stedet moderne Litteratur og Musik); Holberg affinder sig med Foredrag om moderne Emner; den meget selvstændige Andr. Højer bekender: „At holde Disputatser paa Universitetet har jeg hverken haft Penge eller Lyst til“, de 20-30 Rd., det koster, er bedre anvendt til gode Bøger; og som Professor bliver Holberg ikke træt af at haane Disputatsernes Emner: de gamle Romeres Tøfler og Grækernes Underbukser, Enhjørningen og den Fugl Phøniks. I 1721 hævdede han ligesom Steno Nødvendigheden af Undersøgelser i Stedet for Argumenter fra Klassikerne, kun paa en skæmtefuld Maade; man har, siger han, som Argument for „Fruentimmerets Herlighed“ anført, at naar „en Quinde drukner udi Vandet, vender endog det døde Legeme af Blufærdighed Ryggen op“; men han advarer om, at „man maa først examinere, om det er sandt; og lader man sig i den Fald ikke nøie med Plinii Vidnesbyrd, som allegeres; helst efterdi man kan bevise det sikrere af daglig *Erfarenhed*“. Det lyder som en barsk Spøg for os; det var det i Virkeligheden ikke;*) endnu op mod Aarhundredets Midte maatte F. C. Eilschov og Jens Kraft gentage samme Krav, og først omkring 1740 mener Holberg at kunne konstatere, at Disputatserne om Pygmæerne og Fugl Phøniks hører Fortiden til. Vi er vant til at *more os* over Kampen, fordi den foreligger i Holbergs Fremstilling, i Virkeligheden var det et epokegørende Vendepunkt i dansk Videnskabs Historie, der fuldbyrdedes.

Ogsaa i Valget af Videnskabens *Stof* og i et friere *Syn* spores den ny Tid. Man begynder at frigøre Videnskaben for Teologien og anlægge Synsmaader, der er helt verdslige; tidligst som overalt i Europa paa Rettens, Historiens og Moralens Omraade. Professor Reitzer, Thomasius' Discipel og Holbergs Beskytter, holder lige i Aarhundredets Begyndelse Forelæsninger over den *naturlige* Ret; Holberg bearbejder 1715 under hans Vejledning og med Støtte i hans store Bibliotek Pufendorfs Naturret paa Dansk; den senere store Jurist og Embedsmand Andr. Højer, der ligesom Holberg yndede at forarge med „Paradokser“, vovede endog 1718 — efter sin Lærer Thomasius' Eksempel — at hævde, at Ægteskab mellem Forældre og Børn og Søskende indbyrdes,

*) Et klassisk Eksempel paa, hvorledes Videnskab endnu i 18. Aarhundrede kunde nøjes med litterær Hjemmel og helt se bort fra Virkeligheden, er en Disputats af en vis Lidovius: »Om Muldvarpens Øjne og Syn« fra 1712. Han diskuterer her fem Forfatteres Anskuelser om sit Emne, men fandt ikke paa, at man kan komme til et nemt og sikkert Resultat ved selv at faa fat i en Muldvarp og undersøge dens Øjne.

der jo var forbudt efter Guds Lov, vel lod sig forsvare ud fra Naturretten, en Paastand som rigtignok — delvis ved Holbergs Angiveri — kom ham dyrt til at staa. Særlig Holberg gør sig gennem historiske og poetiske Værker til Talsmand for Tidens ny Dannelsesideal, der skulde afløse den gamle Universitetsdannelse: Verdensmanden, opdraget gennem Kendskab til moderne Sprog og Litteratur, til den nyeste Tids Historie og Statsvidenskab og først og fremmest til Livet i Stedet for til Bøger.

I *Litteraturen* behandles foreløbig saa at sige ikke de mange Konsekvenser, som Anerkendelsen af den mekaniske Verdensopfattelse kunde faa for Bibelens Verdensbillede, Gudsbegreb og Opfattelse af Livet. Men i Dagliglivet beskæftigede disse Spørgsmaal allerede mange inden for de dannede Klasser; Biblioteksfortegnelserne fra 17. Aarhundrede viser jo ogsaa, at de fleste af Tidens store Tænkere læstes herhjemme. Holberg havde som ung tvivlet om Aabenbaringens Sandhed, Falster nitten Aar gammel endog om Guds Eksistens; og den Samling Essays, som Falster 1729—32 udgav under Navnet „Amoenitates philologicæ“ (Lærdoms Lystgaard), viser, at selv i en Udkant af Riget som Ribe er flere af Omegnens Honoratiores inden for Embedsstanden og Skoleverdenen grebne af fritænkeriske Anskuelser; i hans „Daarers alamodiske Leveregler“ fra 1721 er den moderne Kavaler Repræsentant for al Tidens Vantro; han foragter Bibelen, forklarer alt ad naturlig Vej, baade Sodomas Undergang og Jødernes Overgang over det Røde Hav, holder paa, at Verden har været til fra evig Tid, Troen paa Djævelen, Opstandelsen og Dommen skal kun tjene til at holde Almuen i Ave. Men disse Ideer forfægtes ikke i Litteraturen.

Saa omkring 1740, midt i Christian VI's pietistiske Tid, vælder der som med eet Slag frem en stor populær filosofisk Litteratur, der drøfter den ny Verdensanskuelse i alle dens Konsekvenser. Grundene til, at det skete just da, var mange. Christian VI's fredelige Tid fremmede i det hele videnskabeligt Arbejde; den var egentlig ogsaa trods Pietismen tolerant; Værker som Holbergs „Niels Klim“ og hans „Moralske Tanker“ — hans „hedenske Morale“, som de kaldtes — passerede trods deres store Dristighed uhindret. Saa var for første Gang et af de store vanskelig tilgængelige filosofiske Systemer, nemlig Leibniz', gennem Professor Chr. Wolf i Halle, blevet fremstillet i en Form, som alle kunde fatte; og det havde — især i Wolfs Bearbejdelse — den Fordel, at det gengav de ny Tanker, saaledes som det passede for de dannede i Tiden, idet det forsøgte at mægle mellem gammelt og nyt. Det fastholdt den mekaniske Verdensanskuelses Resultater, men søgte at vise, at der dermed godt kunde forenes Troen paa en Gud, paa Sjælens Eksistens og paa et fornuftigt Formaal med Tilværelsen; og Fremstil-

lingen var efter Tidens Mode den klare, matematiske, som f. Eks. Spinoza havde benyttet i sin Etik. Og saa var der endelig ved de foregaaende Aartiers rige Litteratur, mest Holbergs Arbejde, modnedes en Generation af dygtige og aandeligt interesserede Unge, der var lige saa begejstrede for Wolfs Filosofi som hele den germanske Samtid med Preussens Kronprins, den senere Frederik II, i Spidsen. Det var Mænd som den 27-aarige *Henrik Stampe*, Wolfs Discipel, da lige udnævnt til Professor i Filosofi ved Københavns Universitet, og den tunge, fattige og uegennyttige Mag. *Andr. Lundhoff*, der holdt private Forelæsninger; over Wolfs Filosofi samtidig med Stampes Universitetsforelæsninger; der var den højt begavede *F. C. Eilschov*, der 1741 lige 16 Aar gammel var bleven Student; der var den tyveaarige *Jens Kraft* og *Jens Schjelderup Sneedorff*, som var blevet Student Aaret før, senere Krafts Kollega som Professor i Sorø, og mange andre. Ingen af disse unge Mænd blev, med Undtagelse af Stampe, ret gamle, Eilschov endda kun 25 Aar, men de fik alle i deres korte Liv stor Betydning for dansk Aandsliv. Rimeligvis tilskyndet af det unge Slægtleds Interesse begyndte ogsaa Mænd af den ældre Generation som *Holberg* og *Pontoppidan*, hvis Virksomhed omvendt havde fremskyndet Bevægelsen, netop i disse Aar at drøfte de store filosofiske og religiøse Spørgsmaal. Der skal kortelig nævnes nogle af Tidens Arbejder: Stampes og Lundhoffs Forelæsninger 1741 fulgtes snart af Lærebøger i den ny Verdensanskuelse; samtidig fremsætter Holberg og Pontoppidan deres Anskuelser om Tidens Spørgsmaal i Romanerne „Niels Klim“ og „Menoza“ (1741 og 1742-43); 1744 kommer Holbergs modneste filosofiske Værk, de „Moralske Tanker“, midt i et Utal af populære Tidsskrifter, af hvilke det bekendteste, Jørgen Riis' „Danske Spectator“, begyndte et Par Maaneder efter at Holbergs Bog var kommen; i de følgende Aar 1747-48 kommer saa Eilschovs og Holbergs Samlinger af „adskillige historiske, politiske, metaphysiske, moralske, philosophiske, item skiemtsomme Materier“, som Undertitlen lyder paa Holbergs „Epistler“, og næsten enslydende i Eilschovs Samlinger. Op gennem 50erne og 60erne kommer en Rigdom af Bøger og Tidsskrifter af Pontoppidan, Sneedorff, Kraft og mange andre. Holberg var forfærdet og forarget over denne store Litteratur, som han selv havde været med til at fremkalde; „det var“, — som han siger — „just ikke saadan Activitet, som jeg havde ønsket“.

Noget samlet filosofisk System har den danske Litteratur ikke frembragt; Systematikken stemmer næppe med det nøgterne og noget skeptiske i Folkekarakteren. Men ligesom i Nationaløkonomien tages alle den ny Tids centrale Spørgsmaal op til Drøftelse, ofte med stor Dygtighed: om Materien er evig eller skabt af Gud; om der foruden Jorden

er en Uendelighed af beboede Verdener; om Sjælen er et selvstændigt Væsen, forskellig fra Legemet eller en Funktion af det; om Livsytringerne hos Dyr skyldes en Sjæl af samme Art som Menneskets; om hvad Forskellen er paa Forstand og „Instinkt"; om hvorledes Menneskets fri Vilje kan forenes med Guds Alvidenhed, og det ondes Eksistens med hans Godhed. Men ogsaa et Utal af andre Spørgsmaal drøftes, hvad er Aarsagen til Samfundets Opstaaen; er det Egoisme eller Sympati; hvilken Regeringsform er den bedste; og ikke mindst drøftes herhjemme ligesom i Udlandet af alle Forfattere Kvindespørgsmaalet, oftest i meget liberal Aand, Holberg er her af logiske Grunde endnu mere frisindet end en Erotiker som Eilschov.

Men et Hovedspørgsmaal for Tiden var jo, hvorledes den ny Verdensanskuelse kunde forenes med Kristendommen. Alle Tidens Forfattere er begejstrede over Videnskabens mægtige Opdagelser, mest Newtons, og over Fornuftens Magt; man er med Riis enig om, at „Fornuften er i sig selv, i sine Sandheder og Slutninger aldrig vildfarende", eller at „Fornuften nu — som Eilschov siger — har sat sig i sin rette Frihed og gennem mange forudfattede Meninger, uanset Præsternes Myndighed og Religionens Tvang, har besteget sin Trone". Men ingen vil heller opgive Kristendommen, og alle prøver de at bevise dens Overensstemmelse med Fornuften. For en gammel og bekymret Mand som Holberg, der nu alt følte sig „rejsefærdig", kunde det ofte knibe at forsone Kristendommen med den Fornuft, der var en saa væsentlig Del af hans Personlighed. Ja egentlig syntes han ofte, at Vantroens Fare truede ikke blot Kristendommen, som han vel trods al god Vilje til at blive Kristen stod kolig over for; men at det kunde være vanskeligt at holde selv paa den deistiske Religions faa Trossætninger: at der var en Gud til, at Sjælen var udødelig, og at der var Belønning for ens gode Gerninger i det andet Liv, Ting, han saa nødig vilde opgive, fordi Livet, der havde budt ham saa faa Tillokkelser, uden dem syntes ham uudholdeligt. Hans Standpunkt til de store Spørgsmaal er ikke altid konsekvent, det skiftede med hans „Vægelsind" efter „Vædskernes" Tilstand i hans Legeme, som han sagde. Men den bekymrede Redelighed, der er i hans Søgen, er smuk; ikke mindst fordi den saa ofte krydres af en Spøg, selv naar man mærker, at det er ramme Alvor for ham.

For Flertallet af de unge, der jo havde Livet for sig og var anderledes harmoniske og lykkelige Naturer, faldt Sammensmeltningen af gammelt og nyt lettere. Selv om der maaske kunde være Ting, der var over Fornuften og maatte tros, mente man almindelig, at ogsaa de højeste Ting lod sig bevise ud fra Fornuften. At Kraft i en Afhandling i Videnskabernes Selskab fra 1714 mener at kunne bevise Sjælens Udø-

delighed ad geometrisk Vej, forundrer ikke saa meget. Men selv Erik Pontoppidan stiller ligesom Tidens andre Apologeter Religionen for Videnskabens og Fornuftens Domstol; han søger i en Afhandling „Om Verdens Nyhed“ 1757 ad naturvidenskabelig Vej at bevise den mosaiske Skabelsesberetnings Rigtighed og vil ogsaa i „Tractat om Sjælens Udødelighed“ (1762) efter Wolfs moderne Metode føre matematisk Bevis for Udødeligheden. Man bevarer hyppig kun Kristendommens Terminologi, men bag den findes hos de bedste en lykkelig og frisk Optimisme over for Tilværelsens Spørgsmaal, som var Holbergs tungere Natur fjærn; Sneedorff er, trods Problemet om det ondes Eksistens, paa det rene med, at det ikke er Egoisme, men en Drift mod Fuldkommenhed, der er det højeste og dybeste hos Menneskene og knytter dem sammen; og medens Holberg med Gru for Konsekvenserne havde maattet erkende, at han egentlig ikke kunde se nogen Forskel paa den afdøde Hund Fairfax og dens Herres Sjæl, fører Eilschovs lyse Optimisme ham til som noget skønt at erkende efter Leibniz, at ogsaa Dyrene har Sjæl, ja Religion og Sprog, og at der ikke er Spring i Naturen.

Men ved Siden af den latinske, fornuftbestemte „Oplysning“ staar der som den anden store Strømning i Tiden *Pietismens* germanske, følelsesbestemte *Mysticisme*. Der har i det foregaaende været talt om de Former, Pietismen tog ude i *Livet* og om Regeringens Stilling til den; og der skal senere fortælles om dens Indsats i Litteraturen og om dens Betydning for den almindelige Oplysning og Dannelse. Her skal fortælles lidt om dens Virkning i Tidens Aandsliv i Almindelighed; den var uhyre stor. For mange betød den jo dyb Vækkelse til aandeligt Liv. Alle tog Stilling til den, mest vel til de Sider af den, der vendte sig mod det tilvante; ogsaa her hjemme søgte den at gøre Livet alvorligere. Hofpræst Bluhme skrev til Christian VI mod Komedier og Dans i samme Vendinger som Francke til Frederik Vilhelm I af Preussen; og stor Opsigt vakte de yderliggaaende Retningers Lægmandsforsamlinger med deres Omvendelser, deres begejstrede Forkyndelse, deres aandelige Elskovssprog og deres Broder- og Søsterkys; deres Hovedsæde i København var Madam Wulffs Hjem i „Den gyldne Okse“ paa Nytorv, hvor Pietismens Hovedforkynder, Pastor Ewald fra Vajsenhuset lige over for, ledede Møderne. Paa alle Maader greb den ind i Livet ogsaa for Tidens ledende Mænd, og mange af dem vendte sig med Uvilje mod den; ovre i Ribe blev Falsters yngre Lærere og Disciple grebne af den ny Moderetning og satte sig op imod ham; Gram fik af samme Grund Besvær med sin Stedsøn og ønskede, at Assessor Holberg turde skrive „en Comedie eller Argus“ om „disse nye apostoliske Folks Bodskamp“; Holberg gav som sædvanlig sit Besyv med i Dagens Strid i en Pjece mod Pietis-

mens Sekte- og Separatistvæsen; han opgiver her, hvor man søger at bryde Enevældens Statsenhed, sit Hovedprincip om at vise Tolerance; og han bragte virkelig efter Grams Ønske i „Philosophus udi egen Indbildning" Spørgsmaalet om „de saakaldte genfødte og kvintesserende Kristne" frem paa Scenen sammen med Repræsentanter for Tidens Modegalskab for Filosofi (Eilschov, Lundhoff, Sneedorff); og den da ganske unge Johannes Ewald, som forlod København 1754, har senere i sin Roman „Pantakaks Historie" givet mørke Barndomsminder

Vajsenhuset paa Nytorv.
Stik i Pontoppidans Danske Atlas.

om den lumre Luft blandt „de sukkende Brødre" i Moderens og Mormoderen, Madam Wulffs, Kreds. I Litteraturen gav Pietismen sig Udslag i en Strøm af Skrifter, danske og oversatte, Prædikener, Andagtsbøger, Smaaskrifter og Digtsamlinger; mange af dem tilhører Brødremenighedens følsomme Retning; de advarer mod Verdens Fristelser, skildrer Omvendelsesgangen, Bodskampen og Sjælens Hvile i den rosensøde Jesu Vunder og Saar. I andre har de klare Sider af Pietismen fundet Udtryk, saaledes i Biskop Peder Herslebs († 1757) Prædikener, der med rette af Tiden beundredes for deres Simpelhed og Menneskelighed; det væsentlige i Kristendommen er for ham ikke at „bede, læse, høre, gaa i Kirke"; alt dette er kun Midler; men „at overvinde sig selv med Fornægtelse, overvinde sine Lyster med Fornyelse, overvinde Lidelser med Tro, andres Fortrædelighed med Sagtmodighed, overvinde

Verdens Tillokkelser med Korsfæstelse, overvinde Døden til sidst, det er Kristendom"; Ordene er almenmenneskelige i Tiden; de kunde med lidt Nuance ogsaa have staaet i Oplysningsmanden Holbergs „Moralske Tanker". I Pontoppidans „Menoza", Bogen om den asiatiske Prins, der drog Verden om for at finde Kristne, men fandt kun lidet, møder vi i forskellige Forklædninger den Side af Pietismen, der vendte bort fra den halleske Retnings virksomme Kristendom, den, der søgte Fred ved at afdø fra Verden og ved i hemmelighedsfuld Beskuen at blive til eet med Gud; „de Kristnes Andagt og Omgang med Gud i Troen" — hedder det ved Omtalen af Michael Molinos mystiske Kvietisme — „har trende forskellige Grader", den laveste er den sanselige, som bestaar i de „kærlige Gemytbevægelser", som kun er flygtige, højere staar den forstandsmæssige Erkendelse af Gud, men den højeste er den beskuende, „naar Sindet sætter alle Billeder, Tanker, Overlæg og Forestillinger til Side for at se med et rent enfoldigt Øje paa Gud alene og uden at se paa noget andet end ham, — — man lader da Sjælen blive ganske stille og rolig i hans Paasyn"; men denne Evne til at „strække sine Tanker ud, vidt ud over Tidens Grænser, hvor Fornuftens Syn er klart, men kort og snart formørkes", og for en Tid „henrykkes til nærmere Samfund med Gud og have himmelske Aabenbaringer, som er noget centralt i Kristenheden", findes, siger Pontoppidan, hele Jorden over i forskellige Religioner. Mærkeligt nok skildrer ogsaa Holberg den som noget, han glimtvis har følt, hvor han paa et Sted i de „Moralske Tanker" med et Citat af Charron skildrer den mystiske „Henrykkelse", der lader sig „drukne og opsluge i det uendelige", en „skinnende Afgrund uden Bund og Grænser". Ogsaa paa dette Punkt kunde Pietismen bevæge sig uden for Konfessionernes Grænser.

3. De humane Videnskaber.

For det 18. Aarhundredes Forskere var Studiet af Menneskelivet i alle dets Former en Hovedsag; de har ogsaa ydet betydelige Bidrag dertil. Tiden har gennem nogle af sine Forskere fortsat det foregaaende Aarhundredes lærde Arbejde, samlet et uhyre *Kildemateriale* af alle Slags til Menneskenes Historie og sigtet det kritisk, et Materiale, der oplyser Historie, Institutioner, Sproget, økonomiske Forhold, Litteraturen, de enkelte Landsdeles Ejendommeligheder. Men gennem andre Forskere er det 18. Aarh. gaaet ud over det lærde Tidsrum og har søgt *Sammenhæng og Forstaaelse* i Kendsgerningerne og stræbt at fortælle dem i en for alle tilgængelig Form.

Det 17. Aarhundredes Lærde havde skabt en metodisk Forstaaelse af

de historiske Kilders Værdi; det var Religionshadet, der havde gjort protestantiske Forskere skarpsynede over for Skrøbeligheder i den katolske Kirkes Overlevering, og Nødvendigheden af at skulle forsvare sig havde ført udmærket katolske Lærde af Benediktinerordenen som Jean Mabillon († 1707) og B. de Montfaucon († 1741) til at udfinde Reglerne for Kildernes Ægthed. Man havde indset, hvor meget *Beretninger* om længst henfarne Tider kunde forvanskes ved at overleveres og genfortælles, og havde i Stedet for fremdraget Betydningen af de Kilder, der var *samtidige* med de skildrede Begivenheder, helst Dokumenter og Breve, og ogsaa fundet Midler til at fastslaa deres Paalidelighed. Man var da rundt om i Europa begyndt at samle og udgive store Samlinger af Dokumenter og Krøniker.

Hans Gram.
Maleri af Wahl. (Frederiksborg).

Her hjemme fik denne kølig kritiske Retning med dens Samlen af Dokumenter, der fortsætter den lærde Tid, Repræsentanter som *Arne Magnussen* (1663—1730); han hjemforte fra Island næsten alt, hvad der fandtes af gamle Skindbøger og Dokumenter, og anstillede de omhyggeligste Undersøgelser om deres Historie og Kildeværdi; de udgør nu den arne-magnæanske Samling paa Universitetsbiblioteket, o. 2000 Manuskripter og 6000 Diplomer. Men Skolens betydeligste Mand var *Hans Gram* (1685—1748), Professor, Geheimearkivar og kgl. Bibliotekar. Han nævner selv de store franske og tyske Kritikere og Samlere som sine Forbilleder; allerede som helt ung fremlægger han i en lille Klub af unge Videnskabsmænd Haandskrifter og gamle Breve med kritiske Bemærkninger; han har saa tidlig som 1718 Planer om en stor Kildesamling til den danske Historie i Lighed med de tyske, og fra Arkiv og Bibliotek faar han Adgang til et uhyre Materiale af danske og fremmede Kilder. Som de store udenlandske Forskere søger han bag om Historieskrivernes Beretninger, som Arild Hvitfelds, til samtidige Dokumenter, der prøves efter de ny Metoder; „et Brev med tre Fyrsters Sigiller under og

ey ringeste notam falsitatis aut suppositionis“ opvejer for ham „et hundrede Relationes manuscriptæ“. Trods hans uhyre Arbejdsevne — „han kunde i 1 Time gore det samme, som mange andre var Dage om“ (Reitzer) — kunde han folgelig med den ny Provelse af alle Enkeltheder kun behandle enkelte Afsnit af Historien, mest er det Middelalderen, men ofte kritisk mønstergyldigt. Hans Betydning ligger ogsaa mindre i Resultaterne end i hans store Stofsamlen og hans kritiske Metode, hans Trang til at trænge helt til Bunds i Sporgsmaalene, og nøjagtig at klare sig Sikkerhedsgraden af vor Viden. Ved sin Elskværdighed, sit jyske Lune, sin Paalidelighed og Dygtighed (han blev under Pesten 1711 i København og passede sit Korrekturarbejde i Laurentzens Trykkeri) var han bleven vel modtaget af den ældre Generation og blev en kær Gæst hos Rigets Store lige op til Christian VI; ved sin Hjælpsomhed samlede han mange af de unge om sig og drev dem til at udføre, hvad hans mange offentlige Hverv hindrede ham selv i. Hans kritiske Metode gaar igen hos *Kofod-Ancher* i hans Lovhistorie og især hos *Jacob Langebek* (1710—75), ligesom Gram en jysk Præstesøn og Grams Efterfølger som Gehejmearkivar.*) Hans historiske Sans var vakt ved hans Hjemland, Thys, historiske Minder: Kirker, Ligsten, Voldsteder. Han fik 1745 oprettet et lærd „dansk Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog“, der skulde samle Bøger, Manuskripter, Dokumenter, Portrætter, Kort og Mønter og udgive historiske Arbejder i et særligt Tidsskrift („Danske Magazin“), og han virkeliggjorde Grams Plan om Udgivelsen af en stor Samling af Kilder til Danmarks Historie i Middelalderen, forsynede med ypperlige Indledninger om Kildeforhold, Haandskrifter o. l. Men i det hele fremkommer der i denne Tid, ofte støttet af Gram og Langebek, store Samlinger at Kildestof af alle Slags. *Erik Pontoppidan* udgiver en Samling af Indskrifter fra Gravmæler (Marmora Danica 1739—41) og kirkehistoriske Samlinger; *Hans de Hofman* udsender 11 store Kvartbind med en Samling af offentlige og private Stiftelser og Fundatser, forsynet med en Rigdom af Aktstykker samt historiske, topografiske og genealogiske Optegnelser; ved Hans Gram udgiver Videnskabernes Selskab 1745 *Johs. Mollers* vældige Samlinger til Hertugdømmernes Litteraturhistorie, ligesom *Jens Worm* begyndte sine først senere udgivne Optegnelser til den danske Litteraturs Historie. I den lærde Tids Stil er de mange morsomme antikvarisk-topografiske Værker over Byer og Sogne, Pontoppidans Bøger over Fortidens og Datidens Danmark og over København (Theatrum Daniæ 1830 og Origines Hafnienses 1760). Op over dem alle rager de skønne Topografier, som den store Bygmester *Laurids*

*) Mærkelig nok skaffede alle tre Geheimearkivarer: Arne Magnussen, Gram og Langebek sig Penge ved Ægteskab med bemidlede Enker, Langebek endda to Gange.

Thurah i sit korte Liv og midt i sin uhyre kunstneriske Virksomhed fik Tid til at udgive: Beskrivelser af Bornholm, Samsø og Saltholmen, men især dog hans to Billedværker, et over hans Tids København (Hafnia hodierna 1748) og et stort Kobberstikværk over Kongerigets Slotte, Palæer og offentlige Bygninger, „Den danske Vitruvius“ (1746—49), efter Mønster af Tidens store franske og engelske Kobberstikværker, særlig vel Campells Vitruvius Britannicus (1715—31). I sine sidste Aar tænkte han paa at udarbejde et „Atlas“ over hele Danmark og samlede Materiale dertil. Planen og Materialet overtoges og udarbejdedes af Pontoppidan i hans „Danske Atlas“.

Disse Forfattere fortsætter alle i deres Betragtning af Historien den lærde Tid; de er Samlere og Kritikere, deres Interesse er væsentlig antikvarisk; de vil ganske uanset Nytten af deres Forskning til Bunds i de enkelte Problemer. Men der er andre Forfattere, hvis Hensigt er en anden, og som tilhører det ny i Tiden. De analyserer ikke, men sammenføjer Kendsgerningerne til Helheder; de vil have Overblik over Historien, forstaa Tingenes Aarsager og Mening, for dem er Historien en „Lærer i Livets Kunst“ (Magister vitæ). Den betydeligste af dem, *Ludvig Holberg,* har i sin 159. Epistel formuleret sin Opfattelse af Historiens Nytte saaledes: „jeg lærer deraf at kende Lande; jeg lærer at kende Mennesker; jeg lærer at kende mig selv; ja jeg lærer at spaa; thi man kan af forbigangne Ting dømme om tilkommende“. Han vil gennem Historien selv forstaa Livet, og han vil lære sine Læsere det. Derfor er det — efter hans store Lærer Pufendorfs Eksempel — særlig Samtidens Historie, han vil fortælle; i hans Ungdomsværker „Introduction til de europæiske Rigers Historie“ (1711) ligesom i hans store „Danmarks Riges Historie“ (1732—35) indtager den nyeste Historie en meget væsentlig Del af Pladsen; han vil belære sine Læsere om det danske Monarkis Regering, Institutioner og Næringsveje som i „Danmarks og Norges Beskrivelse“ eller om Kristendommens og Kirkens Udvikling som i sin „Jødiske Historie“ og i „Kirkehistorien“ (1742 og 1738); han vil lære dem mærkelige Menneskeskæbner at kende og lade disse belyse hinanden gennem Personskildringerne i „Danmarks Riges Historie“ og i de sammenlignende „Helte- og Heltindehistorier“ (1739 og 1745). Ogsaa sit eget Livs mærkelige Omskiftelser og sin underlig sammensatte Konstitution og Karakter fremstiller han til Belæring for andre i sine latinske Levnedsbreve. Hans historiske Arbejder omfatter næsten alle Tider og Sider af Historien; de enkelte Værker tæller hver for sig Hundreder eller Tusinder af Sider i Oktav eller Kvart; det er rent kvantitativt en uhyre Produktion. Der kan her følgelig ikke være Tale om en kritisk Prøvelse af enhver Enkelthed, som Gram krævede det; Holberg maa bygge paa andres Undersøgelser, og hans Værk

vilde da heller ikke være tænkeligt uden den lærde Tids Arbejder; paa dem bygger han; hans „Introduction“ og hans „Natur- og Folkeret“ er Bearbejdelser af Pufendorf; Hvitfeld er den væsentlige Kilde til hans „Danmarks Riges Historie“ indtil Christian III; de forskellige Afsnit i hans „Danmarks og Norges Beskrivelse“ er bygget op paa Mules Mønthistorie, Th. Bartholins Værk om den danske Oldtid, Resens „Atlas“ o. s. v.; ofte bruger han kun meget faa Kilder og holder sig meget nær til disses Ordlyd. Alligevel kommer der noget nyt og værdifuldt ud af det ved hans Evne til at skelne væsentligt og uvæsentligt — en Evne, som f. Eks. Gram manglede — en vis intuitiv Gave til at stille Spørgsmaal om det, det kommer an paa, saa at han ofte naar langt ned i Problemerne (f. Eks. angaaende Vornedskabets Oprindelse og Udvikling), og Trang til at klare Aarsagssammenhæng og Udvikling. En Redegorelse for Holbergs Historieopfattelse tillader Pladsen ikke. Der skal kun peges paa et enkelt omfattende Synspunkt, ud fra hvilket meget lader sig forklare: hans Glæde ved Orden, Ensartethed og forstandig Klarhed og hans Uvilje mod Kaos og Uklarhed; han deler den med hele Tiden, men den er særlig fremtrædende hos ham. Bl. a. ud fra den forstaas hans Beundring for Enevælden; den havde gjort Ende paa Middelalderens Forvirring, Uensartethed, uklare „Overtro“ og skabt Orden, Regelmæssighed og borgerlig Lighed; han er Enevældens, Statens — og særlig hans egen, den danskes — svorne Beundrer og Forsvarer. Derfor bliver han bidsk og ironisk, hver Gang han staar over for Middelalderen med dens Uro, Ulighed mellem Stænderne, dens „Overtro“, dens skolastiske Videnskab; den var endnu en farlig Fjende, der skulde bekæmpes; man havde endnu ikke Raad til at „forstaa“, som Romantikken fik det; Mirakler, Askese, Munke er for Holberg kun Udslag af taabeligt Bedrag; Korstogsbegejstringen er „at anse for en hidsig Feber, hvorunder hele Europa kunde ikke anses anderledes end en stor Daarekiste“; den gotiske Arkitektur er for ham, der beundrer Barokkens Overskuelighed, ikke andet end „mange Broderier og Ophævelser, der stikke udi Øyene, men ingen Orden“. Ud fra samme

Ludvig Holberg.
Efter Traditionen foræret Suhm af Holberg, maaske dog efter Dødsmasken.
Pasta i Bergens Museum.
Efter Th. A. Müller: »Holbergportrætter«.

Synspunkt hans Uvilje mod de store Erobrere, „der intet arbejder paa uden at gjøre Verden til et Chaos", ikke blot „deslige Bulderbasser som Cingiskan og Tamerlan", men ogsaa „Helte" som Aleksander den Store og Carl XII; ud fra dette Syn er det, at han kan mene, at „en Husfader, der har bragt et Douzaine af vel optugtede Børn til Verden, er nærmere ved Heroismus end den store Alexander, der opofrede en Million af Mennesker." Han er saa meget Artist og Paradoksmager, at han ogsaa undertiden kan sige noget ganske andet, men dette er nu det blivende i hans Syn. Det er ud fra denne Kærlighed til den rolige borgerlige Udvikling, den Kontinuitet i Historien modsat Krige og Revolutioner, som allerede Leibniz havde gjort sig til Talsmand for, at Kulturhistorien kommer til at indtage en saa stor Plads i Holbergs Fremstilling; han er her Førstemand i Historieskrivningen; Voltaires „Ludvig XIV's Aarhundrede", der ellers siges at gøre Epoke i den Retning, er senere. Hvad der foruden Sansen for det væsentlige og for Aarsagssammenhængen gjorde Holbergs historiske Skrifter saa tiltrækkende og endnu gør, at man kan læse dem med Fornøjelse, er deres Skildringers Anskuelighed; de er aldrig abstrakte, men — ligesom Komedierne — fulde af malende og konkrete Enkeltheder og Eksempler, Anekdoter, karakteristiske Smaatræk, der gør Fortællingen haandgribelig og levende. Og saa er der Fortællemaaden, som er en Kunstners; den frigør sig aldrig fra de mange Fremmedord og de indviklede latinske Konstruktioner, skønt han ogsaa i den Retning skriver sig fri gennem Komedierne; men den er fuld af anskuelige Billeder, klar, munter og ganske respektløs: „at studere nordiske Antiquiteter — Tidens Stolthed og Universitetskollegers Beskæftigelse — er ikke andet end at rage udi Møddinger og et Arbejde, som man til Straf for Forseelser burde dømme Folk til, hvis der ikke fandtes saa mange, der frivilligen applicerede sig derpaa som et nyttigt Hovedstudium"; naar han — i selve Kirkehistorien — taler om de gotiske Kirkers Taarne (en Pryd som Barokken ikke yndede), nøjes han ikke med at haane dem, fordi „de er til ingen Nytte og koste undertiden mere end Kirkernes Bygning udi sig selv", men kan ikke dy sig for denne lidt barokke videre Flugt i Tankegangen: „ikke at tale om de besværlige Rejser en fattig Ringer derved ofte om Dagen foraarsages at giøre igennem den halve Del af Jordens Atmosphæra, saa at mange have nødig at forsyne sig med Proviant, saasom Vejen er baade lang og besværlig". Men bag den muntre Form ligger alligevel en bunden Varme for det, som han anser for væsentligt i Livet.

Holbergs Værker er ikke de eneste i denne Retning; af samme Art er *Andr. Hojers* saare interessante Frederik IV's Historie, bygget paa Studier fra Arkiverne, og *Pontoppidans* Kirkehistorie, begge skrevne

paa Monarkiets andet Hovedsprog, det tyske. De er interessante ved, at begge Forfattere har beklædt høje Embeder inden for Administrationen og af Erfaring kendte, hvad de skriver om.

Interessante er ogsaa *Memoirer* og *Breve* fra Tiden. Det ypperste er Holbergs Selvbiografi, en halvt munter, halvt sorgmodig Skildring af Ungdommens bevægede Rejser, af Manddomsaarenes Værker og af Forfatterens fysiske og sjælelige Ejendommeligheder, som han af Interesse for sig selv og til Belæring for andre skildrer med en Læges Kølighed. Saa er der morsomme *Rejsedagbøger* som Terkel Klevenfeldts og Apotekersvenden Claus Seidelins, og *Brevsamlinger* som Hans Grams; de fleste af Grams Breve er lune og muntre, skrevet til fornemme Velyndere om Begivenheder i Datidens København; i enkelte fortrolige, især dem til Broderen Laurids, aabner han Blikket ind i en følsom Sjæl, som naar han mindes deres Barndoms Slædeture hjemme i Bakkerne i Bjergby eller fra sin lune Professorstue i Kannikestræde skildrer en tidlig frostklar Foraarsdag, hvor de første Fugle begynder at fløjte; han kunde have skrevet skønne Memoirer, hvis han havde haft samme Interesse for sig selv og samme Meddelelsestrang over for Publikum som Holberg; han havde ingen af Delene, derimod i høj Grad Jydens Blu.

En betydelig Plads i vort Folks Aandsliv i 18. Aarh. indtager Bidragene til *Nationaløkonomien*, enkelte af dem er af europæisk Betydning. Der var i Aarhundredets Begyndelse egentlig mange Forhold, der kunde bringe Folk til at tænke over økonomiske Problemer: Forskydningen i Grundejendommenes Værdi efter Branden 1728, den 1736 oprettede Banks Mangel paa Evne til at indløse sine Sedler, og især Landbrugets elendige Kaar; men alligevel var der i Aarhundredets første Halvdel egentlig kun een Mand, der virkelig beskæftigede sig med økonomiske Problemer, nemlig *Holberg;* nysgerrig og interesseret og oplagt til at fremsætte sin Mening om alle mulige Forhold skriver han muntre Smaaskrifter om Ejendomsforholdene efter Branden, om Det ostindiske Kompagni, om København som Stapelplads, og Gang paa Gang kommer han, — især efter at han 1740 er bleven Godsejer —, ind paa Bondespørgsmaalet. Grunden til den ringe Interesse er vel, at man efter Merkantilismens Principper mente, at Regeringen ledede alt bedst; ogsaa de fattige og fortrykte Forhold efter Krigen gør Interessen for offentlige Spørgsmaal ringe.

Omkring 1740 stiger imidlertid Priserne paa Landbrugsprodukterne, og Landet kommer til Kræfter. Interessen for økonomiske Spørgsmaal vaagner da, og en overordentlig rig og delvis værdifuld

økonomisk Litteratur fremkommer. Regeringen selv fremmer disse Interesser for at faa Klarhed over Problemerne, idet den 1755 indbyder alle til at indsende økonomiske Afhandlinger; det er rimeligvis *Erik Pontoppidan*, der har faaet A. G. Moltke til at udstede Indbydelsen. I hans fortræffelige Tidsskrift „Danmarks og Norges økonomiske Magasin" offentliggøres i Aarene 1757—64 en stor Række Bidrag om økonomiske Spørgsmaal, baade specielle for Tiden og almindelige, for en væsentlig Del af Præster. Der er Afhandlinger om Jordens Behandling, om dens Hvile og Gødning; Forslag til Udnyttelse af Tørvemoser; Anbefaling af ny Plove og Tærskemaskiner; Artikler om Heste- og Faareavl, om kemiske og fysiske Opdagelser. Men ogsaa alle Tidens store principielle økonomiske Spørgsmaal drøftes: Hvorledes bliver Staten rig, hvad udgør Statens egentlige Rigdom, hvilke Næringsveje bør mest fremmes? Er det bedst, at Bonden er fri, eller kan han ikke taale det uden at blive doven? Er det godt, at Befolkningstallet forøges, at Arbejdslønnen holdes kunstigt nede? Er Ulighed i Indtægter af det gode? o. s. v. Der findes ikke faa betydelige Afhandlinger om disse Spørgsmaal, ofte paavirkede af Udlandets Forfattere, især Montesquieu, men næsten altid baarne af et sundt Omdømme, der lader dem undgaa yderliggaaende Teorier og tage Hensyn til de givne Forhold her i Landet; trods al Tidens Begejstring for Industri og Handel er de saaledes alle paa det rene med Landbrugets dominerende Betydning i et Agerbrugsland som Danmark. En fremragende Forfatter er Præsten *O. D. Lütken* (1713—88); han behandler i sine mange Afhandlinger næsten alle de store økonomiske Problemer, ofte paa en Maade, der viser langt ud over hans egen Tid; han er — maaske let paavirket af Antydninger hos Montesquieu — inde paa, at det ikke — som almindelig antaget i Tiden — lader sig gøre at forøge Folkemængden i det uendelige ved Fødselspræmier, Skat paa ugifte o. l., men at Mængden af de forhaan-

Landøkonomisk Forfatter O. D. Lütken
Maleri paa Frederiksborg.

den værende Fødemidler bestemmer Folketallet; han foregriber her Malthus' Teorier. Han betoner, at det ikke kan nytte at beskatte een Folkeklasse til Fordel for andre, men at alle Stænder maa være solidariske, hvis det hele skal trives; at Arbejdere og Bønder ikke for Industriens Trivsel skal holdes paa Sulteløn; og i hans handelspolitiske Betragtninger dukker — i Modsætning til Tidens almindelige nationale Egoisme med Toldmure — Tanken frem ikke blot om Forsigtighed med Told, der kun lader Fabrikanten trives, men om Frihandel, om alle Nationers Solidaritet og om det gavnlige i en international Arbejdsdeling. Men i det hele er Tiden overordentlig økonomisk interesseret; Pontoppidan søger 1759 i „Eutropii Philadelphi Økonomiske Ballance“ for første Gang at give en Oversigt over Rigets økonomiske Tilstand, dets Areal, Folketal, Erhverv; rigtignok kun skønsmæssigt (den første Folketælling finder først Sted 1869); Sneedorff behandler i sine Skrifter og i sin „Tilskuer“ let og muntert alle Slags økonomiske Spørgsmaal. Alle Bondereformernes store Spørgsmaal er allerede drøftede og fremmede i Pontoppidans Tidsskrift; han og Brødrene F. C. og O. D. Lütken er Grundlæggerne af den økonomiske Videnskab her hjemme. Men lige saa lidt som i Filosofien frembringes der i Nationalokonomien noget stort System; det ligger Folkets Tankegang fjærnt.

Men der er mange andre Omraader, paa hvilke Tidens Aandsliv frembringer noget nyt. Der er de *Samlinger af Folkeminder og Ordsprog,* som Erik Pontoppidan udgiver (rigtignok i moralsk Øjemed), der er de ny Skildringer af *Grønland* og Grønlænderne og af grønlandsk Sprog, som Hans og Poul Egede udarbejder, og der er endelig Tidens *Sprogstudier.* Det betydeligste her er hverken deres Drøftelse af Ortografien eller deres Teorier om Sprogenes Oprindelse og Udvikling, skønt Eilschov, Sneedorff og især Kraft fremkommer med ny og ypperlige Synsmaader. Det væsentligste er her den sindige og praktiske Universitetspedel Jens Høysgaards Iagttagelser og Beskrivelser af det *talte* Sprog; her er han inde paa helt ny Baner, og her, hvor han havde den faste Grund under Fødderne, hvad han ligesom hans Medjyde Hans Gram nødigst af alt vilde undvære, er han i sine Iagttagelser af Sprogets syntaktiske og fonetiske Ejendommeligheder langt forud for sin Samtid.

4. Naturvidenskaberne.

Inden for *Naturvidenskaberne* havde Danmark i det 17. Aarhundredes sidste Halvdel paa en ærefuld Maade taget Del i den fælles europæiske Videnskabs Arbejde baade inden for Anatomiens og Astro-

nomiens Omraade. I denne Periode ophører dette; der udføres ikke her hjemme noget Arbejde af europæisk Betydning; men de bedste i Folket følger dog de store Bevægelser paa Videnskabens Omraade i Udlandet.

Tidens Interesse for de økonomiske Videnskaber giver sig ogsaa Udslag i, at der 1769 foranstaltedes den første *Folketælling* her i Danmark, ikke længe efter at *Befolkningsstatistikken* var bleven grundlagt i Frankrig og Sverige (1710 og 1749). Ligeledes paabegyndes der fra 1762 paa Foranledning af „Videnskabernes Selskab" en *videnskabelig Kortlægning af hele Danmark* paa Grundlag af de ny Metoder, som C. F. Cassini (1714—84) havde anvendt ved sine berømte Frankrigskort, samtidig med at der foretoges en *økonomisk Opmaaling af Landets Jorder* til Brug ved Udskiftningen. I Spidsen for dette store Foretagende stod den dygtige Matematiker *Th. Bugge,* der til Hjælp ved sit Arbejde oplærte og eksaminerede en Stab af Landmaalere. Der udarbejdedes ogsaa *Søkort over de danske Farvande* af Navigationsdirektør C. C. Lous, rigtignok kun baseret paa spredte Søopmaalinger, men et betydeligt Fremskridt for de tidligere brugte hollandske Kort.

Regeringens Forsøg paa i Tiden omkring 1750 ad rationel Vej at ophjælpe Landets Næringsveje førte i det hele til en Opblomstring af Naturvidenskaberne: Zoologi, Botanik, Mineralogi, Fysik og Kemi; A. G. Moltke oprettede, da Universitetet var uvilligt til at tage sig af de ny Videnskaber, 1759 et stort økonomisk Centralinstitut, „Naturalie- og Husholdningsselskabet" med botanisk Have, Samlinger, Bibliotek og Forelæsninger af dygtige Forskere som G. C. Oeder; han opfordrede ogsaa Præsterne rundt om i Landet til at anstille Undersøgelser om deres Sognes Økonomi; Resultatet af disse Bestræbelser blev, at der begyndte at udvikle sig en rig økonomisk og naturvidenskabelig Litteratur. Zoologi, Botanik, Fysik og Kemi var før kun bleven betragtet som Bifag til Lægevidenskaben og var bleven nødtørftigt foredraget af de medicinske Professorer, dengang som nu kun for deres praktiske Nyttes Skyld. Men efterhaanden fik de deres Formaal i sig selv; det første Værk, der her hjemme ikke ser Botanikken ud fra et rent Nytteprincip, er Oeders „Elementa Botanica", der udkom 1764—65; det er dog først i Tiden efter 1765, at den naturvidenskabelige Litteratur rigtig vokser frem.

Af stor Betydning allerede i denne Periode er de udmærkede *topografiske Værker* over Dele af Monarkiet, der ikke fornemlig betragter Stederne ud fra arkæologiske og historiske Synspunkter, men tager særligt Hensyn til Landenes Økonomi og Naturprodukter. Af den Art er de Undersøgelser over Islands Natur, som Regeringen 1749—51 og

1752—57 lod foretage af *Niels Horrebow* og af de to Islændere *Eggert Olafson* og *Bjarni Povelsen;* særlig de sidstes Rejseværk blev grundlæggende for Kendskabet til Island. 1761—67 bekostede den danske Regering en stor Ekspedition til Arabien under Ledelse af den danske Filolog *F. Chr. v. Haven;* alle dens Deltagere døde undtagen den store hannoveranske Geograf *Carsten Niebuhr*, der over Indien og Persien under store Anstrengelser førte Ekspeditionens store Materiale af etnografiske, botaniske, astronomiske og geografiske Oplysninger hjem; gennem hans to store Værker om Rejsen (1772—80) var det egentlig først, at „Arabien aabnedes for Europa"; størst Betydning fik Ekspeditionen dog ved Niebuhrs for Tiden enestaaende nøjagtige Kopier af de vanskelig tilgængelige Kileindskrifter fra Persepolis, der senere satte Grotefend i Stand til at begynde Tydningen af Kileskriften, hvorved de gamle mesopotamiske Kulturer atter droges frem af Mørket. Det Værk, der blev Mønstret for den senere store og udmærkede topografiske Litteratur, var dog *Erik Pontoppidans* „Første Forsøg til Norges naturlige Historie" (1752), hvortil han paa sine Visitatsrejser i Norge havde samlet Materiale hos Jægere og Fiskere, Præster og Degne, og hvorom der skal tales senere.

Biskop Erik Pontoppidan.
Maleri paa Frederiksborg.

I *Matematiken* og *Fysikken* havde jo i de sidste Aar af det 17. Aarhundrede Newtons Udvikling af Differential- og Integralregningen og hans afsluttende Behandling af Læren om Legemers Bevægelse og Hvile i „Principia" (1687) været som en Aabenbaring for Tiden og aabnet uanede Synsfelter. Her hjemme sætter disse Ting ogsaa Tankerne i Bevægelse; den sejge, selvlærte *Jens Høysgaard* forsøgte paa sin egen Vej at finde ud af, hvad der er Matematikkens Hovedsag, i det lille skarpsindige Skrift „Algebraisk Kvadratur eller tydelig Integralregning"; Jens Kraft skrev sine fremragende „Forelæsninger over Mekanik" (1763) og „Forelæsninger over Statik og Hydrodynamik med

Maskinvæsenets Theorier" (1763—64), og hans Teori for de algebraiske Funktioner, der laa glemt i Videnskabernes Selskabs Skrifter, genopdages først henved 100 Aar senere af Puiseux.

Lægekunsten stod ved Aarhundredets Begyndelse lavt. Medicinen, der doceredes paa Universitetet, var skarpt adskilt fra Kirurgien, der øvedes af Barberer. Medicinen regnedes for langt den fineste, men Undervisningen paa Universitetet var ret tarvelig; den var væsentlig teoretisk, Diktat efter de klassiske Medicinere med Udlægning; den Adgang, der efter 1644 var til Dissektion paa Anatomikammeret og til Klinik paa Børnehospitalet, benyttedes kun lidt; der var almindelig kun 3—4 Studerende, og Kravene til Eksamen var meget smaa. Kurene bestod i Anvendelse af meget skarpe og sammensatte Medikamenter, Plastre, Tinkturer og Eliksirer. Kirurgien ansaas for et altfor foragteligt Haandværk til at udøves af de fine universitetsuddannede Medicinere; den besørgedes af Barberlauget; Uddannelsen var her væsentlig praktisk, Drengene gik i de tre Læreaar Mestrene til Haande, saa fulgte almindelig lange Svenderejser til Udlandet og til sidst efter kirurgiske Øvelser Eksamination af Professorerne og Amtsmestrene. Enkelte af Kirurgerne, som Lars Nielsen og Ph. Hacquart, var imidlertid dygtige Mænd, der kunde foretage vanskelige Operationer. Ved Siden af disse Barberkirurger optraadte der imidlertid omrejsende, markskrigeriske Kvaksalvere, der „brækkede" Tænder ud og opererede for Stær og de forskellige Slags Brok, „Tandbrækkere", „Stærstikkere", „Sten- og Broksnidere"; de skulde ganske vist have Øvrighedens Tilladelse til at praktisere, men de var oftest ret uvidende; den fra Holberg kendte v. Qvoten var Komediant og afdanket Soldat.

Omkring Aar 1700 kommer der imidlertid ny frugtbare Synsmaader frem i Medicinen, og Kirurgien bliver fra en foragtet Barberbestilling en Videnskab Side om Side med eller over den fine Medicin.

I Medicinen rejser der sig ved det pietistiske Universitet i Halle en Bevægelse mod de skarpe Lægemidler, man havde anvendt til at bekæmpe Sygdommene, og man anbefaler simpel og sund Levevis som den bedste Kilde til Sundhed. Det er især Lægen *G. E. Stahl* (1660—1734), der her gaar i Spidsen, idet han i en noget kristelig tilpasset Form genopliver den store græske Læge Hippokrates' Synspunkter; Naturen — eller som Stahl siger „Sjælen" — ejer efter disse en helbredende Kraft, der ustandselig, i Sundhed og Sygdom, virker til Organismens Bevarelse; den er langt den viseste; Naturen er selv den største Læge. Lægen kan, naar han ikke vil gøre Skade, kun understøtte og hjælpe dens vise Virksomhed. Stahl vender sig derfor skarpt mod de voldsomme og kunstige Indgreb over for Naturen, som ogsaa tidligere „Hippokratikere", som den store engelske Læge Sydenham,

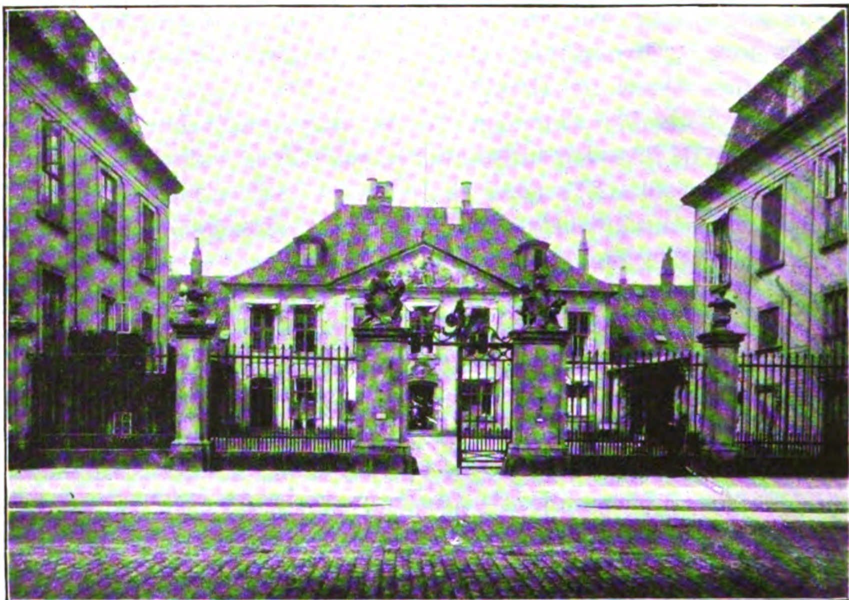
havde anvendt mod Sygdomme; han ansaa Brækmidler, Aareladninger, Klysterer, al Slags Medicin som Opium mod Feber og Kopper, selv Kinin mod Koldfeber, for skadelige; naar Læger anvender saadanne Midler, og deres Patienter kommer sig, er det ikke formedelst, men paa Trods af disse Kure. De eneste gode Indgreb er Kirurgiens. Naturen skal blot have Ro til at helbrede Sygdommen, den ved bedst Besked, selv Feberen skal ikke modereres. En tarvelig Levemaade, Motion, Vanddrikken, ikke Medicin er Hovedsagen. Men Lægens Hjælp til Naturen er ikke Rutine, kan ikke læres; den er en genial Intuition, en guddommelig Inspiration; og da de fleste Læger ikke ejer den, gør de langt mere Skade end Gavn.*)

Stahls Synspunkter faar stor praktisk Betydning i den danske Medicin, selv om de ikke faar Udtryk her hjemme i noget stort og selvstændigt Værk; Christian VI's tyske Livlæge Carl udgiver her i København et Skrift „Medicina universalis im Wasser und Mässigkeit", der hævder Naturlægemetoden. Stahls Anskuelse deles imidlertid af næsten alle Tidens fremtrædende Mænd, Læger som Andr. Hojer i hans Disputats (1717) og Johannes Buchwald i hans smukke Alderdomsværk om Saarbehandling (1736); det er dem, der gaar igen i Holbergs bidske Domme over Tidens Læger og i hans Anvendelse af stadig Motion og tarvelig Levemaade; Holbergs Ideer er her som overalt hele Tidens; klarest og tydeligst fremsættes de af den dygtige og forstandige Erik Pontoppidan i et af Afsnittene i hans Roman „Menoza": „Jeg spurgte Lægen, om han var for at give sine syge mange Lægemidler; han svarede: Nej, jeg har intet Haab om at kunne øse mindste Sundhed ind i Legemet, men vel ved en eller anden Ting at rydde Sundheds Forhindringer af Vejen og deri komme Naturen til Hjælp, saalænge den selv er i Bevægelse og arbejder paa at bryde igennem; for øvrigt mener jeg, at Sundhedsmidler selv gør mange syge, ja døde før Tiden.... den bedste Cura er at forekomme Sygdommen, hellere end at fordrive den, det koster mindst Penge og mindst Smerte. Vil man have en god Recept til et Betryggelsesmiddel imod næsten alle Sygdomme, da giver jeg den hermed, skønt ej til min eller mine Hrr. Kollegers Fordel, saafremt den bliver brugt af mange (hvilket jeg dog tvivler paa), og derfor giver jeg den desto dristigere: Recipe serenitatis animi, motus corporis &

*) Den berømte hollandske »Hippokratiker« Boerhave siger derfor: »Naar man sammenligner det gode, et halvt Dusin sande Æskulapssønner har udrettet, med alt det onde, den talløse Mængde Doctores har voldt Menneskeheden, saa kommer man utvivlsomt til det Resultat, at det havde været bedre, om der aldrig havde været Læger«. — Stahl bryder dog med sine Principper ved sine »rensende« balsamiske Piller (Antimon og Aloë), der skaffede Vaisenhuset i Halle store Rigdomme.

frugalitatis, ana ɔ: tag Sindets Renhed, Legemets Bevægelse og Maadelighed i Mad og Drikke.... Naturen trænger kuns til lidet; dens Varme kan kun fordøje en vis Del; bebyrder man den blot af Vellyst med mere, da bliver det overflødige, som skal fordøjes, staaende og forvandles til sure og usunde Vædsker." Ord, der er som fra i Dag.

Et Omraade, hvor disse ny Synsmaader gør sig gældende, er i Betragtningen af de store Pestepidemier, der hjemsøgte Mennesker og

Frederiks Hospital.
Opført 1752 ff. af Arkitekterne Eigtved og Thurah som Danmarks første Sygehus.
Fotografi.

Dyr. I et lille Skrift, som Københavns Læger udgav under den store Pest, der 1711 bortrev ⅓ af Københavns Indbyggere, nævnes de gamle Aarsager og Midler: Guds Vrede og Bod kun en passant af Høflighed; Lægernes Syn er her helt „oplyst"; om Sygdommens Aarsag og Natur siger de intet at vide, men som Midler mod den anbefales Afspærring, Renlighed, Desinfektion med ren Kalk og Svovl. I den Diskussion om Aarsagerne til de ødelæggende Kvægpestanfald i 1740erne, som Medlemmerne af det medicinske Fakultet, Buchwald og Detharding, førte i „Videnskabernes Selskabs Skrifter" for 1745, og hvori ogsaa Holberg deltog som Godsejer, er de enige om, at Lægemidler ikke hjælper; men som Aarsag anføres nu — efter de hollandske Forskere Leuwenhoecks og Hartsoekers Undersøgelser — mikroskopiske „Insekter, hvilke af Kvægets Legemer ved Respiration fordeler sig i Luften og tilligemed

den trænger sig ved Indaanding ind i andre Legemer" og frembringer Forgiftning. Holberg giver som sædvanlig sin Mistro til Lægerne frit Løb, men er her af samme Mening som sine Kolleger.

Ved Siden af disse ny Synsmaader i Medicinen, der har stor Betydning ved at fremhæve en forstandig Diætetik over for Tidens Umaadehold, Aareladen og Medicineren, viser der sig ogsaa paa andre Omraader Fremskridt inden for Lægevidenskaben: i *Kirurgiens* og *Fødselsvidenskabens* store Opsving. Ogsaa de er Led i den fælles europæiske Bevægelse. I Frankrig og England havde fremragende Kirurger, ikke mindst de kgl. Livlæger, naaet til før ukendte Resultater, f. Eks. ved Davids Stæroperationer; ny Instrumenter var opfundet som Fødselstangen; Anvendelsen af Mikroskopet havde muliggjort en før ukendt Forstaaelse af Forplantningsprocessen; der var grundet Hospitaler og Fødselsstiftelser med Undervisning i Fagene, f. Eks. Berlins Sygehospital med 300 Pladser 1727 og den første Fødselsstiftelse i Paris; der var stiftet kirurgiske Akademier (Paris 1731) og udgivet kirurgiske Tidsskrifter og Haandbøger, f. Eks. af den danske Kirurg J. B. Winslow, der virkede i Paris, og hvis Haandbog i Anatomi (1732)* benyttedes over hele Europa. Gennem denne Udvikling var Kirurgien bleven en Videnskab, og dens Udøvere havde hævet sig selv i det almindelige Omdømme.

Kirurgen Simon Crüger.
Maleri fra Kirurgisk Akademi.

Disse ny Bevægelser inden for Kirurgien indføres her hjemme af to Barberkirurger, Ditmarskeren *Johs. de Buchwald* (1658—1738) og især af hans Elev *Simon Crüger* (1687—1760). De var begge oprindelig Barbersvende, foretog som Svende lange Studierejser til Europas første Kirurger og Medicinere og bliver begge Livkirurger hos Frederik IV. Med Buchwald naaede en Kirurg for første Gang inden for Universitetet og holdt Forelæsninger for Medicinere og Kirurger — rigtignok var han som forhenværende Barbersvend Genstand for sine Universitets-

kollegers Spot, bl. a. Holbergs, der i „Peder Paars" fremstiller ham som *Jens Blok* paa Anholt,*) men han og Kirurgien kom derind. Han var en fremragende Operatør og Lærer; han holdt for første Gang Forelæsninger over Fødselsvidenskab og var virksom ved Indførelsen af Jordemodereksamen 1714. Crüger faar 1736 oprettet en ypperlig anatomisk-kirurgisk Læreanstalt med Bibliotek, Præparater og Mikroskoper — rigtignok uden for Universitetet — og faar indført offentlig Eksamen for Kirurger, medens Universitetets Eksaminer holdtes for lukkede Døre. Blandt andet ved hans Virksomhed faar Danmark ogsaa sit første egentlige Hospital, Det kgl. Frederiks Hospital (1752), hvortil knyttedes en Fødselsstiftelse, begge Dele med Klinik for de medicinske og kirurgiske Studerende; de tidligere militære Hospitaler som Søkvæsthuset og Epidemihospitaler som Pesthuset paa Vesterfælled havde kun været benyttet som Hospitaler i Krigs- og Epidemitider. Ved Buchwalds og Crügers Virksomhed bliver Kirurgien en Videnskab her i Landet, og fra det kirurgiske Akademi udgik i Aarhundredets Slutning ypperlige Læger.

Man søgte følgelig dengang som nu en forfnuftmæssig *Forklaring af Livsfænomenerne*, af Organismens Funktioner. Man havde i det 17. Aarhundrede søgt det gennem anatomiske Undersøgelser; som Følge af de store Opdagelser paa Fysikkens og Kemiens Omraade i det 18. Aarhundrede prøvede man nu at forklare Livsfænomenerne som Udslag af fysiske og kemiske Processer, ofte for meget ad rent spekulativ Vej. Et Omslag sker ved Schweitzeren Albrecht v. Hallers store Værk „Grundrids af det menneskelige Legemes Fysiologi" (1757—66), hvori han samler hele Tidens fysiologiske Viden og sætter Eksperiment i Stedet for Spekulation; han fremsætter her Læren om Musklernes Sammentrækning og om Nervernes Evne til at lede Indtryk fra Omverdenen. Disse ny Synsmaader vinder ogsaa Indpas her hjemme, særlig gennem Hallers Elev Oeder; i 50erne og 70erne behandles af danske Forfattere Læren om Musklernes Irritabilitet, om Aarsagerne til Blodets røde Farve (Jernet), om Aarsagen til Legemets Varme (Gnidning).

Alle Tidens Bevægelser sætter sig Spor i dansk Lægevidenskab.

5. **Almindelig Oplysning.**

I den første Halvdel af det 18. Aarhundrede gør den almindelige Oplysning store Fremskridt. Først begynder de ny Videnskaber: Statsvidenskaberne og Naturvidenskaberne at gøre sig gældende i den

*) Han omtales derimod med Højagtelse af fremragende Mænd som Ole Rømer og I. B. Winsløw.

højere Undervisning ved Siden af Teologien. Dernæst breder aandelige Interesser, almindelig Viden og finere Levemaade sig blandt Borgerstanden. Endelig lægges der den første Grund til en *Folkeskole*, hvorved ogsaa de laveste Samfundslag hævedes op af deres Uvidenhed.

Det bliver kun for en forholdsvis ringe Del *Universitetet*, der støtter de ny videnskabelige Krav. Det var væsentlig en Præsteskole; Holberg takserer 1729 Tallet af de Studenter, der ikke studerede Teologi, til højst et Dusin; og Professorerne vilde kun ugerne gaa med til Forandringer af Studieplan og Metode; ved Universitetsreformen 1739 bliver alt væsentligt ved det gamle. Paa eet Punkt blev man dog nødt til at give efter, fordi det var Staten, der krævede det. Enevælden med dens centraliserede Styre havde Brug for et stort Antal Embedsmænd med faglig Uddannelse; man havde foreløbig, hvor der var Tale om Hverv, der krævede lidt mer end almindelig Rutine, maattet benytte Lærde eller Gejstlige, der sad inde med Arbejdsdygtighed og praktisk Sans som Ole Rømer, Hans Gram og Bartholomæus Deichmann, eller maattet nøjes med Folk uden Uddannelse; to af Københavns Politimestre Erik Torm og Chr. Fædder var saaledes forhenværende Lakajer. Nu bliver der 1736 ved Siden af den teologiske Eksamen, som var Universitetets eneste, indført en *juridisk*, der skal skaffe Embedsmænd med Kundskab i Statsvidenskaben. Derimod faar de andre af den ny Tids Videnskaber foreløbig ikke Tilknytning til Universitetet, men skaber sig Institutioner uden for det; Kirurgien faar sit „Teater“ paa Købmagergade, og for de økonomiske Videnskaber og Naturvidenskaberne oprettes der — efter at A. G. Moltke forgæves har forsøgt at faa Universitetet til at tage sig af dem — en Centralinstitution paa Charlottenborg. Rundtom i Europa havde man i denne Tid uden om Universiteterne oprettet „*Akademier*“, der skulde uddanne de unge til Statstjenesten gennem Studium af den ny Tids praktiske uteologiske Videnskaber; der gjordes her hjemme et Par Forsøg i den Retning; 1747 oprettedes der et *Akademi i Sorø*, hvis Undervisningsplan var lagt efter Holbergs moderne Ideer; men Foretagendet mislykkedes, det blev nærmest en Junkerskole og gik snart i Staa; en lignende Institution, „Seminarium Fredericianum“ fik Erik Pontoppidan 1750 oprettet i Bergen, hvor den bestod til 1808. Andre Midtpunkter fik Aandslivet i de lærde Selskaber, der grundedes efter italiensk og fransk Mønster: „Videnskabernes Selskab“ (1742), „Det kgl. danske Selskab“ (1745) og „Selskabet til Forfremmelse af de skønne Videnskaber og til Smagens Udbredelse“ (1759); de udfolder alle en betydelig videnskabelig og litterær Virksomhed, udgiver Arbejder af Medlemmerne; Videnskabernes Selskab begyndte ogsaa den første systematiske Kortlægning af Danmark.

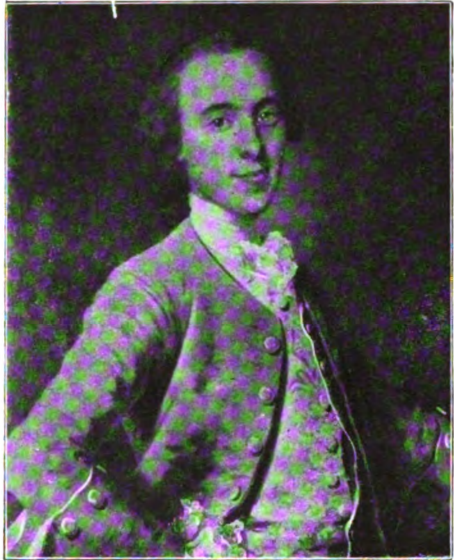
Et Supplement til den praktiske *Verdensmandsdannelse*, som hverken

Universitetet eller Latinskoler gjorde Forsog paa at give, og som var nødvendig i den ny Tid, havde man længe søgt gennem Rejser til Udlandets Kulturcentrer. Overmaade mange af Tidens ledende Mænd har ogsaa uddannet sig ved tit aarelange Ophold i Udlandet; Pontoppidan, Professor Chr. Thestrup, Genealogen Terkel Klevenfeldt, Bogsamleren Henrik Hjelmstjerne og mange andre besøgte de samme Lande som Holberg: Tyskland, Holland, Frankrig, England; Biskop Hans Trellund var i flere Aar Feltpræst ved de danske Tropper i Italien; Navigationsdirektør Lous besøgte Orienten; P. v. Haven opholdt sig ligesom Poul Vendelbo længe i Rusland; Kirurger som Johannes de Buchwald og Simon Crüger, Apotekere som Cl. Seidelin og Thomas v. Westen foretog aarelange Svende- og Studierejser gennem en Mængde af Europas Lande. De omgikkes der mærkelige og lærde Folk; flere af dem, som Klevenfeldt og Hjelmstjerne, bragte Samlinger af Bøger med hjem eller, som Apoteker v. Westen i Odense, Ambrosius Stubs Omgangsven, Samlinger af Musikinstrumenter, italienske Malerier og Rariteter. Ved Siden af noget Snobberi for fremmed Kultur, som Holberg og Falster og andre satiriserer over, opnaaedes ad denne Vej ikke lidt af den Verdensmandsdannelse, som Tiden krævede.

Men ogsaa uden for de lærdes og vidtberejstes Kreds, for det *jævne Borgerskab*, højnes det aandelige Niveau. De fredelige og gode Tider hævede Levefoden, forfinede Livet og gav Tid og Raad til aandelige Interesser. Men mange andre Faktorer hjælper her til. *Pietismen* er en af de vigtigste. Den har for Borgerskabet en lignende vækkende Indflydelse som Grundtvigianismen et Aarhundrede senere for Bondestanden og Indre Mission for Fiskerbefolkningen. Den virker ogsaa paa mange andre Maader kulturfremmende; den udjævner i denne den honnette Ambitions Tid Standsforskellen; ved de gudelige Forsamlinger sad Folk af det højeste Aristokrati, unge Pager fra Hoffet som A. G. Moltke og jævne Haandværkssvende paa Bænk sammen og følte sig som Brødre og Søstre. Den bidrog — sammen med hele den kulturelle Fremgang — til at højne Moralen, til at fremme Maadehold i Spise og Drikke (Chokolade, Kaffe og Te begyndte at afløse de stærke Drikke) og til at udrydde de lange Eder, den ubeherskede Skælden og den plumpe Tone, der var almindelig og ogsaa spores i meget af Tidens Litteratur. Holbergs „frie Expressioner“, der o. 1720 snarest havde været ret moderate i Forhold til Skik og Brug, ansaas o. 1750 til hans store Forundring og Forargelse for usømmelige, saa at han for at føje „de pene Tider“ maatte „mynstre“ de ny Udgaver af sine Skrifter for dem, noget han dog gjorde med nænsom Haand.

Samtidig med Pietismens Inderliggørelse og Forfinelse af Aandslivet bidrog *Avisernes* Udbredelse mægtig til at udvide Borgerstandens

Synskreds. Læsning af Aviser havde allerede fra Tiden o. 1650 været anvendt som et Hovedmiddel i den ny „politiske“ Dannelse; rejsende Adelsmænd holdtes til Avislæsning, Holberg faar den i Skolen i Bergen anbefalet af en af sine Lærere, ved Bordet i det ridderlige Akademi i København oplæses og kommenteres Aviserne paa Postdagene af Lærerne (paa Kommunitetet og paa Herlufsholm læses derimod Stykker af Bibelen eller historiske Forfattere). Omkring 1720 bringer den dygtige Kancelliraad Joachim Wieland († 1730) sine danske Aviser op paa Højde med de tyske, franske og hollandske Aviser, der ellers i stort Tal læstes her i Landet; og under hans Efterfølger Mecklenburgeren E. H. Berling († 1750) faar de Udseende som moderne Aviser; de faar Kvartformat, spaltede Sider, politisk Del, Provins- og københavnsk Afdeling, Liste over fødte og døde, Skibsliste, Avertissementer o. s. v. Aviserne var jo sammenlignet med vor Tids smaa, kom kun et Par Gange om Ugen, og Efterretninger fra Udlandet kom sent, fra Berlin og Amsterdam brugte de 7 Dage, fra Rom og Petersborg en Maaned. Men det, at man nu pludselig kunde faa Besked ikke blot om sin egen By, men om de fjerneste Lande, om Storpolitik og Verdensmarkedets Priser var som en Aabenbaring, en uhyre Udvidelse af Horisonten og udviklede i høj Grad Almenfølelsen. I Tidens Litteratur — i Birkerods Dagbøger, i Falsters Satirer, i Holbergs Komedier — finder man en stadig gentaget Scene: Oplæsning af Aviserne paa Postdagene paa Postkontoret eller paa Værtshusene og „Sagkyndiges“ Kommentering af det læste.

Professor Jens Schielderup Sneedorff. Maleri i Privateje.

Læsningen af Avisernes lette Stof var en Forskole til Læsning af mere beskrivende og ræsonnerende Indhold. Da man kommer op i 1740erne, er Borgerskabet ikke blot velstaaende og interesseret, men ogsaa modnet til at bære den *store Litteratur af ræsonnerende og moraliserende Tidsskrifter*. De begynder egentlig med J. Riis' „Danske Spectator“ (1744) og kulminerer i Sneedorffs „Patriotiske Tilskuer“ (1761—63) og behandler alle mulige Emner, politiske, økonomiske, lit-

teræere, moralske og religiøse. Den voksende Læselyst i Borgerstanden ses ogsaa af den store Mængde af danske Værker og af Oversættelser af fremmede Værker, Rejsebeskrivelser, Romaner og populærvidenskabelige Bøger, som det nu kan betale sig at udgive. Holberg er ikke Aarsag til denne Bevægelse, den skyldes den stigende Velstand, Kultur og Opøvelse i Læsning; han baade bæres selv frem af den og fremmer den. Holberg, der i sin Ungdom har beklaget Mangelen paa dansk Litteratur, forskrækkedes over den Bevægelse, han selv havde været med til at fremme, og kunde undertiden ligesom Falster tvivle paa, om Bogtrykkerkunstens Opfindelse egentlig var et Gode.

Langt tilbage i Kultur stod derimod gennemgaaende Bondestanden og især Byernes Underklasse. Hverken Stat eller Kommune gjorde noget rigtigt for deres Undervisning, en Folkeskole eksisterede ikke. Undervisningen paa Landet besørgedes af bosatte eller omløbende „Degne“, ofte havarerede Studenter eller helt ukyndige Folk, og bestod kun i lidt Kristendomskundskab og Læsning. Endnu værre stod det til med det store Proletariat i Byerne, særlig København, af Soldater, Matroser, Smaahaandværkere og Arbejdsløse; Børnene drev der oftest om for Lud og koldt Vand, tit i hele Bander af Tiggere. Det er Pietismens Fortjeneste at have taget den Opgave op at bringe lidt Kundskab og Orden ind i disse Samfundslag og lægge Grunden til en virkelig Folkeskole. I København paabegyndtes Sagen 1706 af et Par af Præsterne, særlig Frans Thestrup og den senere Biskop Chr. Worm; ligesom Francke i Halle forfærdedes de ved Katekisationerne over Børnenes Uvidenhed og Forsømthed; de faar de slette Skoleholdere afsat, og ved frivillige Bidrag opretter de Kirkeskoler ved de fleste af Byens Kirker. Af endnu større Betydning var det, at Hofpræst Bluhme fik Frederik IV til at oprette 240 gode *Almueskoler* paa Kronens *Rytter-godser,* der udgjorde $^1/_6$ af Landets Jord; der skulde her undervises i Kristendomskundskab og Læsning samt, hvis Forældrene ønskede det, i Skrivning og Regning. Staten havde herved gjort Begyndelsen til at erkende det som sin Pligt at sørge for Almuens Undervisning.

6. Skønlitteratur.

I Skønlitteratur, Skuespilkunst og Musik følger vi i det 18. Aarhundrede ligesom i Videnskaben de Former og Grundsyn, som de førende Kulturlande havde udviklet. Af disse var det jo stadig *Frankrig,* der var toneangivende i Europa; den franske Indflydelse paa vor Skønlitteratur er da ogsaa meget stor; det er en Franskmand, Etienne Capion, der bygger vort første Teater; og det er er en anden Franskmand, René de

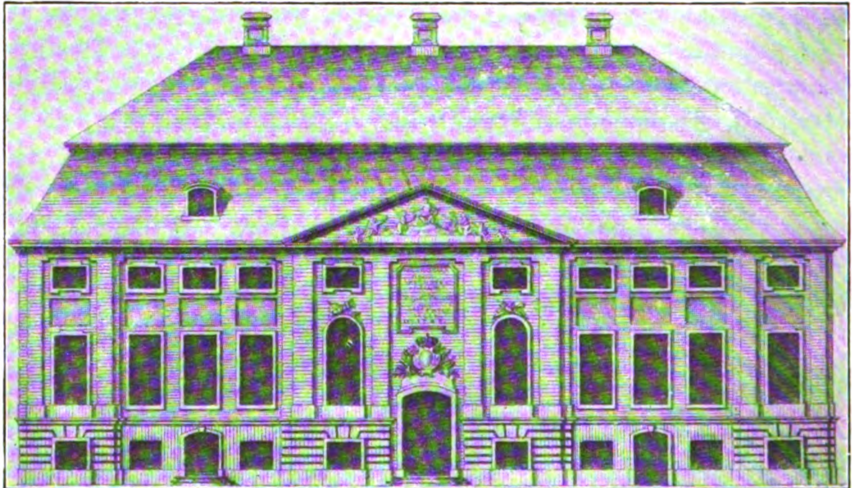
Montaigu, der fatter Planen om at opføre Skuespil paa Dansk paa denne Scene, instruerer vore første Skuespillere og skaber Traditionen paa vort Teater; og fransk Drama er Forbilledet for Holbergs Skuespildigtning. Af Folk fra et andet romansk Kulturland, Italien, grundes vor Opera og vor Ballet, og langt ned i Tiden er vore Kapel- og Balletmestre Italienere. Men Side om Side med Paavirkningen fra Frankrig gaar hele Aarhundredet igennem en følelsesbestemt tysk Paavirkning; i den første Del af Aarhundredet sætter den sin skønneste Blomst i den pietistiske Salmedigtning; fra Tiden omkring 1750 fortsættes den i den Digtning, som har sit Udgangspunkt i Klopstock og sin største Repræsentant i Johs. Ewald. Men de fremmede Synsmaader og Digteformer afpasses dog altid efter vort Folks Natur og Krav; den forfinede franske Hofdigtning vinder ikke Indpas saa lidt som det altfor følsomme i den tyske Digtning. Til den ny Borgerstand, der her som alle Vegne blev Litteraturens Bærer, passede bedst den jævne Forstandighed, der kom til Orde i Boileaus og Molières Digtning, og som ogsaa passede saa vel til vor største Forfatter, Holbergs, Aandsform.

Den første Del af det 18. Aarhundrede har paa væsentlige Punkter Betydning for vor Skønlitteratur. I den skabes dansk Teater og grundes et dansk Musikliv; der indføres en Række ny Litteraturformer: Dramaet, det satiriske Epos og Romanen; og for Udviklingen af vort Litteratursprog er Perioden af grundlæggende Betydning, mest for Prosaen, der her hjemme som overalt har en Guldalder. I det følgende skal der kort gøres Rede for Skønlitteraturens væsentligste Nyvindinger.

Tidens største litterære Bedrift er jo Oprettelsen af *den danske Skueplads* og Holbergs Komediedigtning. Ingen af Delene er dog skabt uden Forbindelse med den hjemlige Fortid; de har begge ligesom det 18. Aarhundredes Videnskab Forudsætninger i det 17. Aarhundredes Danmark. Der var i over 100 Aar spillet Komedie her hjemme af omrejsende tyske Skuespillerselskaber, der optraadte paa Byernes Raadhuse og Lavshuse eller opslog deres Boder paa Torvene. Deres Repertoire var imidlertid af en helt anden Art end Holbergtidens. Det bestod af sene og folkelige Udløbere af Renæssancens Drama med Emner af samme Art som dem, vi finder hos Shakespeare eller Calderon eller i Folkebøgerne, flikkede sammen af Skuespillerne selv efter et meget bredt Publikums Smag; de var fulde af spændende og eventyrlig Handling, Personerne var Eventyrfyrster og -prinsesser; Handlingen forlagdes fra Scene til Scene til helt forskellige Lande og Tider. Handlingen var Hovedsagen, Sandsynlighed og endnu mere Karaktertegningen Biting. Vi har ingen af disse Stykker bevaret, kender dem kun af Holbergs grove Parodi i „Ulysses von Ithacia“ og af

Plakaternes underlige Titler;*) helt kan man ikke bedømme deres Værd efter Holbergs Parodi; i hvert Fald morede man sig endnu paa Frederik IV's Tid over dem helt op til Hoffet.

Men Forudsætningen for Holbergs Teater ligger som sagt ikke her, men i det franske Drama fra Ludvig XIV's Tid, der fortrængte Renæssancens og dens Udløberes. Det var Udtryk for en finere Kultur, for Tidens større psykologiske Interesse og Viden og for fransk Sans for

Det ældste **Kgl.** Theater.
Stik i Thurahs »Hafnia hodierna«.

fornuftig Orden og Naturlighed. Hovedsagen var her ikke Handlingen, men Karaktertegningen; det vilde gengive Dagliglivet, ikke en fantastisk Eventyrverden, og den franske Virkelighedssans kunde ikke finde sig i, at Scenen skulde tænkes snart paa en Tid, snart paa en anden og henlagt til skiftende Steder; Teaterteoretikerne udtrykte — med behørig antik Hjemmel — dette i Reglen om „de tre Enheder". Men ogsaa dette Drama var vel kendt her hjemme før Holberg gennem Læsning og gennem Opførelsen af de franske Hoftrupper helt tilbage til Frederik III's Tid; der var ogsaa længe før Holbergs Tid skrevet et fortræffeligt dansk Stykke helt i den moderne franske Stil, nemlig Mogens Skeels „Grevens og Friherrens Komedie" (1678); det cirkulerede paa Holbergs Tid ganske vist kun i talrige Afskrifter, men dets

*) Titlerne minder ofte om de moderne Biografteatres, saaledes: »Elskovsspøgelset«, »Statua eller den i et Marmor Stenbillede forelskede Prinsesse Armida« (1707).

Eksistens viser, at der her hjemme tidlig var baade Forudsætninger for og Evne til at skrive Komedier.

Det ny, der sker paa Frederik IV's Tid, er, at Kobenhavns velstaaende Borgerstand begynder at modnes til at kunne bære et fast Teater, den begynder at faa Sans for andet end Eventyr og Spænding, at faa Interesse for at se sit eget Liv paa Scenen, ja endog for Karakterskildring. De „tilfældige“ Omstændigheder, der fremkaldte Oprettelsen af den danske Skueplads, var, at en foretagsom fransk Restauratør og forhenværende Teaterdekorator *Etienne Capion* 1721 fandt paa at opføre et Teater for ved Skuespilopførelser,*) Præmiemaskerader og Hasardspil at faa Afsætning for sine Spise- og Drikkevarer, og at samtidig et Medlem af den afskedigede franske Hoftrup *R. M. de Montaigu* fik den Tanke, at man kunde trække Folk til Teatret ved at opfore Skuespil paa Dansk; han samlede da og instruerede efter klassisk fransk Skole en Stab af Skuespillere, mest unge Studenter, og opforte et ypperligt Repertoire af dansk og fransk Drama, hvoraf Holbergs Komedier var Blomsten. Trods Stotte af Hoffet, og skønt høje Embedsmænd fra Centraladministrationen og Universitetet hjalp den ny Scene med Oversættelser og originale Stykker, lykkedes Forsøget ikke straks; Byen var endnu ikke stor nok til til Stadighed at fylde Grønnegadescenens 4—500 Pladser; Branden 1728 og Christian VI's pietistiske Regering var ogsaa Hindringer. Men da den ny Skueplads 1748 aabnedes paa Kongens Nytorv i Eigtveds smukke Bygning, blev Teatret en fast Institution i dansk Aandsliv; det kunde nu bygges med Plads til 782 Tilskuere og maatte endda snart udvides. Borgerne kunde nu fylde det. I det ny Teater paa Kongens Nytorv fortsattes Traditionen fra Grønnegadescenens franske Instruktion gennem Fr. Pilloy, der som ung havde spillet i Lille Grønnegade og nu blev Instruktør i det ny Teater, og der uddannedes her omkring Aarhundredets Midte en Stab af dygtige Skuespillere som den elegante C. P. Rose, den store Komiker Gert Londemann, den fine og skælmske Jfr. Anna Catherina Materna og Mad. U. Lenkiewitz; mest elskede Samtiden den straalende yndige Caroline Amalie Thielo for hendes ypperlige Spil baade i Tragedien og i Komedien; hendes pludselige Død 1754 i de samme Dage som Holbergs, — man sagde, at

*) Grønnegadeteatret laa paa Grunden mellem Ny Adelgade (Lille Grønnegade), Kongens Nytorv og Gothersgade. Façaden vendte ud mod Ny Adelgade og laa, hvor nu Nr. 6—8—10 ligger; bag Teatret laa Lysthuse og en Gaard med Stakit ud til Gothersgade. Teatret var en toetages Bygning med bred Kvist, dets Façade har næppe i det ydre adskilt sig synderlig fra de tre nuværende Bygninger; det blev nedbrudt 1738 og de 3 nuværende Bygninger opførtes vel i meget med Benyttelse af de gamle Mure og det gamle Materiale. Skuepladsen aabnedes med Molières »Den Gerrige«, Onsdag den 23. September 1722.

hun blev dræbt af sin Elsker, den russiske Gesandt Baron Korff, — vakte overalt stor Sorg.

Det væsentligste Resultat af Skuepladsens Oprettelse var dog, at den gav Anledning til, at Holberg skrev sine 35 Komedier efter Anmodning af „Mænd af de første Rangklasser“. De vurderedes allerede højt af Samtiden, citeres Gang paa Gang endnu i Holbergs Levetid som klassiske Værker, for øvrigt ogsaa til Stadighed af Holberg selv, der vel vidste, hvad han var værd; og de er jo en af den danske Litteraturs Skatte. Der skal kort skitseres et Par af deres væsentlige Ejendommeligheder. Holberg havde ikke, da han begyndte sin dramatiske Virksomhed, nogen praktisk Erfaring i den vanskelige Kunst at bedømme, hvad der tog sig ud paa Scenen; hans første Komedier som „Den Vægelsindede“ er derfor kun morsomme Læsedramaer, men taaler ikke Scenens Lys; han besad imidlertid i høj Grad af Naturen den sjældne Evne, „som ikke ejes af en blandt 1000“, at kunne skrive for Scenen; han erhvervede sig efterhaanden et stort teknisk Mesterskab; de bedste af hans Komedier er fortræffeligt opbyggede, og han formaar at lade sine Personer afsløre sig gennem Stykkets Handling og Replikker; han er en Replikkens Mester. Han kender Livet og Menneskene i rig Mangfoldighed; Studiet af Mennesker var efter hans eget Sigende paa Rejser og her hjemme hans kæreste; men mest kendte han Menneskelivet fra sin egen brogede og sammensatte Natur, som han ogsaa ivrigt studerede; han kendte fra sig selv *noget* af næsten alt det, der findes i hans Komediers store Portrætgalleri: Erasmus’ Disputersyge, Jeans franske Modegalskab, Sparenborgs Nærighed, Lucretias Vægelsind, Henriks spillende Lune og Jeronimus’ Gnavenhed. Hans Iagttagelser bundfælder sig ikke i hans Kunstnersind som teoretiske Betragtninger, men i et Mylder af *konkrete* Træk, af Vendinger og Ord, som er karakteristiske for de forskellige Mennesker, og som hans Fantasi saa, naar „Musen“, som han sagde, besatte ham, former til levende Mennesker.

Skuespillerinden Jfr. Thielo.
Samtidigt Stik.

En Side af Livet kendte han ikke fra sig selv, den store, der rummer Kærlighedslivets mange Afskygninger fra stille Tilbedelse til rasende Skinsyge. Den formaar han heller ikke at fremstille; hans Elskerpar er ganske konventionelle, eller han søger i Bevidstheden om sin Mangel andre Passioner som Drivfjeder for Komedien som i „Jeppe“ og „Kandestøberen“; thi „det er ganske ikke fornøden, som nogle foregive, at enhver Comodie skal ende med Ægteskab“. Hans Komedier staar i de lyriske Partier langt tilbage for de andre store Komedieskriveres som Shakespeares og Molières, hvem Livet her havde givet mere end nok af Erfaring. Men uden for dette Omraade er hans Menneskeskildring meget fremragende. Og han staar paa Højde med de allerstørste ved den festlige Humor, hvormed hans kølige Urørlighed tillod ham at betragte Livet, og ved hvilken han fomaaede at hæve sig beskuende op over det og over sig selv. Hans Komedier ejer i høj Grad den „Festivitas og Gayeté“, som han betragtede som „Theatrets Sjæl“ og det bedste Vaaben mod Dumhed, Vigtighed og Udygtighed i Livet.

Som alle Tidens Forfattere tager han ret suverænt sit Stof alle Vegne fra, Typer, Motiver, Morsomheder, ja hele Replikskifter. Men han omformer alligevel alt efter sin Personlighed og sit Folks Natur. Især hans første Komedier er fulde af levendegorende og aktuelle Enkeltheder fra Datidens København: det krogede Vimmelskaft, den franske Maries Tobakshandel, Helliggejstes Ur, der altid gaar forkert. Mest danske føles hans Komedier ved deres Jævnhed. Det, han skildrer, er „jævne Almues- og Haandværksfolk“, som det kun er „en fransk Grille“ at være for fin til at beskæftige sig med; ja han gaar endog ned til med den dybeste og inderligste Forstaaelse bag Komikken at skildre Bonden, hvis Person Samtidens franske Forfattere var enige om kun kunde anvendes i et Par muntre Farcescener, ikke som Hovedmotiv i en Komedie; ogsaa med Proletartjeneren, ja endog med Hestene, føler han. Han er heri et enestaaende Fænomen i Tiden.

Da Teatret paa Kongens Nytorv aabnedes omkring Aarhundredets Midte, havde Smagen forandret sig. Borgerstandens Fremgang i Velstand, Selvfølelse og Forfinelse mærkes her hjemme som i Udlandet i Komediedigtningen. Den ønskede ikke mere at se sig fremstillet i komisk Belysning, men vilde have sit Liv taget med Alvor og Følelse; den gamle Komedie forekom de mere forfinede Tider plump, man ønskede fin Konversation og den stigende psykologiske Viden gjorde, at man i Stedet for den gamle Komedies Fremstilling af kun herskende, typiske Karakteregenskaber forsøgte at fremstille Personlighederne i deres Sammensathed. I Frankrig bliver særlig A. C. Destouches Bærer af dette ny borgerlige, psykologiske og forfinede Konversationsdrama. Holbergs Komedier vedbliver at opføres, men den yngre Slægt som

J. E. Schlegel, Sneedorff, Suhm og Rothe betragter dem som gammeldags og plumpe ved deres Tone og ved det alt for jævne Milieu, de skildrer. Tidens Skuespil i den ny Stil af Charlotte Dorthea Biehl, Fru A. C. Passow, f. Materna o. a. staar som Kunst uendelig langt under Holberg; men de bringer noget nyt baade i deres nuancerede Menneskefremstilling og i deres Replikbehandling. Betegnende er det, at Borgerstanden paa denne Tid ogsaa faar Sans for Tragedien med dens forfinede Psykologi og rhetoriske Patos. Gamle og ny franske Tragedier oversættes og spilles under stor Deltagelse, særlig Voltaires Zaïre 1757. Samtidig kommer den alvorlige og patetiske Tone ogsaa frem i Lyrikken ved Klopstocks Indflydelse, men den bryder først ret frem i den følgende Periode med Ewald.

En af de Digteformer, som dansk Litteratur lige siden Reformationen havde yndet, var *den moralske Satire*. Den dyrkes ogsaa i denne Periode, men i moderne Former, med den store franske Satiriker Boileau som Mønster; det er for en stor Del Emner hentet fra hans Digtning, der gaar igen hos vore Satirikere lige fra Wilhelm Helt og Tøger Reenberg til Chr. Falster og Holberg: Verden betragtet som en Daarekiste, eller er selv Dyrene ikke bedre end Menneskene, eller er Verdens Daarskab til at le eller græde over. Men baade Falsters og Holbergs Satirer giver tillige morsomme Kulturbilleder fra Datidens Liv, Holbergs aabner tillige Indblik i Sider af hans Sjæleliv, som han ellers ikke viser frem. Helt nyt i dansk Litteratur var det at anvende *Eposets* Kunstform som Bærer af Satire og Parodi; ude i Europa havde man derimod langt tilbage parodieret Ridder- og Heltedigtningen fra Oldtid og Middelalder; Værker af den Art er Scarrons Virgiltravesti (1648) og Boileaus „Kor-Pulten“ (Le lutrin 1674). I „Peder Paars“ indfører Holberg 1719—20 denne Litteraturform her hjemme; det betydelige ved Værket er imidlertid ikke Parodien paa de gamle Heltedigte, som Holberg ogsaa ret hurtig opgiver, men det Galleri af enfoldige, vigtige, selvglade og jordbundne Mennesker, der med urokkelig Alvor føres os forbi, maskerede som Helte, Dydsmonstre, Vismænd; Satiren gælder ikke blot Frederik IV's Danmark, — i saa Fald vilde Digtet jo kun have historisk Interesse —, den afslører paa den mest barokke Maade noget, der er ejendommeligt for alle Tider, Modsætningen mellem det, vi er, og det, vi vil synes at være, mellem Skin og Virkelighed, det stadige og evig gyldige Emne for Holbergs Munterhed; Satiren er ikke lokal eller tidsbestemt, men universel, derfor morer den stadig.

Den af de ny Litteraturformer, der mest passede for det 18. Aarhundredes store læsende Publikum, var dog *Romanens;* dens brede Fortællemaade stillede ikke alt for store Fordringer til Læserens Opmærksomhed og Intelligens. Man havde lige siden Renæssancen bl. a. benyttet

særlig Rejseromanens Form til at belære Læseren om Samfundsforhold, religiøse Spørgsmaal o. l., som man ikke turde diskutere direkte; Fénelon havde i sin Roman „den unge Telemachos' Rejse" under Ludvig XIV's Enevælde fremsat sine frisindede Anskuelser om Statsstyrelsen, Defoe havde 1719 i „Robinson Crusoe" skildret Kulturens Opstaaen og Udvikling. I Rejseromanens Form giver to af Tidens betydeligste Forfattere, begge vidtberejste og belæste Mænd, deres Anskuelser om Statsstyrelse og Samfundsforhold, Moral og Religion; Holberg i „Niels Klims underjordiske Rejse" (1741) og Pontoppidan i „Menoza, en asiatisk Prins, der drog Verden omkring og søgte Kristne" (1742—43); deres Livssyn er forskelligt, men begges er fordomsfrit, Holbergs her ofte forbavsende dristigt ved den Ugenerthed, hvormed han gør alle Forhold relative ved at fremstille det, Tiden ellers betragtede som selvfølgeligt set fra forskellige Synspunkter i de forskellige underjordiske Stater. Disse Rejseromaner tilhører imidlertid en svunden Tid. Ny og epokegørende var derimod den Form for Romanen, der indledede med Richardsons „Pamela", der udkom Aaret før „Niels Klim"; her saa Borgerstanden for første Gang sit eget Liv med alle dets Smaating fremstillet som noget betydeligt; her anvendtes for første Gang en bevidst psykologisk Analyse af Sjælens daglige Tilstand, som man før ikke havde kendt; og her vistes som noget nyt, at ikke Adel og Rigdom er det vigtigste, men at en borgerlig Sjæls Dyd kan bringe Sejren hjem. Bogen vakte her hjemme samme Begejstring som overalt i Europa; den oversattes 1743 af Lodde og efterfulgtes af en Mængde af Tidens andre Romaner i Oversættelse; derimod varede det henved 50 Aar, før vi fik en original dansk Roman i Richardsons Maner. Begejstringen for disse borgerlige, psykologiske Romaner er os nu uforstaaelig, dengang betød de noget væsentligt nyt, de var et af Symptomerne paa Borgerstandens voksende Selvfølelse og Trang til at forstaa sig selv.

Rig er Tidens *lyriske Digtning*. Det meste af den er Lejlighedsdigtning, der kun har historisk Interesse. Digte til Bryllupper og Begravelser, snart formløst snakkesalige, snart som Wadskjærs iklædt al Barokkens Pomp. Op over det øvrige hæver sig *Stubs* og *Brorsons* bedste Digte ved deres Simpelhed, deres Musik og ved at give Udtryk for Sider af Sjælelivet, der er væsentlige og ens til alle Tider. I nogle af de mest bekendte af Stubs „Arier og Sange" berømmer han den Uafhængighed i Livet, der for ham var det højeste Gode, og som opnaas ved Nøjsomhed og ved kun at søge de Glæder, som ikke koster noget, Musik og Naturens Skønhed; eller den Finhed, der afvæbner Grovheden. Gennem Brorsons Digtning — „Troens rare Klenodie (1739) og „Svanesangen" (1765) — gaar lige fra hans tidligste Tid som en Grundtone en træt Sjæls

Længsel efter at frigøre sig for denne Verden; allerede i et af hans Ungdomsdigte mener han, at „var Verden en Ring af purest Ofirguld — den Demant derudi er dog vor Graves Muld“; i mange af Digtene i hans to store Samlinger tager denne Længsel Form af en Higen efter den mystiske Forening med Jesus, iklædt den gamle jødiske Kærlighedsdigtnings glødende Billeder af Brudens Længsel efter Brudgommen. Ogsaa Stub søgte paa sine sidste Aar, da han som fattig Skoleholder var havnet i Ribe i et af Nabohusene til Brorsons Bispegaard, at synge sin Sjæl til Ro i Digte om Jesu Kærlighed til Synderen og om det himmelske Jerusalems Herlighed. Baade Stub og Brorson elskede Musik, baade de gamle Viser og den søde italienske Operas Arier; mange af deres Digte er tilpassede til dem og gennemtrængt af dem.

Hans Adolf Brorson
Samtidigt Stik.

Der maa endnu gøres opmærksom paa den store Forandring, som Litteratursproget undergaar i Tiden 1740—65, større vistnok end i nogen anden Periode af dets Historie; det tilpasses i den til den ny Tids Krav. Det Prosasprog, som det 18. Aarhundrede overtog fra det 17., var uddannet af den latinske Humanisme, det var tungt og broget som Barokkens Kunst; det var fuldt af Fremmedord, tyske, latinske og franske; og dets Sætningsbygning var indviklet som Latinens og Tyskens, alle en Tankegangs Led samledes til een Komposition af overordnede og underordnede Sætninger. Holberg skriver endnu dette Sprog overalt, hvor han fortæller og ræsonnerer, omend gennemstraalet af hans Lune. Det passede imidlertid ikke til den ny Tids Popularisering af Litteraturen, der jo nu skulde kunne forstaas af alle, selv af „Fruentimmer“. De unge Litterater omkring 1740 rejser da ogsaa et ligefrem Felttog imod det, mest Eilschov og Sneedorff, idet de forlanger Fremmedordene erstattet med danske og den tunge Sætningsbygning afløst af Dagligtalens og det franske Skriftsprogs Ordføjning med sideordnede Sætninger. Trods Modstand af de ældre som Holberg sejrer denne Sprogrensning o. 1765; Fremmedordene er i Sneedorffs „Patriotiske Tilskuer“ forsvundne, Syntaksen er simpel, Sproget er helt vor Tids, allerede ved en Afgrund skilt fra Holbergs. Tidens Prosa er gennemsigtig og klar; det 18. Aarhundrede er i det hele en af vor Prosas store Tider.

7. Kunsten.

Tiden 1720—65 falder inden for den Periode af Kunstens Historie, der kaldes *Barokken*. Efter at denne henimod 1765 var bleven afløst af andre Retninger i Kunsten, klassiske, romantiske og naturalistiske, blev den i over 100 Aar foragtet som en „Forfaldsperiode“, fuld af pralende Svulst og af koket fransk Letfærdighed. Vi har lært at se, at

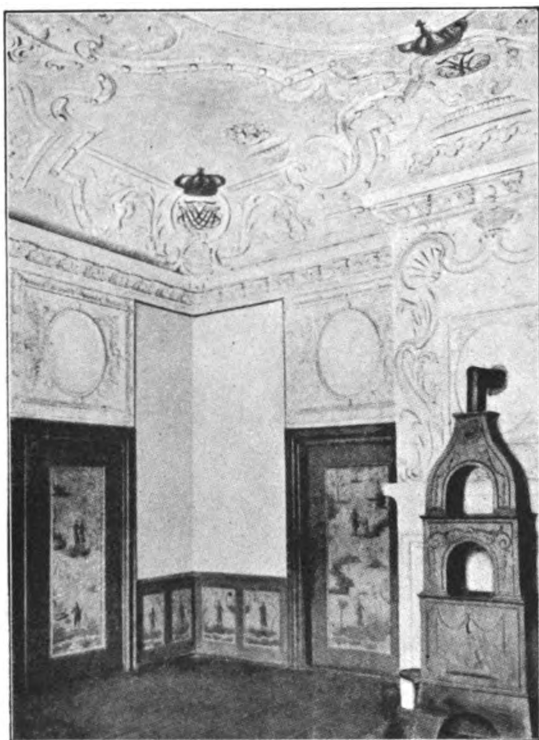

Nysø.
Fotografi.

den er Udtryk for noget af det ny og store i dens egen Tid: for dens Enhedsbestræbelse og Midtpunktsøgen, saaledes som det blandt andet viser sig i de mægtige, enevældige centraliserede Monarkier med deres Pomp og Pragt, og for den Stræben mod regelbunden Overskuelighed og Klarhed, som vi møder i Tidens Litteratur og Tænkning. Men den har ikke blot Værd som Udtryk for en svunden Tid; den har ogsaa skabt Værker af en Storhed og Skønhed, som kan glæde senere Tider, maaske ikke mindst vor Tid, der med sin Centralisering og sine Enhedsbestræbelser minder om Enevældens om end ud fra et andet Syn. Dette gælder særlig dens Bygningskunst; i dens Former har Tiden tænkt og drømt ikke mindre end i Videnskabens og Digtningens Former. Barokken er en af den danske Kunsts Storhedstider, og skønt

mange af dens ypperste Værker er gaaet tabt ved Brande og ved senere Tiders Uforstand, er der ikke mange Perioder af vor Kunst, der har flere og betydelige Værker at fremvise.

Naar *Bygningskunsten* i denne Tid staar saa højt, hænger det for en Del sammen med, at den sjælden har haft rigere og bedre Kaar at arbejde under. Gennem den kunde Enevældens Monarker mere end gennem nogen anden Kunst rejse varige Monumenter for deres Storhed; de kunde ogsaa i ganske anden Grad end deres Forgængere raade over deres Lands Midler. Christian VI kunde som bekendt til et af sine Slotte anvende lige saa meget, som alt Sjællands Jordegods var værd. Tidens Konger, selv den ellers lidet aandelig interesserede Frederik IV, er ogsaa alle passionerede for Bygningskunst, mest den stille Christian VI. Og som Fyrsterne deres Stormænd: U. Fr. Gyldenløve, Conrad Reventlow, J. L. Holstein, Chr. Lerche, J. S. Schulin, A. G. Moltke, J. H. E. Bernstorff: og mange andre; til at være en fornem Herre hørte egentlig Kærlighed til Bygningskunst.

Det kinesiske Gemak paa Clausholm.
Elling: »Slotte og Herregaarde«.

Omsorgen for Kunsten og Kunstnernes Uddannelse bliver under Enevælden som saa meget andet en Statssag, den centraliseres og organiseres. Opførelsen af ny og Tilsynet med gamle Bygninger bliver et helt Departement under en *Generalbygmester*, en høj og vellønnet Stilling. Af Tidens Bygmestre er flere, og blandt dem de betydeligste, danske, saaledes *J. C. Ernst, Nicolai Eigtved* og *Laurids Thurah*. Men Landet kunde endnu ikke selv yde Kunstnere og Haandværkere til Opførelsen og Udsmykningen af de mange store Bygninger med Billedhuggerarbejde og Malerier, Kaminer, Gobeliner, Smedearbejde og Møb-

ler. En overmaade stor Del af de Kunstnere, der virker her hjemme, er da ogsaa fremmede og tilhører den store internationale Koloni i København, Italienere som Brødrene *D.* og *M. Pelli,* Franskmænd som *L. A. le Clerc, N. H. Jardin* og *J. F. Saly,* Tyskere som *W. F. v. Platen, E. D. Häusser, Joh. Sal. Wahl* og *Marcus Tuscher,* Svenskere som *Joh. Hörner* og *C. G. Pilo.* Under Enevælden gaar Regeringens Bestræbelser imidlertid ud paa, efter de herskende økonomiske Teorier, at blive selvforsynede med Kunstnere; den støtter derfor først de forskel-

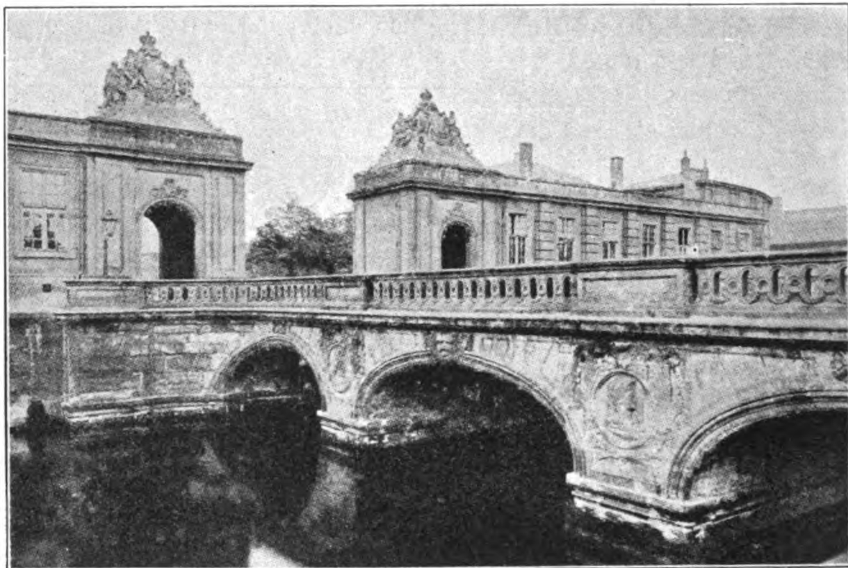

Christiansborg Ridebane.
Elling: »Slotte og Herregaarde«.

lige Kunstneres private Elevskoler som Hofmaleren *H. Krocks* Tegneskole i det „Gamle Posthus“ bag Børsen og senere Eigtveds Værksteder og Skoler, der skulde tilfredsstille Behovet til Christiansborgs Udsmykning; og 1754 overtager Staten paa Eigtveds Initiativ Kunstnernes Uddannelse ved at gøre den gamle Malerskole til et kongeligt *Kunstakademi* for Malere, Billedhuggere og Arkitekter. Dets første Præsident blev den meget alsidig interesserede A. G. Moltke. Til Kunstnernes Uddannelse skaffes Materiale i en god Samling af Antikker; delvis har ogsaa den nyoprettede *kgl. Malerisamling* dette Formaal. Moltke havde selv ved Kunstkommissionæren Gerhard Morells Hjælp skabt sin ypperlige Malerisamling i Palæet paa Amalienborg; ved Palæets Indvielse fik han Frederik V gjort begejstret for Malerier, saa at han ikke blot til Pryd for Kongemagten, men ogsaa til Uddannelse for Landets Kunstnere gennem Morells Indkøb skabte Grundstammen til den kongelige Malerisamling; paa to Rejser til Holland købte han for 10,493

Rd. 171 for en stor Del meget fremragende Billeder, bl. a. El Grecos Mandsportræt og Rembrandts Kristus i Emaus.

Akademiets Lærere var 1754 næsten alle Udlændinge, og det blev ved Akademiets Indvielse ikke den danske Eigtved, men Svenskeren Pilo, der bød Kongen velkommen. I Løbet af det næste Slægtled havde Tidens store kunstneriske Opgaver og Akademiets Undervisning imid-

Marmorbroen.
Fotografi.

lertid skabt en Række danske Kunstnere og Kunsthaandværkere, der paa alle Omraader med Ære kunde afløse de fremmede.

Den Kunstart, hvori Tiden yder sit ypperste, er som sagt *Bygningskunsten;* Billedhuggerkunsten og Malerkunsten er for en stor Del kun til for at tjene Bygningskunsten, og i arkitektonisk Henseende er det de verdslige Bygninger, Slottene, Palæerne, Herregaardene og Borgerhusene, der har Betydning; vor eneste rigtige Barokkirke er Vor Frelsers Kirke paa Christianshavn, opført af Lambert v. Haven 1682—96.

Hvad der er ejendommeligt for Barokkens Bygningskultur i de Former, hvori vi faar den, er, at det gamle latinske Krav om Regelmæssighed, Symmetri og Orden, om, at Enkelthederne skal underordnes Helheden, sejrer over den nordiske Uregelrethed i Bygningen. Kirkebygningen havde vi her oppe modtaget fuldt færdig fra Italien, den havde altid været efter den latinske Aands Krav. Boligen havde derimod —

efter Landets Natur og Klimaet — bygget sig op inde fra, ikke som i Syden ude fra; derfor var den bleven uregelret; deraf de mange Udbygninger, Karnapper, Taarne; derfra Spirene og de høje Gavle. Ejendommeligt for nordisk Sind var ogsaa Kærligheden til Enkelthederne, til smukke Vindues- og Dørfatninger. Men med Renæssancen var den latinske Aands Sans for Regelmæssighed, der altid havde levet i Italien, ogsaa saa smaat begyndt at brede sig nordpaa i Boligkulturen; den havde vist sig i regelmæssig Plangivning i Renæssancens Gaard- og Haveanlæg, men i Bygningerne selv mest i Dekorationerne. Med Enevælden sejrer det latinske Ideal i Bygningskulturen som paa næsten alle Omraader, foreløbig i Overklassens Boliganlæg.

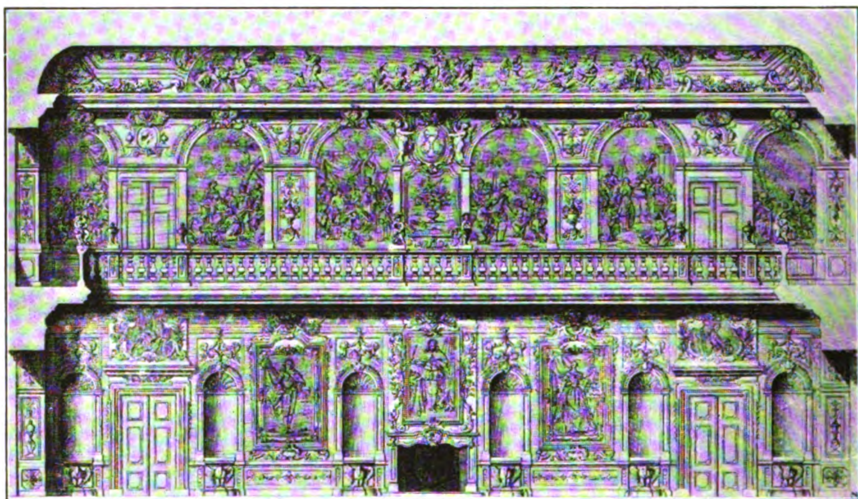

Enkelthed fra Pavillonerne ved Marmorbroen.
»Architekten«. 1927.

Det viser sig tydeligst i Façaderne af den ny Tids *Bygninger;* deres Ordning overses med et Øjekast i Modsætning til den nordiske Renæssances brogede Bygninger som Rosenborg; det er fælles for to tilsyneladende vidt forskellige af den ny Tids Bygninger som Charlottenborg (1672) og Amalienborg-Palæerne (fra 1740erne); alt samler sig her om Bygningernes Midtparti, der er anseligere end det øvrige; Etagerne holdes her sammen til et Hele af en Pilaster- eller Søjleorden, der strækker sig gennem dem alle helt op til den svære Gesims; de to Halvdele paa Siderne af Midterpartiet er fuldstændig symmetriske, og der arbejdes med store og ubrudte Flader; ingen Enkeltheder som Vinduesindfatninger gør sig gældende paa Helhedens Bekostning. I det indre samme symmetriske Ordning af Rummene om Midten med dens store Trappeanlæg og Sal.

Samme Enhed som i den enkelte Bygning gør sig gældende i Slottenes og Herregaardenes *Bygningskomplekser* Ladegaardens Bygninger, Hovedbygningen og Haven knyttes sammen til et Hele, symmetrisk ordnet om en Længdeakse, der gaar gennem Gaardens, Hovedbygnin-

gens og Havens Midte; Bygnings- og Havedelene paa begge Sider af Aksen er fuldstændig symmetriske. Haven er ikke til for sin egen, end mindre for de enkelte Træers og Blomsters Skyld; ogsaa den er en Del af det store arkitektoniske Hele; foran Hovedbygningen, som Fortsættelse af den, Terrassen med Trapper ned til Haven, regelmæssigt anlagt paa begge Sider af den lange Midtergang med Blomsterbede i regelmæssige Figurer, og Buske og Træer klippet som Vægge i Sale, Stuer og Korridorer. Vi kender disse pompøse, symmetriske Gaardanlæg

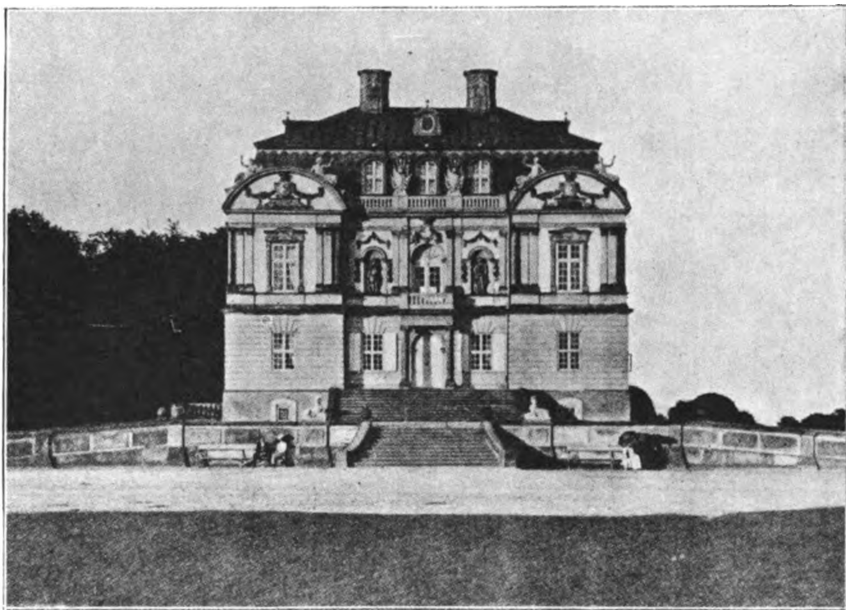
Snit gennem Riddersalen paa Hirschholm.
Stik i Thurahs: »Danske Vitruvius«.

fra mange af vore Herregaarde, fra Christiansborgs og Frederiksberg Slots Slotsgaarde; af Barokhaverne er kun faa Levninger tilbage som paa Clausholm og Lerchenborg, ellers kender vi dem kun fra Billeder.

Kravene om Overskuelighed og Regelmæssighed udvides fra Bygningskomplekserne til hele *Bydele* og *Byer*. Middelalderens Byer var planløst vokset op inden for Voldenes snævre Plads; nu opføres Bydele og Byer efter en bestemt Plan, som et Stykke Enhedskunst, hvor Gadenettet grupperes regelmæssigt om Hovedaksen, hvor Bygningerne saa vidt muligt er ens, med samme Hushøjde og samme Vinduesflugt. Det ny Turin, Karlsruhe og Mannheim er Byer af denne Type. Her hjemme har vi i Amalienborgkvarteret et Anlæg af samme Art.

Det er jo ikke saaledes, som det let i en skematisk Fremstilling kommer til at se ud, at det ny bryder frem med eet Slag og har været helt ukendt før; det har Forløbere baade i Bygningsidealerne, Gaard- og Haveanlæggene; men i det store og hele hører det dog Enevældens Aand

til, er Udtryk for den; faa Tider har heller haft en saadan Følelse for Rumformer som Barokken, eller har i den Grad tænkt og fantaseret i dem. Siden de store hellenistiske Monarkier og det romerske Kejserdømmes Tider havde man ikke kendt Bygningsanlæg og Byanlæg af Barokkens Format, havde hverken haft Midler, Plads eller Tanke derfor. Det ny i Tidens Bygningskunst slaar da ogsaa i Samtiden de unge med Begejstring, der var i Pagt med Tidens Idealer i det hele;

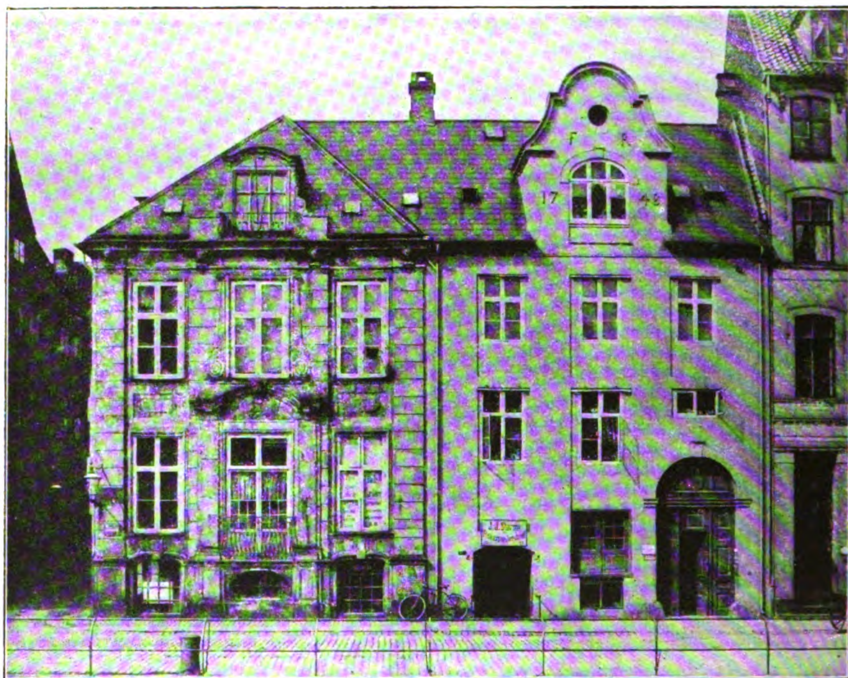

Eremitagen.
Elling: »Slotte og Herregaarde«.

naar Holberg beundrer det ny Turin, fordi „der er en saadan Symmetri i Bygningerne og en saadan Proportionalitet i Delene, at man skulde tro, at det ikke var Huse, man saa, men eet stort Palæ, der strakte sig i en umaadelig Længde“, og hvori Husene kun skelnes ved Billeder og Numre, — er det ikke noget individuelt hos ham, ikke blot Tegn paa den Selvfølgelighed, at han ikke er „romantisk“, det er et Udtryk for, at han ogsaa her saa noget af det, han beundrede i sin Tid: Enhed, Centralisation, Orden og Storhed.

Barokken antager rundt om i Europas Lande forskellige Former efter Landenes Natur. Den, som passer for vort Land, er den klare, klassiske Form, der er skitseret ovenfor; vi faar den i forskellig Omskrivning fra de Hovedlande, vi kulturelt staar i Forbindelse med: Hol-

land, Italien, Frankrig, fra det sidste vel i tysk „Oversættelse“. Men ligesom i de store Kulturlande tilpasses og omdigtes den ogsaa her hjemme efter Landets Natur og Omgivelserne, saa at den, selv hvor Detaljerne er Fællesgods, faar en særlig dansk Karakter, og det sker, selv naar Bygmestrene er fremmede. De fantastiske, svungne Former, som Barokken antog hos italienske og sydtyske Mestre, stod os fjernt; de har egentlig kun sat sig Spor i Thurahs skønne Spir paa Frelsers

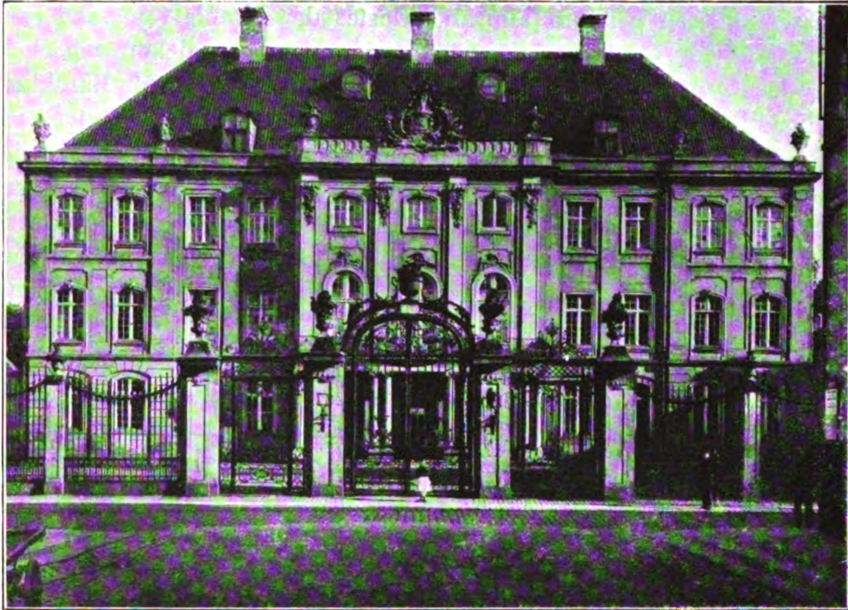

Københavnske Borgerhuse fra Midten af 18. Aarh. (Nybrogade). Fotografi.

Kirke med Sneglegangen, en sober Omdigtning af Borominis Kuppel paa St. Ivo alla Sapienza i Rom.

Det er *Holland*, der har givet Forbilleder for vore *ældste Barokbygninger*. For dets rige Købmænd og Godsejere var der skabt en intim, men dog fornem Boligtype, der med sine kølige brunrøde Murstensfaçader og Sandstensomkantninger stod godt til Kanalerne og Havernes lysegrønne Træer. Den passede ogsaa vel til danske Forhold og Omgivelser. I denne Stil opførte U. Fr. Gyldenløve 1672 sit Palæ paa Kongens Nytorv, det nuværende Charlottenborg, der egentlig indførte Barokstilen her hjemme; i den er nogle af vore smukkeste Herregaarde som Gavnø og Christianssæde bygget. Helt eller delvis i den opførtes

endnu i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede flere af vore gode Bygninger som v. Platens Operabygning i Bredgade (1701—03), og med stærke Drag af romersk Paladsstil Ernsts pompøse røde Kancellibygning paa Slotsholmen og saa sent som i 30erne det fantasifulde Palæ, som J. C. Krieger opførte for Grev C. F. Levetzau paa Hjørnet af Bredgade og Dronningens Tværgade. Disse Barokbygninger er imidlertid den sidste Indsats, som hollandsk Kultur gør i dansk Kunst; efter en

Berckentins Palæ (Odd-Fellow Palæet).
Fotografi.

vigtig aarhundredgammel Indflydelse gives der nu Plads for andre Strømninger, her som paa saa mange andre Omraader.

I Frederik IV's sparsommelige Tid afløses de brunrøde hollandske Murstensbygninger med deres lodrette Pilasterordning af de hvide og gule Slotte som Frederiksberg (1669—1709), det ældste Fredensborg og Odense Slot; de er opført i den ædle romerske Paladsstil, som Frederik IV havde lært at holde af paa sine Ungdomsrejser, og som den store svenske Arkitekt *Nic. Tessin* gennem sine Samtaler og Udkast genkaldte i hans Erindring. Ligesom de hollandske Barokbygninger er ogsaa de paa en skøn Maade bragt i Harmoni med danske Forhold.

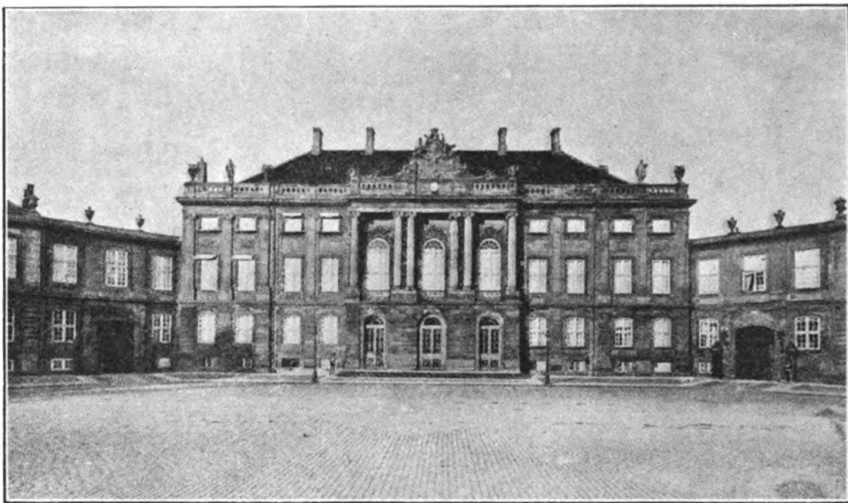
Den største Periode i Tidens Bygningskunst er dog Christian VI's og Frederik V's Tid. Hidtil havde paa Grund af Krigene og de daarlige økonomiske Forhold hverken Regenter eller Stormænd ret haft

Raad til at bygge som de ønskede det; de pragtfulde Udkast, som bl. a. Tessin havde givet til et kongeligt Residensslot, var bleven staaende paa Papiret. Nu fik de ved den lange Fredsperiode og de stigende Kornpriser Midler i Hænde. Der var til Udførelsen af deres Planer en Række fremragende Bygmestre: Generalbygmestrene *E. D. Häusser* og *Laurids Thurah* og Hofbygmesteren *Nic. Eigtved* og flere andre; alle var de uddannede gennem lærde teoretiske Studier og paa store Rejser i Barokkens Hovedlande, særlig Mellem- og Sydtyskland. Gennem Häusser, og især gennem Thurah, afløstes den simple romerske Proportionsstil fra Frederik IV's Tid af den pompøse, dekorationsglade sydtyske Form af den fransk-klassiske Barok, den Form for Barokken, der kommer den almindelige Opfattelse af Ordet nærmest. Eigtved repræsenterer en lidt senere Tid; han var en sjællandsk Bondekarl, der var rejst ud som Gartnersvend, var landet i Sachsen, hvor han havde faaet sin Uddannelse som Arkitekt hos selve M. D. Pöppelmann, Zwingerens Bygmester; han bringer med sig den lettere Smag i den klassiske Stil, der mest kommer til Orde i Dekorationen af Inderrummene, men ogsaa — om end i meget ringere Grad — i Bygningernes Arkitektur, og som kaldes *Rokokoen*. Det var uhyre meget, der bødes disse Arkitekter af Opgaver; Listen over de Slotte, Palæer, Herregaarde og Privatbygninger, som Thurah og Eigtved — hver for sig og i Samarbejde indbyrdes og med andre — i deres korte Levetid opførte og ombyggede, er overordentlig stor, og mange af deres Arbejder er betydelige. Af Tidens Slotte er de to største og pragtfuldeste, Häussers, Eigtveds og Thurahs *Christiansborg* og Thurahs Eventyrslot *Hirschholm*, gaaet tilGrunde og kendes kun af Afbildninger; de havde, om de var bleven staaende, sikret Danmark en betydelig Plads i Tidens Kunst.

Bevaret baade udvendig og indvendig er Thurahs lille festlige Jagt-Slot *Eremitagen;* det viser os alle den da kun 28-aarige Kunstners fremragende Egenskaber: hans store Herredømme over hans Kunsts Midler og hans Evne til at afpasse Stilen efter Bygningens Bestemmelse og Omgivelser, forskellig for et stort Slot som Hirschholm og en beskeden Landgaard som Holtegaard; det viser ogsaa den djærve Karakterfuldhed, der kendetegner alle hans Værker. Ved Bygningen af Eremitagen har han imidlertid ikke blot skabt en karakterfuld Bygning, passende til sin Bestemmelse; han har ogsaa løst den vanskelige Opgave at anbringe den lille Bygning saaledes paa den vide Slette, at den trods sin ringe Størrelse gør sig gældende i Omgivelserne og ikke griber forstyrrende ind i dem; liggende paa en lav Høj, hævet paa et højt Fodstykke og samlet i en tætsluttet kvadratisk Form hævder den sig selv, virker samlende i Landskabet og giver det forøget Værd.

Fra Häusser og Eigtved stammer det skønne Gaardanlæg med Bue-

gangene foran Christiansborg, der har overlevet Brandene. Det er som Gaardanlæggene i Almindelighed aksefast med Hovedbygningen og falder i to symmetriske Halvdele; men al Ensformighed er undgaaet ved, at Bygningerne er af forskellig Højde og Form, hvilket giver de afvekslende Silhouetter, som Barokken ynder, og noget aabent og frit; Anlægget var oprindelig tænkt lukket ved en Portbygning, men Eigtved ændrede paa en lykkelig Maade denne Plan ved Anbringelsen af de

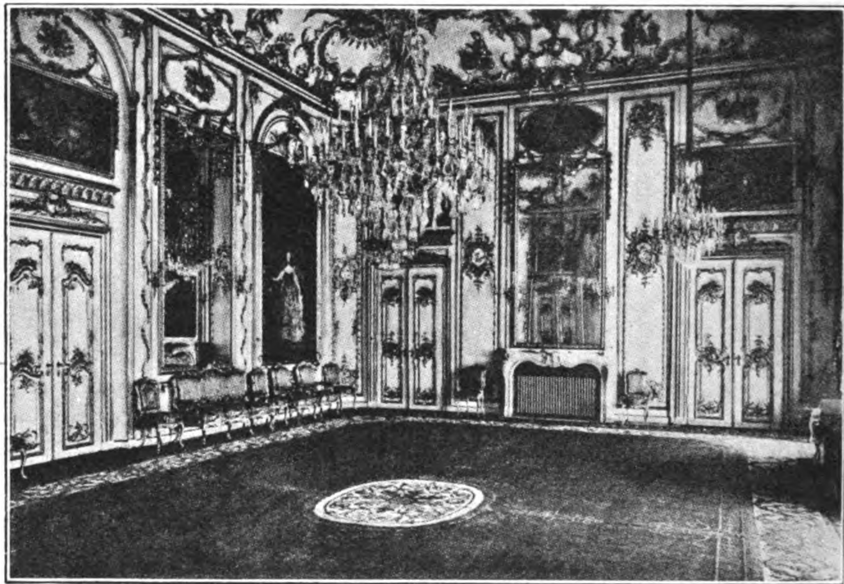

Amalienborg. Brockdorffs Palæ.
Elling: »Slotte og Herregaarde«.

to yndefulde Pavilloner og Marmorbroen med dens smukt svungne Linier. Hele Anlægget danner en organisk og levende Enhed.

Fra Eigtved stammer *Prinsens Palæ* (1743—44) og det første *Kongelige Teater.* Men hans største Værk blev dog Anlægget af *Amalienborgkvarteret* („Frederiksstaden“), en Opgave, der ikke blot bød paa en enkelt stor Bygning, men paa et helt Bykvarter med Gader, Pladser og Palæer. Det komponeredes som en Helhed med Midtpunkt i Amalienborgpladsens regelmæssige Ottekant omgivet af fire Palæer og en stor Kirkebygning i den ene Hovedakse; de fire Palæer byggedes ganske ens, skønt opført for fire forskellige Bygherrer, uden Hensyn til individuel Smag; ogsaa Bygningerne i de to „Amaliegader“ maatte rette sig efter Helhedssynspunktet; her opførte efter Approbation af Eigtved den dygtige mecklenburgske Arkitekt J. G. Rosenberg de 3 store Palæer: Greverne v. Dehns og J. H. E. Bernstorffs (Hornung og Møllers og Kong Georgs) og det fornemt tilbagetrukne Berckentinske Palæ (Odd Fellow-Palæet), ligesom Frederiks Hospital opført af Eigtved og

Thurah. Amalienborgpladsen blev en af Verdens fornemste og skønneste Pladser. Efter Eigtveds Plan skulde den have været omgivet af en Husrække af ens Højde, hvorved den vilde have faaet noget indelukket; nu blev ved en Rettelse af Marcus Tuscher de fire Palæer ved lavere Mellembygninger forbunden med Pavilloner; Pladsen fik derved det aabne og vide, som udmærker den fremfor Pladser af lignende Art som Vendômepladsen, og dens Silhouet fik Barokkens yndede afvekslende Rytme, der genfindes i Christiansborg Ridebane og i Schönbrunn

Amalienborg. Riddersalen i Moltkes Palæ.
Elling: »Slotte og Herregaarde«.

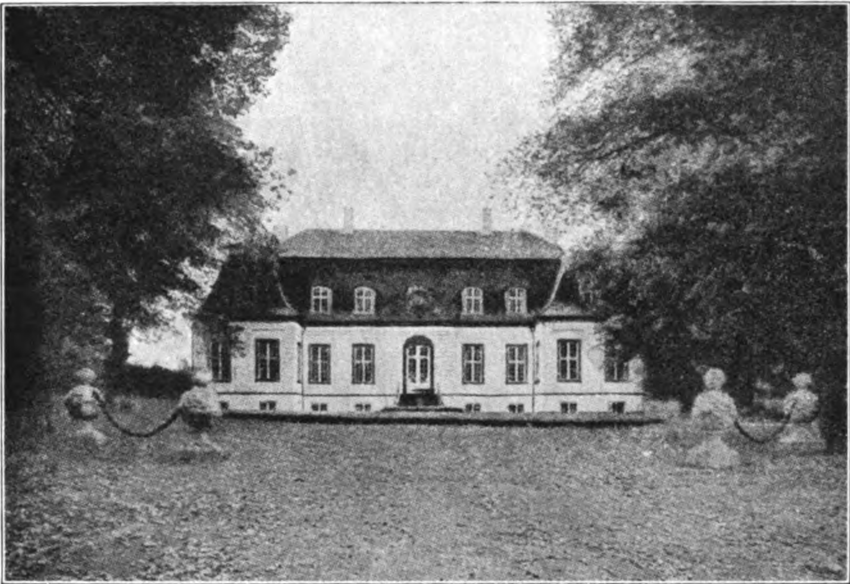
i Wien. Samlende og harmonisk til Pladsen kom *Salys* pragtfulde Rytterstatue til at staa, skønt skabt i en anden Stil, med Klassicismens rolige Linier. Derimod blev den paatænkte mægtige Kirke („Marmorkirken“) trods mange Projekter og Udgifter først opført 1894.

Ved Siden af de kongelige Slotte er der fra den velstaaende Tid 1730—65 bevaret en Række gode offentlige og private Bygninger i Barok: *Herregaarde* som det ypperligt komponerede Ledreborg, Lerchenborg, der opførtes af en af Eigtveds belgiske Konduktører, Valdemarsslots Gaardanlæg, Stiftamtmandsboligen i Viborg (1757).

I Ludvig XV's Tid gaar Smagen ogsaa med Hensyn til Bolig mere og mere bort fra det storladne og pompøse henimod det intime og hyggelige, mod en Tilbagevenden til „Naturen“; ud fra denne Trang skabes det enetages slotlignende Landsted, ikke beregnet paa Repræsenta-

tion, men paa komfortabelt Landliv, en Type som ogsaa Stormændene begyndte at foretrække for Land- og Byslottet. I denne Stil, lettere og yndefuldere ogsaa i Arkitekturen, havde Frederik den Store opført sit Sans-souci. Her hjemme holder denne Type sit Indtog med Joh. Sig. Schulins yndige Landsted Frederiksdal, opført af Eigtved eller af en Arkitekt af hans Skole.

I det *indre* af Tidens fornemme Bygninger er der samme Regelret-

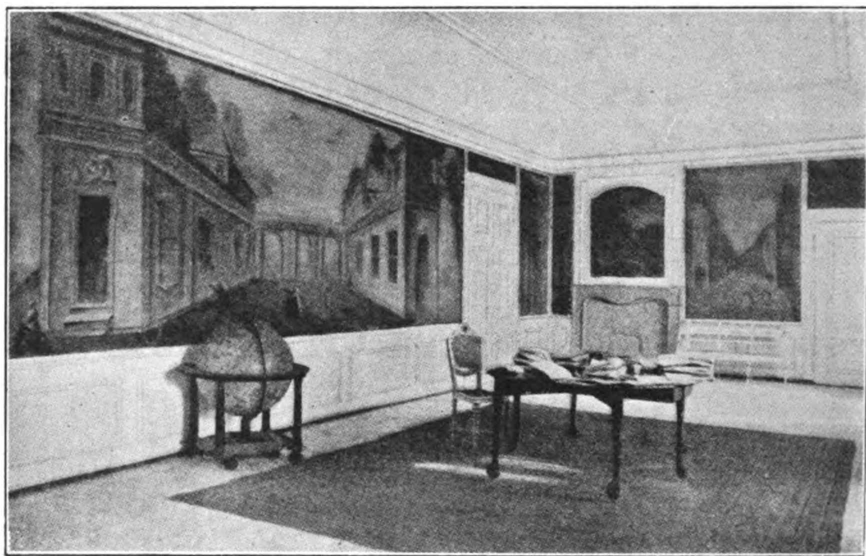
Frederiksdal.
Elling: »Slotte og Herregaarde«.

hed som i det ydre: i Midten en anselig Vestibule, hvorfra man ad det store „italienske“ Trappeanlæg*) kommer op til Riddersalen paa første Sal; ud til Siderne ligger saa de mindre Beboelsesrum forenede ved praktiske Korridoranlæg. Bygningens Indre afspejler sig i det ydre, saa vidt der ikke derved sker Brud paa Symmetrien; Midten af den, hvor Hovedrummene findes, hæver sig over Sidefløjene med de mindre anselige Rum, ligesom den anden Etage ogsaa i Bygningens Ydre markeres som den fornemste ved Vinduernes Højde og Udsmykning. Derimod afspejler det indre sig ikke i det ydre, hvis der derved sker Brud paa Helhedsvirkningen; de Fløje paa Christiansborg og Hirsch-

*) I den tidligere Tids Bygninger ligger Trappeanlægget udvendig, aabent eller i Trappetaarne.

holm, der rummede Kirken, adskilte sig ikke i det ydre fra Beboelsesfløjene.

I Hovedlinjerne af *Rummernes Udsmykning* samme Regelrethed, samme Sans for Helheden, særlig i den ældre Barok: Væggene deles som et Stykke Arkitektur ved Pilastre og Søjler i regelmæssige Felter; Malerierne anbringes i selve Vægfelterne og over Dørene som Dele af Væggen. Dog er Tonen her rigere og voldsommere; i virkningsfuld

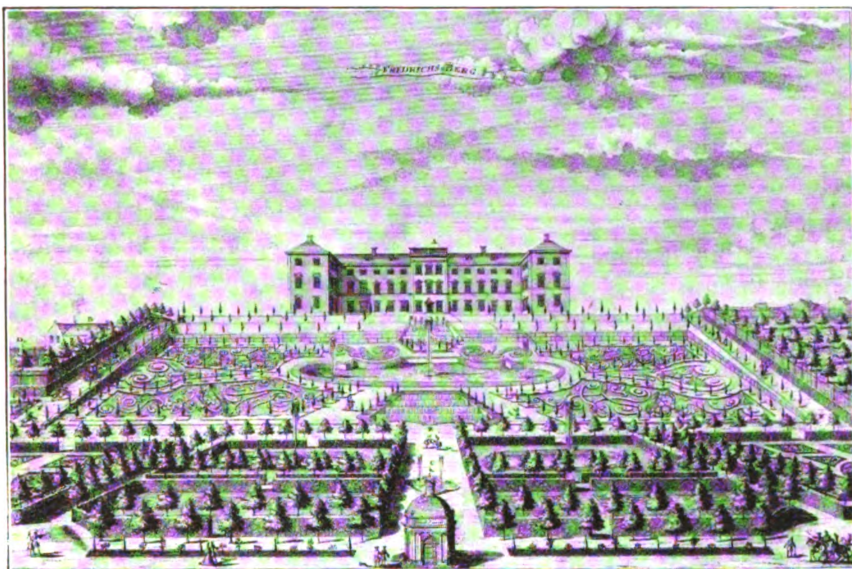

Bibliothekssalen paa Frederiksdal.
Elling: »Slotte og Herregaarde«.

Modsætning til de faste og rolige Vægge staar ofte Lofterne med deres rige Stukdekoration og Malerier, der fortoner sig i en malet Arkitektur og en overjordisk Verden. Denne Reaktion mod Arkitekturens kølige Regelrethed og Symmetri kommer endnu stærkere frem i Periodens sidste Del, Hertugregentens og Ludvig XV's galante Tid, i den før nævnte *Dekorationsstil, Rokokoen* (c. 1725—60). Man søgte da i Kunsten som i Livet bort fra de ordnede og pompøse Former fra Ludvig XIV's Tid henimod det intime, lunefulde og festlige; Boliger og Værelser gøres mindre og hyggelige; det varme Træ afløser det kølige Marmor; Farverne bliver lyse og lette, ofte hvidt og Guld eller rosa, æblegrønt, Sølv og lysegult. Mest giver denne ny Aand sig dog Udtryk i Dekorationsformerne; den lige Linje undgaas og erstattes med lunefulde Slyngninger og usymmetriske Mønstre; man søger Motiver i selve Naturen og i den nys opdagede kinesiske Kunst. Men betegnende er

det, at den ny Stil — ogsaa i denne Periode — væsentlig holder sig til Dekorationen. I den ydre Arkitektur bevares Sansen for Helheden og Symmetri; Rokokoens skæve og lunefulde Former bliver mest en Ornamentik, der staar i en pikant Modsætning til Hovedformernes Regelmæssighed.

Vi har fra Barok- og Rokokotiden megen god *Interiørkunst*. Et af de ældste store Barokinteriører er Audienssalen paa Frederiksborg,

Frederiksberg Slot og Have.
Stik fra 1718 efter Tegning af Marzelis.

udført af *Lamb. v. Haven* i 1680erne, et Stykke pragtfuldt Ludvig XIV's Stil tilpasset efter nordiske Forhold. Tidens pragtfuldeste Interiør var vel nok den forsvundne Havesal paa Hirschholm af Thurah; den strakte sig op gennem alle Slottets Etager; med sit tærnede Marmorgulv, sit ægte guldforgyldte Stukarbejde, sin Plastik, sine Loftsmalerier, Springvandet, der sendte en Straale paa 15 m i Vejret, sine Fontæner, der rislede i Marmorbassiner, har den været et enestaaende Barokinteriør. Skønne Rokokointeriører skabte Stormænd som A. G. Moltke og J. H. E. Bernstorff i deres københavnske Palæer; alt, Dørstykker, Gobeliner, Kaminer og Møbler var fra de ypperste franske Kunstnere og Kunstværksteder og dannede et enestaaende Hele; Riddersalen og Gobelingemakket med kinesiske Dekorationer i Moltkes Palæ paa Amalienborg er bevaret, medens det skønne Rokokointeriør fra Bernstorffs Palæ af

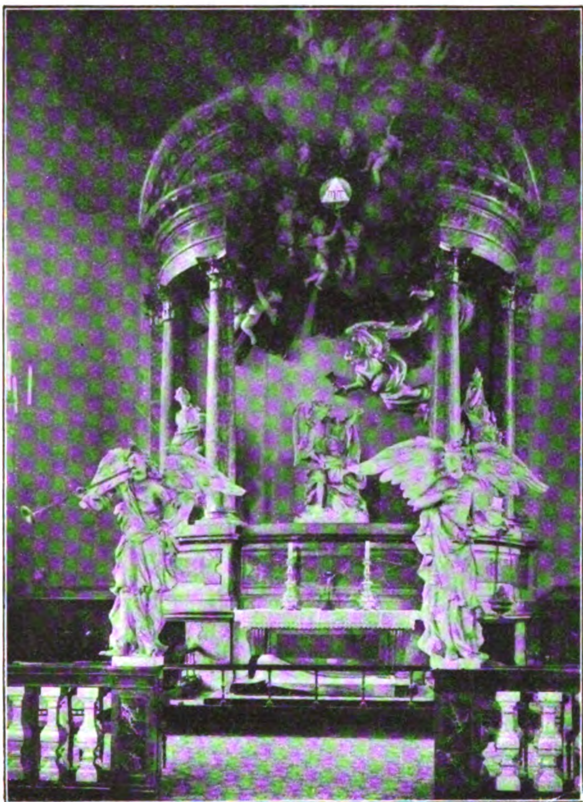
en senere Ejer er solgt ud af Landet. Af en enestaaende intim Skønhed er Bibliotekssalen i Schulins Frederiksdal med de dybe romerske Perspektiver i de hvide Vægge. Men ogsaa paa mange af vore Herregaarde som Clausholm og Selsø er der bevaret smuk Interiørkunst.

Et Led i Tidens Bygningskunst er ogsaa *Haveanlæggene*. Det ejendommelige for Barokkens Haver er ikke i og for sig, at de er geometrisk regelmæssige; det var ogsaa ejendommeligt for Renæssancens Haver. Det ny er, at de ikke blot virker ved Regelmæssighed i Bedenes Plan, men ogsaa i Interiørrum; de høje, klippede Hække dannede ligesom forskellig formede Rum. Det er *Nic. Tessin*, der ved sine Udkast til Clausholm og Frederiksberg Have indfører den ny Havearkitektur med Terrasser, Trapper med Kaskader imellem geometriske Blomsterparterrer, Busketter med Fontæner og Alleernes lange Perspektiver, der gaar over i den fri Natur. Efter Anlægget af Frederiksberg Slotshave 1703 følger ved Slotte og Herregaarde den ene store Barokhave efter den anden. De betydeligste af dem er de, vor største Havearkitekt *J. C. Krieger* anlagde ved Frederiksborg, Fredensborg og Frydenlund. De er nu næsten helt forsvundne, henimod Aarhundredskiftet afløst af engelske Parker, men de er ejendommelige og fornemme Udtryk for Baroktidens Kunst og Tankegang.

Tidens *Billedhugger- og Malerkunst* er ofte bleven fordømt som overfladisk, udadvendt og unaturlig. For at forstaa den maa man imidlertid have i Erindring, at ogsaa den — ligesom Havekunstens Værker — oftest ikke i første Linie er til for dens egen Skyld, men for at udgøre en Del af et Rum, være Led i et Stykke Arkitektur. Det er ikke i første Linie Naturalisme eller intim Fordybelse, der tilsigtes, men Monumentalitet og dekorativ Virkning.

I Billedhuggerkunsten er Hovedværket fra Aarhundredets Begyndelse (1697—1732) det prægtige *Alter i Vor Frelsers Kirke* paa Christianshavn; med det ophører den nederlandske Indflydelse, der i et Par Aarhundreder havde behersket den danske Kunst, og som i Plastikken havde haft sine sidste betydelige Udøvere i Medlemmer af Kunstnerslægten *Quellinus*. Det er udført i Berninis store patetiske Stil, med store fritstaaende Figurer, en virkningsfuld Forening af Arkitektur, Plastik og Maleri. I en Kolossalniche, flankeret af Søjler, fremstilles i Maleri Kristus i Getsemane, hvem Englen rækker en styrkende Kalk, Kompositionens lineære Midtpunkt; foroven aabner Nichens Søjleorden for Himlen, med tunge, graa Skyer med gyldne Straaler, svævende Engle og en lysende Guldtrekant med Jehovas Navn, oprindelig — efter italiensk Mønster — tænkt kunstig belyst. I Altrets mørke Nicher store Kvindestikkelser af hvidt Marmor i hæftig Bevæ-

gelse over Kristi Lidelse, udtrykt i det ekstatiske Blik og i Klædernes voldsomme Foldekast. En festlig opbygget Komposition, med skøn Farve- og Lysvirkning og virkningsfuld dekorativ Modsætning mellem Figurernes heftige ornamentale Linier og Bygningens store rolige Murflader, en ægte Barokvirkning. I Opførelsen, der efter Tegning af Tessin udførtes af J. C. Krieger, deltog de fleste af Tidens betydende Kunstnere og Haandværkere. I de følgende Aar udarbejdedes i samme store Stil (modsat Gotikkens Kunsthaandværk) betydelige Værker af flere af disse: Altre som Helligaandskirkens af J. D. Gercken og Trinitatis af J. F. Ehbisch, J. C. Sturmbergers ypperlige Sarkofager for Christian V og Charlotte Amalia (1716—19) med den virkningsfulde Modsætning mellem de skønt udførte Kvindeskikkelsers Ro og Klædebonnets Bølgen og Gerckens Sarkofager for Frederik IV og Dronning Louise. Under Christian VI afløses denne store Stil af den lettere Rokokosmag, i den har bl. a. den fintdannede S. C. Stanley (1703—61) udført smukke Kabinetstykker som Venus, Pomona og Amor (i Aalborg Museum) og Ganymed med Ørnen. Ogsaa god Haveskuptur er der bevaret.

Altertavlen i Frelsers Kirke.
Fotografi.

Ogsaa Malerkunsten maa mest ses under Synsvinklen dekorativ Kunst. Hvad Tidens Mægtige her, som andetsteds i Europa, forlangte af Kunstnerne, var, at de hurtigt skulde fylde Slottenes uhyre Loft-

og Vægflader med dekorative Fremstillinger af mytologiske og allegoriske Scener, der ikke skulde ses efter i Enkelthederne, men virke festligt og dekorativt i Forbindelse med Helheden. Der stilledes uhyre Fordringer til Kunstnernes Arbejdsevne, Hofmaleren *H. Krock* (1671—1738) har malet 50 store Loftsmalerier med 3—400 legemsstore Figurer, *B. le Coffre* (1671—1722) maaske næppe mindre. Der kunde her ikke være Tale om Naturstudium, men ud fra et stort Forraad af Formeler for Figurer og Kompositioner efter Renæssancens store Kunstnere, som de beherskede med stor teknisk Dygtighed, har de ofte løst deres Opgave med megen Forstaaelse af det, det her i første Linie kom an paa: Rumfølelse, klar Ordning og Sans for Farvevirkning (Thorvaldsens uhyre Produktion har jo delvis en lignende Baggrund). Dette gælder ogsaa de store Portrætter til at indsætte i Salenes Vægge, afstemte efter et bestemt Rum, af Krock og Pilo. Men naar det ikke gjaldt repræsentative Portrætter, hvor man ikke maatte være for nysgerrig og nærgaaende i sin Skildring, men Kolleger og Venner, kunde disse Kunstnere yde ypperlig intim Menneskeskildring; det gælder f. Eks. Pilos Billeder af Kollegerne le Clerc og Saly og af den muntre Aktrice Mad. Lenkiewitz og den redelige Svensker Hörners Billede af den tunge, hæslige Fr. Rostgaard.

»Retfærdigheden«.
Enkelthed fra Altertavlen i Frelsers Kirke.
Fotografi.

Dansk *Kunstindustri* var endnu — trods megen Dygtighed — ikke tilstrækkelig til at tilfredsstille Kongernes, Stormændenes og de rige Borgeres Fordringer. Meget indførtes fra de store Kulturlande, især Frankrig: Møbler, Gobeliner, Ure; andet udførtes af fremmede Haandværkere af alle Slags, der indkaldtes i særlig stort Tal til Slotsbygningerne som Christiansborg. De indførte Varer og de fremmede Haandværkere fik stor Betydning for dansk Haandværk, mest fransk Kunstindustri, der jo i det 18. Aarhundrede paa alle Omraader staar højere

end nogen Sinde; i denne Tid er det, at der frembringes de ny elegante og bekvemme Rokokomøbler, der afløser Barokkens tunge og store Møbler: Skuffemøbler som Skatollet, Kommoden og Skriveborde med Broncebeslag, Indlægning eller kinesiske Lakmalerier eller magelige Siddemøbler som Kanapeen og Chaiselonguen; Metalarbejde med overmodigt fantastiske Slyngninger; eller det fine Porcelæn, der udførtes efter at man i Sachsen havde fundet den længe søgte Blanding for det beundrede kinesiske Porcellæn (1707—15).

Tuscher: Vignet fra Nordens »Rejse i Ægypten og Nubien«. Efter Due: »Marcus Tuscher«.

Her hjemme efterlignes de ny Møbelstilarter, undertiden dygtigt, saaledes af Snedkeren *M. Ortmann* i Gothersgade. Der oprettedes ogsaa Fajancefabrikker, en i Store Kongensgade i 1722, der kønt efterligner den blaa kinesiske Delfterfajance, en anden i Kastrup 1755, der frembringer saa store og smukke Ting som Kunstindustrimuseets hvidglaserede Buster af Christian VI og Frederik V; 1759—66 driver Franskmanden Fournier med kunstnerisk Assistance af S. C. Stanley og Wiedewelt en Porcelænsfabrik ved Blaataarn. Eigtved er ved sin Udsmykning af Christiansborg meget ivrig i at oprette Virksomheder af alle Slags til at forsyne Slottet.

Ogsaa paa *Bogkunstens* Omraade frembringes der dygtige Ting fra henimod 1750. I Aarhundredets Begyndelse er Bogtrykkerkunsten i Forfald; med Undtagelse af enkelte Pragtværker som Ligprædikenen over Christian Gyldenløve (1709) ofres der kun lidt paa Bogernes Trykning. Henimod 1750 vokser Interessen for smukt Udstyr af Bøgerne, delvis ved private Bogelskere som Brødrene Hans og Tycho de Hofman, C. P. Rothe og Laurids Thurah; de støttes af dygtige fremmede Bogtrykkere som E. H. Berling (indvandret 1731) og Kobberstikkere som Marcus Tuscher og Danskerne O. H. de Lode og P. Cramer.

I Berlings Trykkeri kan der udføres Pragtværker som Thurahs store „Danske Vitruvius“ (1746—49) med 300 kobberstukne Planer og Prospekter, udført af Lode og Keyl. Men Højdepunktet af Bogtryk her hjemme naas i F. L. Nordens „Rejse i Ægypten og Nubien“ (1755), trykt i Vaisenhusets Trykkeri med Hjælp af M. Tuscher, et sjældent fornemt Værk, der vakte stor Opsigt i Udlandet. I Bogbinderkunsten frembragte Tiden de hyggelige Spejlbind, mest i massiv Barok, men af og til med Rokokoornamentik.

Paa Kunsthaandværkets som paa Kunstens Omraade gjorde dansk Arbejde sig stadig mere gældende.

Litteratur.

N. M. Petersen: Den danske Litteraturs Historie IV (Holbergtiden 1871). — *P. Hansen: Dansk Litteraturhistorie* II (1886). — *Vilh. Andersen: Tider og Typer I,* 2 (1909). — *Jul. Paludan: Fransk-engelsk Indflydelse paa Danmarks Litteratur i Holbergs Tidsalder* (1913).

H. Høffding: Den nyere Filosofis Historie I-II (1894—95). — *Samme: Danske Filosoffer* (1909). — *C. Paludan Müller: Dansk Historiografi i XVIII Aarh.* (Hist. Tidssk. 5. R. IV). — *Ellen Jørgensen: Hans Gram* (Hist. Tidsskr. 9. R. III). — *Francis Bull: Holberg som Historiker* (Kria. 1913). — *Sigurd Høst: Om Holbergs historiske Skrifter* (Bergen 1913). — *L. Selmer: Ludvig Holberg og Religionen* (Kria. 1914). — *Bisgaard: Den danske Nationaløkonomi i det 18. Aarh.* (1902). — *Henrik Bertelsen: Jens Pedersen Høysgaard og hans Forfatterskab* (1926).

S. A. Christensen: Matematikkens Udvikling i Danmark og Norge i det 18. Aarh. (1895). — *Niels Nielsen: Matematiken i Danmark* (1919). — *Jul. Petersen: Den danske Lægevidenskab 1700—1750* (1893). — *Gordon Norrie: Chirurger og Doctores* (1929).

P. M. Stolpe: Dagspressen i Danmark indtil Midten af 18. Aarh. I-IV (1879—82). — *Camillus Nyrop: Den danske Boghandels Historie* I-II (1870). — *J. Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoleundervisning og den danske Folkeskoles Historie 1536—1784* (1916).

Th. Overskou: Den danske Skueplads I-II (1854—56). — *P. Hansen: Den danske Skueplads* I (u. A.). — *Eiler Nystrøm: Den danske Komedies Oprindelse* (1918).

C. W. Smith: Om Holbergs Levnet og populære Skrifter (1858). — *O. Skavlan: Holberg som Komedieforfatter* (1872). — *G. Brandes: Ludvig Holberg* (1884). — *Holbergs Comoedier, Peder Paars, Skiemtedigtene, Levnedsbrevene, Udvalg af de historiske og filosofiske Skrifter med Indledn. og Kommentar af Carl Roos, Georg Christensen, J. P. Thomas, A. H. Winsnes, Francis Bull* (Kbhv. 1923—25). — Se ellers Holberg Bibliografien i „*Dansk biografisk Haandleksikon*“ II. — *A. D. Jørgensen: Hans Adolf Brorson* (1883). — *J. L. Koch: H. A. Brorson og hans Salmer* (1908). — *Th. A. Müller: Ambrosius Stub* (Festskrift til Kr. Erslev 1927).

Vilh. Lorenzen: Landgaarde og Lyststeder i Barok, Rococo og Em-

pire I-II (1916—20). — *Samme: Københavnske Palæer I-II* (1922—26). — *Samme: Herregaarde i Barok* (1926). — *Chr. Elling: Slotte og Herregaarde i Barok og Rokoko* (1928). — *Th. Oppermann: Kunstens Historie i Danmark under Frederik V og Christian VII* (1906). — *Fr. Weilbach: Overlandbygmester Joh. Corn. Kriegers travle Aar* (Hist. Meddel. om København II, 2). — *Samme: Frederik IV's Slotte og deres Forbilleder* (Architekten 1920, 1). — *Ragnar Josephson: Tessin i Danmark* (Stockholm 1924). — *O. Munthe af Morgenstjerne: Nicolai Eigtved* (1924). — *Fr. Weilbach: Om sikre og usikre Værker af Nicolai Eigtved* (Architekten 1927, 159). — *Samme: Arkitekten Laurids Thurah* (1924). — *C. W. Schnitler: Italiensk Renæssance og Barok i Havekunst og Bygningskunst* (Kria. 1917). — *M. Due: Hofmaler og Hofbygmester Carl Marcus Tuscher* (1916). — *Karl Madsen: Kunstens Historie i Danmark* (1901—07). — *C. Nyrop: Den danske Porcelænsfabrikations Tilblivelse* (1878). — *Victor P. Christensen: Dansk Vignetkunst* (Aarbog f. Bogvenner 1920, 143). — *Anker Kyster: Spejlbindene fra Holbergs Tid* (Aarbog f. Bogvenner 1918, 60)

Vignet fra Frederik V's Salvingsakt.
»Aarb. f. Bogvenner«. 1920.

